

Hazine-i Evrak

ARŞİV VE TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF ARCHIVAL AND HISTORICAL RESEARCHES

2

Hazine-i Evrak

ARŞİV VE TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF ARCHIVAL AND HISTORICAL RESEARCHES

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı yayınıdır.
Her türlü yayın hakkı saklıdır.

*Published by Presidency of the Republic of Turkey Directorate of State Archives.
All Rights Reserved.*

İstanbul 2020

Hazine-i Evrak

Cilt: 2, Sayı: 2, 2020

ISSN 2687-6515 / e-ISSN 2687-6019

Sahibi / Owner

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı adına
On Behalf of Presidency of the Republic of Turkey Directorate of State Archives
Prof. Dr. Uğur ÜNAL

Yayın Yönetmenleri / Editorial Directors

Doç. Dr. Muhammet Ahmet TOKDEMİR
Cevat EKİCİ

Yazı İşleri Müdürü/ Editor in Chief

Ahmet ÖZKILINÇ

Editör / Editor

Mesut DEMİR

Editör Kurulu / Board of Editors

Mesut DEMİR
Mehmet Selim TEMEL
Kemal GURULKAN
Ubeydullah KISACIK (Türkçe Dil Editörü)
Hasan ER (İngilizce Dil Editörü)

Yayın Kurulu / Publishing Board

Prof. Dr. Uğur ÜNAL (Devlet Arşivleri Başkanlığı)
Prof. Dr. Güray KIRPIK (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Fuat ÖRENÇ (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatih RUKANCI (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Muhammet Ahmet TOKDEMİR (Devlet Arşivleri Başkanlığı)

Bilim ve Danışma Kurulu / Science and Advisory Board

Prof. Dr. Mahmut AK (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Dündar Ali KILIÇ (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Faisal AL-KANDERİ (Kuveyt Üniversitesi)
Prof. Dr. Hakan ANAMERİÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Evangelia BALTA (Yunanistan)
Prof. Dr. Kemal BEYDİLLİ (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Arif BİLGİN (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Töğay Seçkin BİRBUDAK (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. İdris BOSTAN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Niyazi ÇİÇEK (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Yasemin DEMİRCAN (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Feridun M. EMECEN (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Çağrı ERHAN (Altınbaş Üniversitesi)
Prof. Dr. Suraiya FAROQHİ (İbn Haldun Üniversitesi)
Prof. Dr. Pal FODOR (Macar Araştırmaları Merkezi / Macaristan)
Prof. Dr. Muhammed HARB (İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi)
Prof. Dr. Necdet HAYTA (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet İPŞİRLİ (İstanbul Medipol Üniversitesi)
Prof. Dr. Taha Niyazi KARACA (Yozgat Bozok Üniversitesi)
Prof. Dr. Recep KARACAKAYA (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Prof. Dr. Osman KÖSE (Polis Akademisi)
Prof. Dr. Yılmaz KURT (Ankara Üniversitesi / Emekli)
Prof. Dr. Kemalettin KUZUCU (Marmara Üniversitesi)

Prof. Dr. **Özgür KÜLCÜ** (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. **Muhittin MACİT** (Yazma Eserler Kurumu)
Prof. Dr. **Zekai METE** (Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. **Şahin MUSTAFAYEV** (Azerbaycan Milli İlimler Akademisi)
Prof. Dr. **İlber ORTAYLI** (Mef Üniversitesi)
Prof. Dr. **Mehmet ÖZ** (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. **Abdülkadir ÖZCAN** (Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi)
Prof. Dr. **Neşe ÖZDEN** (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. **Fikret SARICAOĞLU** (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. **Yusuf SARINAY** (Tobb Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi)
Prof. Dr. **İlhan ŞAHİN** (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. **Hale ŞIVGIN** (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. **Fahrettin TIZLAK** (Akdeniz Üniversitesi)
Prof. Dr. **Erkan TURAL** (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. **Refik TURAN** (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. **İsmail TÜRKÖĞLU** (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Prof. Dr. **Selma YEL** (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. **Gültekin YILDIZ** (Milli Savunma Üniversitesi)
Doç. Dr. **Celil BOZKURT** (Düzce Üniversitesi)
Doç. Dr. **Hasan IŞIK** (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Doç. Dr. **Halil ÖZŞAVLI** (Şanlıurfa Milletvekili)
Doç. Dr. **Bahattin YALÇINKAYA** (Marmara Üniversitesi)
Dr. **Muhammed AKDOĞAN** (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi)
Dr. **Nil BAYDAR** (Yazma Eserler Kurumu)
Dr. **Ersin DURMUŞ** (Devlet Arşivleri Başkanlığı)
Dr. **Mehmet GENÇ** (Marmara Üniversitesi)
Dr. **Ersin KIRCA** (Kocaeli Üniversitesi)
Dr. **Mehmet KORKMAZ** (Deniz Tarihi Arşivi)
Dr. **Fuad AL-ŞAMI** (Yemen Milli Arşivi)
Dr. **Yasin YILDIZ** (Milli Saraylar Başkanlığı)
Dr. **Coşkun YILMAZ** (İstanbul Kültür İl Müdürlüğü)
Murat BARDAKÇI (Cumhurbaşkanlığı Kültür Politikaları Kurulu)
Alparslan BAŞAR (Devlet Arşivleri Başkanlığı)
Sebahattin BAYRAM (Devlet Arşivleri Başkanlığı)
Azmi GÜLER (Devlet Arşivleri Başkanlığı)
Şakir GÜRSOY (Devlet Arşivleri Başkanlığı)
Nurullah İŞLER (Devlet Arşivleri Başkanlığı)
Serkan MENTEŞ (Cumhurbaşkanlığı Bilgi ve Belge Yönetimi Başkanlığı)
Muhammed SAFİ (Cumhurbaşkanlığı Arşiv Daire Başkanı)
Ahmet ŞAHİN (Devlet Arşivleri Başkanlığı)
Mehmet TAŞTAN (Devlet Arşivleri Başkanlığı)
Engin YÜRÜR (Büyükelçi-Dışişleri Bakanlığı Andlaşmalar Genel Müdürü)

Hakemler / Referees

Prof. Dr. **Bilgin AYDIN** (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Prof. Dr. **Yılmaz KARADENİZ** (Amasya Üniversitesi)
Doç. Dr. **Şefaattin DENİZ** (Kocaeli Üniversitesi)
Doç. Dr. **Bahattin YALÇINKAYA** (Marmara Üniversitesi)
Dr. **Serhan AFACAN** (Marmara Üniversitesi)
Dr. **Muhammed AKDOĞAN** (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi)
Dr. **Mustafa Celil ALTUNTAŞ** (İstanbul Üniversitesi)
Dr. **Gürbüz ARSLAN** (Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi)
Dr. **Abdullah ÇAKMAK** (Afyon Kocatepe Üniversitesi)
Dr. **Fasih DİNÇ** (Mardin Artuklu Üniversitesi)

Dr. **Sungur DOĞANÇAY** (Dicle Üniversitesi)
Dr. **Kübra FETTAHOĞLU** (Kırklareli Üniversitesi)
Dr. **Merve KARAÇAY TÜRKAL** (Gümüşhane Üniversitesi)
Dr. **Ersin KIRCA** (Kocaeli Üniversitesi)
Dr. **Mehmet KORKMAZ** (Deniz Tarihi Arşivi)
Dr. **Hüseyin SARIKAYA** (İstanbul Üniversitesi)

Grafik Tasarım / Graphic Design Muhammed Nur ANBARLI / Vahdettin ATIK

Kapak: BOA, TŞH. 1406, Sultan Abdülmecid Tuğrası (1264)

Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları yılda bir kez yayımlanan hakemli bir dergidir.
Dergide, yer alan makalelerin ilmî ve fikrî sorumluluğu yazarlarına aittir.

Hazine-i Evrak Journal of Archive and Historical Researches is a refereed journal published once a year.
The scientific and intellectual responsibility of the articles in the journal belongs to the authors.

İletişim / Contact

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Osmanlı Arşivi Külliyesi
İmrahor Caddesi, Sadabad Mevkii, No: 33 Kâğıthane, İstanbul
Tel: 0 212 314 9423

dergi.hazineevrak@devletarsivleri.gov.tr
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/hed>

İçindekiler / Table of Contents

ix

Sunuş / Foreword

xi

Editör'den / From the Editor

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

3

Recep Karacakaya - İsmail Yücedağ

Birinci Dünya Savaşı'nın Son Yıllarında Millî Hazîne-i Evrâk Kurulması
Girişimlerinin *Tanin* Gazetesindeki Yansımaları (1917-1918)

*Attempts to Establish a National Archive in the Last Years of the First World War
and Its Reflections in the Tanin Newspaper (1917-1918)*

23

İlhan Gök

Diyarbakir Valisi Hüseyin Paşa-zade Sarı Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Muhallefatı
The Life and Inheritance of Diyarbakir Governor Hüseyin Pasazade Sarı Mustafa Pasha

59

Bilal Altan

Osmanlı Devleti'nde Kelek Taşımacılığından Kesitler ve
Kelek Taşımacılığında Karşılaşılan Tehditler

*Sections From the Kelek Transportation in Ottoman State and
the Threats Encountered in Kelek Transportation*

81

Eralp Yaşar Azap

1820-1823 Osmanlı-İran Savaşında Ortaya Çıkan Salgın ve Bu Salgının Savaşa Etkisi
The Epidemic in the 1820-1823 Ottoman-Persian War and Its Effect on the War

95

Mustafa Tekbaş

Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Nasıra Şehri (1864-1917)
The Nazareth City in the Last Period of the Ottoman Empire (1864-1917)

113

Ruveyda Okumuş

II. Abdülhamid Devrinde Yıldızı Parlayan Bir Devlet Adamı:
Reşid Mümtaz Paşa (1856-1928)
*A Statesman in the Ascendant at the Reign of Abdulhamid II:
Reshid Mumtaz Pasha (1856-1928)*

141

Hassan Hazrati - Farideh Soleiman

İran Dışişleri Bakanlığı Arşiv Belgelerine Göre Atatürk Dönemi Türkiye'sinde
Harf ve Dil Devrimi (1925-1938)
*Ataturk's Alphabetical Reforms, According to Iran Ministry
of Foreign Affairs Documents (1925-1938)*

161

Mustafa Özsaray

Ahîliğin Nitelikleri ve
Fütüvvet Anlayışıyla İlgisi
Characteristics of Ahi Order and Its relation to the understanding of Futuwah

BİYOĞRAFI / BIOGRAPHY

181

Talip Mert

Tuğrakeş İsmail Hakkı Altunbezer'in Hayatı (1873-1946)

The Life of Tuğrakeş İsmail Hakkı Altunbezer (1873-1946)

KİTÂBİYAT / BOOK REVIEWS

199

Kemal Beydilli

Osmanlı-Rus Antlaşmaları 1700-1834

The Ottoman-Russian Treaties 1700-1834

TANITIM-DEĞERLENDİRME / PROMOTION-EVALUATION

213

Umut Soysal

Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi'nde Tasnifi Tamamlanan

Yeni Defterler Üzerine Bir Değerlendirme

“Yeni Defterler / Yeni Ufuklar”

*An Evaluation on the Classified New Registries in
the Ottoman Archives of the Directorate of State Archives*

“New Registries / New Horizons”

225

Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi Yayın İlkeleri

Hazine-i Evrak: Journal of Archive and Historical Researches Publication Guidelines

227

Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi Yazım Kuralları

Hazine-i Evrak: Journal of Archive and Historical Researches Writing Rules

Sunuş / Foreword

Prof. Dr. Uğur ÜNAL

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanı
Director of State Archives of the Presidency of the Republic of Turkey

Belgeler sosyal alanda araştırma yapacak tüm bilim insanları için birinci el kaynak olma niteliği taşırlar. Bu nitelikleri sebebiyle telif eserlerin vazgeçilmez referansı olduğu gibi yorumsuz olarak yayınlanması da dünyada cari bir usuldür.

Devlet Arşivleri Başkanlığı da 1982 yılından itibaren siyasi, diplomatik, iktisadî ve sosyal pek çok konu hakkında defter koleksiyonları ile belge neşretmek suretiyle ilim âlemine ve ilgililere faydalı olmaya çalışmaktadır.

Belge kullanımının yaygınlaşması yeni bir tarih yazımını gerekli kılacak kadar köklü değişikliklere sebep olmuştur. Ülkemizde otorite olarak kabul edilen bilim insanlarımızın haklı şöhretlerinin temelinde de yine arşiv malzemelerini kullanmalarının önemli payı bulunmaktadır.

Arşiv vesikalarının kaynak olarak değerlendirildiği çalışmalara zemin hazırlamak, teknolojik imkânların kullanılarak arşivciliğimizin gelişimine katkı sağlamak, karşılaşılan mesleki sorunlara çözüm önerileri bulmak, uluslararası arşiv faaliyetlerinin tanıtımını yapmak üzere yayın faaliyetine başlayan dergimizin ikinci sayısını okuyucumuza sunuyoruz.

*Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi'*ne tüm dünyayı etkisi altına alan Covid-19 salgınının etkili olduğu bu sıkıntılı süreçte teveccüh gösterip kıymetli makalelerini gönderen yazarlarımızın, ön incelemeleriyle sürece katkı sağlayan editör ekibimizin ve nihâi olarak hakemlerimizin değerli mesailerıyla dergimiz yayımlanmıştır.

Bu vesile ile derginin tüm yayın aşamalarında emeği geçenlere ayrı ayrı teşekkürü borç bilirim.

Editör'den / From the Editor

Mesut DEMİR

Editör Kurulu Adına
For the Editorial Board

DEĞERLİ OKURLARIMIZ,

Ülkemiz ve dünyamızın Covid pandemisi ile önemli sınavlar verdiği bu zaman içinde akademik yayınların hız kesmeden devam etmesi ilim camiası açısından sevindirici bir gelişmedir. Bu açıdan biz de dergimizin ikinci sayısını yayımlamış olmanın bahtiyarlığı içindeyiz. Dergimizin bu sayısında arşiv ve tarih konularından oluşan 8 araştırma makalesi, 1 biyografi, 1 kitap tanıtımı ve 1 tanıtım yazısı bulunmaktadır. *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*'nin ikinci sayısında:

Recep Karacakaya ve İsmail Yücedağ'ın “*Birinci Dünya Savaşı'nın Son Yıllarında Milli Hazine-i Evrak Kurulması Girişimlerinin Tanin Gazetesindeki Yansımaları*” adlı makalelerinde Târîh-i Osmânî Encümeni'nin bir yandan Osmanlı arşiv vesikalarını tasnif etmeye çalışırken bir taraftan da tafsilatlı bir Osmanlı tarihi yazma düşüncesinin arşiv vesikalarının tamamıyla tasnifinden sonra gerçekleşebileceği yönündeki görüşleri destekleyen yazılarla birlikte gündeme gelen ve Milli Hazîne-i Evrâk kurulması ile ilgili *Tanin* gazetesinde neşredilen yazılar ele alınmıştır.

İlhan Gök'ün “*Diyarbakir Valisi Hüseyin Paşa-zade Sarı Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Muhallefatı*” başlıklı makalesinde Sultan III. Ahmed'in (1703-1730) damadı ve Diyarbakir valisi iken Şark Seferi'nde şehit düşen Sarı Mustafa Paşa'nın hayatı ve muhallefatı hakkında bilgi verilmektedir.

Bilal Altan'ın “*Osmanlı Devleti'nde Kelek Taşımacılığından Kesitler ve Kelek Taşımacılığında Karşılaşılan Tehditler*” başlığını taşıyan makalesinde özellikle Dicle ve Fırat nehirlerinin geleneksel taşıma vasıtası olan keleklerin Osmanlı dönemindeki serencâmı incelenmiştir.

Eralp Yaşar Azap'ın “*1820-1823 Osmanlı-İran Savaşında Ortaya Çıkan Salgın ve Bu Salgının Savaşa Etkisi*” isimli makalesinde 1821 tarihinde Hindistan'da ortaya çıkıp Bağdat'tan Kafkasya'ya kadar yayılan salgın sırasında vuku bulan Osmanlı-İran savaşına etkisi anlatılmıştır.

Mustafa Tekbaş'ın “*Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Nasıra Şehri (1864-1917)*” isimli çalışmasında İslam ve Hristiyanlık tarihleri açısından önemli bir yere sahip

olan Nasıra şehrinin Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki idarî, dinî ve sosyal durumu değerlendirilmiştir.

Ruveyda Okumuş'un "II. Abdülhamid Devrinde Yıldızı Parlayan Bir Devlet Adamı Reşid Mümtaz Paşa (1856-1928)" adlı makalesinde II. Abdülhamid döneminde Beyrut ve Hüdavendigâr valilikleri ile İstanbul şehreminliği görevlerinde bulunan, II. Meşrutiyet devrinde Sakız Adası'na sürgün edilen ve Damad Ferid Paşa Hükümetinde Dâhiliye nazırlığı yapmış olan Reşid Mümtaz Paşa'nın faaliyetleri ve kısa biyografisi ele alınmıştır.

Hassan Hazrati ve Farideh Soleiman'ın "İran Dışişleri Bakanlığı Arşiv Belgelerine Göre Atatürk Dönemi Türkiye'sinde Harf ve Dil Devrimi (1925-1938)" isimli makalesinde Harf ve Dil inkılaplarının gerçekleştirildiği sırada Türkiye'de bulunan İranlı devlet adamlarının İran Dışişleri Bakanlığına gönderdiği mektuplar üzerinden bir değerlendirilmesi yapılmıştır.

Mustafa Özsaray'ın "Ahîliğin Nitelikleri ve Fütüvvet Anlayışıyla İlgisi" isimli makalesinde Osmanlı Devleti'nin kurulmasında ve gelişmesinde etkin olan Ahîliğin ortaya çıkışı, fütüvvet anlayışı ile ilgisi ve arşiv vesikalarına yansımaları ele alınmıştır.

Dergimizin Biyografi bölümünde Talip Mert'in "Tuğrakeş İsmail Hakkı Altunbezer'in Hayatı (1873-1946)" adlı yazısı ile Hattat İsmail Hakkı Bey'in hat talimi, hizmetleri ve meşhur celîlerinden örneklerin yer aldığı biyografisi Osmanlı'dan Cumhuriyete geçiş dönemi açısından ilgi çekici unsurları barındırmaktadır.

Kitabiyât kısmında, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı tarafından yayımlanan *Osmanlı-Rus Antlaşmaları 1700-1834* adlı kitap değerli Hocamız Kemal Beydilli tarafından tanıtılmıştır.

Tanıtım / Değerlendirme'de ise, Umut Soysal'ın "Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi'nde Tasnifi Tamamlanan Yeni Defterler Üzerine Bir Değerlendirme Yeni Defterler / Yeni Ufuklar" isimli çalışmasında Osmanlı Arşivi'nde tasnifi tamamlanan defterlerin bir kısmı ile bu tasnif sırasında bulunan ve 1658 tarihinde Erdel kralı seçilen Ekoş Barçgay ile yapılan anlaşma tanıtılmıştır.

ARAŞTIRMA MAKALELERİ
RESEARCH ARTICLES

Birinci Dünya Savaşı'nın Son Yıllarında Millî Hazîne-i Evrâk Kurulması Girişimlerinin *Tanin* Gazetesindeki Yansımaları (1917-1918)*

*Attempts to Establish a National Archive in the Last Years
of the First World War and its Reflections in the Tanin
Newspaper (1917-1918)*

RECEP KARACAKAYA** - İSMAİL YÜCEDAĞ***

öz

Osmanlı Devleti'nde modern anlamda arşivcilik alanındaki gelişmeler Tanzimat Dönemi'nde başlamıştır. Bu dönemde özellikle Mustafa Reşit Paşa sadrazam olduktan sonra devlet arşivi hüviyetinde, Hazîne-i Evrâk adı verilen bir teşkilat kurulmuş ve bu teşkilata tahsis edilen müstakil bir bina inşa edilmişti. Bu tarihten sonra vesikaların tasnif çalışmalarına ağırlık verildiyse de önemli neticeler alınamamıştır. 1908 yılında ilan edilen II. Meşrutiyet Dönemi'nde de arşivler açısından önemli çalışmalar yapılmıştır. Târîh-i Osmânî Encümeni'nin 1909 yılında kurulmasıyla birlikte, Osmanlı arşivlerinin tarih yazıcılığı için vazgeçilmez önemi ortaya konulmuş ve bu arşivlerin yok olmaktan kurtulmasının çareleri düşünülmüştür. Târîh-i Osmânî Encümeni, bir taraftan Osmanlı arşiv vesikalarını yok olmaktan kurtarıp, tasnif etmeye çalışmış, diğer taraftan da geniş kapsamlı bir Osmanlı tarihi yazmaya çalışmıştır. Bu dönemde tafsilatlı bir Osmanlı tarihinin, ancak Osmanlı Devleti'nin resmî evraklarının tam olarak tasnifinden sonra yazılabileceği yönündeki görüşler ön plana çıkmış, basında da bu görüşleri destekleyen yazılar neşredilmiştir. Aynı dönemde Millî Hazîne-i Evrâk kurulması konusunda faaliyetler başlamış, arşiv çalışmalarına önem verilmiş, bazı gazetelerde konuyla ilgili yazılar neşredilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hazîne-i Evrâk, Vesika, Tasnif, Milli Tarih, *Tanin*.

* Makale Geliş Tarihi: 27 Kasım 2020 Kabul Tarihi: 20 Aralık 2020, araştırma makalesi.

** Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul/Türkiye recepkaracakaya@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1640-7596>

*** Dr. Öğretim Üyesi, Karabük Üniversitesi, Karabük/Türkiye ismailyucedag@karabuk.edu.tr
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9403-7255>

ABSTRACT

Record keeping in Ottoman Empire gained a modern sense in Tanzimat era. Mustafa Reşit Paşa built an institution called “Hazîne-i Evrâk” right after his appointment to Grand Vizier. After this date, although the classification of documents was focused on, important results were not obtained. During the Second Constitutional Era, some important progress have been made. With the foundation of the committee “Târîh-i Osmânî Encümeni” the importance of Ottoman documents in writing the history has been put forward. Necessary steps to save these documents from destruction have been discussed. The committee “Târîh-i Osmânî Encümeni” on the one hand tried to save the documents from destruction but on the hand they tried to write a detailed history of the Ottoman Empire. After 1916 the need of full classification of the documents to write a detailed history of the empire has been realized and the press also agreed to this approach. Also attempts to found a national archive began in this period. Some newspapers wrote articles about the record keeping and its importance.

Keywords: Hazîne-i Evrâk, Document, Classification, National History, *Tanin*.

Giriş

OSMANLI DEVLETİ'nde Selçuklular ve diğer Müslüman-Türk devletlerinden gelen eski bir devlet geleneği olarak, daha ilk devirlerden itibaren arşiv fikrinin, yazışmaları koruma duygusunun mevcut olduğu bilinmektedir. Fakat ilk dönemlere ait çok az belge zamanımıza kadar gelebilmiştir.¹ XVIII. yüzyıl ortalarına kadar iyi bir şekilde saklanan ve titizlikle korunan arşiv malzemeleri, sonra rehabet ve umursamazlığın doğurduğu bazı ihmal ve tahriplere maruz kalmıştır. Bakımsızlık, yangınlar, su baskınları, depoların yetersizliği, taşımalar ve kötü şartlar bunların başlıca sebepleridir. Osmanlı Devleti'nde modern anlamda arşivcilik alanındaki gelişmeler Tanzimat Dönemi'nde yaşanmıştır. Mustafa Reşit Paşa² sadrazam olduktan sonra, Hazîne-i Evrâk adı verilen bir teşkilatın kurulmasına ve binasının inşasına karar vermiştir.³

1908 yılında ilan edilen II. Meşrutiyet Dönemi'nde de arşivler açısından önemli çalışmalar yapılmıştır. Târîh-i Osmânî Encümeni'nin kurulması ve *Târîh-i Osmânî Mecmuası'nın*⁴ neşredilmeye başlaması ile arşivlerin önemi artmıştır.⁵ Bu dönemde, arşiv malzemesinin sadece saklanarak, gerektiği zaman başvurulacak bir kaynak

¹ “Osmanlı Arşivi Tarihçesi”, *Osmanlı Arşiv Bülteni*, (İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1990), s. 9.

² Mustafa Reşit Paşa, Sultan Abdülmecit döneminde 1846-1858 yılları arasında 6 defa sadrazam olmuş ve toplam 7 yıl sadrazamlık yapmıştır. Kemal Beydilli, “Mustafa Reşid Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2006, C. XXXI, s. 348-350.

³ Uğurhan Demirbaş vd., *Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz (Osmanlı Dönemi)*, C. I, (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2000), s. 11-12.

⁴ *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası'nın* (TOEM) Osmanlı tarih yazıcılığına yaptığı katkı için bkz. Selami Kurt, *Tarih-i Osmânî Encümeni/Türk Tarih Encümeni Mecmuası'nın Osmanlı Tarih Yazıcılığındaki Yeri*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

⁵ Demirbaş vd., *Arşivcilik Tarihimiz*, s. 27.

olarak görülmesi anlayışının yerini, bu malzemenin tarih ve çeşitli bilim dallarının hizmetinde kullanılması düşüncesi almıştır.⁶

Bâbiâli'nin yazışmalarına ait olup, asırlardır Topkapı Sarayı'nda ve Sultanahmet civarındaki depolarda bulunan evrak, Meşrutiyeti takiben tasnif edilmek üzere Bâbiâli'de Sadrazam Cevat Paşa'nın (1891-1895) sadareti zamanında yapılmış olan kütüphaneye taşınmıştı.⁷

Bu yığınlar oluşturan evrakın tasnifi Vakanüvis ve Târîh-i Osmânî Encümeni Reisi olan Abdurrahman Şeref Bey'in gözetimine verilmiştir.⁸ Topkapı Sarayı mahzenlerinde kalmış toplam 518 araba yükü evrakın tasnifi için bir heyet kurulmuş, kurulan heyet Abdurrahman Şeref Bey'in başkanlığında on kişi ile çalışmaya başlamıştır.⁹

1910 senesinden itibaren dört yıl boyunca çalışmalarını sürdüren heyet 1914 yılında görevini bırakmıştır. Abdurrahman Şeref Bey yoğun meşguliyetlerini öne sürerek bahsi geçen evrakı Sadaret Müsteşarlığı'na devretmiştir.¹⁰ Bunun üzerine belgelerin tasnif işi, Sadaret Dairesi Evrâk müdürü, Hazîne-i Evrâk müdürü ve Amedî-i Dîvân-ı Hümâyun muavininden oluşan bir heyete verilmiştir.¹¹ Bu tarihten sonra da vesikaların tasnifi ile ilgili çalışmalar devam etmiş, fakat bir sonuca ulaşamamıştır.

1917 senesi sonlarına doğru Hazîne-i Evrâk hakkında yeni bir kanun lâyihası hazırlanmış ve Hazîne-i Evrâk Müdüriyet-i Umûmiyyesi çatısı altında Evrâk-ı İdariyye ve Evrâk-ı Târîhiyye olmak üzere iki şubenin olması öngörülmüştür. Lâyihada ayrıca, müdür ve memurların maaşlarının miktarı belirlenmiş, kurulacak müdüriyetin Sadaret makamına bağlı olacağı açıklanmış ve vazifeleriyle devlet dairelerindeki evrak idareleriyle ilişkilerinin düzenlenmesi için ayrıca bir nizamname hazırlanması kararlaştırılmıştır.¹²

Hazîne-i Evrâk hakkında yeni bir kanun lâyihası hazırlanması sonrasında, başında Millî Hazîne-i Evrâk kurulmasıyla ilgili yazılara rastlanmıştır. Bu makalede, Millî Hazîne-i Evrâk kurulması konusunda, basında çıkan yazılar, öneriler ve

6 Ümüt Akagündüz, "II. Meşrutiyet Yılları Düşünce Dünyamızda Tarih ve Tarih Yazımı Üstüne bir Değerlendirme", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, Yıl II, Sayı 21 (Bahar 2015), s. 3-31.

7 Tanin, "Asır Dide Evrak", no: 1912, 14 Nisan 1914, s. 4; *Arşivcilik Tarihimiz*, s. 27.

8 Hasan Akbayrak, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tarih Yazımı: Millet'in Tarihinden Ulusun Tarihine*, (İstanbul: Kitabevi, 2012), s. 49 vd.

9 Demirbaş vd., *Arşivcilik Tarihimiz*, s. 23.

10 Abdurrahman Şeref Bey, Hazîne-i Evrâk müdürünün tasnif işinden çekilmesi, tahsisatın kesilmesi ve kendi meşguliyetinin fazla olduğu gibi gerekçeleri ile sürerek görevinden ayrılmıştır. Tanin, "Asır Dide Evrak", no: 1912, 14 Nisan 1914, s. 4.

11 "Topkapı Sarayı Hümâyunu'nda Kubbealtı'na muttasıl mahzenlerde metrûk bulunup mukaddemâ Bâbiâli Kütübhanesi'ne nakledilmiş olan evrak ve defâtir-i atıkanın tasnifi muamelâtının Dâire-i Sadâret Evrâk ve Hazîne-i Evrâk müdürleriyle Âmedî-i Dîvân-ı Hümâyun mu'avininden mürekkebe bir heyete havalesi bi't-tensîb icra edilmiştir...". Demirbaş vd., *Arşivcilik Tarihimiz*, s. 27.

12 "... Devlet evrakının tanzim, tasnif ve muhafazası için kurulan Hazîne-i Evrâk Müdüriyet-i Umûmiyyesi'nin Evrâk-ı İdariyye ve Evrâk-ı Târîhiyye olmak üzere iki şubesinin bulunması; müdür ve memurlarının maaşlarının miktarı, kurulacak müdüriyetin Sadaret makamına bağlı olması, vazife ve devlet dairelerinde evrak idareleriyle ilişkilerinin düzenlenmesi için ayrıca bir nizamname hazırlanmasına dair kanun lâyihası". Demirbaş vd., *Arşivcilik Tarihimiz*, s. 383.

eleştiriler, dönemin gazetelerinden *Tanin* gazetesinde çıkan yazılar üzerinden değerlendirilecektir.

Millî Hazîne-i Evrâk ile İlgili Yazıların Basında Görülme Nedenleri

1917 yılının ortalarından, 1918 yılının ilk yarısına kadar basında sık sık Millî Hazîne-i Evrâk başlığını içeren yazılar yer almıştır. Yazıların bu dönemde yoğunlaşmasının birkaç nedeni olduğu düşünülmektedir.

1- Târîh-i Osmânî Encümeni'nin, yazmakla yükümlü olduğu Osmanlı Tarihi'nin birinci cildini, 1917 yılı Mayıs ayında neşretmesi ve bunun kamuoyunda kabul görmesi üzerine, Maarif Nezareti de 35 ciltlik bir Osmanlı Tarihi yazdırma girişimine başlamıştır.¹³ Bu dönemde, tafsilatlı bir Osmanlı tarihinin, tam olarak Osmanlı Devleti'nin resmî evraklarının tasnifinden sonra yazılabileceği yönünde düşünceler ortaya çıkmış, bunun için de millî bir Hazîne-i Evrâk'ın bir an önce kurulması gerektiğini öne süren yazılar neşredilmiştir.

2- 1917 senesi sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nin Hazîne-i Evrâk hakkında yeni bir kanun lâyihası hazırlama girişiminde bulunması,¹⁴ konu ile ilgili olarak basında birtakım yazıların neşredilmesine yol açmıştır. Aynı dönemlerde arşiv belgelerinin farklı depolarda tasnif edilmemiş ve perişan bir durumda bulunması ve herhangi bir konuda veya devlete ait bir meselede istenilen evraka ulaşılamaması da konunun uzmanları tarafından eleştirilmiştir.

3- İttihat ve Terakki Fırkası'nın Eylül 1917'de yapılan sekizinci kongresinde alınan kararların da basında yazılar çıkmasında etkili olduğu düşünülmektedir. Özellikle Millî Hazîne-i Evrâk ve millî ve tarihî kıymeti olan kitapların, eserlerin ve sanat yapıtlarının yurt dışına çıkarılmasını yasaklamak üzere bir Asar-ı Milliye Müdüriyet-i Umûmiyesi'nin kurulacağı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1917 tarihli program ve nizamnamesinde yer almıştır.¹⁵

Basındaki Konuyla İlgili Çıkan Yazılar

İnceleyeceğimiz yazıların ilki, 17 Temmuz 1917 tarihinde başmakale olarak neşredilmiştir. *Tanin* gazetesi "Millî Hazîne-i Evrâk" adlı başmakalesinde, Osmanlı Devleti'nde çağın ihtiyaçlarına uygun millî bir Hazîne-i Evrâk kurulamadığını

¹³ *Vakit* gazetesinde yer alan habere göre, Osmanlı tarihinin o ana kadar kullanılmamış kaynaklarından istifade edilerek, resimli, geniş ve mükemmel bir Osmanlı Tarihi yazılacaktır. *Vakit* gazetesi, Maarif Nezareti'nin mufassal bir Osmanlı Tarihi yazdırma girişiminin amacının, sadece Osmanlı tarihlerinin yetersizliğini gidermeye yönelik olmadığını, millete, tarihini layıkıyla tanıttak güzel bir tarihi kaynak oluşturmak olduğunu da yazmıştır. *Vakit*, no: 37, 27 Teşrîn-i Sâni 1917'den naklen, Akbayrak, *Tarih Yazımı*, s. 175; Maarif Nezareti'nin bu teşebbüsü Birinci Dünya Savaşı'nın olumsuz şartlarından dolayı gerçekleşmemiştir.

¹⁴ "... Devlet evrâkının tanzim, tasnif ve muhafazası için kurulan Hazîne-i Evrâk Müdüriyet-i Umûmiyesi'nin Evrâk-ı İdariyye ve Evrâk-ı Tarihiyye olmak üzere iki şubesinin bulunması; müdür ve memurlarının maaşlarının miktarı, kurulacak müdüriyetin Sadaret makamına bağlı olması, vazife ve devlet dairelerinde evrak idareleriyle ilişkilerinin düzenlenmesi için ayrıca bir nizamname hazırlanmasına dair kanun layihası". Demirbaş vd., *Arşivcilik Tarihimiz*, s. 383.

¹⁵ Hüseyin Karaduman, "Türk Ocakları ve Hars Müzeleri", *Vakıflar Dergisi*, 30 (2007), s. 503-518; Cemal Necip Gürel, *İttihat ve Terakki ve Paramiliter Yan Kuruluşları*, (Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2009, s. 41-42.

yazmış ve böyle bir müessesenin kurulmasının gerekip gerekmeyeceği hakkındaki düşüncelerini açıklamıştır.

Makalede, ilerleme yoluna girmiş olan bir milletin, mazisinin ve toplumsal hayatının, bugüne kadar geçirmiş olduğu safahatını en ince ayrıntısına varıncaya kadar bilmeye mecbur olduğu vurgulanmış, ülkenin geçmişiyle şimdiye kadar çoğunlukla yabancıların meşgul olduğu, eserleri, belgeleri çoğunlukla yabancıların tahlil ettikleri belirtilmiş, bunu da, bu gibi incelemeler için gerekli olan vasıtaların memlekette henüz temin edilememiş olmasına bağlamış, toplumsal hayatın herhangi bir sahası incelenmek istendiğinde, bu vasıta eksikliğinin hissedileceği kaydedilmiştir.¹⁶

Yine konuyla ilgili olarak millî bir Hazîne-i Evrâk'ta bulunması gereken tarihî vesikaların büyük bir kısmının, mevcut durumda Sadaret Dairesi'nin arkasındaki kütüphane binasında terk edilmiş bir halde bulunduğu, bu önemli evrakın Meşrutiyetin akabinde Topkapı Sarayı'ndaki Kubbealtı mevkiinden çıkarıldığı ve bir müddet Târîh-i Osmânî Encümeni'nin, bir süre de Hariciye Nezâreti'nin evrakı olduktan sonra, son olarak şimdiki yerine atıldığı, Sadaret mahzen evrakında Reisülkütüblük ve Nişancılık devirlerine ait önemli evrak bulunduğu, Meşihat, Evkaf, Harbiye, Bahriye, Defter-i Hâkânî ve daha başka dairelerde de tarihe geçen olaylara ve hâdiselere ait şayan-ı dikkat vesikalar bulunduğu gazetede yazıda yer almaktaydı.

Tanin gazetesinin söz konusu makalesinde, Hariciye Nezâreti'nin hazîne-i evrâkında, Kırım Muharebesi'nden (1853-1856) sonraki evrakın bulunduğu, bunların kurulması temenni edilen Millî Hazîne-i Evrâk'a devredilmesinin bahis konusu olamayacağı belirtilmekte, diğer dairelerde üzerlerinde hiçbir gizlilik damgası kalmamış, tamamıyla tarih sahasının araştırma alanına dâhil olan belgeler bulunduğu, bütün bu vesikaların bir araya getirilerek, tasnif usullerine tabi tutulduktan sonra araştırmacılar tarafından istifade edilebilecek bir hale getirilmesi ve mütehasıs bir heyetin idaresi altında neşredilmesi halinde Millî Hazîne-i Evrâk'ın temellerinin kurulmuş olacağı ileri sürülmüştür.

Makalenin son kısmında ise, memlekette muazzam bir Darülfünun ve millî kütüphane binaları inşasına teşebbüs edildiği, bu teşebbüslerden sonra, Millî Hazîne-i Evrâk Teşkilatı'nın kurulmasının mantıklı olacağı, böyle bir müessesenin memlekette bir an önce kurulması için çalışmak mecburiyetinde olduğunu vurgulanıyordu.¹⁷

¹⁶ Yine başmakalede, Târîh-i Osmânî Encümeni tarafından neşredilen "Demirbaş Şarl" adlı eser hakkında görüşme yapılan İsveçli bir kişinin, Osmanlı Devleti ile İsveç Kralı arasındaki münasebetlere dair Osmanlı Hazîne-i Evrâk'ında incelemeler yapmak niyetinde olduğunu söylediği, bunun üzerine kendisine, Hazîne-i Evrâk'ın henüz tasnif edilmemiş olduğu cevabının verildiği beyan ediliyordu. Tanin, "Millî Hazîne-i Evrâk", no: 3090, 17 Temmuz 1917, s. 1, sütun (st.), 1-2.

¹⁷ Tanin, "Millî Hazîne-i Evrâk", no: 3090, 17 Temmuz 1917, s. 1, st. 1-2.

Tanin gazetesinden Kazım Şinasi Bey de 20 Aralık 1917 tarihinde, Millî Hazîne-i Evrâk ile ilgili bir yazı yazarak tartışmalara katılmıştır.¹⁸ Kazım Şinasi Bey,¹⁹ Maarif Nezâreti'nin otuz beş ciltlik bir milli tarih yazılmasına teşebbüs ettiğini, konuyla ilgili gazetelerde haberler çıktığını, bu konuda *Tanin* gazetesinin olumlu görüş bildirdiğini, böyle bir esere cidden ihtiyaç duyulduğunu, bu yeni teşebbüsü teşekküre layık gördüğünü, fakat bundan iyi sonuç alabilmenin şartlara bağlı olduğunu ve özellikle mevcut basılı ve basılı olmayan belgelerin tarih usulü kurallarına uyarak neşredilmesi gerektiğini belirtmişti.

“Maarif Nezâreti'nin “otuz beş cildlik” bir Milli Tarih te'lîfine teşebbüs etmesi vesâik-i târihiye ve millî hazîne-i evrâk meseleleri etrâfında yeniden bazı neşriyata sebebiyet verdi. “*Vakit* gazetesi nezâretin bu teşebbüsünü bilâ-kayd ü şart tasvîb etmiş, *Tanin* gazetesi ise böyle bir esere cidden muhtâc bulunduğumuzu i'tirâf ve bundan dolayı bu yeni teşebbüsü şâyân-ı teşekkür addetmekle beraber bundan iyi bir netîce istihsâlini bazı kuyûd ve şürûta tâbi tutmak ve bi'l-hassa –Millî Hazîne-i Evrâkın tanzimi ve vesâik-i resmîyenin neşri husûsu bir müddet tehhüre uğraması tabî' olduğu için– mevcûd matbû' ve gayri matbû' vesâiki usûl-i târih kavâ'idine ittibâen neşr eylemek lâzım geleceğini kaydeylemişti ...”

Kazım Şinasi Bey, Köprülüzâde Fuat Bey'in de *Yeni Mecmua*'da konuyla ilgili yazdığı makalede, resmî ve gayri resmî tarihî vesikaların şimdiki durumda bulunduğu sürece, yabancı memleketlerde yapılan şekilde incelemelerde bulunmanın, yeni bir eser meydana getirmenin imkânı olmadığını, Millî Hazîne-i Evrâkın kurulması gerektiğini açıkladığını yazmıştı.

“... Köprülüzâde Fuad Bey de *Yeni Mecmua*'da dâir bir makale yazmıştır. Fuad Bey, resmî ve gayri resmî tarihî vesikalarımız şimdiki hâlde bulduğukça, bu asırda ecnebî memleketlerde yapıldığı tarzda tedkîkatda bulunmak ve hele terkîbi bir eser meydana koymak imkânı olmadığını söylüyor ve bir taraftan Millî Hazîne-i Evrâkın te'sîsini tavsiye, ...”

Kazım Şinasi, Tarih-i Osmanî Encümeni tarafından bir Osmanlı tarihinin yazılması konusunda da acele edildiğini belirterek önemli eleştirilerde bulunmuştur.

Osmanlı Devleti'nde mufassal bir Osmanlı tarihi yazmak teşebbüsünün ilk defa olmadığını, Târîh-i Osmânî Encümeni'nin sırf bu amaçla kurulduğunu, encümenin dokuz senelik çalışması sonucunda, kırktan fazla nüshaya ulaşan bir mecmua, çeşitli meseleler hakkındaki bir kısım belgeyi kapsayan monografi tarzındaki dört-beş risale ve Osmanlı Tarihi'nin ilk cildini neşrettiğini, işe en başından başlanmadığını, Târîh-i Osmânî Encümeni'nin kurulmasındaki amacın, ortaya basılı

¹⁸ Kazım Şinasi, “Millî Tarih Hakkında Hazîne-i Evrâk Teşkilî Lüzûmu-Menâbi'-i Târihiyyenin Neşri Meselesi”, *Tanin*, no: 3241, 20 Kanunievvel 1917, s. 3.

¹⁹ Kazım Şinasi (Dersan) Bey, 1888 yılında Girit'te doğmuş 29 Mart 1964'te İstanbul'da ölmüştür. Paris'te Sorbonne Üniversitesi'nin Sosyal İlimler Akademisini bitirmiş, *Tanin* gazetesinde yazılar yazmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nde görev yapmıştır. 20 Eylül 1918'de birkaç arkadaşıyla birlikte kurdukları *Akşam* gazetesinin genel yayın müdürlüğünü yapmıştır. <https://www.biyografya.com> (Erişim tarihi: 21. 11. 2020)

veya basılı olmayan birkaç tarihin toplanmasından oluşan bir Osmanlı tarihi koymak değil, ülkenin henüz tanımadığı bir tarzda hazırlanmış yeni bir eser meydana getirmek olduğunu, bu gidişle böyle bir tarihçeye ulaşmanın imkânı olmadığını, mevcut şartlar altında, tarih alanında ilmî esaslara dayalı araştırmalarda bulunmanın mümkün olmadığını belirttikten sonra eleştirilerini Hazîne-i Evrâk çalışmalarına getirmiştir.

“... Bizde böyle mufassal bir Osmanlı tarihi te'lif etmek teşebbüsü ilk defa vukû' bulmuyor. Tarih-i Osmanî Encümeni sırf bu maksadla teşekkül etmiştir. Encümenin dokuz senelik netîce-i mesâ'îsi kırk küsur nüshaya bâliğ olan mecmu'a ile müteferrik mesâil hakkındaki bir kısım vesâiki muhtevî monografi tarzındaki dört-beş risâleye ve birkaç ay evvel neşredilen Târih-i Osmânî'nin ilk cildine münhasır bulunuyor. Encümeni teşkil eden zevâtın mesâil-i târihiyeye olan vukûfları herkesçe müsellemdir. Yalnız şunu i'tirâf etmek îcab eder ki mükemmel *Osmanlı Tarihi*'nin emr-i te'lifinde isti'câl olundu ve işe bidayetinden başlanmadı. Öyle zannediyoruz ki Târîh-i Osmânî Encümeni'nin teşkilinden maksad ortaya matbû' veya gayr-ı matbû' birkaç tarihin iltikâtından mürekkebe bir Osmanlı tarihi koymak değil, memleketimizin henüz tanımadığı bir tarzda hazırlanmış, meselâ “Lavisseye”²⁰'in eser-i meşhûru gibi, terkîbî bir eser meydana getirmektir ...”

Kazım Şinasi'nin eleştirileri şu noktalarda toplanmaktadır:

1- Hazîne-i Evrâk'tan faydalanılamamaktadır. Evrak ve vesikalar önceki dönemlerde ihmal edilmiştir. Meşrutiyet'ten beri bunları kurtarmak için yapılan teşebbüslerden de hiçbir sonuç alınamamıştır. Hazîne-i Evrâk kurulmaz ve evrâk-ı atîkadan üzerlerinde artık gizlilik damgası kalmamış olanlar, Avrupa'da yürürlükte olan bir yöntem çerçevesinde neşredilmezlerse ilmî kıymete sahip bir millî tarihe ulaşamaz.

2- Mükemmel bir Osmanlı tarihi yazmak için olması gereken vasıtalar yoktur, kaynak hizmetini görececek kitap, risale, resmî ve gayriresmî evraklar toplanıp, tasnif edilmemiş, usulü dairesinde neşredilmemiştir. Bu durumda geniş çaplı bir Osmanlı tarihi yazmak bir tarafa dursun, ufak bir mesele hakkında ilmî olarak ayrıntılı bir araştırma yapmak bile mümkün değildir.²¹

3- Resmî evraklar dışındaki vakanüvis tarihleri, risaleler, çeşitli tarihler gibi gerek millî ve gerek yabancı kaynaklardan faydalanılması gerekmektedir. Vakanüvis tarihlerinin çeşitli baskıları arasındaki farklar, bunların fihristsiz basılmış olmaları, bunlardan sağlanacak faydayı fevkalade sınırlandırmaktadır. Ayrıca bu eserlerin başka kaynakların yardımıyla tarihî tenkide tabi tutulmamaları da giderilmesi gereken bir sakıncadır.

4- Osmanlı Devleti'nin geçmiş yıllarına ait bazı yazma kaynaklar vardır ve bunların da basılması lazımdır.

²⁰ Ernest Lavisseye, Fransız tarihçi, (1842-1922).

²¹ Kazım Şinasi, *Tanin* gazetesinde “Tarih Nasıl Yazılmalı” başlığıyla neşrettiği 7 Nisan 1913 tarihli yazıda, tarihi bir eserin bilimsel olarak nasıl yazılması gerektiğini ayrıntılı bir şekilde ortaya koymuştur. Kazım Şinasi, “Tarih Nasıl Yazılmalı”, *Tanin*, no: 1563, 7 Nisan 1913, s. 4, st. 4-5.

5- Özellikle kaynakların sınırlı olduğu zamanlar için Bizans, Rus, Macar, İtalyan seyyah ve tarihçilerinin Venedik balyoslarıyla diğer elçilerin raporları, neşriyatları ve geride bıraktıkları incelenmeli, Osmanlı Devleti'yle ilgili olanlar ise tercüme edilerek neşredilmelidir.

Kazım Şinasi, bütün bu hazırlıklar yapılmaksızın, Osmanlı tarihi hakkında senteze dayalı bir eser yazmaya çalışmanın imkânsız olduğunu, incelemeler ve araştırmalarda bulunmak isteyenlere lazım olan vesikaları hazırlamadan, sınırlı bir dönemle meşgul olacak uzmanların ortaya çıkmasını beklemenin de doğru olmadığını ileri sürmüş, bir taraftan Hazîne-i Evrâk teşkilâtının oluşturulmasına teşebbüs edilmesi gerektiğini, diğer taraftan da öteki kaynakların tasnif ve neşredilmesiyle görevli, uzman kişilerden kurulan bir ilmî heyetin oluşturulmasını, otuz beş ciltlik millî tarihin yazılması işinden, resmî evrakların tasnif ve neşredilmesine kadar vazgeçilmesini, hiç olmazsa öteki kaynakların bir ilmî heyet tarafından neşredilmesinden sonraya ertelenmesinin uygun olacağını kaydetmiştir.

“... Yukarıdan beri yürüttüğümüz mütâla‘âtı hülâsa ederek bunlardan fi‘ilî netîceler çıkarmak lâzım gelirse diyebiliriz ki bir taraftan Hazîne-i Evrâk teşkilâtının vücûda getirilmesine teşebbüs olunmakla berâber diğer taraftan da menâbi‘-i sâireyi tasnif ve neşr ile mükellef olmak üzere mütehasıs zevâtdan müteşekkil bir heyet-i ilmiye teşkîl etmek îcâb eder. Otuz beş cildlik mükemmel millî tarihin te‘lîfini evrâk-ı resmîyenin tasnif ve neşredilmesine intizâren hiç olmazsa menâbi‘-i sâirenin bir heyet-i ilmiye tarafından neşrinden sonraya ta‘lik etmek lâzım geleceğini ise ilâveye hâcet yokdur, i‘tikâdındayız.”²²

Tanin gazetesinin Hazîne-i Evrâk teşkilâtı hakkında yaptığı neşriyatı sonrasında, Alman bir müsteşrik, gazeteye mektup yazarak, Hazîne-i Evrâk'ın düzenlenmesi sırasında dikkate alınması gereken bazı noktalar hakkında açıklayıcı bilgiler vermiştir.²³

Gazete, uzun süreden beri Osmanlı ülkesinde yaşayan, hayatını Şark tarihinin inceleme ve araştırmasına adanmış ve Osmanlı tarihi ile de ilgilenen, ayrıca arşiv teşkilâtının Almanya'daki şekli hakkında da bilgi sahibi olan bu müsteşrikin düşüncelerini kıymetli bulmuş, Osmanlı Devleti'nde Hazîne-i Evrâk teşkilâtı ile meşgul olanların bu düşünceleri dikkate alabileceklerini ve nizamnamenin tanzimi sırasında göz önünde bulundurabileceklerini düşünerek Alman müsteşrikin gönderdiği mektubu tercüme ederek neşretmiştir.

Alman müsteşrik mektubunda, önce Hazîne-i Evrâk'ın öneminden bahsetmiş, kuruluş amaçlarıyla ilgili bilgiler vermiştir. Ona göre; gerek geçmişe, gerek günümüze ait olsun, bir tarihçi veya bir diplomatın inceleme alanı dâhilinde bulunan bütün tarih meselelerinin araştırılmasında Hazîne-i Evrâk'ın sahip olduğu önem bellidir ve bu konuda delile ihtiyaç yoktur. Hazîne-i Evrâk, gerek tarihçilere ve

²² *Tanin*, “Millî Tarih Hakkında Hazîne-i Evrâk Teşkilî Lüzûmu – Menâbi‘-i Târihiyyenin Neşri Meselesi”, no: 324I, 20 Kanûnievvel 1917, s. 3, st. 2-3.

²³ *Tanin*, “Hazîne-i Evrâkın Teşkilî- Bir Alman Müsteşrikin Mühim Mütâla‘âtı”, No: 3255, 3 Kanûnisânî 1918, s. 3.

gerek diplomatlara ihtiyaç hissettikleri resmî evrak ile güvenilir tanıklığı sağlayan bir kaynaktır. Bu belgeleri incelemek suretiyle geçmiş ile doğrudan doğruya temas ederek, vakanüvisin aracılığına ihtiyaç duymadan, hükümdarların, devlet adamlarının ve memurların tanıklıkları görülebilir. Hazîne-i Evrâk'ta saklanmış olan belgeler, başka kaynakların çoğunda bulunmayan esaslı iki özelliği taşırlar: Bu belgelerin gerçekliği kesin olduğu gibi ait oldukları olaylar ve hadiselerin de çağdaş olan birer şahit konumundadırlar. Hazîne-i Evrâk iki amaç için kurulur: Birinci olarak, geçmişe ait resmî evrakları toplama ve muhafaza, ikinci olarak, ilgili olan kimseler için, bunlara müracaatı temin etmek ve kolaylaştırmak.

“... Gerek mâzîye, gerek hâle âid olsun müverrihin veyâ diplomatın sâha-i tedkîki dâhilinde bulunsun, bi'l-umum mesâil-i târihiyenin keyfiyet-i tedkîkinde Hazîne-i Evrâkın hâiz olduğu ehemmiyet hakkında fazla ısrâr ederek delil îrâd etmek lâzım değildir. Hazîne-i Evrâk, gerek müverrihlere ve gerek diplomatlara ihtiyâc hissettikleri evrâk-ı müsbete ile şhadât-ı mevsûkayı te'mîn eden bir menba'dır. Bu vesâiki karışdırmak sûretiyle mâzî ile doğrudan doğruya temâs ederek, vakanüvisin vesâtatına ihtiyâc hissetmeksizin, hükümdârların, ricâl ve me'mûrîn-i devletin şhadâtını elde ettiğimiz gibi mâzîden muhtelif derece-i ehemmiyetdeki umûr ve mu'amelât-ı resmîye ve husûsiyenin cereyân ettiği devâire girer ve burada vukû' bulan hâdisâtın âdetâ şâhidi oluruz ...”

Alman müsteşrik yazısında, Hazîne-i Evrâk'ta toplanıp muhafaza edilecek olan belgeler üzerinde de durmuş, umumi Hazîne-i Evrâk'ta toplanması lüzumlu olan adî evrakı gelecek nesillere devretmek için muhafaza mı, yoksa tamamen veya kısmen imha mı etmek gerektiğini tartışmış, bu dosyaların bir zorunluluk olmadıkça, aynen muhafaza edilmesi gerektiği sonucuna varmıştır. İleride Osmanlıların toplumsal hayatı hakkında araştırma ve incelemelerde bulunmak isteyecek olanlar için bu dosya ve vesikalardan başka kaynak vazifesini görebilecek hiçbir şey olmadığını ifade etmiştir.

“... Zuhûr edecek müşkilâtdan birisi de Umûmî Hazîne-i Evrâk'da toplanması melhûz olan adî evrâk torbalarının çokluğudur. Bütün bu evrâkı nesl-i müstakbele devir etmek için muhâfazası mı, yoksa tamâmen veyâ kısmen imhâsı mı icâb eder? ...”

“... Memleketin ahvâl-i iktisâdiyesi, âdetâ umûr-ı adliyesi gibi hayât-ı ictimâiiyeyi teşkîl eden muhtelif sâhalar hakkında bize sahîh ma'lûmât verebilecek âsâr mefkûd olduğundan ancak bu gibi mesâile müte'allik bulunan vesâikin tetebbu'uyla bu bâbda bir fikir edinmek imkânı hâsıl olabilir. Şu halde bana kalırsa bu dosyaları bir zarûret-i kat'iyeye mevcûd olmadıkça, aynen muhâfaza etmelidir. Zîrâ nazar-ı i'tibârdan dûr tutulmamalıdır ki ileride Osmanlıların hayât-ı ictimâ'iiyesi hakkında tedkîkâtta bulunmak isteyecek olanlar için bu dosya ve vesikalardan başka menba' hizmeti görebilecek hiçbir şey yoktur ...”

Alman müsteşrik yazısının son kısmında ise Umûmî Hazîne-i Evrâk'ta toplanacak olan, çeşitli dairelere ait evrakların bir araya getirilip, hepsinin birbirine karıştırılmaması gerektiğini, bunların geldikleri yerler dikkate alınarak ayrı ayrı

konulmasını ve şube halinde muhafaza edilmesini, vesikaların tarih sırası gözetilerek veya madde itibarıyla tasnifi yapılacak olursa, bundan düzensizlik ve evrakın tanzim edilememesi sonucunun ortaya çıkacağını dile getirmiştir.

“... Millî Hazîne-i Evrâk teşkilâtıyla iştigâl edenlerin nazar-ı dikkatini sûret-i mahsûsada şu nokta-i mühimme üzerine de celb etmek isterim: Umûmî Hazîne-i Evrâk'da cem' edilecek olan, muhtelif devâire âid evrâkı bir araya getirerek umûmunu birbirine mezc etmek doğru olmaz. Bence bunların menşeleri nazar-ı i'tibâra alınarak ayrı ayrı birer şube hâlinde muhafazası daha muvâfıktır. Vesâikin târih sırası gözetilerek veyâhud da madde i'tibârıyla tasnîfi yapılacak olursa bi'l-akıs bundan adem-i intizâm husûle gelerek evrâkın tanzîm edilememesi netîcesi elde edileceği şüphesizdir. Târih, elifbâ ve madde i'tibârıyla tanzîm edilecek olan fihristler Hazîne-i Evrâk'da çalışmak isteyenlere kâfi derecede rehberlik vazîfesini gösterecektir. Hazîne-i Evrâk'a girecek bütün evrâk cem' edildikten ve bunların umûmî bir kataloğu yapıldıktan sonra her şubenin husûsî bir kataloğu da vücûda getirilmeli ve bundan sonra da her dosya ve vesîka hakkında mücmel ma'lûmât veren diğer bir katalog tanzîm olunmalıdır. Bundan da anlaşılıyor ki Hazîne-i Evrâk'ın tanzîmiyle meşgûl olacak olanlar senelerce çalışmak mecbûriyetinde kalacaklardır.”

Tanin gazetesi millî bir Hazîne-i Evrâk'ın kurulması lüzumuna dair yazılarına, bazen başmakalelerinde, bazen de diğer sütunlarında devam etmiş, konuyla ilgili olarak gönderilen başka mektupları da neşretmiştir.

Tanin gazetesinde 20 Ocak 1918, 8 Şubat 1918 ve 16 Mart 1918 tarihlerinde konuyla ilgili aynı kişi tarafından gönderilen üç yazı daha neşretmiştir. Bu yazılar dikkatlice incelendiğinde yazarın, tarih alanında, arşivcilik konularında ihtisas sahibi birisi olduğu anlaşılmaktadır. Gazete, üç yazıda da her nedense makale sahibinin isminin baş harflerini M.N.H olarak yazmış, gerçek adını vermemiştir. Mektup sahibinin 20 Kasım 1918 tarihli ilk yazısı incelendiğinde, Osmanlı Devleti'ndeki eski belgeler hakkında ayrıntılı bilgiye sahip olduğu anlaşılmaktadır.

“... Tarihlerimize nazaran devletimiz de Hazîne-i Evrâk te'sisi Büyük Reşid Paşa zamân-ı irfânına yâhud ahd-i saltanat-ı Abdülmecid Han'a nasib olmuştur. Vâ-esefâ ki bu te'sîs bir eser-i teceddüd olmakla berâber tarih nokta-i nazarından derece-i hizmeti gâyet mahdûd addolunsa gerektir. Çünkü hutût-ı hümayûn irâdât-ı seniyye ve mu'âhedât ve makâlât gibi evrâk-ı mühimmeye mahsûs bir müessese hâlinde kalmıştır. Bu da yedinci asrını idrâk eden Osmanlı Devlet ve saltanatının ancak iki-iki buçuk asırlık en mühim kağıdlarını ya muhtevîdir ya değildir. Bundan başka bir de Hâriciye hazîne-i evrâkı vardır ki mevcûd evrâkı bir asırlık bile değildir. Hele Reisülküttâblık devrine mahsûs muhâberât-ı siyâsiye kısmı külliyyen mefkûd denilir. Devâir mahzenleri içinde pek eski ve mühimleri olan Maliye, Defter-i Hâkânî ve Evkâf mahzenleri şâyân-ı tedkîktir. Maamâfih bunlar da Sadâret ve Hâriciye hazîne-i evrâkları gibi muhteviyât i'tibârıyla pek eski değildir.”

Yine II. Meşrutiyet Dönemi'nde Târîh-i Osmânî Encümeni'nin kurulmasıyla başlayan tasnif çalışmalarını da eleştirerek, vesikaların Topkapı Sarayı'ndan Bâbîâlî Kütüphanesi'ne nakledilmemesi gerektiğini, acele ve telaşla yapılan evrakları kurtarma işinin başarılı olamadığını ileri sürmüştür.

“... Târîh-i Osmânî Encümeni reis-i fâzılının resmî mecmûmada vesâik-i târihiyyemiz hakkında verdiği ma'lûmât ile encümen a'zâsından bir zâtın makâle-i mahsûsası nazar-ı em'ân ve tedkîkden geçirilince derhal anlaşılır ki evrâk-ı kadîmemizin çoğu perişân bir hâlde kalmış, bunları bir an evvel kurtarmak farz olmuştur. Nitekim bidâyet-i inkılâbda encümen teessüs eder etmez Topkapı Sarayı'ndaki mahzenlerden yüzlerce araba evrâk-ı kadîme derhal Bâbîâlî dâhilindeki kütüphâneye nakil olunmuştur... Lâkin kimseyi muâhaze veyâ hiçbir şeyi tenkîd etmek istemiyorum. Keşke nakil edilmeseydi... Sonra o tarihten şimdiye kadar aradan yedi sekiz sene geçti. Ne yapıldı? İhtimâl ki çok bir şey yapılmadı. Çünkü yapmak kolay değil, zâten Bâbîâlî Kütüphânesi'nde yığın hâlinde bulundurulmuş evrâkın kısm-ı a'zâmindan pek de hayır yoktur. Deniliyor ki bu kısmen, kağıdların ale'l-acele naklinden neşet etmiş olsa gerek. İşte şu netice Millî Hazîne-i Evrâk teşkilâtı mesele-i azîmesinde bize ders-i intibâh olmalıdır.”

Mektup sahibi, millî bir Hazîne-i Evrâk'ın kurulmasıyla ilgili önerilerde de bulunmuş ve tasnif girişimleriyle ilgili bilgilerde vermiştir. Her şeyden önce işi bilenler tarafından bir program yapılmasını, işi ehline vermenin başarının tek şartı olduğunu, bunun için de tarih bilmek ve fikir erbabından olmak gerektiğini, programın en önemli esaslarından birinin bina meselesi olduğunu, ayrıca konunun uzmanlarının bulunmasının lüzumlu olduğunu, tasnif işini Osmanlı tarihini bilen ve vesikaları inceleyip, ayırmaya vâkıf insanlara verilmesinin uygun olacağını, vesikaların devlet yetkililerince incelenip, değerlendirmedikçe yabancılara gösterilmemesinin uygun olacağını belirtmiştir.

Mektup yazarının en büyük eleştirilerinden biri de, eski evrakların tasnif girişimiyle ilgili olmuştur. Eski evrakları tasnif etmek, bir yerden başka bir yere nakledebilmek için neler yapılmasının lazım geldiğini önceden düşünüp, taşınmak ve ondan sonra işe başlamak gerekir diyerek, Târîh-i Osmânî Encümeni'nin başlayıp yarım bıraktığı taşıma işlemleri sırasında taşınan evrakın yığınlar halinde harap olduğuna işaret etmektedir.

“... Maksudım kimseye ta'rîz, yahud i'tirâz değildir. Evrâk-ı kadîmeyi tanzîm ve tasnîf eylemek, bir yerden bir yere nakil edebilmek için neler yapmak lâzım geleceğini evvel be-evvel düşünüp taşınmak ve ba'dehû işe başlamak lâzım gelir. İşte, burasını bize elîm tecrübelerimiz öğretti. Artık min-ba'd bu dakîkayı ihmâl etmemelidir ...”

Yazarın Millî Hazîne-i Evrâk ile ilgili en dikkat çekici önerilerinden biri de Avrupa'daki hazîne-i evrâkların uzmanlar tarafından incelenmesi, oralarda yapılanları bizzat görmesi gerektiğidir.

“... Millî Hazîne-i Evrâk deyip de hemen aklımıza geleni yapmayalım. Evvel emirde Avrupa'da milli Hazîne-i Evrâk nasıl kurulmuştur, nasıl yapılmıştır? Buralarını erbâb-ı ihtisâsımıza tedkîk ettirelim. Oralarda, meselâ: Fransa'da Almanya'da Avusturya'da hattâ Rusya'da hattâ İsviçre'de, hattâ Felemenk'de neler yapmışlar, neler vücûda getirmişler? Bunları birer birer gözden geçirerek her şeyi asıyla, künhüyle öğrenelim de öyle işe girişiverelim ...”

Tanin gazetesindeki bu yazı kısaca özetlenecek olursa yazar, Osmanlı tarihinin bilimsel olarak yazılabilmesi için vesikaların tasnif edilmesi gerektiğini, bunu yapabilmek için öncelikle bina, sonrasında uzman kişilerin bulunmasını, bina bulunamaması durumunda da, Hazîne-i Evrâk teşkilatı yapılmasıyla uğraşmak yerine, bir an önce devlet dairelerindeki bütün evrakların tekdüze bir şekilde tasnif edilmesine girişilerek, vesikaların buldukları yerlerde yok olmaktan kurtarılmasını önermektedir.²⁴

M.N.H'nin 8 Şubat 1918 tarihli *Tanin* gazetesinde “Hazîne-i Evrâklar ve Biz” başlıklı ikinci bir yazısı neşredilmiştir. Bu yazıda da dikkat çekici noktalara temas edildiği görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nin geleneksel yapısı içinde, eski vesikalarını tamamen ihmal etmediği, tarihi vesikaların içinde bulunduğu olumsuz durumun ihmalden çok, konuyla ilgili kural ve kaide olmamasından kaynaklandığını açıklamaktadır.

“... Ma'amâfih kudemâ-yı eslâfımızın kâffe-i an'anâtı içinde, vesâikini bütün bütün ihmâl ettiğine de hüküm etmek müşkil olur. Biraz safahât-ı târihiyyesini gözden geçirelim: Topkapı Saray-ı Hümayûn'undaki kubbealtı mahzenleri ve sâire vaktiyle evrâk ve vesâik-i devletin pek de öteye beriye atıldığına nasıl delâlet etmezse birçok kıymetli basma ve bi'l-hassa yazma kitab ve risâleleri hâvi kütüphâneler vücûda getirilmesi de vesâik hakkında kadir nâ-şinâslik zehâbını tevlîd edememek pek tabî'îdir. Bir millet ki kütübhânelerini teksîr ve tevsî' ile vakıf ve tahsîsde milel-i sâireye rekâbet edercesine büyük büyük âsâr-ı irfân göstermiştir. –vesâik-i târihiyyesinin nasıl mahvına kâni' olur? Doğrusu bu hakîkaten bir mu'ammâdır. Ben bunda fi'il-i ihmâli bile çok görüyorum ve hep bütün kusûru yalnız bir nizâm-ı mahsûsun fikdânında buluyorum ...”

Yazıda, bir yenilik olarak Hazîne-i Evrâk binasının Reşit Paşa zamanında yapıldığına dikkat çekilmiş, fakat dosya usulü tasnifin tam olarak uygulanamadığı, Hazîne-i Evrâk'ın Cevat Paşa'nın sadrazamlığı döneminde ıslah edildiği, sonrasında ise Sait Paşa'nın evrakların tasnifiyle ilgilendiği, ancak onun da bir sonuç alamadığı ifade edilmiştir.

“... Büyük Reşid Paşa merhûmun Bâbiâlf Hazîne-i Evrâk'ını te'sîsi işte bunun için bir eser-i teceddüd sayılmak lâzım gelir. Ancak bu eser-i teceddüden derhal müstefid olan yalnız Hâriciye Nezâreti olmuştur. Diğer devâir mahdûd nazarlarla yine eskisi gibi bocalayıp durmuştur ...”

“... Cevad Paşa merhûm, zamân-ı sadâretinde (309-312) Hazîne-i Evrâk'ı ıslâh ile berâber dosya usûlünün bütün devâir-i devletde tatbîkini ve bi'l-cümle muhâberâtın kopya defterlerine nakliyle hem kütükler te'sis hem dosya evrâkının tedkîk ve tetebbu' gibi sebeplerle yırtılıp bozulmaktan muhâfazası esbâbının teemmülünü düşünmüş ve pek çok uğraşmış ise de yine tasnif gâyeleri ma'lûm ve mu'ayyen olmadığından –ta'bîr-i diğerle îzâh edelim- henüz tasnif gâyelerini bi-hakkın idrâk edemediğimizden devâir-i hükûmetçe Sadrazam'ın vesâyâ-yı mültezimânesi daire-sinde tatbîkâtda bulunmak imkânı görülememiştir ...”

²⁴ *Tanin*, “Milli Hazîne-i Evrâk Hakkında Şayan-ı Dikkat Mutalaat”, no: 3272, 20 Kanûnisânî 1918, s. 3.

Yazının sonunda bütün bunlara rağmen, evrakların perişan bir halde kalmasına, ihmal edilmesine razı olmayanların öncülüğünde, ilmi prensipler doğrultusunda, umumi bir tasnif usulünün kararlaştırılması halinde durumun düzeltilbileceği ileri sürülmüştür.

Tanin gazetesi, 16 Mart 1918 tarihinde Millî Hazîne-i Evrâk ile ilgili olarak üçüncü bir yazı neşretmiştir.²⁵ “Millî Hazîne-i Evrâkımız İçin Teşebbüsât-ı Esâsiye” başlıklı bu yazıda, yeni kurulması düşünülen Millî Hazîne-i Evrâk ile ilgili görüş ve düşüncelerini açıklayan M.N.H, daha önceki iki yazısında değindiği noktalara tekrar kısaca değinmiş, sonrasında ise günümüz arşivciliği için de geçerli olabilecek tavsiyelerde bulunmuştur.

Yazıda önce, Hazîne-i Evrâk'ın hem devlet için hem de tarih bilimi açısından önemi vurgulanmış, şimdiye kadar hazîne-i evrâkların ihmâl edilmiş olmasından dolayı fazla üzülmeye gerek olmadığı, Hazîne-i Evrâk teşkilatının kurulmasından önce vesikaları, yangın, ihmâl, istila, harp ve nakil gibi felaketlere maruz kalmamış, evrakını kaybetmemiş hiçbir memleket olmadığı, esas olanın bundan sonra yapılacakları kararlaştırmak olduğu belirtilmiştir. Yazının devamında Avrupa'da hazîne-i evrâkların kuruluşuna değinilmiş, on dokuzuncu yüzyılda -Fransa başta olmak üzere- vesikaların tasnif edilmesi ve muhafazasının her yerde bir düzen altına girdiği, bu sayede her memlekette hem devlet işleri hem tarihi ve ilmi araştırmalar noktalarında önemli faydalar görüldüğü beyan edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde ise Büyük Reşit Paşa zamanında kurulan Bâbîâlî Hazîne-i Evrâk'ının asrın ilmî cereyanının ürünlerinden olmasına rağmen, ilmi tasnif hakkındaki Avrupa usul ve kaidelerinden nasiplenilmediği belirtilerek, bazı eleştiriler yapılmıştır.

Yazar burada, “Hazîne-i Evrâklar ve Biz” makalesinde yazdığı benzer konulara temas etmiştir. Hariciye Nezareti'ndeki tasnif usulünü eleştirmiş, Sadrazam Cevat Paşa zamanında yapılanlar ile Sait Paşa'nın sadrazamlığı döneminde yapılanları kısaca özetlemiş, yazının sonlarına doğru, Millî Hazîne-i Evrâk ile ilgili bazı tedbirler önermiş, özellikle Hazîne-i Evrâk'ta ihtisas sahiplerinin görev alması gerektiğini vurgulamıştır.

M.N.H.'nin Hazîne-i Evrâk ile ilgili önerileri:

1- Tasnîf kaidelerini özel nizamnamelerle, her dairenin evrak ve muamelelerine ve ihtiyaçlarına göre kararlaştırmak, bunun için yeni bir tetkik heyetinin kurulması,

2- Her dairenin, eski evraklarını, yine o daire evrakıyla meşgul olmuş ve tecrübelerinden istifade edilecek memurlar marifetiyle yerli yerinde hemen tasnif ettirmesi, bunun da bir nizamname ile yapılması,

3- Müttehassıslardan oluşan bir kontrol heyeti marifetiyle, eski evrakların tasnifinin, daimî bir kontrol altına alınması ve hazırlanacak bir program dâhilinde tamamlaması.

²⁵ *Tanin*, “Millî Hazîne-i Evrâkımız İçin Teşebbüsât-ı Esâsiye”, no: 3327, 16 Mart 1918, s. 3.

Yazar, devlet dairelerinin tamamında tasnif kurallarına uyulursa, gelecekte Millî Hazîne-i Evrâk'ın temellerini teşkil edecek birçok vesikanın, bugünden itibaren kayıt altına alınacağını ileri sürmekte, ayrıca burada önemli olan noktanın, evrak memurlarının –kâtibinden, kayıt memuruna mümeyyizlerine hatta müdürlerine kadar– tamamının ihtisas sahibi olmaları gerektiğini de beyan etmektedir.

“... Burada evrâk memurlarının –kâtibinden ve mukayyidinden mümeyyizlerine hatta müdürlerine kadar– cümlesi erbâb-ı ihtisâsdan olmak lâzım geleceğini mevzû-ı bahis etmek nâ-be mahaldir sanırım ...”

Makalenin yazarı, hükümetin durumu bilmesine rağmen gereğini yapmadığını, personelin seçilme ve görevde yükseltme şartlarıyla maaşların en düşük ve en yüksek oranlarını dikkate almadığını belirtiyor. Bunun da devletin vesikaları için büyük sakınca oluşturduğunu ileri sürmektedir.

“... Lâkin bu hakikat pek ma'lûm ve müsellemler olduğu hâlde devâir-i hükümetçe henüz ihtisâs sâhibleri için elzem olan şerâit-i intihâb ve terakkî ve ma'âşâtın asgarî ve a'zamî nisbetleri bile nazar-ı dikkate alınmamaktır ki evrâk ve vesâik-i devlet için bundan daha büyük mahzûr tasavvur olunamaz ...”

Yazara göre, ihmâli değil, yavaş hareket edilmesi bile tamamen yanlış olan böyle birtakım sade kaide ve esaslarla cansiperane ve gayretli bir şekilde çalışıldığı takdirde, hem evrak müdüriyetleri vazifelerini ve işlerini matematik kesinliğinde, kurallar ile tayin ve tespit ederler ve bu çerçevede gelecekteki vesikaların düzeni ve saklanması teminat altına almış olacaklar, hem de millî bir Hazîne-i Evrâk'ın ilk temel taşlarını oluşturması gereken eski vesikaları hemen yerleştirmek imkânı gerçekleşecektir.

Yazar, işin uzmanlarına verilmesi ve ihtiyaç duyulan masrafların karşılanması durumunda Hazîne-i Evrâk uzmanlarının, iki üç sene sonunda önemli vesika külliyatlarının neşrine dahi başlayabileceklerini, hatta iki üç sene sonra Düyûn-ı Umûmiye-i Osmâniye gibi sağlam ve muntazam bir bina tahsis edilecek olursa, büyük Osmanlı Hazîne-i Vesâik-i Devlet'ini meydana getirmek için üç dört ayın bile yeterli olacağını ileri sürmektedir.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı'nın son yıllarında Millî Hazîne-i Evrâk kurulması konusunda faaliyetler başlamış, bazı gazetelerde konuyla ilgili yazılar neşredilmiştir. Bu yazılarda Osmanlı Devleti'nde evrakın durumu gözler önüne serilmiş, bunların tasnifi ve muhafazası için önerilerde bulunulmuş, uzman kişiler düşüncelerini gazeteler vasıtasıyla kamuoyu ile paylaşmışlardır.

Bu dönemde *Tanin* gazetesinde çıkan yazılar, Osmanlı Devleti'nde bir Hazîne-i Evrâk kurulmasının zaruri bir ihtiyaç olduğu, vesikaların yok olmaya devam ettiği, düzgün bir tasnif sisteminin bulunmadığı noktalarında yoğunlaşmıştır. Özellikle Osmanlı Devleti'ne ait “vesika-ı kadime”nin durumu hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiş, Tanzimat Dönemi'yle başlayan modern arşivcilikle ilgili yapılan tasnif

çalışmalarının eksik yönleri ortaya konulmuştur. Gazete yazılarında, Millî Hazîne-i Evrâk kurulmadan, evraklar yok olmaktan kurtulmadan, tasnif işleri tamamlanmadan millî bir tarih yazımına girişmenin doğru olmayacağı hususu ve millî bir tarih yazılabilmesi için Osmanlı arşiv vesikalarının tam olarak tasnif edilmesi gerektiği yönündeki görüşler ön plana çıkmıştır. Ayrıca, Hazîne-i Evrâk teşkilatının kurulabilmesi için büyük bir binaya ve uzmanlara ihtiyaç olduğu belirtilmiş, bunun için Avrupa ülkelerindeki Hazîne-i Evrâk binalarının incelenmesi önerilmiş, devlet dairelerindeki bütün evrakların tasnif edilmesine girişilerek, vesikaların buldukları yerlerde yok olmaktan kurtarılmaları gerektiği vurgulanmıştır.

EXTENDED ABSTRACT

Record keeping in Ottoman Empire gained a modern sense in Tanzimat era. Mustafa Reşit Pasha established an institution called "Hazîne-i Evrâk" right after his appointment to Grand Vizier. After this date, although the classification of documents was focused on, important results were not obtained.

During the Second Constitutional Era, some important progress have been made. With the foundation of the committee "Târîh-i Osmânî Encümeni" the importance of Ottoman documents in writing the history has been put forward. Necessary steps to save these documents from destruction have been discussed.

Members of this committee inspected the archives and attempted conservation and classification of the documents. They immediately organised a mission to classify the documents which were in the cellars of Topkapı Palace. The mission worked in the Topkapı Palace from 1910 to 1914 and later the job has been given to another committee which included the director of documents in "Sadaret Dairesi", director of "Hazîne-i Evrâk" and an assistant from "Amedi-i Divan-i Hümayun".

The committee "Târîh-i Osmânî Encümeni" on the one hand tried to save the documents from destruction but on the hand they tried to write a detailed history of the Ottoman Empire. This assignment later cancelled in 1916 and the committee only tried to gather the documents for others that try to write the history of the empire. The committee lean to writing monographies over the history of the Ottoman Empire after 1916.

After 1916 the need of full classification of the documents to write a detailed history of the empire has been realized and the press also agreed to this approach. Also attempts to found a national archive began in this period. Some newspapers wrote articles about the record keeping and its importance.

Tanin published an article called "National Archive" and stressed out the importance of founding a modern archive. In this article it is claimed that great buildings have been built for the "Darülfünun-University" and the "National Library". According to *Tanin* it would be only logical to build an organisation for the archives. *Tanin* also suggested a speedy progress on this matter and urged the politicians to act.

Kazım Şinasi Bey, a writer in *Tanin* wrote on 20 December 1917 that the documents are in a bad spot and most of the documents are inaccessible. According to him efforts to ameliorate the status of the documents since the beginning of Second Constitutional Era have failed. He argued that with no proper archive in sight, with no publications of the documents that are not secret anymore, there is no hope to reach a national history with academic value.

In this matter *Tanin* published a letter that came from a Deutsch Orientalist. In his letter the orientalist emphasized the importance of the archives and argued that all the documents from the previous eras should be held safe in the archives.

Tanin continued to write about the importance of the archives and published other letters. In 20 January 1918 *Tanin* argued in an article that to write a academic and scientific Ottoman history it is necessary to classify all of documents in the archives. According to *Tanin* it is a must to have a building and also to have specialists on this subject. In case of not finding a suitable building, *Tanin* suggest a fast classification of documents that are held in corresponding offices.

Kaynakça

Kitap ve Makaleler

- Akagündüz, Ümüt: "II. Meşrutiyet Yılları Düşünce Dünyamızda Tarih ve Tarih Yazımı Üstüne bir Değerlendirme", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, Yıl 11, Sayı 21 (Bahar 2015), s. 3-31.
- Akbayrak, Hasan: *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tarih Yazımı: Millet'in Tarihinden Ulusun Tarihine*, İstanbul: Kitabevi, 2012.
- Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz (Osmanlı Dönemi)*: Haz. Uğurhan Demirbaş vd., C. I, (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2000.
- Beydilli, Kemal: "Mustafa Reşid Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2006, c. XXXI, s. 348-350.
- Gürel, Cemal Necip: *İttihat ve Terakki ve Paramiliter Yan Kuruluşları*, (Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Enstitüsü, İzmir 2009.
- Karaduman, Hüseyin: "Türk Ocakları ve Hars Müzeleri", *Vakıflar Dergisi*, 30, (2007), s. 503-518.
- Kurt, Selami, *Tarih-i Osmânî Encümeni/Türk Tarih Encümeni Mecmuası'nın Osmanlı Tarih Yazıcılığındaki Yeri*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2020.
- "Osmanlı Arşivi Tarihçesi", *Osmanlı Arşiv Bülteni*, İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1990.

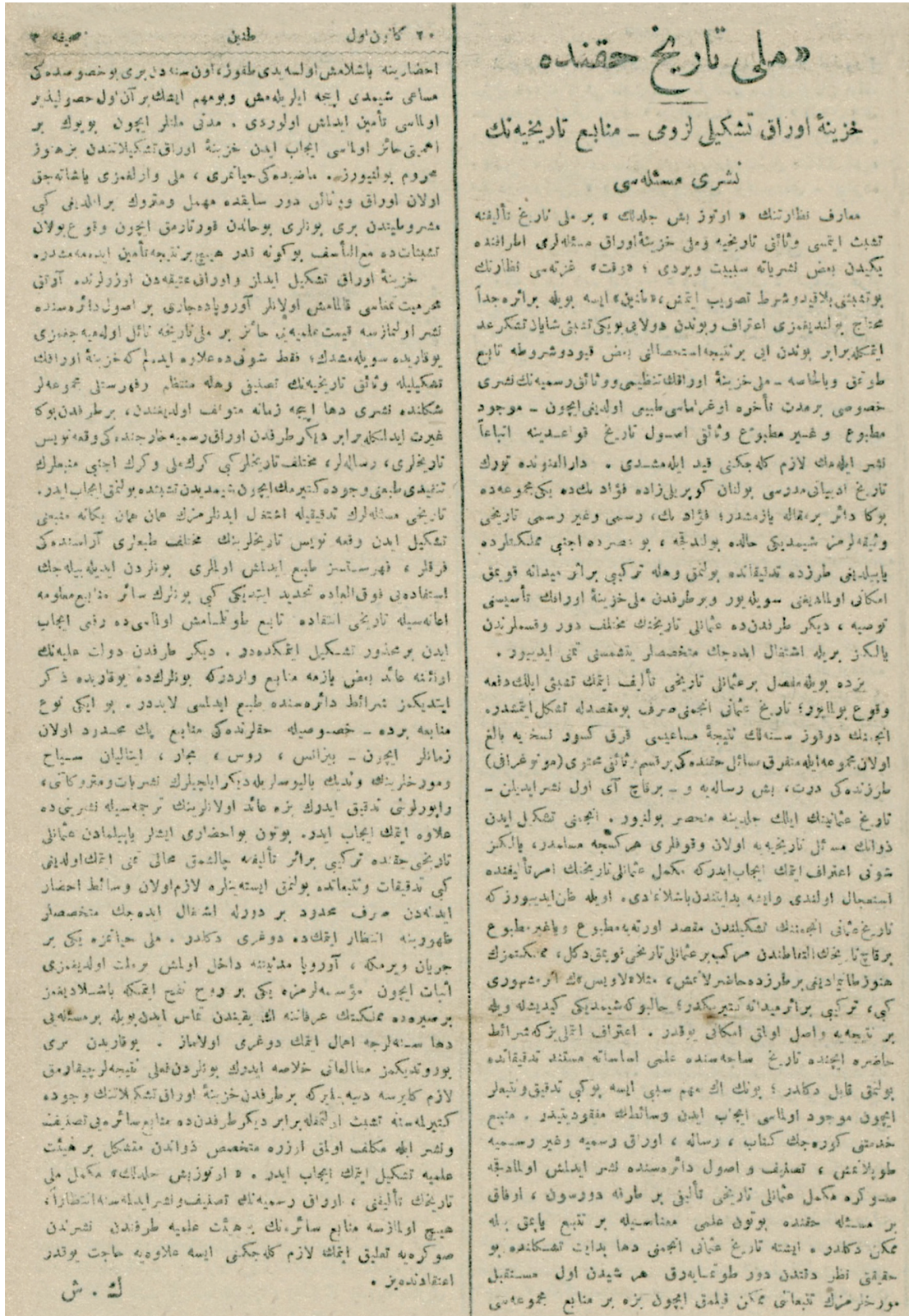
Gazeteler

- Kazım Şinasi, "Tarih Nasıl Yazılmalı", *Tanin*, numara (no): 1563, 7 Nisan 1913, sayfa (s.). 4, sütun (st.), 4-5.
- Kazım Şinasi, "Millî Tarih Hakkında Hazîne-i Evrâk Teşkilî Lüzûmu – Menâbi'-i Târihiyyenin Neşri Meselesi", *Tanin*, no. 3241, 20 Kanûnevvel 1917, s. 3, st. 2-3.
- Tanin*, "Hazîne-i Evrâkın Teşkilî- Bir Alman Müsteşrikin Mühim Mütâla'âtı", no. 3255, 3 Kânûnısânî 1918, s. 3, st. 1-2.
- Tanin*, "Millî Hazîne-i Evrâk Hakkında Şayan-ı Dikkat Mutalaat", no. 3272, 20 Kânûnısânî 1918, s. 3.
- Tanin*, "Millî Hazîne-i Evrâkımız İçin Teşebbüsât-ı Esasiye", no. 3327, 16 Mart 1918, s. 3.
- Tanin*, "Asır Dide Evrak", no. 1912, 14 Nisan 1914, s. 4, st. 3.
- Tanin*, "Millî Hazîne-i Evrâk", no. 3090, 17 Temmuz 1917, s. 1, st. 1-2.

İnternet Kaynakları

<https://www.biyografya.com> (erişim tarihi: 21. 11. 2020)

Ek

MİLLÎ TARİH HAKKINDA

Hazîne-i Evrâk Teşkilî Lüzûmu – Menâbi'-i Târihiyyenin Neşri Meselesi

Maarif Nezâreti'nin “otuz beş cildlik” bir Millî Tarih te'lîfine teşebbüs etmesi vesâik-i târihiye ve Millî Hazîne-i Evrâk meseleleri etrâfında yeniden bazı neşriyata sebebiyet verdi. *Vakit* gazetesi nezâretin bu teşebbüsünü bilâ-kayd ü şart tasvîb etmiş, *Tanin* ise böyle bir esere cidden muhtâc bulunduğumuzu i'tirâf ve bundan dolayı bu yeni teşebbüsü şâyân-ı teşekkür addetmekle beraber bundan iyi bir netîce istihsâlini bazı kuyûd ve şürûta tâbî tutmak ve bi'l-hassa –Millî Hazîne-i Evrâkın tanzimi ve vesâik-i resmîyenin neşri husûsu bir müddet tehhüre uğraması tabî'î olduğu için- mevcûd matbû' ve gayrimatbû' vesâiki usûl-i târih kavâ'idine ittibâan neşr eylemek lâzım geleceğini kaydeylemişti. Darülfünûn'da Türk Tarih Edebiyatı Müderrisi bulunan Köprülüzâde Fuad Bey de *Yeni Mecmu'a*'da buna dâir bir makale yazmıştır. Fuad Bey, resmî ve gayrı resmî tarihî vesîkalarımız şimdiki hâlde bulunduğça, bu asırda ecnebî memleketlerde yapıldığı tarzda tedkîkatda bulunmak ve hele terkîbi bir eser meydâna koymak imkânı olmadığını söylüyor ve bir taraftan millî hazîne-i evrâkın te'sisini tavsiye, diğer taraftan da Osmanlı tarihinin muhtelif devir ve kısımlarından yalnız biriyle iştigâl edecek mütehasıslar yetişmesini temennî ediyor.

Bizde böyle mufassal bir Osmanlı tarihi te'lîf etmek teşebbüsü ilk def'a vukû' bulmuyor. Tarih-i Osmanî Encümeni sırf bu maksadla teşekkül etmiştir. Encümenin dokuz senelik netîce-i mesâ'isi kırk kûsür nüshaya bâliğ olan mecmu'a ile müteferrik mesâil hakkındaki bir kısım vesâiki muhtevî monografi tarzındaki dört-beş risâleye ve birkaç ay evvel neşredilen *Târih-i Osmânî*'nin ilk cildine münhasır bulunuyor. Encümeni teşkil eden zevâtın mesâil-i târihiyyeye olan vukûfları herkesçe müsellemdir. Yalnız şunu i'tirâf etmek îcab eder ki mükemmel *Osmanlı Tarihi*'nin emr-i te'lîfinde isti'câl olundu ve işe bidayetinden başlanmadı. Öyle zannediyoruz ki Târîh-i Osmânî Encümeni'nin teşkilinden maksad ortaya matbû' veya gayr-ı matbû' birkaç tarihin iltikâtından mürekkebe bir Osmanlı tarihi koymak değil, memleketimizin henüz tanımadığı bir tarzda hazırlanmış, meselâ “Lavisse”in eser-i meşhûru gibi, terkîbî bir eser meydana getirmektir. Hâlbuki şimdiki gidişle böyle bir tarihçeye vâsıl olmak imkânı yoktur. İ'tirâf etmeliyiz ki şerâit-i hâzıra içinde tarih sâhasında ilmî esâsata müstenid tedkîkatda bulunmak kâbil değildir. Bunun en mühim sebebi ise bu gibi tedkîk ve tetebbu'lar için mevcûd olması îcab eden vesâitin mefkûdiyetidir. Menba' hizmetini görecektir kitap, risâle, evrâk-ı resmîye ve gayr-ı resmîye toplanmış, tasnîf ve usûl dâiresinde neşir edilmiş olmadıkça sonra mükemmel Osmanlı tarihi te'lîfi bir tarafa dursun, ufak bir mesele hakkında bütün ilmî ma'nâsıyla bir tetebbu' yapmak bile mümkün değildir. İşte Târîh-i Osmânî Encümeni bidâyet-i teşekkülünde bu hakîkati nazar-ı dikkatden dûr tutmayarak her şeyden evvel müstakbel müverrihlerimizin tetebbu'âtını mümkün kılmak için bize bir menâbi' mecmuası ihzârına başlamış olması yedi dokuz, on seneden beri bu husûsdaki mesâ'î şimdi iyice ilerlemiş ve bu mühim işin bir an evvel husûl-pezîr olması te'mîn edilmiş olurdu. Medenî milletler için

büyük bir ehemmiyeti hâiz olması îcâb eden Hazîne-i Evrâk teşkîlâtından biz henüz mahrûm bulunuyoruz. Mâzîdeki hayâtımızı, milli varlığımızı yaşatacak olan evrâk ve vesâik devr-i sâbıkda mühmel ve metruk bırakıldığı gibi meşrûtiyetden beri bunları bu halden kurtarmak için vukû' bulan teşebbüsât da ma'a't-teessüf bu güne kadar hiçbir netîce te'mîn edememiştir.

Hazîne-i Evrâk teşkîl edilmez ve evrâk-ı atîkadan üzerlerinde artık mahrumiyet damgası kalmamış olanlar Avrupa'da cârî bir usûl dâiresinde neşir olunmazsa kıymet-i ilmiyeyi hâiz bir milli tarihe nâil olamayacağımızı yukarıda söylemişdik. Fakat şunu da ilâve edelim ki Hazîne-i Evrâk'ın teşkîliyle vesâik-i târihiyenin tasnîfi ve hele muntazam ve fihristli mecmu'alar şeklinde neşri daha epeyce zamana mütevakıf olduğundan, bir taraftan buna gayret edilmekle berâber diğer taraftan evrâk-ı resmîye haricindeki vakanüvis tarihleri, risâleler, muhtelif tarihler gibi gerek millî ve gerek ecnebî menba'ların tenfîzi tabî'î vücûda getirmek için şimdiden teşebbüsde bulunmak îcâb eder. Tarihî meselelerin tedkîkiyle iştigâl edenlerimizin hemen hemen yegâne menba'ını teşkîl eden vakanüvis tarihlerinin muhtelif tab'ları arasındaki farklar, fihristsiz tab' edilmiş olmaları bunlardan edilebilecek istifâdeyi fevkalâde tahdîd ettiği gibi bunların sâir menâbi'-i ma'lûme i'ânesiyle târihî intikâda tâbi' tutulmamış olması da refî' îcâb eden bir mahzûr teşkîl etmektedir. Diğer taraftan Devlet-i Aliyye'nin ezmine-i evânına âid bazı yazma menâbi' vardır ki bunların da yukarıda zikr ettiğimiz şerâit dâiresinde tab' edilmesi lâ büddür. Bu iki nev' menâbi'a bir de husûsuyla haklarındaki menâbi' pek mahdûd olan zamanlar için Bizans, Rus, Macar, İtalyan seyyâh ve müverrihlerinin Venedik Balyoslarıyla diğer elçilerin neşriyât ve metrûkâtını, raporlarını tedkîk ederek bize âid olanlarının tercümesiyle neşirini de ilâve etmek îcâb eder. Bütün bu ihzâr işler yapılmadan Osmanlı tarihi hakkında terkibî bir eser te'lîfine çalışmak muhâli temennî etmek olduğu gibi tedkîkât ve tetebbu'âtda bulunmak isteyenlere lâzım olan vesâit ihzâr edinilmeden sırf mahdûd bir devirle iştigâl edecek mütehassıslar zuhûruna intizâr etmek de doğru değildir. Millî hayâtımıza yeni bir cereyân vermeğe, Avrupa medeniyetine dahil olmuş bir millet olduğumuzu isbât için müesseselerimize yeni bir ruh nefh etmeğe başladığımız bir sırada memleketin irfânına en yakından temâs eden böyle bir meseleyi daha senelerce ihmâl etmek doğru olmaz. Yukarıdan beri yürüttüğümüz mütâla'âtı hülâsa ederek bunlardan fi'ilî netîceler çıkarmak lâzım gelirse diyebiliriz ki bir taraftan Hazîne-i Evrâk teşkîlâtının vücûda getirilmesine teşebbüs olunmakla berâber diğer taraftan da menâbi'-i sâireyi tasnîf ve neşir ile mükellef olmak üzere mütehassıs zevâtdan müteşekkil bir heyet-i ilmiye teşkîl etmek îcâb eder. Otuz beş cildlik mükemmel millî tarihin te'lîfini evrâk-ı resmîyenin tasnîf ve neşredilmesine intizâren hiç olmazsa menâbi'-i sâirenin bir heyet-i ilmiye tarafından neşirinden sonraya ta'lîk etmek lâzım geleceğini ise ilâveye hâcet yoktur, i'tikâdayız.

K.Ş

K. Ş., “Millî Tarih Hakkında Hazîne-i Evrâk Teşkîli Lüzûmu – Menâbi'-i Târihiyyenin Neşri Meselesi”, *Tanin*, no: 3241, 20 Kanunievvel 1917, s. 3, st. 2, 3.

Diyarbakir Valisi Hüseyin Paşa-zade Sarı Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Muhallefatı*

*The Life and Inheritance of Diyarbakir Governor
Hüseyin Pasazade Sarı Mustafa Pasha*

İLHAN GÖK**

öz

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam eden müsadere, devlet tarafından cezalandırılan kişiler ile vefat eden devlet adamlarının mallarının miri tarafından el konularak devlet hazinesine alınmasıdır. Özellikle askeri sınıfa mensup olan bu kişilerin malları merkezden görevlendirilen görevliler ve kadı tarafından tespit edilerek kayıt altına alınmıştır. Bu uygulamanın zaman içinde kapsamı genişletilmiştir. İlk başlarda devlete karşı suç işleyen kişilerin malları müsadere edilirken daha sonraları vefat eden ya da savaş meydanlarında şehit düşen devlet adamlarının da malları müsadere edilerek muhallefat defterleri hazırlanmıştır. Bunlardan biri de Şark seferinde şehit düşen Girit Serdarı Hüseyin Paşa'nın oğlu ve III. Ahmed'in damadı Sarı lakaplı Diyarbakir Valisi Mustafa Paşa'dır. Mustafa Paşa Sivas, Revan, Anadolu, Karaman ve Diyarbakir eyaletlerinde valilik yapmıştır. 1734 tarihine gelindiğinde Osmanlı-İran savaşlarından dolayı Şark Seferi için Kars'a memur edilen Mustafa Paşa 1735 tarihinde Nadir Şah'la yapılan savaşta Abran denilen mevkiye şehit olmuştur. Bunun üzerine Mustafa Paşa'nın Kars ve Diyarbakir'deki terekesi tespit edilerek iki farklı muhallefat defteri hazırlanmıştır. Defterde yer alan eşyaların bir kısmı yerinde satılırken bir kısmı ise İstanbul'a gönderilmiştir. İstanbul'a gönderilen eşyalar önce Enderun'a alınmış ancak daha sonra Bab-ı Hümayun ve Hazine-i Amire'de müzayede ile satılmıştır. Satılan eşyalardan elde edilen gelirler Mustafa Paşa'nın devlete olan borçları için el konularak hazineye aktarılmıştır. Mustafa Paşa'nın satılan eşyaları arasında bulunan çeşitli giysileri, savaş aletleri ve ev eşyaları devrin iktisadî, sosyal ve kültürel özelliklerini yansıması açısından ve Paşa'nın kişisel tercihleri, zevkleri ve eğilimleri hakkında bazı ipuçları vermesinden dolayı önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Müsadere, Muhallefat, Diyarbakir, Kars, Sarı Mustafa Paşa.

* Makale geliş tarihi: 28 Kasım 2020, kabul tarihi: 8 Aralık 2020, araştırma makalesi.

** Dr. Öğretim Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Gümüşhane/Türkiye. İlhangok52@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3231-9879>

ABSTRACT

The confiscation, which continued from the establishment of the Ottoman Empire until the second half of the 19th century, is the seizure of the properties of the people punished by the state and the deceased statesmen by the state to the treasury. The properties of these persons, especially those from the military class, were determined and recorded by the judge and the officials assigned from the central government. The scope of this enforcement has been expanded over time. In the beginning, while the properties of those who committed crimes against the state were confiscated, the properties of statesmen who later died or were martyred on the battlefield were confiscated and inheritance books were prepared. One of them is the son of Crete Commander in chief Hüseyin Pasha and Ahmed III's son-in-law who was martyred in the Eastern campaign is the Diyarbekir Governor Mustafa Pasha, nicknamed Sari. Mustafa Pasha served as governor in Sivas, Revan, Anatolia, Karaman and Diyarbekir. Mustafa Pasha, who was assigned to Kars in 1734 for the Eastern Campaign due to the Ottoman-Iran wars, was martyred in the war with Nadir Shah in 1735 at the place called Abran. Then, two different inheritance books were prepared by determining the estate of Mustafa Pasha in Kars and Diyarbekir. While some of the items in the book were sold on site, some of them were sent to Istanbul. The items sent to Istanbul were first bought to Enderun, but then sold at Bab-ı Hümayun and Hazine-i Amire through auctions. The revenues obtained from the sold goods were confiscated for Mustafa Pasha's debts to the state and transferred to the treasury. Various clothes, war tools and household items found among Mustafa Pasha's items are important in terms of reflecting the economic, social and cultural characteristics of the era and giving some clues about Pasha's personal preferences, tastes and tendencies.

Keywords: Confiscation, Inheritance, Diyarbekir, Kars, Sarı Mustafa Pasha.

Giriş

OSMANLI hukukunun önemli konularından bir tanesi de miras meselesidir. Osmanlı Devleti ölen kişilerin mirasının taksimi hususunda kişilerin mensup olduğu toplumsal sınıfa göre birtakım farklı uygulamalar takip etmiştir. Vergi verme ve üretim gibi yükümlülükleri olan yönetilen sınıfa mensup kişilerin ölümlerinde miras paylaşimleri bazı istisnalar haricinde isteğe bağlı olarak kadılar tarafından yapılırdı. Reaya sınıfına mensup olanların şeriye sicillerine kaydedilen mirasa dair mallarına tereke denilmiştir. Askeri sınıfa mensup olan ve devlet hizmetini yürütmekle görevli padişah kullarının geriye bıraktıkları mallarının kaydedilmesi zorunlu olup bunların malları Başmuhasebe'ye bağlı olan Muhallefat Kalem tarafından müsadere edilir ve muhallefat adı verilen defterlere kaydedilirdi.

Muhallefât kelimesi “ölenin bıraktığı şey” anlamında kullanılmakta olup, bunun yerine “terike” de denilirdi.¹ Müsadere ise; Arapça “sudûr” kelimesinden gelip “meydana çıkma, olma” manasına gelmektedir.² Bu uygulama Osmanlı öncesinde

¹ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, (II), (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2004), s. 564.

² Mehmet Ali Ünal, “Osmanlı Devleti'nde Müsadere”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 49 (1987), s. 95.

Abbasi, Gazneli ve Türkiye Selçuklularında da görülmektedir.³ Osmanlı Devleti'nde ise II. Mehmed (1444-1446, 1451-1481) dönemine kadar olan süreçte uygulandığına dair dönemin kaynaklarında bazı ipuçları vardır.⁴ Fatih'ten itibaren devlet yönetimine kul sisteminin daha fazla girmesiyle müsadere uygulaması yaygınlaşmış ve 19. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir.⁵ Bu uygulama hazinenin sıkıntıya düştüğü dönemlerde hazine için önemli bir kaynak olarak da görülmektedir.⁶

Osmanlı Devleti'nde ilk başlarda devlet adamlarının işledikleri suçlardan dolayı müsadere sisteminin uygulandığı görülse de zamanla bu uygulama genişletilerek görevde iken vefat eden devlet adamları için de uygulanmaya başlamıştır. Müsadere sisteminin uygulanması olumlu ve olumsuz birtakım sonuçları beraberinde getirmiştir. Olumsuz sonuçları arasında tarihçilerin üzerinde durmuş olduğu nokta şüphesiz ki Osmanlı burjuvazisinin ortaya çıkmasını engellemesi ve mirasın nesilden nesile aktarılmasının önüne geçilmesidir. Olumlu yanları arasında ise devlete karşı güç oluşturabilecek bir odağın ortaya çıkmasının önüne geçmesi ileri sürülmektedir.⁷

Barkan ve İncalcık'ın tereke ve muhallefatın önemini ortaya koymasıyla bu konu üzerine yapılan çalışmalar giderek artmıştır.⁸ Şüphesiz ki iktisadi ve sosyal hayata dair önemli veriler bulunan muhallefat kayıtlarında devrin önde gelen kişilerin kimlikleri, meslekleri, görev yerleri, sahip olmuş olduğu taşınır ve taşınmazların türleri ve kıymetleri, borçları gibi birtakım bilgilerin yanında devrin para kuru ve iktisadi hayata dair bazı ipuçları vardır.

Bu çalışmada Diyarbakir valisiyken Şark Seferi'ne görevlendirilen ve bu görev esnasında Nadir Şah'a (ö. 1747) karşı giriştiği mücadelede 1735 tarihinde Serasker Abdullah Paşa ile birlikte şehit düşen Girit Serdarı Deli Hüseyin'in oğlu Mustafa Paşa'nın hayatı ve muhallefatı ele alınacaktır.

3 Ünal, "Osmanlı Devleti'nde Müsadere", s. 96.

4 Osmanlı Devleti, Türkiye Selçuklularında olduğu gibi sadaret, maliye ve inşaa mevkilerini Türk kökenli devlet adamlarına, askerî makamları ise gulam/kul kökenli kişilere vermiştir. II. Mehmed dönemine kadar bu durum devam etmiş ancak, II. Mehmed zamanında merkezîyetçi devlet anlayışının tesis edilmesiyle gulam sistemi geliştirilerek veziriazamlık gibi makamlar kul sisteminden gelenlere tevcih edilmiştir. Kul sisteminden gelen bu devlet adamları idam edildiklerinde ise malları padişahın olur ve bazen doğrudan saraya alınır. Bkz. Halil İncalcık, "Devlet Teşkilatında Kul Sistemi", *Doğu-Batı Makaleler II*, (Ankara: Doğu-batı Yayınları, 2016), s. 147, 155.

5 Ünal, "Osmanlı Devleti'nde Müsadere", s. 97.

6 Murat Yıldız, "Bir Osmanlı Veziriazamının Mal Varlığı: Amcazâde Hüseyin Paşa'nın Muhallefatı", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 26 (Bahar 2012), s. 69.

7 Yıldız, "Bir Osmanlı Veziriazamının Mal Varlığı: Amcazâde Hüseyin Paşa'nın Muhallefatı", s. 70-71.

8 Muhallefat ve tereke üzerine yapılan bazı çalışmalar şunlardır: Ömer Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, III/5-6(1966), s. 1-449; Halil İncalcık, "15. Asır Türkiye İktisadî ve İctimaî Tarihi Kaynaklar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15 (1953), s. 52-75; Cahit Telci, "Osmanlı Devleti'nde 18. Yüzyılda Muhallefat ve Müsadere Süreci", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 22/2 (2007), s. 145-166; Fatih Bozkurt, "Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 11/22(2013), s. 193-229; Gülser Oğuz, "Tereke Kaydından Hareketle Bir Osmanlı Vezirinin 18. Yüzyıl Başlarındaki Yaşam Tarzı: Amcazâde Hüseyin Paşa", *Milli Folklor*, 88(2017), s. 91-100; Merve Karaçay Türkal, "Erzurum Valisi Şahin Mustafa Paşa'nın Muhallefatı" *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (Prof. Dr. Fuat Sezgin Özel Sayısı)(2019), s. 283-295.

Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Faaliyetleri

Mustafa Paşa, Girit serdarı iken azledilip ardından katledilen Deli Hüseyin Paşa'nın oğludur. Lakabı arşiv kaynaklarında “Sarı” olarak verilmektedir.⁹ Mustafa Paşa'nın ne zaman ve nerede doğduğu ve devlet hizmetine ne zaman girdiğine dair elimizde bir bilgi mevcut olmamakla birlikte vezaret rütbesi almadan önce kapı kethüdalığı görevini ifa ettiği bilinmektedir.¹⁰ 24 Kasım 1725 tarihinde vezirlik rütbesi verilerek kapı kethüdalığı görevinden H. 1138 (M. 1725) tarihinde Sivas valiliğine tayin edilmiştir. H. 1139 (M. 1726-27) tarihinde ise Revan'ın muhafaza edilmesi şartıyla Sivas vilayetinin yanında Revan valiliği görevine getirilmiştir.¹¹

Mustafa Paşa'nın Revan valiliği esnasında Safeviler, Revan yakınlarındaki Nahcivan ve Zeydabad kasabalarını istila etmiştir. Bunun üzerine Revan muhafızı Vezir Mustafa Paşa yardım gönderilmesi için Erzurum'da bulunan Veziriazam Hekimoğlu Ali Paşa'ya mektup göndermiştir.¹² Yardım talep eden Mustafa Paşa bu esnada Tiflis'ten Kürdistan taraflarına firar edenlerin üzerine on bin civarındaki askeriyile hücum etmek istemiş ancak Acem askerlerinden korkmuş ve askerleri firar etmiştir. Bundan dolayı Mustafa Paşa kalan askerlerle hücum etmeyi göze alamamıştır.¹³

III. Ahmed'in (1703-1730) son dönemlerinde Osmanlı-İran arasında başlayan mücadelede Revan ve Gence taraflarının muhafaza görevini yürüten Mustafa Paşa'ya gönderilen/yazılan 2 Şubat 1728 tarihli fermenda Revan ahaliyle birlikte yaylağa çıkması emredilmiştir.¹⁴ Revan muhafazasında bulunduğu esnada III. Ahmed, evlilik çağına gelen kızlarından Saliha Sultan'ı Revan Muhafızı Deli Hüseyin Paşazâde (Sarı) Mustafa ile evlendirmeye karar vermiştir. Devlet erkânının katılımıyla Saliha Sultan ile Mustafa Paşa'nın 18 Şevval 1140 (28 Mayıs 1728) tarihinde nikâhları kıyılmıştır.¹⁵ III. Ahmed'in kızıyla izdivaç yapan Mustafa Paşa bir süre sonra 23 Receb 1141 (22 Şubat 1729) tarihinde Revan muhafazasından alınarak

⁹ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Defterî, Başmuhasebe Defterleri. (D.BŞM.d), 41025, s. 2.

¹⁰ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmaniyye*, (4/1), Yay. Haz. Mustafa Keskin v.dğr., (İstanbul: Sebül Yayınevi, 1997), s. 504.

¹¹ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, (4/1), s. 504; Fehmeddin Başar, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997), s. 69, 83.

¹² *Tarihçe-i Nevres*, haz. Hüseyin Akkaya, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004), s. 31; İlker Külbilge, 18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1703-1747), (Doktora Tezi) Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s. 199.

¹³ *Tarihçe-i Nevres*, s. 31-32.

¹⁴ “Revan muhafızı Vezir Mustafa Paşa'ya: Revan ahalisinin yazın sıcak günlerinde Revan'ın doğusunda bulunan yaylaklara çıkması ve valilerin de birlikte gidip muhafaza etmesi adet iken birkaç seneden beri o tarafların karışıklığı sebebiyle yaylaklara çıkılmadığından asker ve ahalden ölenlerin ve hastalananların olduğunun bildirilmesi üzerine reayanın kadim üzere yaylaklara çıkmasına izin verip kendisinin de onlarla birlikte gitmesi ancak Revan Kalesi'nin muhafazası için yeterli miktarda muhafız bırakılması” hususunda mühimme kaydı için bkz. BOA, Bâb-ı Âsaff, Divan-ı Hümâyûn Sicillatı Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d), 134/1092.

¹⁵ *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, (3), haz. Abdulkadir Özcan v.dğr. (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), s. 1596-1597; Mehmed, Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, (4/1), s. 504; Mücteba İlgürel, “Hüseyin Paşa, Deli”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1999, XIX, s. 6.

Anadolu valiliğine tayin edilmiştir.¹⁶ Anadolu valiliği görevini ifa ettiği esnada Mustafa Paşa'ya 17 Zilhicce 1141 (14 Temmuz 1729) tarihinde Kengırı sancağı ber-vech-i arpalık olarak verilmiştir.¹⁷ Mustafa Paşa'nın Anadolu valiliği 2 Receb 1142 (21 Ocak 1730) tarihinde ibkâ edilerek görevinde bırakılmıştır.¹⁸ Anadolu valiliğini yürüten Mustafa Paşa Osmanlı-İran arasında devam eden savaşlardan dolayı 20 Zilhicce 1142 (6 Temmuz 1730) tarihinde Bağdad valisinin maiyetine memur olarak gönderilmiştir.¹⁹ Bir müddet Anadolu valiliğini yürüten Mustafa Paşa, daha sonra bu görevden alınarak Osmanlı-İran savaşlarından dolayı Revan tarafının muhafaza edilmesi amacıyla Revan valiliğine tekrar getirilmiştir.²⁰ Ancak bu göreve ne zaman getirildiğine dair tespit edebildiğimiz herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.²¹ Muhtemelen Bağdad memuriyetinden hemen sonra 1731 tarihinde bu göreve yeniden getirilmiş olmalıdır. 1731 tarihinde Revan valisi olan Mustafa Paşa'nın bu görevi ne zamana kadar sürdürdüğü hususunda tarihi vesikalar ve dönemin vakanüvisleri sessiz kalmaktadır. Ancak Mustafa Paşa, 1734 tarihinde Diyarbakir'e tayin

¹⁶ Başar, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı*, s. 69; Mustafa Paşa'nın Anadolu eyaletine tayiniyle ilgili olarak Anadolu eyaletindeki kadı ve ayanlarına yazılan bir hükümde "Anadolu eyâleti düstûr-ı mükerrerrem müşîr-i mufahham nizâmü'l-âlem damâd-ı muhterem Mustafa Paşa edamallâhü te'âlâ iclâlehuya iş bu bin yüz kırk bir senesi Recebi'nin yirmi üçüncü gününde tevcih ve ihsânım olmağla Anadolu eyâleti valilerine eyâleti merkûmeden mu'ayyen olan imdâd-ı hazariyeden şurût-ı hazariyye üzere vezîr-i müşârûnileyh tarafına âid olan hazariyenin tahsîli lâzım ve lâ-büd olmağın siz ki mûmâileyhimsiz vezîr-i müşârûnileyh tarafına âid olan imdâd-ı hazariyeyi şurût-ı hazariye üzere tahsîl ve tarafına edâ ve teslîm eylemeniz bâbında fermân-ı âlîşânım sâdır olmuştur, buyurdumki. Fî Evâîhir-i B. Sene 1141." Şeklindeki hükümde Anadolu Valiliğine Mustafa Paşa'nın 23 Recep 1141 (22 Şubat 1729) tarihinde tayin edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bu hükümde Şark seferi için gerekli masrafların karşılanması için Anadolu'daki devlet adamlarına imdâd-ı hazariye vergisini Mustafa Paşa'ya teslim eylemeleri emredilmektedir. Bkz. BOA, A.DVNS.MHM.d., 135/979.

¹⁷ Bu döneme ait eyalet tevcihat kayıtlarına Kengırı livası arpalık olarak verilen Mustafa Paşa önceden kubbe veziri olarak Ankara sancağı mutasarrıfıdır. Ankara sancağı mutasarrıflığından alınan Mustafa Paşa'ya Kengırı livası verilmiştir. Başka bir tevcihat kaydında ise Haleb'e tayin edilmeden önce Mustafa Paşa'nın Kengırı sancağının ile Karahisar-ı Sahib sancağını tasarruf ettiği görülmektedir. Bkz. Başar, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı*, s. 75, 83.

¹⁸ "Anadolu eyâletinde vâkı' kâdıllara ve ayân-ı vilâyete hüküm ki: Anadolu eyâleti düstûr-ı mükerrerrem müşîr-i mufahham nizâmü'l-âlem dâmad-ı muhterem vezîrim Mustafa Paşa edâmallahu iclâlehüya iş bu bin yüz kırk iki senesi Recebi'nin ikinci gününde ibkâ kılınmağla Anadolu eyâlet-i vâlilerine eyâlet-i merkûmeden mu'ayyen olan imdâd-ı hazariyeden şurût-ı hazariye üzere vezîr-i müşârûnileyh tarafına âid olan hazariyenin tahsîli lâzım ve lâbüd olmağın sizki mûmâileyhimsiz, vezîr-i müşârûnileyh tarafına âid olan imdâd-ı hazariyeyi şurût-ı hazariye üzere tahsîl ve tarafına edâ ve teslîm eylemeniz bâbında fermân-ı âlîşânım sâdır olmuştur buyurdum ki. Fî Evâ'il-i B. Sene 1142". Bkz. BOA, A.DVNS.MHM.d., 137/18.

¹⁹ Üsküdar'dan Bağdad'a kadar yol üzerinde olan eyaletlerdeki görevlilere yazılan 20 Zilhicce 1142 (6 Temmuz 1730) tarihli fermanla Bağdad'a memur edilen Anadolu Valisi Mustafa Paşa'nın geçeceği menzillerde eğlenmeden bir an önce görev yerine gitmesi istenmiştir. Bkz. BOA, A.DVNS.MHM.d., 136/350.

²⁰ 1. Zilhicce 1142 (17 Haziran 1730) tarihli vesikada Hüseyin Paşazâde Mustafa Paşa'nın Revan Valiliği sırasında imamet hizmetini yürüten Hafız Mustafa'nın İstanbul Kahve Rûsumu Mukataası malından mutasarrıf olduğu vazifesinin babasına verilmesi talep edilmiştir. Bu belgeden anlaşılacağı üzere Hüseyin Paşazâde Mustafa Paşa'nın Haziran 1730 tarihinde Revan valiliği görevini yürütmektedir. Bkz. BOA, AE.SMHD.I, 107/7674.

²¹ Bu dönemin vakanüvislerin eserlerinde eyaletlere yapılan tevcihle ilgili bazı bilgiler olmasına rağmen *Subhî Tarihi* ve *Mür'it-Tevârih*'te bununla ilgili herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Bunun yanında 1717-1730 ve 1756-1792 tarihleri arasında sancak ve eyalet tevcihlerini kapsayan eyalet tevcihat defterleri olmasına rağmen 1730-1756 tarihleri arasında eyaletlere yapılan tevcihlerini içeren bir defter de mevcut arşiv kayıtlarına göre bulunmamaktadır. Dönemin vakanüvislerinin eserleri için bkz. Vak'anüvis Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi*, haz. Mesut Aydın, (İstanbul: Kitabevi, 2007); Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür'it-Tevârih*. (I), haz. M. Münir Aktepe, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976).

edilmeden önce Karaman valiliği görevini yaptığı anlaşılmaktadır.²² 2 Cemaziyelevvel 1147 (30 Eylül 1734) tarihinde ise Karaman valiliğinden alınarak Diyarbakir valiliğine tayin edilmiştir.²³ Diyarbakir'deki valiliği esnasında Osmanlı'nın doğu sınırlarında Safevilerle olan mücadele de devam etmekteydi. Bu esnada Kars Beylerbeyi olan Mehmed Paşa Tiflis Kalesi'nin muhafazasının temin edilmesi için memur edildiğinden Kars Beylerbeyi'nin yerine Diyarbakir Valisi Mustafa Paşa görevlendirilmiştir. Kars'a görevlendirilen Mustafa Paşa'ya yardım etmesi için de Kasım-Aralık 1734 tarihinde Eğil mutasarrıfı Hüseyin Paşa Kars'a tayin edilmiştir.²⁴ Kars'a gönderilen Mustafa Paşa'dan Revan ve Tiflis'in muhtaç olduğu zahireyi temin ve nakletmesi ve Nadir Şah'ın Kars'a olası saldırı ihtimaline karşı Ahilkelek, Kiğılı ve Şüregel gibi yerleri muhafaza etmesi istenmiştir.²⁵ 1735 tarihine gelindiğinde Osmanlı-Safevi mücadelesi gittikçe şiddetlenmiş ve Nadir Şah'ın orduları Kars'a saldırmıştır. 1735 tarihinde Safevilerle yapılan Arpaçay ismiyle meşhur savaşta Şark Seraskeri Köprülüzâde ve Kars'a memur edilen Diyarbakir Valisi Mustafa Paşa Abran denilen mevkide şehit düşmüştür.²⁶ Abran'da şehit düşen Mustafa Paşa'nın naaşı buradan alınarak ilk görev yerlerinden biri olan Revan Kalesi'ne götürülmüştür.²⁷

III. Ahmed ve I. Mahmud dönemlerinde önemli valiliklerde görev yapan ve Şark Seferi'nde şehit düşen Mustafa Paşa'nın tespit edebildiğimiz kadarıyla Nuh²⁸ ve Ahmed²⁹ adında iki oğlu ile Fatıma³⁰ adlı bir kızı vardır.

²² Amid Mollasına gönderilen bir fermanında “Sabıkâ Karaman vâlisi düstûr vezîrim Mustafa Paşa edamallâhu iclâlehu işbu bin yüz kırk yedi senesi Cemaziyelevvelinin ikinci gününden Diyarbakir eyaleti inâyet ve ihsânım ...” şeklindeki kayıttan Mustafa Paşa'nın Diyarbakir valiliğine 1734 tayin edildiği ve bundan önce de Karaman valiliği görevinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Bkz., Kemal Erkan, *Köprülüzâde Abdullah Paşa'nın Şark Seferi Seraskerliği Esnasında Tutulan Sefer Mühimmesi (N.1146-Z.1147)*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2007, s. 71.

²³ Yılmazçelik, Diyarbakir valileri üzerine yapmış olduğu çalışmada Sarı Mustafa Paşa'nın 1734-1735 yıllarında 6 ay kadar Diyarbakir valiliği yaptığını belirtmektedir. Bkz. İbrahim Yılmazçelik, “Osmanlı Hakimiyeti Sürecinde Diyarbakir Eyaleti Valileri (1516-1838)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/1 (2000), s. 248.

²⁴ Erkan, *Köprülüzâde Abdullah Paşa'nın Şark Seferi*, s. 81, 91.

²⁵ Erkan, *Köprülüzâde Abdullah Paşa'nın Şark Seferi*, s. 118.

²⁶ Abdurrahman Ateş, *Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1720-1747)*, (Ankara: Altınpost Yayıncılık, 2012), s. 175. Diyarbakir Valisi Mustafa Paşa bir arşiv vesikasına göre Arpaçay savaşı olarak bilinen savaşta Abran denilen yerde şehit olmuştur. Bkz. BOA, D.BŞM.d., 41025, s. 2. Diyarbakir Valisi Mustafa Paşa'nın ölüm tarihini Mehmed Süreyyâ ve ondan atfen Çağatay Uluçay 1731 olarak vermektedir. Bu tarih arşiv kayıtları incelendiğinde hatalı olduğu görülmektedir. Bkz., Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, (4/1), s. 504; M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2012), s. 137. Mustafa Paşa'nın şehit edilmesiyle ilgili olarak İran kaynaklarında; Rum kralı Sultan Mahmud Han tarafından görevlendirilen Diyarbakir valisi Sarı Mustafa Paşa'yı, Horasanlı Sarhoş Celil Bekmeş'in atından attığı ve yaralanan Mustafa Paşa'nın yolda vefat ettiği ve naaşının ise Revan Kalesi'ne gönderildiği anlatılmaktadır. Bkz. Mirza Mehdi Han Esterabadî, *Tarih-i Cihanguşa-i Nadirî*, Dinya Kitap Yayınları, dijital yayın: Merkezi Tahkikatı Rayanei Ghaemihî İsfahan, s. 272.

²⁷ Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2012), s. 144.

²⁸ BOA, Cevdet, Maliye (C.ML.), 169/7149; BOA, Cevdet, Dâhiliye (C.DH.), 294/16680.

²⁹ Salih Sultan'ın Sarı Mustafa Paşa'dan olan oğludur. 1 Şaban 1145'te (17 Ocak 1733) vefat etti. Bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, (1), s. 47.

³⁰ Fâtıma Hanım Sultan, Sâliha Sultan'ın (zevci) Sarı Mustafa Paşa'dan olan kızıdır. Yahya Paşa'nın küçük kardeşi İbrahim Bey'e nikâhlanmıştır ve genç yaşında vefat etmiştir. Bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, (1), s. 61.

Mustafa Paşa'nın Muhallefatı

Mustafa Paşa 1735 tarihinde İran Şahı'na karşı verdiği mücadelede hayatını kaybedince Osmanlı Devleti, Paşa'nın Diyarbakir ve Kars'ta bulunan eşyalarının muhallefatının tespit edilmesi için bu şehirlere görevliler göndermiştir. Gönderilen görevliler Paşa'nın terekesini tespit etmiş ve muhallefat defterini hazırlamışlardır. Muhallefat defterlerinin ilki 8 ve 23 Safer 1148 (30 Haziran ve 15 Temmuz 1735) tarihlidir.³¹ Bu defter toplam 4 sayfa olmasına rağmen ilk ve son sayfaları boştur. Defterin 2. sayfasında bulunan eşya listesi Kars'ta tespit edilip 8 Safer 1748 (30 Haziran 1735) tarihinde Erzurum'a nakledilen eşyaları içerirken 3. sayfada ise Mustafa Paşa'nın kethüdası Osman Ağa ve hazinedarı Mehmed Ağa tarafından Paşa'nın Kars'ta bulunan eşyalarını ihtiva etmektedir. Bu eşyaların tarihi ise 23 Safer 1148 (15 Temmuz 1735) tarihlidir. Mustafa Paşa'nın Kars'ta bulunan ve Erzurum'a gönderilen eşyalarından bazıları ordu masrafı için satılarak gelirinin Ordu Defterdarı Ragıp Paşa'ya teslim edilmesi istenirken Kars Cebehanesi'ne teslim edilen cebehane mühimmatının ise satılmaması emredilmiştir.³²

Mustafa Paşa'nın diğer terekesi ise Diyarbakir'de 10 Rebiülevvel 1148 (31 Temmuz 1735) tarihlidir.³³ Mustafa Paşa'nın burada bulunan tereke kaydı 2 varaktan oluşmaktadır.³⁴ Buradaki eşyalar 10 Rebiülevvel 1148 (31 Temmuz 1735) tarihinde kaydedilmiştir. Kaydedilen eşyalar Hazine'ye gönderilmiş ve burada kayıt altına alınmıştır. Hazine'ye gönderilmesine gerek duyulmayan eşyaların Diyarbakir'de satılması emredilmiştir.³⁵ Satılan eşyaların ücretleri ve satılmayan eşyaların Hazine'ye gönderilmesi istenmiştir.³⁶ Hazine'ye gelen ve muhafaza altına alınan eşyalar Paşa'nın devlete olan borcundan dolayı satılması kararı alınmıştır. Bunun üzerine eşyaların bir kısmı 27 Cemaziyelahir 1148 (14 Kasım 1735) ve 5 Recep 1148 (21 Kasım 1735) tarihlerinde Bab-1 Hümayun'da satışa çıkarılmıştır. Bu eşyalar Başmuhasebe Muhallefat Halifeliği defterlerine kaydedilmiştir.³⁷ Mustafa Paşa'nın

³¹ BOA, D.BŞM.d., 41025 numaralı defter 4 sayfadan oluşmaktadır. Ancak Kars'taki muhallefat kayıtları 2. ve 3. sayfalarda verilmiştir. 1 ve 4. sayfalar boştur.

³² Mustafa Paşa'nın muhallefat kaydında yer alan ve Kars Cebehanesine teslim edilen mühimmatın satılmaması için Kars Beylerbeyisi, kadısı ve muhallefatın tespiti için İstanbul'dan görevlendirilen kişiye emir yazılmıştır. Bkz. BOA, AE.SAMD.III, 41/4039-1, 29 S[after] 1148 (21 Temmuz 1735)

³³ BOA, C.ML, 428/17316.

³⁴ BOA, C.ML, 428/17316-2.

³⁵ Mustafa Paşa'nın Diyarbakir'deki terekesindeki bazı eşyalar satıldığı satılan eşyalardan elde edilen paraların İstanbul'a gönderilmesinin emredildiği belgeden anlaşılmaktadır. Bkz. BOA, C.ML, 428/17316-1. Diyarbakir'de bulunan bazı eşyaların satılmasının istemesine rağmen terekede yer alan çadır, çerge ve oba gibi eşyaların satılmaması ve İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir. Bkz. BOA, C.ML, 737/30064-1.

³⁶ BOA, C.ML, 428/17316-1. Mustafa Paşa'nın İstanbul'a gönderilen eşyalarıyla ilgili diğer bir kayıt için bkz. BOA, TS.MA.e., 224/34-1.

³⁷ BOA, D.BŞM.MHF.d 12457. Mustafa Paşa'nın 27 Cemaziyelahir 1148 tarihinde satılan eşyası 12457 numaralı defterde sayfa 10 ve 11'de yer alırken 5 Recep 1148 tarihinde satılan eşyalar aynı defterde sayfa 12'de bulunmaktadır. Bkz. BOA, D.BŞM.MHF.d., 12457, s. 10, 11, 12. 5 Recep 1148 tarihinde satılan eşyalar aynı zamanda BOA, D.BŞM.MHF.d., 12458 numaralı defterde 2. sayfada yer almaktadır. 12457 numaralı defterde sayfadaki eşya kayıtları ile 12458 numaralı defterde sayfa 2'de yer alan eşyaların birkaç farklılık dışında aynı olduğu görülmektedir. Bu farklar arasında BOA, D.BŞM.MHF.d., 12458 numaralı defterde Mustafa Paşa'nın 109 adet satılan eşyasının listesi varken BOA, D.BŞM.MHF.d., 12457 numaralı muhallefat defterinde ise üç adet eşyanın kaydı vardır Diğer küçük farklar arasında ise aynı muhallefat kaydına ait kaydın iki defterde bazı farklı kelimelerle açıklanmış olmasıdır. Örneğin BOA, D.BŞM.MHF.d., 12457 numaralı

Enderun'da kalan diğer eşyaları ise 4 Rebiülevvel 1149 (13 Temmuz 1736) tarihinde satılmıştır. Satılan bu eşyaların listesi Başmuhasebe Muhallefat Halifeliği defterleri arasında yer almaktadır.³⁸

Bu kaynakların yanında Mustafa Paşa'nın borç ve alacaklarını ihtiva eden Cevdet Dahiliye fonunda 1 Rebiülevvel 1148 (22 Temmuz 1735) tarihli belgeyi de zikretmek gerekir.³⁹

Mustafa Paşa'nın Kars ve Diyarbakir'de zapt edilen ve İstanbul'a gönderilen eşyaları ile Bab-ı Hümayun ve Hazine-i Amire'de satılan eşyaları incelendiğinde Paşa'nın terekesi; kitapları, silah ve silah malzemeleri, mutfak malzemeleri, hayvanları, eyer ve raht takımları, aydınlatma araçları ve diğer eşyaları başlıkları altında incelenebilir.

Kitapları

Osmanlı devlet adamları önce belirli bir eğitimden geçirilir ve sonra da kabiliyetleri ölçüsünde önemli makamlara tayin edilirdi. Bunların ölüm ve azillerinden sonra tutulan muhallefat kayıtlarında bazı devlet adamlarının tarih, fıkıh, tefsir, tıp gibi birçok kitaba sahip olduğu görülürken bazılarının ise ya çok az ya da hiç kitabı olmadığı görülmektedir.⁴⁰ Şüphesiz ki tereke kayıtlarında çıkan bu kitaplar kişilerin kültürel düzeylerini ve ilgi alanlarını tespit edebilmemizi sağlamaktadır.

Mustafa Paşa'nın zapt edilen eşyaları arasında 1 cilt *Kimyâ-i Sa'âdet*, 1 cilt *Ravzatü'l-Âsâr* ve 2 cilt *Hoca Tevârihi* adlı eserler vardır. Bu eserlerden *Kimyâ-i Sa'âdet* ve *Hoca Tevârihi* adlı eserler Diyarbakir'deki muhallefat kayıtlarında, *Ravzatü'l-asâr* adlı eser ise Enderun-ı Hümayun'da yer almaktadır.⁴¹ Tereke kayıtlarında isimleri zikredilen bu eserlerden sadece *Kimya-i Sa'âdet* adlı eser Bab-ı Hümayun'da satışa çıkarılmıştır. Bu eser, Maliye Tezkirecisi Halil tarafından 200 akçeye satın alınmıştır.⁴² Paşa'nın diğer kitaplarından *Ravzatü'l-asâr* ile Hoca Sadeddin Efendi'nin eseri olan *Hoca Tevârihi* satılan eşyalar arasında yer almamaktadır.

Silahları ve Silah Malzemeleri

Osmanlı askeri sınıfa mensup olan paşaların idareci yapılarının yanında savaşçı kişilikleri de vardır. Bunlar savaş zamanlarında maiyetinde bulunan askerleriyle

defterde "Fransız çuka, 22 zirâ' fi 328=7.544 akçe. Makbûz-ı Ali Ağa vezzân" şeklinde kaydedilmişken aynı eşya BOA, D.BŞM.MHF.d., 12458 numaralı defterde s. 2'de "def'a kırmızı çuka, 22 zirâ' fi 328=7.544 akçe." şeklinde kaydedilmiştir.

³⁸ BOA, DBŞM.MHF.d., 12464, s. 2.

³⁹ BOA, C.DH, 294/14680.

⁴⁰ Muhallefat kayıtları arasında 18. yüzyılda aynı dönemde görev yapmış olan Erzurum Valisi Kara Mustafa Paşa'nın terekesinde farklı bilimlere ait birçok kitabı vardır. 17. Yüzyılın son çeyreğinde yaşamış olan Erzurum Valisi Şahin Mehmed Paşa'nın ise *Peçevi Tarihi* ile birkaç *Kur'an-ı Kerim* terekesinden çıkmıştır. Bkz. BOA, D.BŞM.MHF.d., 13647; Türkal, "Erzurum Valisi Şahin Mustafa Paşa'nın Muhallefatı", s. 286.

⁴¹ Diyarbakir'deki kitapları için bkz. BOA, C.ML, 428-17316-2; Enderun'daki kitabı için bkz. TS.MA.e., 224-34-1.

⁴² BOA, Bâb-1 Defteri, Başmuhasebe Muhallefat Defterleri (D.BŞM.MHF.d.), 12457, s. 12.

savaşın yapıldığı bölgeye gitmekle görevliydim. Bundan dolayı savaşçı kişilikleri olan bu devlet görevlileri; çeşitli ateşli, kesici, delici silahların yanında kendi vücutlarını korumak için kalkan ve zırh gibi savaş malzemelerine de sahiptiler. Şehit olan Mustafa Paşa'nın savaşta olmasından dolayı yanında birçok silah ve silah malzemelerinin olması gerekirken Kars'taki tereke kaydında çok fazla silahı çıkmamıştır. Bunun sebebi olarak ilk önce Osmanlı ordusunun Nadir Şah'ın saldırısında bozguna uğramış olmasından dolayı Paşa'nın şahsî eşyalarının ganimet olarak ele geçirilmiş olduğu ihtimali akla gelmektedir. Diğer bir ihtimal de Paşa'nın terekesinin eksik olarak yazılmış olabileceğidir. Kars'ta tespit edilen silah ve silah malzemeleri arasında; 3 çift piştov müsta'mel, 1 simli piştov⁴³ kuburu (kabı), 4 adet sim topuz, 2 adet çevgan başı, 7 adet cebehane tüfeği vardır. Diyarbakir'deki terekesinde ise; 2 çift cedit piştov, 1 çift sade piştov 1 adet altın kakma tüfek ve 9 adet kurada tüfek bulunmaktadır. Ateşli silahlarının yanında kılıçları vardır. Kılıçları arasında 1 adet sim kılıç görülmektedir. Bunun yanında 1 adet meksur çavuş çevganı vardır.

Kılıcın yanında kılıçtan daha küçük olan palaya benzeyen 1 adet sade gaddaresi, 6 adet kemeriyle birlikte gaddare ve kemerleriyle birlikte 3 adet sim şatır gaddaresi ile at üstüdeyken kullandığı 6 adet sim gaddaresi vardır. Gaddarenin yanında şatır üstünde kullandığı hançeriyle birlikte 6 adet sim şatır kemeri vardır. Kesici savaş aletlerinin yanında ok ve kılıç darbelerinden korunmak maksadıyla kullandığı 7 adet kabaralı kalkanı bulunmaktadır.⁴⁴ Savaş aletleri arasında ateşli ve kesici silahları arasında 7 adet kemanı ile buna ait ok taşımaya yarayan 4 adet kabaralı tirkeş, 2 deste ok ve 1 deste puta oku vardır. Bunların yanında savaşlarda giydiği 12 adet elvan zırh gömleği, 2 adet Acemî giyim ve zırhı ile birlikte 1 adet zırhı vardır.

Yukarıda bahsedilen savaş aletlerinden bazıları Bab-ı Hümayun ve Hazine'de satılmıştır. Satılanlar arasında 1 adet ağır? tüfek, 4 adet meksur kara (gra) tüfek, 2 adet kılıç⁴⁵, 14 adet gaddare, 6 adet sim şatır kuşağıyla birlikte 6 adet hançer, 6 adet simli teber, 4 adet sim kabaralı/karalı⁴⁶ tirkeş, 1 adet köhne zırh⁴⁷, 1 adet sim zırh⁴⁸ ve 7 adet sim kalkan denilen küçük kılıcı bulunmaktadır.

Giyileri

Mustafa Paşa'nın muhallefatı arasında en fazla rastlanan eşyalarından biri giysileridir. Giysilerinin bu kadar fazla ve çeşitli olması Mustafa Paşa'nın gardırobunun zenginliğini göstermektedir. Mustafa Paşa'nın gardırobunda bulunan giysileri, iç-dış, üst-alt şeklinde değerlendirilebilir. Dışa giydiği üst giysiler arasında kürkler,

⁴³ Piştov: Tabancadan evvel kullanılan iptidaî silahlardan biri olup yeni silahların yanında kıymeti kalmadığından 1800 tarihinde ordu kadrosundan çıkarılmıştır. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, (II), (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2004), s. 779.

⁴⁴ Bu kalkanlar Bab-ı Hümayun'da Ayasofyalı İbrahim Beşe'ye 192.120 akçeye satılmıştır. Bkz. BOA, D.BŞM.MHF.d., 12457, s. 12.

⁴⁵ Bu kılıçların birisi simli diğeri sade frengi kılıcıdır.

⁴⁶ BOA, D.BŞM.MHF.d., 12458, s. 2'de "kabaralı" şeklinde; BOA, D.BŞM.MHF.d. 12457, s. 10'daki muhallefat kaydında ise "karalı" şeklinde kaydedilmiştir.

⁴⁷ Başka bir kayıta "zırh ma'a ser-penah" şeklinde kaydedilmiştir. Bkz. BOA, D.BŞM.MHF.d., 12458, s. 2.

⁴⁸ Bu zırh başka bir kayıta "kem zırh" şeklinde kaydedilmiştir. Bkz. BOA, D.BŞM.MHF.d., 12458, s. 2.

kaftan, cübbe, yağmurluk ve başlıkları yer almaktadır. Üste giydiği diğer eşyalar arasında entari, gömlek, mintan ve ihramları bulunmaktadır. Bunlar kaftan ve cübbe gibi eşyaların altına giyilen giysilerdir. Alt giysileri arasında o dönemin pantolonları olan şalvar, çakşır ve bunları tutturmak ya da sabitlemek için kullanılan kuşak, kemer, uçkur gibi eşyaları vardır. Bunlara ilaveten gardırobunda içe giyilen çeşitli donları mevcuttur. Giysilerinin yanında kürk, kaftan gibi üst giysilerine kürk ve kumaş parçaları da ilave edilebilir. Mustafa Paşa'nın gardırobunun zenginliğinin yanında giysilere karşı ilgisinin olduğunu söyleyebiliriz. Tereke kayıtlarında Osmanlı'nın farklı coğrafyasında revaçta olan giysilerin olması bunu destekler niteliktedir. Paşa'nın Diyarbakir ve Kars'taki muhalefatında yer alan giysiler incelendiğinde öncelikle üste giyilen eşyalarından bahsetmek isabetli olacaktır.

Kürkleri:

Paşa'nın bulunmuş olduğu makam gereği terekesinde birçok kürkü çıkmıştır. Bu kürkler tilki, samur, vaşak ve kakum⁴⁹ gibi hayvanların kürkünden yapılmıştır. Bu kürklerin bazılarının ise çuka, serâser gibi kumaşlar üzerine çeşitli hayvan kürkleriyle kaplandığı anlaşılmaktadır. Paşa'nın Kars'taki kürkleri arasında; 1 adet kırmızı sofa kaplı sırtı semmur kontoz(?), 1 adet al çuka kaplı sırtı semmur kontoz kürk, 1 adet güvezi çuka kaplı nâfe kontoz, 1 adet yeşil çuka kaplı cilkafa kontoz kürk, 1 adet güvez çuka kaplı beyâz tilki kürk, 1 adet fıstıkî çuka kaplı hilatlık paça köhne kürk, 1 adet al çuka kaplı kontoz vaşak, 1 adet sincabî germsud kaplı kakum beden kürk ve 1 adet Anadolu nâfesi hilatlı al çuka kürk vardır. Bunun yanında Diyarbakir'deki tereke kayıtları arasında ise; 1 adet buludî çukaya kaplı vaşak kürk, 1 adet yeşil çukaya kaplı sırt semmur kürk, 1 adet yeşil çukaya kaplı tilki kürk, 1 adet yeşil atlas kaplı sırtı semmur kürk, 1 adet seraser kaplı semmur kürk, 3 adet yeşil çukaya kaplı semmur paçası kürk, 2 tahta siyah tilki paçası kürk, 2 tahta kakum kürk, 1 adet sofa kaplı kürk, 2 adet yeşil çuka kaplı nafe kürk, 1 adet kırmızı sofa kaplı ferace kakum kürk ve 1 adet zeytûnî sofa kaplı ferace kakum kürk vardır. Ayrıca kürk palto yapımında kullanılan 2 adet vaşak, 2 adet köhne kakum parçası ve 2 adet siyah tilki parçası bulunmaktadır. Yukarıda zikredilen ferace kürklerinin yanında Kars'taki terekesi arasında üste giyilen 1 adet güvez sof ferace kürkü de bulunmaktadır.

Kars ve Diyarbakir'de tespit edilen bu kürklerinden bazıları Bab-1 Hümayun'da satılmıştır. Satılan kürkleri arasında 1 adet kontoz siyah tilki kürk⁵⁰, 3 adet ferace çuka tahta kürk⁵¹, 2 adet tahta köhne kakum kürk, 2 adet yeşil çuka Anadolu nâfesi

⁴⁹ Siyah kuyruklu, boz kürkü olan sincap türünden kediyeye benzeyen hayvanın kürküne kakum denilmektedir. Bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, (II), s. 779.

⁵⁰ Başka bir muhalefat kaydında “yeşil ve müstamel çuka kaplı siyah dilki kürk” şeklinde kaydedilmiştir. Bkz. BOA, D.BŞM.MHF.d., 12457, s. 12.

⁵¹ Başka bir muhalefat kaydında “Yeşil çuka kaplı köhne semmur paçası kürk” şeklinde kaydedilmiştir. Bkz. BOA, D.BŞM.MHF.d., 12457, s. 12.

kürk⁵², 2 adet köhne ferace kakum kürk⁵³ ve 1 adet kontoş vaşak kürk⁵⁴ bulunmaktadır. Satılan kürkler arasında en yüksek fiyata Bedestanî Hacı Osman'a 30.200 akçeye satılan yeşil ve müsta'mel çuka kaplı siyah tilki kürküdür.⁵⁵

Kaftanları:

Paşa'nın üstüne giydiği diğer eşya ise kaftanlardır. Kaftanların çoğu ipek gibi ağır kumaşlardan yapılmış süslü üstlüklerdir ve genellikle taltif edildiklerinde kendilerine padişah tarafından verilir.⁵⁶ Kaftanların bir kısmı germsud denilen bir tür kışlık kumaştan yapılmıştır. Paşa'nın en fazla kaftanı Diyarbakir'deki terekesinden çıkmıştır. Diyarbakir'de tespit edilen kaftanlar arasında 5 adet hilat kaftanı, 10 adet hilat kaftan, 4 adet beldar kaftan, 1 adet sade germsud kaftan, 2 adet kutni kaftan, 1 adet müsta'mel germsud kaftanı; Kars'ta ise 11 adet köhne beldarî kaftanı vardır. İstanbul'a gönderilen ve Bab-1 Hümayun ve Hazine-i Amire'de satılan eşyalarının arasında kaftanları bulunmamaktadır.

Cübbeleri:

Üste giyilen giysiler arasında farklı türlerden yapılmış cübbeleri vardır. Cübbeler kişilerin bulunmuş olduğu sınıfı temsil etmesi açısından son derece önemli giysilerdir. Mustafa Paşa'nın cübbeleri arasında özellikle ulema sınıfının giymiş olduğu "biniş" adı verilen cübbeleri ile yine softan yapılmış *kerrake* denilen cübbeleri dikkat çekmektedir. Paşa'nın Kars'ta 1 adet al sof kerrake, 1 adet beyaz şâlî⁵⁷ kerrake, 1 adet güvez şâlî kerrake, 1 adet yeşil sof kerrake, 1 adet mükemmel kerrake-i harcî, 1 adet beyaz şâlî sof biniş, 1 adet sarı şal biniş ve 1 adet köhne beyâz çuka biniş varken Diyarbakir'de ise 1 adet beyaz şal cübbesi ile 1 adet yeşil şâlî binişi çıkmıştır. Paşa'nın en fazla cübbesinin Kars'taki terekesi arasında çıkması burada Şark Seferi için Köprülüzade Abdullah Paşa'nın maiyetine verilmesinden dolayı bulunmuş olduğu makamı en iyi şekilde temsil etmesi için yanında götürdüğü söylenebilir. Paşa'nın cübbeleri de kürk ve kaftanları gibi satışa çıkarıldığı görülmektedir. Yukarıda isimleri zikredilen cübbeleri arasında sadece 2 adet yalıt cübbesi satılmıştır.

Başlıkları:

Tereke kayıtları arasında dikkat çeken giysileri arasında başlıklar vardır. Bu başlıkların bir kısmı Osmanlı paşalarının rütbelerine göre kafalarına geçirdikleri

⁵² Başka muhallefat kaydında "Yeşil çuka Anadolu nâfesi kürk" şeklinde kaydedilmiştir. BOA, D.BŞM.MHF.d., 12457, s. 10.

⁵³ Başka bir kayıta "zeytuni çuka kaplı köhne kakum kürk" ve "al sofa kaplı müsta'mel kakum kürk" şeklinde kaydedilmiştir. Bkz. BOA, D.BŞM.MHF.d., 12457, s. 10.

⁵⁴ Bu kürk başka bir kayıta "köhne buludî çuka vaşak kürk" şeklinde kaydedilmiştir. Bkz. BOA, D.BŞM.MHF.d., 12457, s. 10.

⁵⁵ BOA, D.BŞM.MHF.d., 12457, s. 12; 12458, s. 2.

⁵⁶ Barış Dağlı, *Kelime ve Kazanımları Üzerine Bir Araştırma: Kıyafet ve Kumaş Adları Örneği*, (Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2007, s. 150.

⁵⁷ Tiftik keçisinin yününden dokunan seyrek ve ince kumaş. Bkz. Yaşar Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük*, (4), (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007), s. 4423.

kavuk ve bunların üzerine sarılmaya yarayan destarlardır. Bunlara ilaveten savaş meydanlarında olası kılıç vs. darbelerinden korumak için giyilen miğfer tarzı zırh başlıklarından da bahsetmek gerekir.

Bu başlıklar arasında *kallavî* denilen kavuğu dikkat çekmektedir. Üstü dar altı geniş dört köşeli *kallavî* denilen bu kavukları veziriazam ve vezir gibi üst düzey devlet adamları kafalarına giyerlerdi. Dolayısıyla sefer yerlerinde veya valilik yapmış oldukları yerlerde paşaların bulunmuş olduğu rütbe ve sınıfı temsil etmesi için bu başlıkları giymeleri gerekmektedir. Ancak Paşa'nın bu başlığı Kars ve Diyarbakir'deki tereke kayıtlarında zikredilmemesine rağmen Hazine-i Amire'de satılan eşyalar arasında yerini almaktadır. Kavukların yanında bunların üstüne sarılan destar denilen örtüler de terekede dikkat çeken eşyalar arasında yerini alır. Paşa'nın Kars'taki terekesinde; 2 adet destar örtüsü müsta'mel, 1 adet destar, 2 adet destar-i âlî vardır. Kars'ta 1 adet tirfilli yemeni, 6 adet işleme yemenisi; Diyarbakir'deki terekesinde ise 1 adet destar örtüsü, 1 adet beyaz destar örtüsü, 1'er adet destar ve devriyesi, 34 adet mütearif destar-ı bendi, 1 adet mütearif destar, 3 adet destar, 1 adet çakmaklı destar ile 2 adet destar örtüsü işleme vardır.

Tereke kayıtlarında dikkat çeken diğer başlık ise kellepuştur. Kellepuş kafaya gelebilecek olası darbelerden korumak için kafaya giyilen zırh anlamına gelmesinin yanı sıra kavukların kirlenmesini önlemek amacıyla kavuğun altına giyilen takke anlamında da kullanılmaktadır. Kayıtlarında 17 adet beyaz kellepuşa⁵⁸ rastlanılmıştır.

Terekede tespit edilen başlık ve bunlara ait süslere dair kayıtlar da vardır. Bunlar arasında 31 adet tüfekçi fesi ile eşine ait olabileceğini düşündüğümüz ve başörtü anlamına da gelen 1 adet yeşil boyama⁵⁹ ve kavuk gibi eşyalara takılan çelenk adı verilen süsler vardır. Bunlara ilaveten başa ve boyna takılan tülbentlerden de bahsetmek gerekir. Ancak bu tülbentler ne Kars'taki terekesinde ne de Diyarbakir'deki terekesinde yer alır. Yukarıda bahsedilen başlıklar arasında bulunan 5 adet sim çelenk, 40 adet destar (bendî) ve 20 adet hasa⁶⁰ denilen çirişli kalın bez satılmıştır.⁶¹

Yağmurlukları:

Diyarbakir'deki eşyaları arasında yağmurdan korunmak için giyindiği yağmurlukları da vardır. Bunlar arasında başlığıyla birlikte bir adet al sâye çuka yağmurluk ve 1 adet yağmurluk başlığı vardır. Bu yağmurluğu Bab-ı Hümayun'da 6 Recep 1148 (22 Kasım 1735) tarihinde satılmıştır.⁶²

⁵⁸ Kellepuş aynı zamanda kafaya giyilen zırh anlamındadır. Bkz. Dağlı, *Kelime ve Kazanımları Üzerine Bir Araştırma*, s. 163.

⁵⁹ Boyama: 1. Renkli, boyanmış yazma, şalvar, başörtüsü ya da mendil. 2. Pullu, boyalı ve ipekli kadın başörtüsü, yemenisi,

⁶⁰ Hasa: Bkz Dağlı, *Kelime ve Kazanımları Üzerine Bir Araştırma*, s. 129.

⁶¹ Bkz. BOA, D.BŞM.MHF.d., 12458, s. 2; BOA, D.BŞM.MHF.d., 12457, s. 12.

⁶² Bkz. BOA, D.BŞM.MHF.d., 12457, s. 11; 12458, s. 2.

Gömlek-Mintan-İhram-Entarileri:

Üst giysileri arasında palto ve cübbe gibi giysilerin altına giyilen mintan, entari, gömlek ve ihram denilen kışlık ve yazlık giysileri vardır. Mustafa Paşa'nın dışarıda giydiği elbiseler arasında yer alan entariler gömlek ve mintana göre daha uzundur. Hatta ayak bileklerine kadar iner. Bunlar genellikle şalvar, çakşır gibi pantolonların üzerine giyilir ve etekleri savrulmaması için kelden kuşakla sarılırdı.⁶³ Mustafa Paşa'nın tereke kaydında geçen entarileri arasında alaca, kutni gibi kumaşlardan yapılmış entarilerin yanında Malta'da üretilmiş bir entarisi de dikkat çekmektedir. Paşa'nın tereke kayıtları arasında Kars'ta 1 adet alaca müsta'mel entari; Diyarbakir'de ise, 4 adet kutni anteri, 1 adet beldar anteri, 1 adet germsud anteri, 2 adet Malta anterisi, 3 adet çavuş anterisi, 1 adet alaca uşak anterisi bulunmaktadır. Anteriden başka Mustafa Paşa'nın üstüne giydiği mintanları vardır. Mintan, baştan geçirilerek giyilen etekleri kalçalara kadar örten uzun kollu, önü entari gibi yırtmaçlı ve 3-4 düğme ile kapanan düz yakalı iç gömleği üzerine giyilen bir giysidir.⁶⁴ Mustafa Paşa'ya ait tereke kayıtlarında sadece Kars'ta 1 adet al kutni müsta'mel mintan çıkmıştır. Diyarbakir'deki terekesinde mintan kaydına rastlanılmamıştır. Ayrıca İstanbul'da Hazine-i Amire ve Bab-ı Hümayun'da yapılan satışlarda da mintan geçmemektedir. Tereke kaydında dikkat çeken üst giysilerden diğeri ise gömlektir. Gömlekler, vücudun üst kısmına giyilen yakalı ve ince kollu giysilerdir.⁶⁵ Mustafa Paşa'nın terekesinde toplam 8 adet gömleğine rastlanılmıştır. Bunlardan 7 adet cedit gömleğidir. Diyarbakir'deki terekesinde ise yazları giyilen ham ipek ile keten karışımından yapılan 1 adet bürüncük⁶⁶ gömleği ve 21 adet sırmalı sade (nimten-i sade-i zerbaft) gömleği vardır. Bunların yanında Mustafa Paşa'nın üstüne giydiği elbiseler arasında 4 tane ihramı bulunmaktadır. 1 adet sarı köhne ihram, 1 adet köhne kırmızı ihram ve 1 adet köhne ihramı Diyarbakir'den; 1 adet müsta'mel ihramı ise Kars'taki terekesinden çıkmıştır.

Alta Giyilen Giysileri:

Tereke kayıtlarında Paşa'nın giysileri arasında yer alan diğer eşyaları da şalvar, çakşır gibi dışa giydiği alt giysileri ile bunları tutturmak için kullandığı kemerbend, kuşak gibi farklı isimlerle kaydedilen farklı tür ve ölçülere sahip kuşakları vardır.

Mustafa Paşa'nın Şark Seferi'nde giydiği eşyaları arasında Kars'ta 1 adet müsta'mel sof çakşırı⁶⁷ Diyarbakir'de ise 4 adet müsta'mel Fransız çuka çakşırı, 1 adet kırmızı müsta'mel palankur şalvar, 2 adet sof çakşır ma'a uçkur, 3 adet çavuş şalvarına rastlanılmıştır. Bunları sabitlemek için kullanılan uçkur denilen bağları da

⁶³ Reşad Ekrem Koçu, *Türk Giyim Kuşam Süslenme Sözlüğü*, (Ankara: Sümerbank Kültür Yayınları, 1975), s. 103, 104; Dağlı, *Kelime ve Kazanımları Üzerine Bir Araştırma*, s. 99-100

⁶⁴ Koçu, *Türk Giyim Kuşam Süslenme Sözlüğü*, s. 174.

⁶⁵ Dağlı, *Kelime ve Kazanımları Üzerine Bir Araştırma*, s. 112.

⁶⁶ Ham ipekten, pek az miktarda keten ipliği katılarak dokunan yazlık eski güzel bir kumaşımız. Bkz. Dağlı, *Kelime ve Kazanımları Üzerine Bir Araştırma*, s. 55.

⁶⁷ Bir tür erkek şalvarı: Dağlı, *Kelime ve Kazanımları Üzerine Bir Araştırma*, s. 63.

zikretmek gerekir. Kars'taki tereke kayıtları arasında 6 adet işleme müsta'mel uçkur, 2 adet köhne uçkur ile 2 adet alay çavuş kuşağı; Diyarbekir'de ise 3 adet mutalla uçkur ve 4 adet uçkur dikkat çekmektedir. Bu eşyalardan 2 adet sim çavuş kuşağı Bab-ı Hümayun'da satılmıştır.⁶⁸ Uçkurların yanında bele bağlanan işlemeli ve işlesiz kuşaklar da tereke kayıtlarında yer alır. Diyarbekir'deki terekesinde çıkan kuşakları arasında; 1 adet mutalla sūzenî kuşak, 1 adet sūzenî şal kuşak, 5 adet müsta'mel şal elvan kuşak, 1 adet kemer-bend kuşak, 1 adet kemer-bend kuşak-ı müsta'mel kuşakları vardır. Bunun yanında Paşa'nın matarasını bağladığı 7 adet Sakızkârî mataracı kuşağı vardır. Bunlardan 1 adet elvan kemer-bend ve çar-şal⁶⁹ ve kemer-bend-i şed kuşak⁷⁰ Bab-ı Hümayun'da satılmıştır.

Alta ve içine giyilen giysiler arasında en son olarak Paşa'nın donları ile don yapımında kullanılan eşyaları bulunmaktadır. Paşa'nın terekesi arasında 7 adet cedid bez don ile 1 adet yeşil şâlî donluk, 1 adet al mevclî sof donluk, 1 adet al gezi germsud donluk ve 1 adet donluk şal vardır. Tereke kayıtlarında bulunan donluk şalı Bab-ı Hümayun'da satılmıştır.⁷¹

Diğer Giysiler:

Mustafa Paşa'nın yukarıda bahsedilen giysilerinin dışında Diyarbekir'de 13 çift çizmesi, 40 adet hilatlık abâ harcı⁷², 1 adet aba-i harci, 7 adet şatır dolama-i müsta'mel, 1 adet çamaşur-ı mükemmel, 10 kat çamaşur; Kars'ta ise, 1 adet rızâî şal, yenli ve 1 adet boğası⁷³ kaplı köhne semmur beden⁷⁴ vardır. Burada zikredilenlerin arasında olmamasına rağmen Bab-ı Hümayun'da satılan eşyalar arasında satılan l'er adet gülpenbe⁷⁵ ve buhûrî şal vardır.⁷⁶

Mustafa Paşa'nın giysilerinin yanında giysileriyle birlikte takmış olduğu bir takım takıları da vardır. Bunlar arasında Diyarbekir'deki evinde 1 adet altın gerdaniye, bir tanesi basma⁷⁷ olmak üzere 2 adet altın saat ve bu saatlere ait 1 adet sim saat zarfı (kutusu) vardır. Bunlardan 2 adet altın saati Bab-ı Hümayun'da satılmıştır. Satılan bu saatlerden bir tanesi zincirli sade altından diğeri ise basma altındandır.

⁶⁸ BOA, D.BŞM.MHF.d., 12458, s. 2; BOA, D.BŞM.MHF.d., 12457, s. 10.

⁶⁹ Başka kayıтта "kemer-bend ve arka şalı" şeklinde kaydedilmiştir. Bkz. BOA, D.BŞM.MHF.d., 12458, s. 2.

⁷⁰ Bu eşya kemer-bend yerine başka bir kayıтта "turuncu buhûrî şal" şeklinde kaydedilmiştir. Bkz. BOA, D.BŞM.MHF.d., 12457, s. 11.

⁷¹ Bab-ı Hümayun'da satılan bu donluk şal turuncu renklidir. Diyarbekir'deki muhalefat kaydında ise donluk şalın rengi belirtilmemiştir. Bkz. BOA, D.BŞM.MHF.d., 12458, s. 2.

⁷² Harç: giysi dikiminde tamamlayıcı ya da süs olarak kullanılan nesnelere. İpten örülen bir tür düğme. Dağlı, *Kelime ve Kazanımları Üzerine Bir Araştırma*, s. 128.

⁷³ El tezgâhlarında, astarlık olmak üzere, pamuk ipliğinden dokunmuş ince, seyrek yerli bez, patiska. Dağlı, *Kelime ve Kazanımları Üzerine Bir Araştırma*, s. 48.

⁷⁴ Kışın elbise altına giyilen bir tür içlik. Bkz. Dağlı, *Kelime ve Kazanımları Üzerine Bir Araştırma*, s. 43.

⁷⁵ BOA, D.BŞM.MHF.d., 12457, s. 11; BOA, D.BŞM.MHF.d., 12458, s. 2.

⁷⁶ BOA, D.BŞM.MHF.d., 12457, s. 10.

⁷⁷ Ön ve arka tarafında bulunan kapağı tırnak ile bastırılarak açılan cep saati. Bkz. Gamze Aydın, "Dîvân Şairinin Dünyasına Zamanın Kadranından Bakmak: Bosnalı Sâbit'in Eserlerinde Saat Çeşitleri ve Koyun Saatinin Gizemi", *Journal of Turkish Language and Literature*, III/1, (Winter 2017), s. 14.

Satılan diğer ziynet eşyası ise sagir altın gerden-bend şeklinde kaydedilen altın gerdanlığıdır.⁷⁸

Ev Eşyaları

Ev eşyaları iskemleleri, kilimleri, minderleri, yatak yorganları, seccadeleri, oturak havlu, perdeleri vs. dikkat çekmektedir.

Seccadeleri:

Diyarbakir Valisi Mustafa Paşa'nın Kars ve Diyarbakir'deki terekesi arasında namaz kılmak için kullanılan seccadeleri vardır. Bu seccadelerin bazıları Banaluka ve Sakız gibi yerlerde üretilen seccadeler olup bunlardan bazılarının üzerinde sûzenî denilen işlemesi vardır. Bu seccadelerin türleri ve sayıları şu şekildedir:

Kars'taki terekesinde 1 adet cedit Banaluka seccade ile 2 adet sûzenî müsta'mel seccadesi vardır. Diyarbakir'de ise 1 adet nemed seccadesi, 1 adet çuka seccade, 1 adet türü belirtilmeyen seccade, 1 adet köhne Banaluka saf seccadesi, 1 adet köhne halı seccadesi, 1 adet Banaluka seccadesi, 1 adet işleme çuka seccade, 1 adet mutallâ Acemî seccade, 1 adet seccade minderi, 2 adet Sakız seccadesi vardır. Kars ve Diyarbakir'de toplam 13 seccade ve 1 tane de seccade minderi vardır.

Kars ve Diyarbakir'deki muhallefat kaydında olmayan seccadelerin dışında Hazine'de satılan 4 adet köhne kalıçe seccade ile 1 adet beyaz seccadesi tespit edilmiştir. 4 adet köhne kalıçe seccade 400 akçe, 1 adet beyaz seccade ise 500 akçeye satılmıştır.⁷⁹

Oturakları:

Mustafa Paşa'nın evinde ve savaş yerinde çadırında oturmak için kullandığı mak'ad denilen minderler ile iskemleler vardır. Bu eşyalar 18. yüzyıl Osmanlı evinde bulunan eşyalardan olup o dönemin sosyo-kültürel yaşam tarzını göstermektedir. Paşa'nın eşyaları arasında en fazla mak'ad denilen minderleri dikkat çekmektedir. Kars'taki tereke kayıtları arasında 1 adet sûzenî⁸⁰ denilen işlemeli eski bir minder; Diyarbakir'de kaydedilen terekesinde ise 5 çift Sûzenî köhne mak'ad, 1 adet kırmızı müsta'mel çuka mak'ad, 1 adet köhne mak'ad, 1 adet köhne çuka mak'ad, 2 adet köhne şayak mak'ad, 1 adet köhne çuka mak'ad vardır. Minderlere ilaveten oturmak için kullanılan eşyaları arasında iskemle ve sadr denilen oturakları saymak gerekir. Bunlar arasında; 1 adet sadr, 2 adet Acemî sadr, 2 adet sagir sim hoşab iskemlesi ile bu iskemlelere ait 1 adet işleme iskemle örtüsü bulunmaktadır. Yukarıda belirtilen oturaklarından bazıları satılmıştır. 2 adet Londra çuka mak'ad, 5 adet çuka mak'ad ile 1 tane kırmızı şilte⁸¹ Hazine-i Amire'de; 1 adet basma çuka

⁷⁸ BOA, D.BŞM.MHF.d., 12457, s. 10; 12458, s. 2.

⁷⁹ BOA, D.BŞM.MHF.d., 12464, s. 2.

⁸⁰ Bir tür kasnak işi; ince iğne işi. Bkz. Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük*, (4), s. 2928.

⁸¹ Üstünde yatılan, oturulan içi pamukla doldurulmuş döşek. Bkz. Dağlı, *Kelime ve Kazanımları Üzerine Bir Araştırma*, s. 250.

mak'ad ise Bab-1 Hümayun'da satılmıştır.⁸² Mak'ad denilen örtülerin yanında 7 tane de iskemlesinin satıldığı görülür. Satılan iskemlelerden 3 tanesinin neden yapıldığı belli olmakla biri kırıktır. Geriye kalan 4 iskemleden 2'si ağaçtan diğerleri ise sade ve musaddef (sedefli(?)) iskemledir. Bu iskemlelere ait 1 tane köhne Hatayî iskemle örtüsü de satılan eşyaları arasında yer alır.

Kilim ve Halıları:

Osmanlı toplumunda ev döşemesinde dikkat çeken eşyalar arasında kilim ve halılar gelmektedir. Mustafa Paşa'nın da tereke kayıtları arasında kilim ve halılara rastlanılmaktadır. Bunlar arasında; 14 adet kilim, 1 adet Bağdadî köhne mâi kilimi vardır. Diyarbakir'deki eşyaları arasında hiç kaliçe ve halı çıkmamasına rağmen İstanbul'da Hazine'de satılan eşyaları arasında 11 adet kaliçe denilen küçük halıları çıkmıştır. Bu halıların orta, yan ve sağır çeşitleri bulunmaktadır.⁸³ Satılan halıları arasında biri köhne 4 adet orta kaliçe, biri köhne 2 adet Acemî kaliçe, biri köhne 2 adet sağır kaliçe, 2 adet köhne kaliçe ve 1 adet yan kaliçedir. Kaliçelerin yanında Paşa'nın ev döşemelerinde kullanılan 4 adet köhne kilimi de satılan eşyaları arasında yer alır.⁸⁴

Çeşitli Kumaş ve Bezleri:

Osmanlı Devleti'nde farklı eyaletlerde görev yapmış olan Mustafa Paşa'nın ihtiyaç duyduğu yazlık ve kışlık birçok kumaşa sahip olduğu görülmektedir. Bu kumaşlar arasında herkesin sahip olabileceği pamuklu kumaşların yanında üst düzey devlet adamlarının ve zengin tabakanın sahip olduğu çeşitli türleri olan ipekli ve ipek karşımı dokunmuş birçok kumaş bulunmaktadır. Bunlar arasında kesme, diba, Hatayî, germsud, alaca, kutni, çuka/çuha, kadife, zerbaft gibi pamuklu ve ipekli kumaşları zikretmek gerekir. Bu kumaşların bir kısmı Londra, Fransız, Haleb, Acem ve Bağdadî gibi döneminde tutulan meşhur kumaşlardır.

Kesmeleri:

Mustafa Paşa'nın Diyarbakir ve Kars'taki terekesinde kumaş türü olarak karşımıza en fazla kesme denilen kumaşlar çıkmaktadır. Bu tür kumaşların İstanbul dibası, Maraş işi ve Şam kesmesi gibi çeşitleri vardır. Bunların bir kısmı Paşa tarafından kullanıldığı bir kısmının ise köhne yani eski olduğu görülmektedir. Tespit edebildiğimiz kesmeler arasında; 1 adet panzehri çuka kesme-i müsta'mel, 1 adet mâi kaneviz işleme köhne kesme, 1 adet beyaz diba işleme köhne kesme, 1 adet Maraşkârî siyah müsta'mel kesme, 1 adet İstanbul dibası müsta'mel kesme, 1 adet siyah Şam kesmesi müsta'mel, 2 adet cedit beyaz kesme-i Şam, 1 adet mâi(mavi) işleme köhne kesme ve âl hafif işleme kesme vardır.

⁸² BOA, D.BŞM.MHF.d., 12464, s. 2.

⁸³ Seccade olarak kullanılan kaliçe seccadeler kısmında ele alınmıştır.

⁸⁴ Hazine Amire'de satılan kaliçe ve kilim için bkz. BOA, D.BŞM.MHF.d., 12464, s. 2.

Diyarbakir'deki kesme denilen kumaşları arasında 1 adet işleme kırmızı çuka kesme, 1 adet som işleme kırmızı çuka kesme, 1 adet kırmızı çuka üzerine işleme kesme-i müsta'mel, 2 adet yeşil çuka üzerine işleme kesme-i müsta'mel, 1 adet neftî çuka üzerine ağır işleme kesme-i müsta'mel, 1 adet kırmızı kadife üzerine işleme Acem kesmesi-i müsta'mel, 1 adet mâi (mavi) kaneviz üzerine işleme kesme-i müsta'mel, al çuka üzerine işleme kesme-i müsta'mel, 1 adet kırmızı kadife üzerine işleme, müsta'mel kesme-i Acem, 1 adet neftî çuka üzerine işleme müsta'mel kesme, 3 adet bâdzehrî/panzehri çuka üzerine işleme müsta'mel kesme, 1 adet siyah çuka üzerine işleme kesme-i köhne, 1 adet yeşil çuka üzerine işleme müsta'mel kesme ve 2 adet Bağdadî kesme bulunmaktadır.

Paşa'nın terekesinden çıkan kesme çukaların bir kısmı açık artırma ile satılmıştır. Satılanlar arasında; 1'er adet köhne bâdzehrî çuka kesme, çuka işleme kesme, çuka kesme, al çuka işleme kesme, köhne çuka kesme, köhne yeşil çuka kesme, yeşil işleme çuka kesme, mâi kubur işleme kesme⁸⁵ ve bâdzehrî çuka kesme⁸⁶ vardır. Kesme çukalardan başka zira⁸⁷ denilen uzunluk birimiyle farklı uzunluklarda yeşil, mavi, kırmızı, münakkaş, Londra ve Fransız çukası satılan eşyalar arasında yer alır.⁸⁸ Paşa'nın sahip olduğu bu kumaşları kendi isimlerine göre kesme, germsud, kutni, alaca gibi kendi içinde tasnif ettik. Bu şekilde tasnif edilen kumaşlar genellikle ipekli, pamuklu gibi kendi içinde ayrılmaktadır. Ancak farklı isimlerde alınan diba, dürriye gibi ipekli kumaşları diğer ipekli kumaşlar adı altında değerlendirilmiştir.

Germsudları:

Mustafa Paşa'nın terekesinde çıkan eşyaları arasında çeşitli amaçlar için kullanılan kışlık örtüler vardır. Bu örtüler tereke kaydında germsud⁸⁹ olarak kaydedilmiştir. Kars'taki terekesinde; 1 adet çiçekli germsud-1 sofrası, 1 adet çiçekli germsud, 1 adet beldari germsud; Diyarbakir'de ise 1 adet putadâr germsud, 1 adet mehterhânî germsud, 3 adet gezi germsud, 1 adet gezi al germsud ve 1 adet kırmızı germsud kaydına rastlanılmaktadır. Bunlardan 1 adet çiçekli germsud, 3 adet (elvan) gezi germsud ve 3 adet merterhanî germsud Bab-1 Hümayun'da satılmıştır.

Kutnileri:

Tereke kaydında karşımıza çıkan bir diğer kumaş türü kutnidir⁹⁰. Kutni; pamuklu dokuma olup ayrıca bir yüzü ipekli olmasından dolayı dayanıklıdır.

⁸⁵ Başka bir kayıta "mâi kaneviz işleme kesme" şeklinde kaydedilmiştir. Bkz BOA, D.BŞM.MHF.d., 12457, s. II.

⁸⁶ Başka bir kayıta "bâdzehrî çuka işleme kesme" şeklinde kaydedilmiştir. BOA, D.BŞM.MHF.d., 12457, s. II.

⁸⁷ Zira': Dirsekten parmak ucuna kadar olan bir uzunluk ölçüsü. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, haz. Aydın Sami Güneyçal, (Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1999), s. II88.

⁸⁸ BOA, D.BŞM.MHF.d., 12457, s. 10; BOA, D.BŞM.MHF.d., 12458, s. 2.

⁸⁹ Pamuk ve ipekle karışık sert dokumalı harelî kumaş. Bir arşın eninde dokunurdu, yollu ve düz olarak iki türlü idi. Bkz. Dağlı, *Kelime ve Kazanımları Üzerine Bir Araştırma*, s. 119.

⁹⁰ Kutni/Kutnu: Pamuklu dokumalara verilen ad. Ayrıca atlas ile kemha arasında, bir yüzü ipekli, diğeri pamuklu, yıkanmaya karşı çok dayanıklı, eni dar bir kumaş da kutnu adını taşır. Bkz. Dağlı, *Kelime ve Kazanımları Üzerine Bir Araştırma*, s. 180.

Diyarbakir'deki muhallefatında; 7 adet sade kutni, 2 adet Abdullah Hanî kutni ve 1 adet alaca kutni varken Kars'ta kaydedilen muhallefat kaydında ise 1 adet alaca kutni, 1 adet al kutni vardır. Bunlardan 4 adet alaca (Hindî) kutni ve 7 adet elvan (sade) kutni Bab-1 Hümayun'da satılmıştır.

Alacaları:

Mustafa Paşa'nın tereke kaydında çıkan diğer bir kumaş ise alacalardır. Eski bir pamuklu kumaş olan alacalar genelde kırmızı zemin üzerine sarı çubukları olan mintan, şalvar ve entari yapımında kullanılmışlardır. Pamuktan dokunan alacaların yanında ipekten dokunanları da vardır. Bunların arasında Haleb, Şam ve Kastamonu ipekli alacaları meşhurdur.⁹¹ Paşa'nın terekesinde çıkan alacalar arasında; 2 top Haleb alacası ile 11 top Haleb karası, 1 adet Malta alacası, 2 top Malta alacası, 1 adet çatari/çatara alacası, 3 adet çatari alacası, 1 adet fetvâyî alaca ve 2 top örenşâhî⁹² alaca polan vardır. Bunların yanında Diyarbakirdeki evinde 2 adet beyaz örenşâhî parça, 1 adet ağbânî (abanî) parça, 7 adet köhne diba yaputa da rastlanılmıştır. Mustafa Paşa'nın terekesinde elbise yapımında kullanılan ve pamuk ve ipekten dokunmuş bu alacalardan 6 adet çatari alacası, fetvâyî parça ve 1 beyaz 3 parça örenşâhî Bab-1 Hümayun'da satılmıştır.

Çukaları:

Tereke kayıtlarında var olan diğer bir kumaş da farklı renklerde dayanıklı ve havli denilen tüylü bir kumaş türü olan çukalardır.⁹³ Mustafa Paşa'nın Diyarbakir'deki terekesinde; 46 zira' İngiliz elvan çukası, 76 zira' Fransız elvan çuka, 2 pas-tav Londra çukası, 21 zira' Londra yeşil çuka tespit edilmiştir. Kars'taki terekesinde ise çuka kumaşlarına rastlanılmamıştır.

Diğer İpekli Kumaş ve Astarları:

Çukaların yanında çeşitli ipekli kumaşları vardır. Bunlar terekede diba, Hatayî ve dürriye şeklinde kaydedilmiştir. Bunların dokuma ve tekniği her ne kadar farklı olsa da Mustafa Paşa'nın farklı bölgelerde dokunan kumaşlara karşı bir ilgisinin olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Mustafa Paşa'nın Diyarbakir'deki terekesinden çıkan ipekli kumaş türleri arasında; birer top Haleb ve Rahimî diba, 2 top dürriye⁹⁴, 1 adet hatâyî⁹⁵ parça ile 15 parça hâre ve Hatayî vardır. İpekli kumaşların yanında atlas vb. türde kumaş ve kumaş türleri de terekede yer almaktadır.

⁹¹ Dağlı, *Kelime ve Kazanımları Üzerine Bir Araştırma*, s. 28.

⁹² Örenşâhî: Hakkında kesin bir bilgi olmamasına rağmen ince bir kumaş olabilir. Bkz. Gizem Ünsal, *Ramazanda Söylenen Mâni Fasıllarını İçeren Eserlerin Folklorik Bakımdan Değerlendirilmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, s. 307.

⁹³ Çuka/Çuha: Yünden sıkı olarak yeşil, al, mavi ve sair renklerde dokunmuş, dayanıklı ve havlı bir kumaş. Bilhassa erkek giyiminde kullanılırdı. Bkz. Dağlı, *Kelime ve Kazanımları Üzerine Bir Araştırma*, s. 77.

⁹⁴ Dürriyo? Kırgızca'da ipekli kumaş demektir. Bkz. Dağlı, *Kelime ve Kazanımları Üzerine Bir Araştırma*, s. 94.

⁹⁵ Eski bir ipekli kumaşın adı. Zemini siyah ve sırmadandır. Sade, telli, nevezuhur gibi türleri olup iç gömleği olarak da kullanılmaktadır. Dağlı, *Kelime ve Kazanımları Üzerine Bir Araştırma*, s. 130.

Paşa'nın terekesinde 5 adet atlas⁹⁶ parçası ile türü belirtilmeyen bir miktar kumaş parçası ve hurda kumaş parçaları da vardır. Bunlara ilaveten 1 adet de Venedik Frenk pesend⁹⁷ parçası, 18 zira kadife, 1 adet boğça ve 9 top zerli ağır zerbaft bulunmaktadır. Bu kumaşlardan 9 adet (elvan) Acemî zerbaft ve 11 zirâ' telli hatayî Bab-1 Hümayun'da satılmıştır. İpekli kumaş türlerinin yanında çeşitli amaçlarla kullanılan ve genellikle eşyaların sağlamlığını artırmak amacıyla içe dikilen astar kumaşları da zikretmek gerekir. Bunlar 15 top ve 10 top beyaz hasa⁹⁸ astar olarak kaydedilmiş olup toplamda 25 top beyaz hasa astara rastlanılmaktadır.

Bez, Diğer Kumaş ve Eşyaları:

Diyarbakir'deki evinde 3 top beyaz buruc bez ve 1 top beyaz bez, 6 adet şatır bezi, 1 adet mirzaî bez ve 1 top sahan bezi kaydedilmiştir. Kaydedilen bu bezlerden 1'er adet beyaz sahan bezi ve burûc beyaz bez⁹⁹ ve boyalı burûc bez¹⁰⁰ Bab-1 Hümayun'da satılmıştır.¹⁰¹

Kars'ta bulunan terekesinde farklı malzemelerden dokunmuş kumaşları da vardır. Bunlar arasında 1 adet telli kise (kebe), 1 adet ağız yemenisi, 1 adet mükemmel cameşuy, 2 pastav kırmızı Lazkiye çuka, 20 zira' Fransız çukası; Diyarbakir'de ise 1 top sarı şal¹⁰², 1 adet buhûrî şal ve 1 adet keftî şal vardır. Yukarıda ismi zikredilmeyen kumaşlar arasında ismi Bab-1 Hümayun'da satılan kumaşlar arasında yer alan 2 adet beyaz fitilli¹⁰³ kumaşı da bulunmaktadır.

Bunlara ilaveten Diyarbakir'deki muhallefat listesinde 1 adet bir kesmelik gülbudun¹⁰⁴ saçak¹⁰⁵ ile 1 adet köhne saçağa rastlanmaktadır. Bunlar kumaş ve elbise süslemede kullanılan püsküllerdir.

Havlu ve Peşkirleri:

Kars'taki terekesi arasında ev eşyaları arasında 20 tane makramesi dikkat çekmektedir. Bunlar arasında; 2 adet işleme kahve müsta'mel makramesi, 1 adet beyaz makrama, 2 adet kırmızı müsta'mel kahve makramesi, 2 adet işleme diz makramesi,

⁹⁶ Atlas: yüzü ipek tersi pamuklu olan ve genellikle kadın giyiminde kullanılan parlak kumaştır. Kışlık kumaş olarak da kullanılır. Dağlı, *Kelime ve Kazanımları Üzerine Bir Araştırma*, s. 35.

⁹⁷ Pesend: iğne işi tekniği ile kumaşın sadece üst yüzeyine uygulanan bir işleme türü, Dağlı, *Kelime ve Kazanımları Üzerine Bir Araştırma*, s. 222.

⁹⁸ Çirişli kalın bez. Dağlı, *Kelime ve Kazanımları Üzerine Bir Araştırma*, s. 129.

⁹⁹ Başka bir kayıta "bez" yerine "boğası" şeklinde kaydedilmiştir. Bkz. BOA, D.BŞM.MHF.d., 12458, s. 2.

¹⁰⁰ Bu bez başka bir kayıta "beyâz burûc boğası" şeklinde kaydedilmiştir. Bkz. BOA, D.BŞM.MHF.d., 12458, s. 2.

¹⁰¹ BOA, D.BŞM.MHF.d., 12457, s. II; 12458, s. 2.

¹⁰² En güzelleri İran ve Hindistan'da genellikle çubuklu dokunan, özel motifli kıymetli bir yün kumaşın adı. İpek ve pamuktan dokunmuş olanları da vardır. Dağlı, *Kelime ve Kazanımları Üzerine Bir Araştırma*, s. 246.

¹⁰³ Başka bir kayıta ise "beyaz sâde vezne?" şeklinde kaydedilmiştir. Bkz. BOA, D.BŞM.MHF.d., 12458, s. 2.

¹⁰⁴ Kuşburnu.

¹⁰⁵ Şal, atkı gibi bazı giyim eşyalarında ya da perde, masa ve yatak örtüsü gibi döşemeliklerde kumaş kenarlarına dikilen süslü iplikten püskül. Bkz. Dağlı, *Kelime ve Kazanımları Üzerine Bir Araştırma*, s. 231.

bir adet telli havlu makrame, 3 adet sade havlu makrame, 6 adet gülâb makramesi köhne, 4 adet işleme havlu makramesi bulunmaktadır.

Diyarbakir'deki evinde ise 38 tane makramesi tespit edilmiştir. Tespit edilenler arasında 5 adet işleme abdest makramesi, 2 adet işleme yemek makramesi, 8 adet kahve makramesi, 10 adet müsta'mel şerbet makramesi, 1 adet işleme şerbet makramesi, 3 adet işleme havlu makrame, 6 çift işleme ve sade havlu makrame, 2 adet diz makramesi ve 1 adet tuğra makramesi vardır.

Makramelerin yanında evde abdest, kahve, berber gibi farklı işlerde kullanılan farklı renklerde Mardin ve Sakız'da üretilmiş peşkirleri mevcuttur. Diyarbakir'de tespit edilenler arasında, 1 adet Mardinkârî abdest peşkiri, 1 adet Sakızkârî abdest peşkiri, 1 adet al berber peşkiri ve makrama, 1 adet makrama ile birlikte berber peşkiri, 1 adet beyaz peşkir, 2 adet Mardinkârî yemek peşkiri, 1 adet divan peşkiri, 1 adet beyaz işleme peşkir vardır.

Makrame, havlu ve peşkirlerin yanında Kars'taki terekesinde 1 adet kahve tabağı örtüsü işleme müsta'mel, 3 adet telli müsta'mel ta'am peşkiri ile yemeklerden sonra ellerini sildikleri 9 adet yağlık¹⁰⁶ mendili, 2 adet şerbet müsta'mel boyama¹⁰⁷; Diyarbakir'deki terekesinde ise 7 adet işleme yağlık mendili bulunmaktadır.

Kars ve Diyarbakir'deki tereke kayıtlarında adı geçen bu eşyaların bir kısmı Hazine-i Amire ve Bab-1 Hümayun'da satışa çıkarılmıştır. Bab-1 Hümayun'da satılan eşyalar arasında sofralarda kullanılan biri eski (köhne) 3 adet sofrâ peşkir ile 4 adet sofrâ yemenisi bulunmaktadır.¹⁰⁸ Bunlara ilaveten 2 adet Tire işi olan beyaz peşkiri, 1 adet işleme beyaz peşkiri ve 2 adet beyaz peşkiri yanında havlu, makrame ve futa denilen önlükleri de saymak gerekir. Bunlar arasında 5 köhne işleme ve 4 köhne müsta'mel işleme olmak üzere sadece 9 tane havlusunu satılmıştır.¹⁰⁹

Satılan eşyalarından bir diğeri de makrameleridir. Kars ve Diyarbakir'deki tereke kayıtlarında tespit edilen 58 adet makrameden 16 tanesi satılmıştır. Satılan makrameler arasında 2 iş makramesi, 1 işleme kahve makramesi, 1 yemeni ile birlikte 2 makrame, 4 sade sagir kahve makramesi, 1 bohça ile birlikte 2 köhne makrame ve 5 makrame yemeni bulunmaktadır. Satılan iş makramelerin isimleri Kars ve Diyarbakir'deki tereke kayıtlarında geçmemektedir. Ancak satılan iş makrameleri, 58 makrame arasında yer alması muhtemel olmamakla birlikte muhalefat kayıtlarından bu konuyla ilgili kesin bir yargıya varılması da güçtür. Makramelerin yanında Diyarbakir ve Kars'taki tereke kayıtlarında makrame şeklinde kaydedilen abdest makramelerinin satılan tereke kaydında makrame yerine futa şeklinde kaydedildiği anlaşılmaktadır. Buna göre, ikisi mutalla olmak üzere 4 adet beyaz abdest futası satılmıştır. Abdest futasını da makrame içine katarsak toplamda 18 adet makramenin satıldığı görülmektedir.

¹⁰⁶ Eskiden sırma ve ipekle işlenen mendil türü. Adı yemeklerden sonra el ve ağız silmede kullanılmasından kaynaklanır. Bkz. Dağlı, *Kelime ve Kazanımları Üzerine Bir Araştırma*, s. 278.

¹⁰⁷ Mendil. Bkz. Dağlı, *Kelime ve Kazanımları Üzerine Bir Araştırma*, s. 51.

¹⁰⁸ BOA, D.BŞM.MHF.d., 12464, s. 2.

¹⁰⁹ Hazineye satılan Makrameler için bkz BOA, D.BŞM.MHF.d., 12464, s. 2.

Eşya Saklamaya Yarayan Araçları:

İnsanlar evlerinde kullanmadıkları eşyaları derli toplu olarak bir arada bulundurmak ve aynı zamanda bunları muhafaza etmek için saklama kapları kullanmışlardır. Bu kapların bir kısmı da kumaş bohçalar ve çeşitli ağaç dallarından yapılan sepet ile madeni zarf denilen saklama kutularıdır. Mustafa Paşa'nın da tereke kayıtları arasında başta bohçalar olmak üzere sepet ve madeni kutuları vardır. Bunlar arasında kullanımı en kolay olan ve en fazla karşılaştığımız bohçalardır. Tereke kayıtlarında Paşa'nın evinde kullandığı 24 adet bohçasının olduğu görülmektedir. Bu bohçalardan 1 tanesi Bağdad bohçası olup bohçaların bir tanesinin de Acemî cargiri kuşağı vardır. Mustafa Paşa'nın terekesinden çıkan bohçalardan 14 tanesi Bab-1 Hümayun'da satılmıştır. Satılanların 6 tanesi elvan,¹¹⁰ 5 tanesi ise atlastandır.¹¹¹ Geri kalan 3 tane bohçanın ise rengi ve kumaşı belirtilmemiştir.¹¹²

Bohçalardan sonra ikinci sırada sepetleri zikretmek gerekir. Mustafa Paşa'nın Diyarbakir'deki terekesinde ev eşyası arasında 16 adet sepete rastlanılmıştır. Bu sepetlerden bazıları Hazine-i Amire'de satılmıştır. Satılanlar arasında 10 adet sepet sandık, 1 adet simli ve içi (derunu) yazılı sandık ve 1 adet demir sandık mevcuttur.

Eşya saklamak için kullanılan ve sayıca üçüncü sırada yer alan ise kubur ve zarflar yer alır. Mustafa Paşa'nın Diyarbakir'deki evinde resmî evrakların muhafaza edilmesine yarayan 2 adet sade kuburun çıkması Paşa'nın evrakların muhafaza edilmesine önem verdiğini düşündürmektedir. Evrakların muhafaza edildiği kubluların yanında evrak gibi diğer yazı ve bunlara ait eşyalarının sakladığını düşündüğümüz zarf denilen çeşitli kutular da vardır. Bu zarflardan 8 adet Yanya işi şikest zarf (kutu)¹¹³, 5 adet nühas mineli zarf¹¹⁴ ve 1 adet hilâlî mineli zarf¹¹⁵ dikkat çekmektedir. Bu kutular şüphesiz ki farklı birçok eşyanın saklanması için kullanılmaktadır. Bunların bakır gibi metallere yapılmış olmasının yanında devrin sanat anlayışını da yansıttığı söylenebilir. Keza bu kutular üzerinde mine/mînâ, denilen madeni eşyalar üzerine farklı renklerde vurulan camsı sır tabakası vardır. Bu sır tabakası ile hem eşyanın görselliği ön plana çıkarılmış hem de dayanıklı bir hale getirilmiştir.

Yastık ve Yorganları:

Diyarbakir'de bulunan eşyaları arasında kadife, Acem ve Mardin işi toplam 14 yastığı ve bir tane de yastık ve yorgan yüzü vardır. Bunlar arasında; 3 çift Mardin yastığı, 1 çift müsta'mel kadife yastık, 1 çift sagir kadife yastığı, 5 çift müsta'mel kadife yastık, 4 çift işleme Acemî köhne ve 1 adet kalemkâri yorgan yüzü de vardır.

¹¹⁰ BOA, D.BŞM.MHF.d., 12458, s. 2.

¹¹¹ BOA, D.BŞM.MHF.d., 12457-2.

¹¹² BOA, D.BŞM.MHF.d., 12457/12

¹¹³ Diyarbakir'deki terekesi arasında yer almaktadır. Bkz. BOA, C.ML, 428/17316-2.

¹¹⁴ Hazine-i Amire'de satılan eşyalar arasında bulunmaktadır. Bkz. BOA, D.BŞM.MHF.d., 12464, s. 2.

¹¹⁵ Bu eşya Kars'ta zapt edilen eşyalar arasında bulunmaktadır. Bkz. BOA, D.BŞM.d., 41025, s. 2.

Diyarbakir'deki terekesinde her ne kadar yorgan şiltesi bulunsa da ev eşyaları arasında yorgana rastlanamamasına rağmen İstanbul'da satılan eşyaları arasında 2 adet köhne yorganı tespit edilmiştir. Yorganın yanında satışa çıkarılan diğer eşya Diyarbakir'deki terekesinde de karşımıza çıkan yastıklarıdır. İstanbul'da satılan yastıklar arasında 11'i köhne olmak üzere 23 adet mahlut yastık ve 1 adet de sagir köhne yastık vardır. Yastıkların yanında 1 adet pupla (yastık) şiltesi de vardır.¹¹⁶

Perde, Cibinlik ve Sineklikleri:

Paşa'nın Diyarbakir'deki evinde sineklerden korunmak için yatak odasında kullandığı sineklik ve cibinlikler vardır. Bunlar arasında; 1 adet cibinlik ve 1 adet beyaz sineklik vardır. Bunun yanında soğuşun içeriye girmesini önlemek için kullanılan 7 adet perdesi mevcuttur. Bu perdelerin 4 tanesi ocak için 1 tanesi de kapı içindir. Geri kalan perdelerden 1 tanesinin sadece eski olduğu belirtilirken diğerinin ise çukadan olduğu zikredilmektedir. Perdelerin yanında yazın sıcağın bunaldığı vakitlerde serinlemek için kullandığı 4 adet köhne yelpaze ile Kars'taki çadırında sineklerden korunmak için kullandığı 1 adet sinekliği vardır. Tereke kayıtlarından çıkan bu eşyalardan 10 tane perde Hazine'de satılmıştır. Hazine'de satılanların 9 tanesi eskimiş olup bunların birinin çukadan, 7 tanesi ise abâ denilen kumaştan yapılmış olduğu belirtilmişken geriye kalan 1 tanenin ise neden yapıldığı belirtilmemiştir.

Mutfak Malzemeleri

Mutfak araç gereçlerinin içinde tabaklar, kâseler, taslar, yemek ve tatlı kaşıkları tepsiler, siniler, sofralar yer alır. Kars ve Diyarbakir'de kaydedilen tereke kayıtlarında Mustafa Paşa'nın evinde bulunan mutfak araç-gereçlerine dair bir hayli eşya kaydı vardır. Bunun yanında Kars ve Diyarbakir'deki muhallefatında tespit edemediğimiz mutfak eşyalarının bir kısmına da İstanbul'da satılan terekesi arasında rastlamaktayız.

Kâse ve Tabakları:

Paşa'nın mutfak eşyaları arasında eşyası tabak ve kâseler dikkat çekmektedir. Kâseler tabaklara göre daha derin ve çukur şeklinde olmakla birlikte genellikle çorba, hoşaf gibi yemeklerde kullanılmaktadır. Muhallefat kayıtlarında Mustafa Paşa'ya ait 32 tane kâse tespit edilmiştir. Bu kâselerin 29 tanesi Çin işi olan fağfur kâsedir. Fağfur kâselerden 6 tanesi direkli, ikisi kırık 16 tanesi fağfur ve biri kırık 5 tanesi sagir (küçük)dir. Fağfur kâselerin yanında 2 bardakla birlikte billur kâse ile türü belirtilmeyen 2 tane kâsesi daha vardır. Kâselerin yanında yemek ve tatlıların bulunduğu Kütahya ve Çin işi fağfur porselenleri olmak üzere toplamda 345 tabağı mevcuttur. Bu tabaklardan 194'ü küçük Kütahya porselenidir. Bunu 144 tane fağfur porselen ile 9 tane Pınarhisar(?) tabağı takip etmektedir Fağfur porselen tabakların

¹¹⁶ Satılan yorgan ve yastıklar için bkz. BOA, D.BŞM.MHF.d., 12464, s. 2.

122'ü küçüktür. Ayrıca 144 fağfur tabağın 9 tanesi kırıktır. 144 fağfur tabaktan 30 tanesi ise küçük gülbeşeker tabağıdır. Bunların yanında türü belirtilmeyen ikisi büyük olmak üzere 3 tane de kırık tabağı ve 1 adet neyden yapıldığı belirtilmeyen küçük tas ile 1 adet yol taşı vardır. Ayrıca kâse ve sahanların ağzını kapatmak için 16 adet meşin kâse kapağı ile 40 adet meşin sahan kapağı satılan eşyaları arasındadır. Burada isim ve sayıları belirtilen tabak, kâse ve bunların kapakları Diyarbakir ve Kars'taki terekeleri arasında bulunmamaktadır. Burada isimleri zikredilen eşyaları Hazine'de satılan mutfak araçlarıdır.¹¹⁷

Kaşıkları:

Mustafa Paşa'nın tereke kayıtları arasında yemek kaşıklarının yanında macun ve hoşaf kaşıkları da vardır. Diyarbakir'deki muhallefat listesinde 2 kutusuyla birlikte 50 adet bağa hoşab kaşığı, 16 adet şîr-i mâhî taam kaşığı, 10 adet kaşık ve sim gülbeşeker kaşığı; Kars'taki terekesinde ise 1 deste kaşık-ı bağa, 4 adet balık dişi taam kaşığı, 6 adet yenidünya vardır. Kaşıkların yanında Kars'taki terekesinden çıkan kaşıkların konulmuş olduğu bir adet sim kaşık tabağı da dikkat çekmektedir. Paşa'nın terekesinden çıkan 21 adet balık dişi ve sedefli kaşığı satılan eşyaları arasında yer almaktadır.

Fincanları:

Diyarbakir'de çıkan diğer mutfak eşyaları arasında kahve içmek için kullanılan fincanları vardır. Bu fincanların bir tanesi fağfurdur. Ancak bu fağfur fincanının kırık olduğu görülmektedir. Kırık olmasına rağmen fağfur fincanın terekesinde bulunması Paşa için bu fincanın değerli olduğunu ve atmaya kıyamadığını düşündürmekle birlikte İstanbul'a getirilirken kırılmış olma ihtimalini de akla getirmektedir. Fağfur fincandan başka 1 çar-gül müşebbek fincan ve türü belirtilmeyen 2 kutu fincanı daha vardır. Tereke kayıtlarında Mustafa Paşa'nın Diyarbakir valiliğinden Şark seferi için gittiği Kars'a giderken yanında 1 adet çargül ve servli fincan götürdüğü anlaşılmaktadır. Paşa'nın terekesinde çıkan fincanlardan 2 adet fağfur fincan satılmıştır.¹¹⁸ Paşa'nın evinde çıkan bu fincanlarda Paşa'nın önemli misafirlerine kahve ikram ettiği ve yemeklerden sonra kendisinin kahve içtiği düşünülebilir. Ayrıca Paşa'nın Kars'a giderken yanında fincan götürmüş olması kahveyi sevdiğini de düşündürmektedir.

Sofraları:

Paşa'nın Kars'ta 1 adet simli çapuk sofrası bulunurken Diyarbakir'deki terekesinde ise 3 adet işleme sofa, 1 adet çit simat sofrası ve 2 adet sim kabaralı şamdan sofrası vardır. Bu sofralarından 2 adet sim kabaralı mum sofrası ile Kars ve Diyarbakir'deki tereke kayıtlarında adı zikredilmeyen 1 adet köhne sofrası ile 3 adet

¹¹⁷ 2 adet kâse 5 adet meksur tabak ile birlikte kaydedilmiştir. Bkz. BOA, D.BŞM.MHF.d., 12464, s. 2.

¹¹⁸ BOA, D.BŞM.MHF.d., 12458, s. 2; BOA, D.BŞM.MHF.d., 12457/12.

meşin simat¹¹⁹ Hazine'de satılmıştır.¹²⁰ Hazine-i Amire'nin dışında Bab-ı Hümayun'da satılan eşyaları arasında da 2 adet sim kabarıklı sofrası vardır.¹²¹

Sini ve Tepsileri:

Mustafa Paşa'nın sofralarının yanında çeşitli amaçlarla kullanılan tepsi ve sini-leri vardır. Bunlar arasında Kars'ta 1 adet sim kahve tepsisi, Diyarbekir'de ise 2 adet sim sagir sini şamdan ile tepsilerini örtmek için 1 adet sagir tepsi örtüsü vardır. Ancak Paşa'nın sahip olduğu tepsi ve sinilerinin bu kadar az olmadığı İstanbul'da satışa çıkarılan terekesinden anlaşılmaktadır. Buna göre İstanbul'da 8 adet sini ile 3 adet tepsi satılmıştır. Satılan siniler arasında 1 tanesi yıldızlı 4 tanesi vasat sini, 1'i sagir 2 yıldızlı sini ile biri kebir (büyük) diğeri de nühas (bakır) sini vardır. Sinilerin yanında 5 adet tepsi vardır. Bu tepsilerin 2 tanesi gümüş (sim) tepsidir. Gümüş tepsilerin biri küçüktür. Diğerleri ise kenarlı olmak üzere 2 sagir ve 1 tanesi kırıktır.

Leğen ve İbrikleri:

Kars'taki terekesinde bir tane Yanya işi sim leğenle birlikte 2 tane ibriği mevcuttur. Bu ibriklerin bir tanesi Yanya işi kahve ibriğidir. Diyarbekir'deki terekesinde ise 3'ü bakırdan 2'si simden yapılmış 5 leğen ibriği vardır. Leğen ibriğinin yanında 1'i Yanya işi olan diğeri de sade küçük olmak üzere toplamda 2 tane kahve ibriği bulunmaktadır. İbriklerin yanında 1 adet sim maşraba ile biri sim diğeri işleme olmak üzere 2 adet matara ile bunlara ait 2 adet mataracı keçesi de vardır. Kars ve Diyarbekir'deki terekesinde toplamda ise kahve ve leğen ibriğinin sayısı 7'dir. Hazine-i Amire'de satılan eşyalarına baktığımızda toplamda 11 adet olmak üzere 1 adet Yanya işi ibrik, 1 adet sade ibrik, 1 adet ibrik, 1 adet Bosna işi leğen ibrik, 1 adet yıldızlı leğen ibrik ve 6 tane leğen ibrik vardır. İbriklerin yanında 3 adet de abdest leğeni, 2 adet sagir güğüm ve 2 adet bakır (nühas) maşrapa ve 1 köhne işleme matarası vardır. Terekede bulunan mutfak araçlarından bunlar arasından birer adet sim kebir ibrik ile sim leğen ibrik Bab-ı Hümayun'da satılmıştır.¹²²

Yukarıdaki isimleri zikredilen mutfak araç gereçlerinin yanında Hazine'de satılan eşya listeleri arasında bakırdan yapılmış biri kurada (eskimiş) olmak üzere farklı kıyyelerde 3 adet bakır evanisi vardır. Bunun yanında 4 adet kopuş denilen eşyasının ismi tereke kayıtlarında geçmektedir. Kopuşların 2 ise Kütahya kopuşu diğeri ikisi de bakırdan yapılmıştır. Hazine'de satılan eşyaları arasında çıkan diğeri bir mutfak eşyası ise içine tuz konulan 1 adet simli nemekdandır. Bab-ı

¹¹⁹ Metinde şimat şeklinde yazılıdır. Simat: Yemek masası, sofrası. Bkz. Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük*, (4), s. 4244.

¹²⁰ BOA, D.BŞM.MHF.d., 12464, s. 2.

¹²¹ Bkz. BOA, D.BŞM.MHF.d., 12458, s. 2.

¹²² Bkz. BOA, D.BŞM.MHF.d., 12458, s. 2. Aynı eşyalar "Leğen sim ibrik ma'a kafes 1 adet" ve def'a sim leğen ibrik ma'a kafes 1" şeklinde kaydedilmiştir. Her iki defter kaydında bu eşyaların ağırlıkları ve bedelleri aynıdır. Bkz. BOA, D.BŞM.MHF.d., 12457, s. 10.

Hümayun'da da 1 adet sim matara, 1 adet sim maşrapa ile sim kahve ibriği ve çevgan satılan eşyalar arasında yer almaktadır.¹²³

Erzakları:

Mutfak eşyalarının yanında erzakları da terekesi içinde sayılmıştır. Erzaklar arasında 100 kıyye Frengi şeker, 240 kıyye kahve, 5000 kıyye pirinç ve 850 kıyye revgan-ı sade mevcuttur.

Hayvanları, Eyer ve Raht Takımları

Tereke kayıtlarında çıkan silah, mutfak vs. eşyaları kadar statüyü belirleyen diğer bir unsur da tereke kayıtlarında isimleri zikredilen cins atlardır. Atlar şüphesiz ki devrin en önemli ulaşım araçlarıdır. Aynı zamanda savaş meydanlarında savaşın seyrini değiştiren stratejik üstünlüğe sahip hayvanlardır. Gerek ulaşımında gerekse savaş alanlarında kullanılmalarında hızlarından ve çevikliğinden faydalanılan atlar Türkler için son derece önemlidir ve zenginliğin de işareti sayılır. Mustafa Paşa'nın Diyarbakir valisi olarak Şark seferine görevlendirilmesinden dolayı buraya atlarını da getirdiği görülmektedir. Zira Diyarbakir'deki muhallefatı arasında hayvanlarına rastlanmamıştır. Ancak Kars'taki terekesinde ise sadece 3 tane atı var olduğu görülür. Paşa'nın mevcut muhallefat kaydına göre birer tane şahin doru, çili kırı ve müslim kırı atı vardır. Kars'ta bulunan hayvanların beslenmesi için ise 1300 kıyye hımar şa'iri (arпасı) vardır. Her ne kadar Diyarbakir'deki terekesinden hayvanları tespit edilemese de at gibi hayvanlarının eğer örtüsü olarak kullandığı 1 adet diba gaşiye¹²⁴ vardır.

Mustafa Paşa'nın sahip olduğu at gibi hayvanlarına ait çoğu gümüşten yapılmış eyer ve raht takımları dikkat çekmektedir. Eyer ve raht takımlarının sayısının hayli fazla olması terekede ismi geçen atlarından başka hayvanlarının da olduğunu düşündürmekle birlikte atlarının sayısının az olması şaşırtıcı durumdur.

Eyer ve raht takımlarının bir kısmı sefer görevi için gittiği Kars'ta bir kısmı da asıl görev yeri olan Diyarbakir'de tespit edilmiştir. Kars'ta zapt edilen koşum takımları arasında en fazla rahtları vardır. Rahtların kemerli simden yapıldığı bazılarının da reşmeli ve reşmesiz olduğu görülmektedir. Tereke kayıtlarında tespit edebildiklerimiz arasında; 2 tane reşme ile sim kemer raht, reşmesiz beyaz ince kıladesiz¹²⁵ sim kemer raht, 1 çift simden rikab, 1 çift meksur sim çapkun rikabı, 1 çift reşme ile kabaralı kemer raht, 4 adet ince kısrak rahtı sîne-bend, 5 adet başlık, 3 adet reşme, 1 adet reşmesiz sim beyaz haydari raht, 1 adet Sertanoğlu'ndan gelen beyaz kebir kemer raht, 1 adet reşme ile yaldızlı haydari kebir raht, 1 adet sim çapkun raht, 1 adet kıladesiz aynalı ince kısrak rahtı. 2 adet dizgin ma'a 2 adet tapkur, 2 çift Diyarbakir'den gelen hafif sim rikab-ı beyaz, 1 adet sim kabaralı eğer, 2 adet

¹²³ Bkz. BOA, D.BŞM.MHF.d., 12457, s. 12; D.BŞM.MHF.d., 12458, s. 2.

¹²⁴ Ekseriya sırma şeritli ve sahibinin servet derecesine göre mükellef ve bazen murassa eyer örtüsü. Bkz. Dağlı, *Kelime ve Kazanımları Üzerine Bir Araştırma*, s. 115.

¹²⁵ Boyuna takılan süs, gerdanlık. Bkz. Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük*, (3), s. 2599.

kaplama sim eğer vardır. Bunların yanında çeşitli nal ve mühimmat da vardır. Nal ve diğer mühimmatının yanında gaddare denilen bir tür kılıç da birlikte kaydedilmiştir.

Mustafa Paşa'nın hayvanlarına ait olan koşum takımlarının diğer bir kısmı da Diyarbekir'deki terekesinde yer almaktadır. Hatta buradaki koşum takımlarının sayısının Kars'a göre daha fazla olduğu görülmektedir. Diyarbekir'deki at ve koşum takımları arasında sade, mineli, simli, yıldızlı gibi farklı özelliklere sahip raht takımları vardır. Bu rahtların bir kısmının atların alın kısımlarını süsleyen reşme denilen süsler bulunmaktadır. Ayrıca rahtların olmazsa olmaz diğer parçaları arasında kemer ve başlıklar da yer almaktadır. Bunlar rahtlarla birlikte kaydedilmiştir Diyarbekir'deki muhallematında tespit edebildiğimiz raht takımları arasında; 4 adet sim köhne eğer, 6 adet Haleb şerîd-i raht, 1 adet şerîd başlık, 1 adet sim kemer raht maa başlık bademi yıldızlı, 1 adet beyaz sade sim kemer raht maa başlık, 1 adet sim kemer raht maa başlık, 1 adet yıldızlı sim kemer raht maa reşme ve başlık, 1 adet sim çapkun başlığı, 10 adet güderi dizgin ve tabhur (tapkur), 1 adet sim kemer raht maa başlık, 1 adet müşebbek sim cedid kemer raht maa reşme ve başlık, 1 adet yıldızlı ve mercanlı sim kısarak rahtı maa reşme, 1 adet mineli sim kemer raht maa reşme ve başlık, 1 adet yıldızlı kemer raht maa reşme ve başlık, 1 adet kebir sim kemer raht maa palan ve başlık, 1 adet mineli sim kebir kemer raht maa palan ve başlık 1 adet yıldızlı kebir sim kemer raht maa reşme ve başlık vardır.

Tereke kayıtlarında rastlanılan diğer at ve koşum takımı arasında rikab, eyer ve gem de bulunmaktadır. Rikab, binek hayvanlarında kullanılan üzengilere denilmektedir. Paşa'nın atları için kullandığı 10 çift üzengisi (rikab) vardır. Bunların 8 tanesi gümüş (simli) olup biri yıldızlı diğeri ise tunçtandır. Buna ilaveten hangi metalden yapıldığı bilinmeyen ancak kem-ayâr şeklinde kaydedilen bir rikabı ile binek hayvanlarını kontrol etmek için hayvanın ağzına geçirilen 8 adet gem de vardır.

Raht ve üzengilerin yanında 1 adet atlarını örtmek için bargir kesmesi ve 8 adet at gömleği ile 1 adet araba takımı kayışı da terekesi arasında çıkan eşyalarındandır.

Gerek Kars gerekse Diyarbekir'deki at ve bunlara ait eyer, raht gibi eşyalarından bazıları İstanbul'da satılmıştır. Hazine-i Amire'de 4 tane sim ve simden yapılmış eyer; Bab-ı Hümayun'da ise; biri simli 2 adet mînâlı (mînâkârî) sim kemer raht, 3 adet sim kemer raht, 1 adet sim çapkun başlığı ile biri kem ayâr (değersiz) 8 çift sim rikab satılan koşum takımları arasında yer almaktadır.¹²⁶

Aydınlatma Araçları

Paşa'nın Diyarbekir'de bulunan eşyaları arasında aydınlatmada kullanılan 1 adet köhne bakır şamdan, 2 adet kebir sim şamdan ile bir adet yıldızlı bakır feneri vardır. Burada zikredilen 1 sim şamdan 1 yıldızlı feneri ile Diyarbekir'deki terekesinde

¹²⁶ BOA, D.BŞM.MHF.d., 12457; BOA, D.BŞM.MHF.d., 12458, s. 2.

olmayan 1 adet kandil ve 1 adet kırık fanusu Hazine-i Amire'de; 1 adet yıldızlı nühas fener ve 2'si sagir 4 adet sim şamdan¹²⁷ ise Bab-ı Hümayun'da satılmıştır.¹²⁸

Diğer Eşyaları

Mustafa Paşa'nın kitap, giysi, kumaş, ev eşyalarının dışında diğer eşyalar adı altında inceleyebileceğimiz eşyaları da mevcuttur. Kars'ta dikkat çeken diğer eşyaların başında Paşa'nın yanında bulundurduğu eyalet mührü ile sancak ve tuğ takımları vardır. Burada bulunan sancakların yanında Diyarbakir'de de 5 adet muhlavî/mahlavî sancak, 2 adet köhne bayrak sancak, 1 adet sim sancak başı ve 1 adet bakır alem terekesi arasında bulunmaktadır. Kars ve Diyarbakir'deki eşyası arasında çıkmayan ancak İstanbul'da satılan eşyaları arasında 2 adet meksur (kırık) tuğu ile 1 adet sim alem vardır. Tuğ, sancak ve alem gibi siyasi yetki ve otoriteyi gösteren bu eşyalar devlet törenlerinde, savaşlarda hiyerarşik dizilişi göstermesi ve birliklerin liderlerin bulunduğu yeri göstermesi açısından önemlidir.¹²⁹ Ayrıca Paşa'nın taşıdığı mühür gittiği yerde resmî yazışmaları yapabilmesi için son derecede gereklidir. Keza Şark Seferi esnasında merkezden Mustafa Paşa'ya birçok ferman gittiği Mühimme defterlerindeki kayıtlardan anlaşılmaktadır.

Mustafa Paşa'nın Şark Seferi esnasında savaş meydanlarında barınmasını ve ikamet etmesini sağlayan birçok çadır ve bunlara ait eşyayı da yanında götürdüğü görülmektedir. Keza Kars'taki terekesinden birkaç adet köhne sokak çadırı, 2 adet cedit daire çadırı, 1 adet cedit sagir çuka oba ve 1 adet cedit oba muşamba çıkmıştır. Ancak Mustafa Paşa'nın sahip olduğu çadır ve bunlara ait eşyanın bir kısmını Diyarbakir'de bıraktığı anlaşılmaktadır. Diyarbakir'deki terekesi arasında 2 direkli hafif bir çadır olan 1 adet müsta'mel çerge¹³⁰ ile bölmeli bir göçebe çadırı olan 2 adet müsta'mel mükemmel oba¹³¹ ile birlikte 1 kutu da hazine muşambası vardır. Ayrıca çadırlarında oturmak için kullandığı 1 adet otağın baş mak'adı ve bunlara ait biri muhlavî 2 adet köhne otak perdesi ile çadırların zemin döşemesinde kullanılan, 1 adet Bağdadî otak kilimi ve 1 adet köhne şayak oba döşemesi terekesi arasında bulunmaktadır.

Mustafa Paşa'nın diğer eşyaları arasında dikkat çeken ise güzel koku yaymaya yarayan maddelerdir. Paşa'nın Kars'taki terekesi arasında 5 dirhem öd (tütsü) ile 1 miskal anber; Diyarbakir'deki evinde ise bir miktar meşe ödü (tütsü) tespit edilmiştir. Bu güzel koku maddelerinin kullanılması için buhurdan denilen kaplara

¹²⁷ Şamdanın yanında 2 adet mikras (makas) ve 1 adet gülbeşeker kaşığı vardır. Muhtemelen makas ve kaşık şamdanla ilgili yapılacak işler için yanında yer almıştır. Bkz. BOA, D.BŞM.MHF.d., 12457/12; BOA, D.BŞM.MHF.d., 12458, s. 2.

¹²⁸ BOA, D.BŞM.MHF.d., 12457, s. 12; BOA, D.BŞM.MHF.d., 12458, s. 2.

¹²⁹ Tülin Çoruhlu, "Tuğ" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2012, XLI, s. 330-331; Sargon Erdem, "Alem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1989, II, s. 352.

¹³⁰ 2 direkli hafif çadır anlamında kullanılan Farsça bir kelimedir. Bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (I), s. 353.

¹³¹ Ev biçimi, birkaç direkli uzun örüntülü keçeden çadıra verilen addır. Cibinliği ince çuha ve benzeri kumaştan yapılanlara da bu ad verilir. Bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, (II), s. 711.

ihtiyaç vardır. Öd ve anber gibi maddeler ıslatıldıktan sonra içine kömür konulmuş buhurdanların içine atılarak güzel kokular çıkarması sağlanırdı. İşte Mustafa Paşa da yanında götürdüğü öd ve anber için 2 adet buhurdanı ve yanında gül suyu konulan 2 adet gülabdanı da terekesi arasında yer almaktadır. Ancak Mustafa Paşa'nın Diyarbekir'deki evinde ise bir miktar meşe ödü çıkmasına rağmen buhurdanı çıkmamıştır.

Tütsü ve anber gibi güzel koku çıkaran bu maddeler gerek kamusal alanlarda gerekse evlerde kullanılması gelenek haline gelmiştir. Bundan dolayı eski çağlardan beri kullanılan tütsülerin Osmanlı Devleti'nde oldukça yaygın olduğu görülmektedir.¹³² Mustafa Paşa'nın gerek sefer yerinde gerekse evinde tütsü gibi güzel koku çıkaran maddeleri yanında taşıması da bundandır. Mustafa Paşa'nın terekesi arasında güzel kokuları yaymak için kullanılan buhurdan ve gülabdanlardan 4 parça sim gülabdan ve buhurdan satılmıştır. Bunlardan biri billûrdur.¹³³ Mustafa Paşa'nın güzel kokulara olan düşkünlüğünün yanında ehl-i keyf bir yapısı olduğu tereke kayıtları arasında çıkan marpuçuyla birlikte ele geçirilen 2 adet simli nargilesinden anlaşılmaktadır. Nargilesine koyduğu tütünleri saklamak için ise 1 adet tütün kesesi de vardır. Bunların yanında 2 adet sim macun kutusunun Diyarbekir'deki tereke kaydında çıkması burada bulunduğu esnada tatlı ve baharatlı gibi hamur kıvamında olan macunları tükettiğini göstermektedir. Bu tür yiyecekler kişilerin yeme ve içme zevkleri hakkında ipucu vermesi açısından önemlidir.

Mustafa Paşa'nın tereke kayıtlarında rastlanan eşyalar arasında kâğıt ve bunların yanında yazı yazmakta kullanılan çeşitli araçlar da vardır. Diyarbekir'deki terekesinde 4,5 top muhayyer (kâğıt) ile birlikte bir miktar cinsi belirtilmeyen kâğıt tespit edilmiştir. Bunun yanında yazı yazıldıktan sonra mürekkebin kuruması için dökülen rik denilen maddelerin muhafaza edildiği 1 adet sim rikdan ile kalemlerini koyduğu 1 adet kalemdanı (kalemlik) ile yazı malzemeleri arasında sayabileceğimiz 2 adet mikras (makas) da bulunmaktadır.

Yukarıda zikredilenler dışında birer ikişer parça halinde çıkan ve ayrı olarak gruplandıramadığımız eşyalar da vardır. Bunların başında dikkat çeken 2 adet meksur dürbünüdür. Dürbün savaş zamanlarında düşmanın konumlandığı yerin tespit edilmesi açısından son derece önemli araçlardır. Ancak bu dürbünün kırık olmasından dolayı Paşa'nın Şark Seferi'ne götürmediği söylenebilir. Diyarbekir'deki terekesi arasında çıkan bu dürbün Hazine'de müzayedede satılmıştır.

Paşa'nın terekesi arasında dikkat çeken eşyalardan bir diğeri ise dönemin ısınma araçlarından mangallardır. Paşa'nın terekesi arasında Hazine-i Amire'de satılan eşyalar arasında 1 adet piriçten yapılmış mangalı ve bunun yanında da mangalın yakılmasında kullanılan tahtalar vardır. Osmanlı Devleti'nde ısınmak için mangallar yaygın olarak kullanılmıştır. Ancak bu mangalların kazara devrilmesi gibi sebeplerden birçok yangın çıktığı bilinmektedir. Mustafa Paşa olası bir yangını

¹³² Mustafa Can, "Osmanlı Kültüründe Tütsü", *Tarih Araştırmaları*, (II), ed. Aydın Efe, (Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2020), s. 79.

¹³³ BOA, D.BŞM.MHF.d., 12464, s. 2.

söndürmek için tedbirli davrandığı yine Hazine'de satılan eşya listesinde çıkan 1 adet ihrak tulumbasından anlaşılmaktadır.¹³⁴

Yukarıdaki eşyaların dışında Kars ve Diyarbakir'deki terekesi arasında elbise-lerini asmak için kullandığı 1 adet sim askı¹³⁵, hamamlarda kullandığı 3 adet köhne hamam rahtı¹³⁶ ile bir parça sebike (eritilmiş) sim parçası, helvahane sabunu ve bir adet Şam hilaliyesi (kapı kolu) vardır. Kars ve Diyarbakir'deki tereke kayıtlarında olan bazı eşyalar ile burada kayıtlı olmayan eşyalardan bazıları Hazine-i Amire ve Bab-1 Hümayun'da müzayedede satılmıştır. Hazine'de satılan eşyalar arasında; araba demiri, saç ayak ve demir hırdavat, 0,5 miskal hurda altın ve sim zincir parçası, 2 tane kara kılıç demiri, 1 tane altın veznesi (tartı), 1 kapı kilidi ve 1 tane musaddef peştahta¹³⁷ vardır. Bab-1 Hümayun'da satılanlar arasında ise Halebî müre, kapı kolu hilâlî (kırmızı hilâlî) ve 11 adet Halebî müre¹³⁸ bulunmaktadır.

Mustafa Paşa'nın muhallefatı arasında saç ve sakal bakımı için kullandığı eşyaları da zikretmek yerinde olacaktır. Bu eşyalar, Diyarbakir'deki terekesinde bulunmaktadır. Kars'taki terekesinde ise bununla ilgili herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Diyarbakir'deki kayıtlarda 1 adet tarakla birlikte incili tarak kesesi, 1 adet berber aynası ve 1 adet berber altı zikredilmektedir. Bunlardan incili tarak kesesi Bab-1 Hümayun'da satılmıştır.

Paşa'nın Muhallefatından Elde Edilen Gelir

Mustafa Paşa'nın Diyarbakir'de zapt edilip İstanbul'a gönderilen ve Bab-1 Hümayun'da satılan eşyalarından yekûn olarak 1.101.316 akçe gelir elde edilmiştir. Ancak bu gelirin 36.340 akçesi terekesinden düşülmüş ve geriye 1.064.976 akçe kalmıştır.¹³⁹

Hazine Amire'de Defterdar-1 şikk-1 evvel el-Hac Halil Efendi, Muhasebe-i evvel Feyzi Beyefendi, Ruznamçe-i evvel vekili Mollacık Mehmed Efendi ve Ser-gulam-1 bakı el-Hac Ahmed Ağa marifetiyle 4 Rebiülevvel 1149 (13 Temmuz 1736) tarihinde satılan eşyalarından toplam 378.624 akçe gelir elde edilmiştir. Bu gelirin 12.871 akçesi tellal, hamal ve kâtip masrafı olarak muhallefat geliri içinden alınmış geriye kalan 365.753 akçe ise hazineye aktarılmıştır.¹⁴⁰

Diyarbakir valisi Mustafa Paşa'nın terekesindeki eşyalarının yanında borç olarak verdiği paralar ile Girit ve Mısır'daki kuralardan alacakları da vardır. Girit'teki

¹³⁴ İhrak (yangın) tulumbası Hazine-i Amire'de satılan eşyalar arasında bulunmaktadır. Bkz. BOA D.BŞM. MHF.d., 12464, s. 2.

¹³⁵ Kars'taki terekesi arasında bulunmaktadır. BOA, D.BŞM.d., 41025, s. 2.

¹³⁶ Hamam rahtının birisi Kars'ta diğerleri ise Diyarbakir'deki muhallefat kayıtları arasında yer alır. Bkz. BOA, D.BŞM.d., 41025, s. 2; BOA, C.ML, 428/17316-2.

¹³⁷ İş yerinde üzerinde çalışılan küçük çekmece. Bkz. Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük*, (4), s. 3837.

¹³⁸ Başka bir kayıta "siyah müre" ve elvan müre." şeklinde geçmektedir. Bkz. BOA D.BŞM.MHF.d., 12457/11.

¹³⁹ BOA, D. BŞM.MHF.d., 12458, s. 2. Bâbı- Hümayun'daki satılan eşyalardan elde edilen bu gelirler 6 Safer 1149 (16 Haziran 1736) tarihinde 5.980 kuruş / 717600 akçe ve 2.288 kuruş / 274.560 akçe olmak üzere 2 parça halinde Hazine'ye teslim edilmiştir. 1736 tarihinde muhallefat kayıtlarında dönemin kuruş ve akçe kuru, 1 kuruş 120 akçe şeklindedir. Bkz. BOA, D.BŞM.MHF, 28/13-1 ve 28/14-1.

¹⁴⁰ BOA, D. BŞM.MHF.d., 12464, s. 2

vakıf, mahzen ve kuralarından 35.108, Mısır kuralarından 10.500, oğlu Nuh'un zemetinden 19.500, çiftlik mahsulünden 350 kuruş, satılan 2 divan rahtından 1.600 kuruş esedî ve Kuyumcu Avanis'in zimmetinde 47.500 alacağıyla birlikte toplamda 105.058 esedî kuruş nakit parası vardır. Ancak bunun 86.949,5 esedî kuruşu başta Paşa'nın eşi Saliha Sultan'ın nafakası ile maiyetinde çalışan hizmetlilerin alacakları ve sahip olduğu atların masrafları için ayrılmıştır. Bu masraflar çıkarıldığında geriye 18.108,5 esedî kuruş kalmıştır. Ancak İstanbul'da yaşayan Kuyumcu Avanis'in Girit evkafından Osman Kethüda ve Girid sakinlerinin zimmetinde 9.908 kuruş, Mısır kuralarından Abdullah Çavuş zimmetinde 4.000 kuruş ve Paşa'nın oğlu Nuh Bey'in mültezimi Hacı Ahmed zimmetinde 2.300 esedî kuruş alacağı bulunmaktadır. Bu alacak çıktığında zimmi Karakaş Avanis zimmetinde kalan 1900.5 kuruşun tahsil ettirilerek hazineye teslim edilmesi emredilmiştir.¹⁴¹

Mustafa Paşa'nın satılan eşyalarından elde edilen gelirin yanında Kars'taki teresinde; 130 adet Mısır zencirekli altın ile 730 adet tuğralı çıplak Mısır altını vardır. Zencirekli Mısır altınının değeri toplamda 4.466, tuğralı çıplak Mısır altınının değeri ise 1.913,5 kuruş olarak hesaplanmıştır.¹⁴²

Sonuç

Osmanlı Devleti'nden önceki Türk-İslam devletlerinde de görülen müsadere uygulaması zaman içinde kapsamı genişlemiştir. Buna paralel olarak ilk zamanlarda devlete karşı suç işleyenlerin malları müsadere edilirken sonraları bu uygulamaya eceli ile vefat eden ya da savaş meydanlarında şehit olanların malları da müsadere edilmiştir. Buna örnek olarak 18. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı-İran savaşlarının olduğu dönemde Revan, Anadolu, Karaman ve Diyarbakır gibi önemli vilayetlerde görev yapan Girit Serdarı Deli Hüseyin Paşa'nın oğlu Sarı Mustafa Paşa'dır. Mustafa Paşa'nın Revan muhafazasında İran'a karşı gösterdiği başarılarından dolayı III. Ahmed kızı Saliha Sultan'ı Mustafa Paşa ile evlendirmiştir. III. Ahmed'in tahttan indirilmesine rağmen I. Mahmud (1730-1754) döneminde de Doğu sınırlarındaki başarılarından dolayı Doğu hududuna yakın birçok eyalette valilik yapmıştır. En son görevlendirildiği Kars muhafazasında Nadir Sah ile yapılan savaşta 1735'te şehit düşmesi üzerine muhalefatının tespit edilmesi için İstanbul'dan kişiler görevlendirilmiştir.

Muhalefat defterleri; kişilerin meslekleri, görev yeri ölümü gibi bilgilerin yanında sahip olduğu eşyalar ve bunların o dönemdeki eşyaların kıymeti ve dönemin kurları ve Osmanlı devlet adamlarının yaşantıları, eğilimleri ve gelir düzeyleri gibi bir takım iktisadî bilgilerin ötesinde o dönemin sosyo-kültürel anlayışı hakkında da bilgi vermektedir.

Mustafa Paşa'nın sahip olduğu eşyalardan yola çıkarak öncelikle çok fazla kitabı olmamasına rağmen yine de tarih ve İslam bilimlerine karşı bir ilgisinin olduğu

¹⁴¹ BOA, C.DH, 294/14680-I, 1 R[ebiülevvel] [1]1148 (22 Temmuz 1735); BOA, AE.SMHD.I, 20/1181-I, 16 R[ebiülahir] 1148 (5 Eylül 1735)

¹⁴² BOA, D.BŞM.MHF, 27/128-I. H. 1148 (M. 1735)

söylenbilir. Terekesi arasında çıkan diğer eşyaları içinde bulunan envai çeşit giysilerden onun bulunmuş olduğu makama uygun olarak giyindiği söylenbilir. Giysileri arasında samur, vaşak ve tilki gibi hayvan kürklerinden imal edilmiş olan kürklerin yanında kaftan, cübbe ve hilat gibi elbiseleri vardır. Bu elbiselerin arasında bazılarının ulema sınıfı tarafından giyilen kaftan ve cübbeleri dikkat çekicidir. Mustafa Paşa'nın çeşitli giysilerinin yanında dikkat çeken diğer eşyası ise altın saat ve gerdanlığıdır.

Mustafa Paşa'nın giysileri kadar Osmanlı üst düzey devlet adamlarının evlerinde bulunması gereken bir takım ev eşyalarının çeşitliliği ve fazlalığı dikkat çekmektedir. Bunlar arasında kahve fincanları, macun kutuları, nargile ve tütün saklama kapları Mustafa Paşa'nın yeme içme alışkanlığı ve sanatsal zevkine dair ipucu vermektedir. Mustafa Paşa'nın evinde bulunan havlu ve peşkirlerinin sayıca çok olması da misafirlerinin bir hayli fazla olduğunu düşündürmektedir. Evinde çıkan eşyaları arasında bulunan pirinç mangal 18. yüzyılın ilk yarısında insanların evlerini mangal gibi araçlarla ısıttıklarını göstermektedir. Bunun yanında tereke arasında bir tane yangın söndürmek için kullanılan tulumbanın olması Mustafa Paşa'nın hem dönemin yenilikleri takip ettiğini göstermesinin yanında tedbirli bir kişiliğin de var olduğu izlenimini uyandırmaktadır.

Muhallefat eşyaları arasında bulunan cins atları ve bunlara ait eyer ve raht takımları ile sahip olduğu tüfek, kılıç, balta, hançer gibi savaş aletleri Paşa'nın askerî bir kişiliğin olduğunu göstermektedir. Osmanlı-İran savaşları zamanında İran hududuna yakın vilayetlerde görev yapmış olması bunu desteklemektedir.

Muhallefatı arasında çıkan madenî eşyalarının çoğunluğunun gümüş olması Paşa'nın serveti hakkında bilgi vermektedir. İstanbul'da satılan eşyaları yekûn olarak büyük meblağlar tutması buna delil olarak gösterilebilir. Ayrıca Mısır ve Girit'teki vakıflardan gelen paralar ile Kuyumcu Avanis'e vermiş olduğu borçlar da serveti arasında yer alır. Ancak buna rağmen Mustafa Paşa'nın miriye borcu olduğu da anlaşılmaktadır.

Bu çalışmada belirtilen kaynaklardaki eşyalar kendi içinde gruplandırılarak verilmeye çalışılmıştır. Satılan eşyalarına dair suretlerde yer alan bilgi farklılıkları dipnotta belirtilmiştir. Bu farklılıkların olmasının sebebi Paşa'nın birden fazla yerde terekesinin olması ve eşyalarının tespit edilirken bazı eşyaların terekede olmasına rağmen kaydedilmemiş olmasından kaynaklandığını düşündürmektedir. Bunu İstanbul'a gönderilen eşyalardan bazılarının Kars ve Diyarbakir'deki muhallefatı arasında çıkmaması desteklemektedir.

Sonuç olarak Kars'ta 1735 tarihinde şehit düşen Mustafa Paşa'nın muhallefatında, görevi, ölüm tarihi ve ölüm sebebi gibi bilgiler biyografi çalışmalarında kişilerin hayatı hakkında bilgi vermesi açısından son derece önemlidir. Ayrıca, muhallefat kayıtlarında verilen eşyaların isimleri ve türleri, bunların fiyatları ve akçe-kuruş kuru dönemin sosyo-kültürel ve iktisadi hayatı hakkında ayrıntılı bilgiler vermesinden dolayı önemlidir.

EXTENDED ABSTRACT

It is understood that the confiscation, which means the seizure of the properties of state officials, was applied since the foundation of the Ottoman Empire. However, the scope of this enforcement has been expanded over time; in addition to those who committed crimes against the state, the properties of those who died or were martyred in wars started to be confiscated. As a result of this practice, the property of the dismissed or dead people is determined. In order to seize the goods, the Inheritance affiliated to the Chief Accounting Office was established and the properties of the captured state officials were recorded in the Inheritance book. Diyarbakir Governor Mustafa Pasha is one of the statesmen whose properties were confiscated due to his martyrdom and prepared inheritance book. Mustafa Pasha is the son of Deli Hüseyin Pasha, who was the commander in chief of Crete. Mustafa Pasha, whose name is mentioned as Hüseyin Pasazade Sarı Mustafa in archive sources, was appointed as the governorship of Sivas and Revan after his duty as chamberlain in 1725, on the condition to defend Revan due to the Ottoman-Iran wars. Mustafa Pasha noticed by Sultan Ahmed III (1703-1730) due to his success in Revan. Therefore, Ahmed III wed his little daughter Saliha Sultan to Revan guard Mustafa Pasha. Mustafa Pasha, who succeeded to be the son-in-law of the sultan of the period, kept his position despite the dethronement of Ahmed III. Mustafa Pasha, who was appointed as the governor of important states such as Anatolia, Revan, Karaman and Diyarbekir during the reign of Mahmud I, was sent to Kars to the entourage of the commander in chief of the Eastern Campaign of Köprülüzade Abdullah Pasha while he was the governor of Diyarbakir in 1735. Mustafa Pasha, who was entrusted with important duties here, was martyred in the war with Nadir Shah in 1735 in the place called Abran and his body was taken to Revan. Officials from the central government were appointed to confiscate the properties of the martyred Mustafa Pasha; the estates in Kars and Diyarbekir were detected and an inheritance book was prepared. Some of the detected inheritance was sold in Erzurum and Diyarbekir, and the rest was sent to Enderun. However, the items sent to Enderun were sold in Bab-ı Hümâyun and Hazine-i Amire due to Mustafa Pasha's debt to the state. The revenues obtained from his assets and his receivables, the Egyptian lot property and the incomes obtained from his waqfs in Crete were calculated and was seized for Mustafa Pasha's debt. However, it is seen that Mustafa Pasha's receivables cannot be collected immediately.

There are many different types of belongings in the estate of Mustafa Pasha, who was martyred in Kars. These items have been examined under several titles such as books, clothes, kitchen equipment, weapons, animals and harnesses. Although there are not many books among Mustafa Pasha's inheritance, *Kimya-yı Saadet* and *Hoca History*, which were in his estate, shows that he has interest in Islam and History at the least. It is noteworthy that a lot of paper, rikdan, pen holder and rikdan which to put materials called rik that allow the ink to dry are placed next to the books.

Clothes such as fur, tabard and kaftan found among inheritance records show that Mustafa Pasha was dressed suitable to his position. In addition, the presence of summer and winter fabrics and clothes among his clothes gives a clue that Pasha is trying to dress in accordance with the places he served. Mustafa Pasha's duties in places such as Diyarbekir and Revan where the continental climate prevails and the winters are cold and the summers are hot, necessitates this. Among Pasha's estate, as well as his belongings, household items such as kitchen tools, chairs

and towels show that he lived a life suitable for his position, as well as giving some clues about his tastes, tendencies and personality. For example, items such as gold watches, cup sets, coffee pitchers, hookah, rose jam box, amber, incense, censer and rose water flask among his belongings make one to think that he loves beautiful fragrances as well as joy. In addition, the fire pump, shaving and mirrors between his estate show that he was both cautious and a person who cared about his appearance. The state seal, banner, flag and alem included in the inheritance records represent the rulership and authority of the Pasha. In addition to these items, tents which provide shelter in battlefields and blood horses such as bay and grey were among the important items that come out of his estate.

Most of the metal items found in his estate are made of silver. In addition to these clothes such as fur and caftan, the prayer rugs, towels, napkins and fabrics found in his house are among the famous cotton and silk weavings of the period from Mardin, London, French, Damascus, Banaluka, Bosnia, Chios and Malta hints economic situation and social information about its status. In addition to providing a list of belongings in estate, the inheritance records contain important information in terms of providing information about the authorities, duties, deaths, receivables and debts of the persons. It shows that the date of 1731 in the current literature about the date of death of Mustafa Pasha is wrong and that Pasha actually died in 1735 by being a martyr. Inheritance books have an important place in terms of biography studies and political history as well as social and economic studies.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)¹⁴³

Ali Emiri, Sultan Ahmed III (AE. SAMD.III.)

Ali Emiri, Sultan Mahmud I (AE.SMHD.I.)

Bâb-1 Âsafî, Divan-ı Hümayûn Sicillatı Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d.)

Bâb-1 Defteri, Başmuhasebe Kalemi Defterleri (D.BŞM.d.)

Bâb-1 Defteri, Başmuhasebe Muhallefat Halifelîği (D.BŞM.MHF.)

Bâb-1 Defteri, Başmuhasebe Muhallefat Defterleri (D.BŞM.MHF.d.)

Cevdet, Dâhiliye (C.DH.)

Cevdet, Maliye (C.ML.)

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TS.MA.e.)

Araştırma ve İnceleme Eserleri

Ateş, Abdurrahman: *Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1720-1747)*, Ankara: Altınpost Yayıncılık, 2012.

Aydın, Gamze: "Dîvân Şairinin Dünyasına Zamanın Kadranından Bakmak: Bosnalı Sâbit'in Eserlerinde Saat Çeşitleri ve Koyun Saatinin Gizemi" *Journal of Turkish Language and Literature*, III/1 (Winter 2017), 8-23.

Barkan, Ömer: "Edirne Askerî Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659), *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, III/5-6(1966), 1-449.

¹⁴³ Arşiv kaynaklarının numaraları dipnotlarda zikredildiği için burada verilmemiştir.

- Başar, Fehmeddin: *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997.
- Bozkurt, Fatih: “Osmanlı dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, XI/22(2013), s. 193-229.
- Çağbayır, Yaşar: *Ötüken Türkçe Sözlük*, (3), (4), İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007.
- Çoruhlu, Tülin: “Tuğ” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2012, XLI, 330-332.
- Dağlı, Barış: *Kelime ve Kazanımları Üzerine Bir Araştırma: Kıyafet ve Kumaş Adları Örneği*, (Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2007.
- Devellioğlu, Ferit: *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, haz. Aydın Sami Güneyçal, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1999.
- Erdem, Sargon: “Alem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1989, II, 352-354.
- Erkan, Kemal: *Köprülüzâde Abdullah Paşa'nın Şark Seferi Seraskerliği Esnasında Tutulan Sefer Mühimmesi (N.1146-Z.1147)*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2007
- İlgürel, Mücteba: “Hüseyin Paşa, Deli”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1999, XIX, s. 4-6.
- İnalçık, Halil: “Devlet Teşkilatında Kul Sistemi”, *Doğu-Batı Makaleler II*, Ankara: Doğubatı Yayınları, 2016, 145-158.
- İnalçık, Halil: “15. Asır Türkiye İktisadî ve İctimaî Tarihi Kaynaklar”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15(1953), s. 52-75.
- Karadeniz, Yılmaz: *İran Tarihi (1700-1925)*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2012.
- Koçu, Reşad Ekrem: *Türk Giyim Kuşam Süslenme Sözlüğü*, Ankara: Sümerbank Kültür Yayınları, 1975.
- Külbilge, İlker: *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1703-1747)*, (Doktora Tezi) Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmaniyye*, (1), (4/1), haz. Mustafa Keskin v.dğr., İstanbul: Sebil Yayınevi, 1997.
- Mirza Mehdi Han Esterabadî: *Tarih-i Cihanguşa-i Nadirî*, Dinya Kitap Yayınları, dijital yayın: Merkezi Tahkikatı Rayanei Ghaemiehi İsfahan.
- Pakalın, Mehmet Zeki: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, (I), (II), İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2004.
- Oğuz, Gülser: “Tereke Kaydından Hareketle Bir Osmanlı Vezirinin 18. Yüzyıl Başlarındaki Yaşam Tarzı: Amcazâde Hüseyin Paşa”, *Milli Folklor*, 88(2017), s. 91-100.
- Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi: *Mür'it-Tevârih*, (I), haz. M. Münir Aktepe, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976.
- Tarihçe-i Nevres*, haz. Hüseyin Akkaya, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004.
- Târîh-i Râşid ve Zeyli*, Cilt 3, haz. Abdulkadir Özcan v.dğr., İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.
- Telci, Cahit: “Osmanlı Devleti'nde 18. Yüzyılda Muhallefat ve Müsadere Süreci”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 22/2 (2007), s. 145-166.
- Türkal, Merve Karaçay: “Erzurum Valisi Şahin Mustafa Paşa'nın Muhallefatı”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (Prof. Dr. Fuat Sezgin Özel Sayısı) (2019), s. 283-295.
- Uluçay, M. Çağatay: *Padişahların Kadınları ve Kızları*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2012.
- Ünsal, Gizem: *Ramazanda Söylenen Mâni Fasıllarını İçeren Eserlerin Folklorik Bakımdan Değerlendirilmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Ünal, Mehmet Ali: “Osmanlı Devleti'nde Müsadere”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 49(1987), s. 95-111.
- Vak'anüvis Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi*, haz. Mesut Aydınar, İstanbul: Kitabevi, 2007.

Yıldız, Murat: “Bir Osmanlı Veziriazamının Mal Varlığı: Amcazâde Hüseyin Paşa'nın Muhallefatı”,
Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi 26 (Bahar 2012), 67-106.

Yılmazçelik, İbrahim: “Osmanlı Hakimiyeti Sürecinde Diyarbakir Eyaleti Valileri (1516-1838)”,
Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 10/1 (2000) s. 233-287.

Osmanlı Devleti'nde Kelek Taşımacılığında Kesitler ve Kelek Taşımacılığında Karşılaşılan Tehditler*

*Sections From the Kelek Transportation in Ottoman State and the
Threats Encountered in Kelek Transportation*

BİLAL ALTAN**

Öz

Kadim bir su vasıtası olarak kelekler, tarihin en erken devirlerinden yakın zamanlara kadar mevcudiyetini muhafaza edebilmiştir. İlkel biçimlerine Asurlularda rastlanan keleklerin sonraki devirlerde gelişmiş biçimleri yapılmıştır. Geleneksel su vasıtası olarak kelekler, Osmanlı Devleti'nde de ehemmiyetini muhafaza etmiş ve kelekçi esnafı adı altında ahaliden büyük bir kesimin geçim kaynağını teşkil etmiştir. Böylelikle kelekler; kömür, bakır gibi madenlerden buğday, arpa ve peksimet gibi gıda ürünlerine asker ve mühimmattan seyyahlara kadar hemen her şeyin taşınmasına hizmet eden bir vasıta olmuştur. Her ne kadar kelek taşımacılığında ciddi bir yol emniyetinden söz edilebilse de doğal ve beşerî etkenlerin yanı sıra kelek yapım malzemelerindeki nitelik tehdit oluşturmuştur. Belirtilen tehditler can ve mal kayıplarına dahi yol açabilmiştir. Bu çalışmada Osmanlı Devleti'ndeki kelek taşımacılığında kesitler sunulmakla birlikte esas olarak arşiv belgeleri ışığında kelek taşımacılığında karşılaşılan tehditlere dikkat çekmek amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Kelek, Nehir Taşımacılığı, Tehdit, Eşkya.

ABSTRACT

Kelek (a raft made of inflated skins), as an ancient water tool, have preserved its existence from the earliest periods of history to recent times. The primitive forms of kelek which were encountered in the Assyrians, were developed in later periods. As a traditional water mean, kelek preserved its importance in the Ottoman Empire and constituted the livelihood of a large group of people under the name of kelekçi tradesmen. Kelek has been a vehicle that serves to carry almost every asset; from metals such as coal and copper to food products such as wheat, barley and rusk;

* Makale geliş tarihi: 24 Ekim 2020, kabul tarihi: 23 Kasım 2020, araştırma makalesi.

** Dr. Öğr. Üyesi, Şırnak Üniversitesi Rektörlüğü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Şırnak/Türkiye, altanbil@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0194-3516>

from soldiers and ammunition to travelers. Although a serious road safety can be said in kelek transportation, in addition to natural and human factors, the quality of the kelek construction materials posed a threat. Those threats have caused even loss of life and property. In this study, it is aimed to draw attention to the threats in the kelek transportation in the light of archive documents, although the sections of the kelek transportation in the Ottoman Empire are presented as well.

Keywords: Ottoman State, Kelek, River Transportation, Threat, Bandits.

Giriş

TAŞIMACILIKTA su yolları tarihin her devresinde ehemmiyetini muhafaza etmiştir. Su kaynaklarından özellikle nehirler oynadığı rol ve sunduğu imkânlarla insan nüfusunun yoğunlaştıkları yerler olarak bilinmekte ve nehirler üzerindeki en ehemmiyetli ticari faaliyet ise taşımacılık olarak görülmektedir.¹

Osmanlı Devleti öncesi devletlerde ve Osmanlı Devleti örneğinde olduğu gibi su kaynaklarından istifade etmek adeta bir zorunluluk halini almıştır. En erken devirlerde buldukları coğrafyanın özelliklerine göre yaşamlarını biçimlendiren insanlar, bir yerleşim yerinden diğer bir yerleşim yerine nehirler üzerinden geçerek karşılıklı kültür alışverişini de sağlamışlardır. Nitekim diğer ulaşım vasıtaları ile birlikte nehirlerde kullanılan kelekler de bu kültür alışverişinde ehemmiyetli rol oynamıştır.²

Asurlular devrinde başlayan nehir taşımacılığı Roma hâkimiyetinde de etkin bir biçimde kullanılmış olup Orta Çağ boyunca aralıksız devam etmiştir.³ Nehirlerin keleklerle geçildiğine dair Asurlular devrine ait çivi yazılı tabletler en ehemmiyetli somut verileri oluştururken keleklerin Asurlulardan sonraki devirlerde hatta yakın tarihlere kadar kullanımı devam etmiştir.⁴

Keleğin en kadim biçimi denilebilecek şişirilmiş keçi postları, saz demetleri ve kütükler su taşımacılığının ilk örnekleri olup göl ve nehir kıyılarında yaşayan ilkel halklar tarafından kullanılmıştır.⁵ Hayli kullanışlı olan keleklerin yapımı son derece basittir.⁶ Kelekler genellikle yerel malzemedен üretilmiş, yapım teknikleri ve biçimleri binlerce yıldır pek değişmemiş küçük taşıma araçlarıdır.⁷ Tulumlar yan

¹ İbrahim Yılmazçelik, “Diyarbakır Vilayeti’nde Nehirler ve Vilayete Katkıları”, *Tanzimat’tan Günümüze Diyarbakır*, ed. Oktay Bozan, Hakan Asan, Hatip Yıldız, Mehmet Salih Erpolat, (Ankara: Manas Yayınları, 2019), s. 260-261.

² Fasih Dinç, “Osmanlı Diyarbakır’ında Keleğin Yapımı ve Kullanımı”, *Osmanlı’dan Günümüze Diyarbakır*, ed. İbrahim Özcoşar, Mustafa Öztürk, Ali Karakaş, Ziya Polat (İstanbul: Ensar Yayınları, 2018), s. 2, 34.

³ Tuncay Öğün, Halit Baş, “Dicle-Fırat’ta Geleneksel Nehir Taşımacılığı ve I. Dünya Savaşı’nda Irak Cephesi’nde Kullanımı”, *History Studies*, 8/3 (2016), s. 87.

⁴ Tahir Öğüt, *XVIII. ve XIX. Yüzyılda Birecik Sancağında İktisadi ve Sosyal Yapı*, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 239; İrfan Albayrak, Esmâ Öz Kiriş, Hakan Erol, “Çivi Yazılı Belgeler ve Arkeolojik Verilere Göre Eski Babil Döneminde Nehir Ulaşımı”, *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri Dergisi*, XIII/1 (2019), s. 21.

⁵ Lionel Casson, *Antik Çağda Denizcilik ve Gemiler*, çev. Gürkan Engin (İstanbul: Homer Yayınları, 2002), s. 1.

⁶ Alexander Schläfli, *Reisen in den Orient* (Winterthur: 1864), s. 38.

⁷ Haluk Sağlamtimur, “Mezopotamya’da Nehir Taşımacılığı, Kelek Kullanımı ve Hasankeyf”, *Metro Gastro Dergisi*, 77 (2015), s. 13.

yana bağlanıp üzerine bahçıvan sırtığı denilen ağaçlardan birer arşın aralıkla sağlı sollu kirişler konulduktan sonra üstüne de ince çubuklar dizilip kare biçiminde bir sal ortaya çıkarılır ki bu nehir vasıtasına kelek adı verilmiştir.⁸ Keleğin esasında bir tür sal veya kayık olduğu Osmanlı arşiv belgelerine de; “... kelek tabir olunur salllar ...”, “... kelek tabir olunan kayık ...” şeklinde yansımıştır.⁹

Asur kabartmalarında desenlerine rastlanılan ve kalaku adı verilen nehir vasıtaları daha sonra kelek olarak yaşamaya devam etmiştir.¹⁰ Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nde kelek taşımacılığı hakkında zengin bir literatür oluşmuştur. Keleği kullanan şahsa “tarah” denilirken, kimi yerleşim yerleri ya da taşımacılık ile uğraşanlar kelek tabiri ile özdeşleştirilmiştir. Kelekçi, mir-i kelek, kelekçi esnafı, kelekçiyan reayası, kelekçi taifesi, kelekçi karyeleri, kelek sefineleri verilebilecek örneklerdir.¹¹ Dicle Nehri'nin içinden aktığı Diyarbakır ve Siirt il sınırlarında bulunan bazı köylerin adı Kelekçi veya Kayıklı olup günümüze kadar ulaşan varlıklarıyla kelek yolculuğunun bir parçası hüviyetindedir.¹²

Geleneksel uygulamalarıyla şehir hayatında ehemmiyetli bir yer teşkil eden kelekçilik, devletin ihdas ettiği düzenlemelerle stratejik bir meslek hüviyetini de kazanmıştır.¹³ Nehirler üzerinde keleklerle gerçekleşen ulaşımın yürütülmesinden kelekçi esnafı sorumlu idi.¹⁴ Kelekçi şeyhleri de kelekçilik mesleğinin ilkeleri ile meslek âdabını belirleyen, edep ve erkânı denetleyen yönetici durumunda idiler.¹⁵

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın yarısına kadar olan dönemde kelek imali yapanlar ile kelekleri işletenlerin aynı olmasından dolayı yed-i vahid yani tekelciliğe dayalı yapı hâkimdi. Bu yapıda kelek imali ve kullanımını devletin yetkilendirdiği belli şahıslar tarafından gerçekleştirilmiştir.¹⁶

8 Ali Bey, *Lehçetü'l-Hakâyık*, haz. Şemseddin Kutlu (İstanbul: Tercüman Gazetesi), s. 208. Bell de keleklerin şişirilmiş deri tulum üzerine yerleştirilmiş kütüklerden yapıldığını belirtmektedir. Benzer şekilde Schlaflı, keleklerin bir dizi şişirilmiş hayvan derisinden yapıldığına vurgu yapmaktadır. Bkz. Gertrude Lowthian Bell, *Amurath to Amurath* (London: 1924), s. 206; Schlaflı, *Reisen in den Orient*, s. 38.

9 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-1 Asafi Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (A. {DVNS.MHM.d.}), 116/775, 29 Cemaziyelevvel 1121 (6 Ağustos 1709); BOA, Cevdet İktisat (C.İKTS.), 13/649, 3 Şaban 1263 (17 Temmuz 1847); BOA, Maarif Nezareti Mektubi (MF.MKT.), 1231/130, 23 Safer 1336 (8 Aralık 1917).

10 Emrullah Güney, “Dicle Irmağında Kelek Taşımacılığı”, *Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 2 (1990), s. 323.

11 Sağlamtimur, “Mezopotamya'da Nehir Taşımacılığı, Kelek Kullanımı ve Hasankeyf”, s. 13; BOA, Bab-1 Defteri Başmuhasebe Kalem Defterleri (D.BŞM.d.), 40833, 3 Rebiülevvel 1056 (19 Nisan 1646); BOA, Cevdet Askeriye (C.AS.), 736/33308, 8 Safer 1139 (27 Eylül 1726); BOA, Ali Emiri Mahmud I (AE.SMHD.I.), 85/5750, 10 Rebiülevvel 1147 (10 Ağustos 1734); BOA, Cevdet Darphane (C.DRB.), 59/2912, 17 Şevval 1180 (18 Mart 1767); BOA, C.DRB., 58/2860, 23 Şevval 1181 (13 Mart 1768); BOA, Cevdet Nafia (C.NF.), 52/2571, 9 Şaban 1188 (6 Ekim 1774); BOA, C.DRB., 62/3082; BOA, C.DRB., 62/3082, 16 Muharrem 1189 (19 Mart 1775); BOA, C.DRB., 15/750, 6 Rebiülevvel 1200 (7 Ocak 1786); BOA, C.DRB., 7/310, 6 Cemaziyelevvel 1201 (24 Şubat 1787); BOA, C.DRB., 59/2923, 2 Cemaziyelevvel 1205 (7 Ocak 1791); BOA, C.İKTS., 13/649.

12 Sağlamtimur, “Mezopotamya'da Nehir Taşımacılığı, Kelek Kullanımı ve Hasankeyf”, s. 9.

13 Dinç, “Osmanlı Diyarbakır'ında Keleğin Yapımı ve Kullanımı”, s. 61-66.

14 Yılmazçelik, “Diyarbakır Vilayeti'nde Nehirler ve Vilayete Katkıları”, s. 261.

15 Güney, “Dicle Irmağında Kelek Taşımacılığı”, s. 326; Cengiz Orhunlu, Turgut Işıksal, “Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat”, *Tarih Dergisi*, XVII/17-18 (1963), s. 87.

16 Dinç, “Osmanlı Diyarbakır'ında Keleğin Yapımı ve Kullanımı”, s. 91.

Nehir ulaşımının özellikle fakir kimseler için geçim kaynağı oluşturduğu Musul Valisi Süleyman Paşa tarafından şöyle ifade olunmuştur: “... *Nehr-i Dicle kenarında kadîmden berü bazı aceze ve esnâf makuleleri akvât-ı yevmiyeleri zımında bi-l-münâvebe lede'l-iktizâ kelekler rabt ve inşâ' ve bazı nesne iktisâbıyla ehl ü iyâlleriyle taayyüş edip ...*”¹⁷ Yine keleklerin taşımacılıktaki ehemmiyeti Diyarbakir Vilayeti İdare Meclisince Dâhiliye Nezaretine gönderilen arzda belirtilirken şöyle deniliyordu:

“*Bu vilâyetin mahsûlât ve ma'mûlât-ı dâhiliyyesiyle ticarî eşyâsının Musul, Bağdâd gibi civâr vilâyetlere ve bilâd-ı ma'mûre ve meşhûreye nakil vâsıtaları memleket pîşgâhında vâki' Dicle Nehri üzerinde işletilen keleklerdir. Bu havâlîce teshîl ve terakkî-i ticâriyye ve muâmelât-ı ahz ve i'tâca da hutta-i irakiyye ile akd-i münâsebeteye hizmet etmesi hasebiyle enzâr-ı umûmîde fevâid ve muhassenât-ı adîdesi gayr-ı menkûr olan şu keleklerin ...*”¹⁸

Kelek ya da kelek taşımacılığı üzerine konuyu farklı boyutları ile ele alan araştırmalar yapılmıştır.¹⁹ Araştırmalarda keleğin taşıdığı anlama, keleğin tarifi ne, keleğin yapımına, Dicle ve Fırat nehirlerinden Irak'ın Musul ve Bağdat kentlerine gerçekleştirilen kelek taşımacılığında seyyah izlenimlerine, keleklerle taşınan malzeme veya ürünlere yerel düzeyde dikkat çekildiği görülmektedir. Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nde kelek taşımacılığına dair daha geniş bir perspektif sunulmaya ve özellikle kelek taşımacılığında yüzeysel değinmelerle geçiştirilen tehditlerin neler olduğu daha ziyade eşkiya tehdidi bağlamında değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Osmanlı Kelek Taşımacılığında Kesitler

Osmanlı Devleti sınırları dâhilindeki nehirlerden taşımacılık faaliyetinde istifade yoluna gitmiştir. Osmanlı Devleti'nde keleğin ulaşım ve nakliyat aracı olarak özdeşleştiği güzergâh Diyarbakir, Musul ve Bağdat merkezleri arasındadır. Bu güzergâhtaki Dicle ve Fırat nehirleri en erken devirlerden beri hayati ehemmiyete sahip suyolları olmuştur.²⁰

Yük ve yolcu taşımacılığında ön plana çıkan Dicle ve Fırat nehirleri Bağdat ve Basra arasında Kurna denilen mahalde birleşip Şattularab'ı teşkil eder ve daha sonra Basra Körfezi'ne dökülür.²¹ Murat Nehri, Meriç Nehri ve 19. yüzyıldaki keşif projeleri ile kısmen de olsa Kızılırmak ile Kelkit nehirlerinde de kelek taşımacılığı

¹⁷ BOA, C.NF, 38/1891, 29 Zilhicce 1197 (25 Kasım 1783).

¹⁸ BOA, Şûrâ-yı Devlet (ŞD.), 1469/20, 12 Şevval 1312 (8 Nisan 1895).

¹⁹ Bu hususta detaylı bilgi için bkz. Güney, “Dicle Irmağında Kelek Taşımacılığı”; Orhunlu ve Işıksal, “Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat”; Sağlamtimur, “Mezopotamya'da Nehir Taşımacılığı, Kelek Kullanımı ve Hasankeyf”; Ögün ve Baş, “Dicle-Fırat'ta Geleneksel Nehir Taşımacılığı ve I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi'nde Kullanımı”; Dinç, “Osmanlı Diyarbakir'inde Keleğin Yapımı ve Kullanımı”.

²⁰ Casson, *Antik Çağda Denizcilik ve Gemiler*, s. 1; Dinç, “Osmanlı Diyarbakir'inde Keleğin Yapımı ve Kullanımı”, s. 65. 1894 tarihli Salname-i Diyarbakir'de taşımacılıkta keleğin taşıdığı ehemmiyet şöyle ifade edilmiştir: “*Dicle Nehri'nin mecrası gayet dolaşıklı ve umku muhtelifdir. Dâhil-i vilâyetten akan kısmı hep dağlar arasından geçer. [Kelek] ten başka vesâit-i nakliyesi yoktur ...*” Salnâme-i Diyarbakir, Def'a 14, 1312/1894, s. 132.

²¹ Salnâme-i Diyarbakir, Def'a 3, 1288/1871, s. 149; Def'a 5, 1290/1873, 194; Def'a 12, 1302/1885, s. 171-172; Güney, “Dicle Irmağında Kelek Taşımacılığı”, s. 323; Taner Yıldırım, *Abbasîler Dönemi Basra Körfezinde Uluslararası Taşımacılık ve Ticâret*, (Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, s. 165.

yapıldığı anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin nehirlerindeki kelek taşımacılığından sunulacak kesitler, Osmanlı Devleti'ndeki kelek taşımacılığı anlayışına dair dikkate değer veriler elde edilmesine imkân tanımaktadır:

Basra Beylerbeyliği top dökümünde kullanılmak üzere ardıc odununa ihtiyaç duymaktaydı. 1566 yılı başlarında Şehrizar Beylerbeyine gönderilen hükümle ihtiyaç duyulan ardıc odunlarının 200 keklele Bağdat üzerinden Basra'ya sevkine ihtimam gösterilmesi talep edilmiştir.²² 1568 yılı Ocak ayında da Bağdat'tan Basra'ya sevk edilmiş olan askerlerin ihtiyacı olan zahirenin Cezire bölgesinden 50 kelek ile tedarik edilmesi emredilmiştir.²³

Doğuda gerçekleşen Osmanlı-İran savaşları sırasında Osmanlı ordusunun iâşesi ve savaş araç-gereçlerinin taşınabilmesi için keleklerle ihtiyaç oldukça fazlaydı. Çünkü karadan uzun zaman alan ve pek zahmetli olan asker ve mühimmat taşıma işi keleklerle daha kolay ve eziyetsiz yapılabilmekteydi.²⁴ 1630-1631 ile 1638-1639 tarihlerindeki Bağdat seferleri ve 1635'te gerçekleşen Revan seferinde keleklerden azami derecede istifade etme yoluna gidilmiş ve başta toplar olmak üzere askerî mühimmat ve iâşe malzemesi keleklerle sefer bölgelerine taşınmıştır.²⁵ Nitekim Sultan IV. Murad (1623-1640) kelek ihtiyacı için Mardin kadısı ve voyvodasına Mardin taraflarından 5.000 adet tulum tedarik edilmesi, tulum masraflarının Mardin hasları mahsulünden karşılanması ve tulumların Diyarbekir'e nakledilmesi emrini vermiştir.²⁶

Keleklerle taşımacılığın emniyet içinde gerçekleşebilmesi adına idare amirlerine kendi bölgelerine bu hususta dikkat etmeleri ve muhafaza kuvveti çıkarmaları için talimat veriliyordu. 1724 Aralık ayında Birecik'ten Ridvaniye'ye nakledilecek siyah barut ve diğer cephanenin muhafazasına dair nehir vasıtası içine yeterli miktarda tüfekçi konduğu gibi nehrin sağ cihetinin Haleb Beylerbeyisi Ali Paşa tarafından tayin edilmiş olan süvarilerce, sol cihetinin de aşiret beylerince muhafazası için emir verilmesi bu meyanda değerlendirilebilir.²⁷

Osmanlı Devleti 1727 yılında İsfahan üzerine sefer yapılmasını kararlaştırmıştır. Kararlaştırılan sefer için İsfahan'da toplanacak askerin zahire ihtiyacının karşılanması gerekliydi. Bunun için zahire Diyarbekir'den tedarik edilip önce Musul'a, Musul'dan da İsfahan'a nakledilecekti. Sefere oldukça ehemmiyet verildiği Maraş Beylerbeyine, Maraş, Ayıntab, Harput, Malatya, Siverek kadılarına, İstanbul'dan tayin olunan mübaşire ve vilayet ayanı ve iş erlerine emredilen hükümden açıkça anlaşılmaktadır. Hükümden keleklerin tedariki ve yapılması gerekenlere dair dikkat çekici ifadelerle şöyle yer verilmiştir:

²² BOA, A.İDVNS.MHM.d., 5/830, 23 Cemaziyelahir 973 (15 Ocak 1566).

²³ BOA, A.İDVNS.MHM.d., 7/719, 15 Recep 975 (15 Ocak 1568).

²⁴ Güney, "Dicle Irmağında Kelek Taşımacılığı", s. 326.

²⁵ Süleyman Polat, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısı ve XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Doğu Seferlerinde Cizre'nin Yeri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXII/53 (2013), s. 257-259.

²⁶ BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e.), 894/10, H. 02 Cemaziyevvel 1049 (31 Ağustos 1649).

²⁷ Orhunlu ve Işıksal, "Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", s. 89.

“... zahîrenin nakl ve tesyîriçün müstevfî kelek sefineleri tedârik ve müheyyâ kılınmak umûr-ı müsta'celeden olup kelekler için o havâlî ve etraftan kati çok tulumlar ile kereste tedâriki mühimm ve muktezî olmağla taraf-ı devlet-i âliyyeden bu husus için mübâşir ta'yîn olunan mûmâ-ileyh zîde mecdûhu ile iş bu emr-i şerif-i celilül'-kadrîm vusulünde eyâlet-i mezbûreden mübâyaası fermânım olan zahîrenin aceleten Musul'a nakli için her ne kadar kelek bağlandı-rılmak iktizâ eder ise lâzım gelen bahâlarıyla ücret-i nakliyeleri mübâyaa mübâşiri yedinden verilmek üzere iktizâsı kadar kelek tulumları ve gerek Musul'dan nakl olunacak zehâire için lâzım olan tulumları dahi Maraş ve Ayıntab ve Harput ve Malatya ve Siverek câniblerinden vech-i ta'cîl olarak müstevfî tulumlar yaptırıp mübâşir-i mumâ-ileyh ma'rifetiyle pey-der-pey mübâyaa ve mübâşirleri tarafından nakl ve îsâl ve teslîm ettirmekte ziyâde ihtimâm ve dikkat eylesiz ... zehâir-i mezbûre naklinin ta'tiline sebep olunmak ihtimâliniz olur ise siz ki kâdî-larsınız bir dürlü özr ve illetiniz ısgâ olunmayıp Musul kazâdan azl ve esâmileriniz ceride-i hükümetten hakk olunup bilad-ı ba'îdeye nefy ve tağrîb ile te'dîb olunacağını ve siz ki voyvo-dalar ve ayân-ı vilâyet iş erleriniz bilâ-âman cezâlarınız tertîb ve cümle emlâk ve eşyâlarınız taraf-ı mîriden zabt olunacağını mukarrer bilüb ...”²⁸

Yine 1727 yılında İsfahan Seraskeri Ahmed Paşa'nın maiyetindeki askerlerin peksimet ihtiyaçlarının Rakka ve Halep cihetlerinden karşılanması ve peksimetlerin kelekler kullanılarak Birecik İskeleyi'nden Rıdvaniye'ye nakledilmesi Halep valisine emredilmiştir.²⁹

1734 yılı başlarında kayıt altına alınan yeniçerilerden 3.000 askerın Diyarbekir'den keleklerle Bağdat Kalesi'nin muhafazası için herhangi bir sıkıntıya mahal vermeden sevk edilmesi başta Amid kadısı olmak üzere ilgili şahıslara emredilmiştir.³⁰ 1748 yılı itibari ile de Bağdat Kalesi'nin muhafazasından sorumlu askerlerin ihtiyacı olan zahire Musul'dan satın alınmıştır. Satın alınan zahirenin kaleye intikalinde kelek yapımına gidilmesi ve kelek gemileri masrafının Musul Eyaleti ile tevabii mukataası akçesinden ödenmesi talep edilmiştir.³¹ Musul cihetinde mevcut şahî top arabalarının tamirinde lazım olan mühimmatın Diyarbekir Kalesi'nden Diyarbekir valisi ve seraskeri marifetiyle keleklerle yüklenerek mahalline ulaştırılması talep edilmiştir.³²

Sultan I. Mahmud'un (1730-1754) 10 Nisan 1745 tarihli fermanında, Diyarbekir Valisi Cebeci Abdullah Paşa'nın maiyetiyle İran memleketine taarruzu sürecinde askerın ihtiyaç duyacağı zahirenin Diyarbekir'den keleklerle ile Musul'da yeteri kadar toplatıldıktan sonra lazım olan miktarın Bağdat'a naklinde ihmale yer verilmemesine dikkat çekilmiştir.³³

Eğil Sancağı dağlarından ve ormanlarından kesilen odunların naklinde kullanılan vasıta keleklerdi.³⁴ Yine Malazgirt ve Dersim dağlarında Çarsancak reyası

²⁸ BOA, C.AS, 954/41442, 24 Cemaziyelevvel 1139 (17 Ocak 1727).

²⁹ BOA, İbnülemin Dâhiliye (İE.DH.), 34/3013, 25 Şaban 1139 (17 Nisan 1727).

³⁰ BOA, A.İDVNS.MHM.d., 139/1636, 10 Ramazan 1146 (14 Şubat 1734).

³¹ BOA, AE.SMHD.I, 189/14666, 1.Zilkade 1161 (23 Ekim 1748).

³² BOA, C.AS, 831/35442, 21 Cemaziyelevvel 1156 (13 Temmuz 1743).

³³ BOA, C.AS, 71/3355, 8 Rebiülevvel 1158 (10 Nisan 1745).

³⁴ BOA, Cevdet Maliye (C.ML.), 61/2788, 28 Zilhicce 1155 (23 Şubat 1743).

tarafından yakılan kömürler Keban madenine nakledilirken temel vasıta keleklerdi. Kömürler keleklerle yüklendikten sonra Munzur suyuyla Murat Nehri'ne ve bu nehirden de mezkûr madene ulaştırılmaktaydı. Güzergâhta kullanılan keleklerin tulum ihtiyacı genellikle Diyarbakır, Palu ve Harput'taki koyun derilerinden tedarik edilmekteydi. Her seferinde 1.000 adet tulum satın alınırdı. Tulum sahiplerine tulum başına 20'şer para bedel biçilirdi. Bedel maden emini tarafından ödendikten sonra kelekler bölgedeki Çarsancak kazası köyleri reayasına yaptırılmaktaydı. Çünkü reyanın kelek tedarik etmeye imkânları elvermemekteydi. 18 Mart 1767 yılında Diyarbakır valisi, Harput kadısı ve Palu hâkimine Keban madenine nakledilmesi lazım olan kömürler için 1.000 adet tulum satın alınması emri verilmiştir. İhtiyaç devamlılık arz ettiğinden hemen hemen her sene talep yenilenmekteydi.³⁵

Osmanlı Devleti'nde maden-i hümâyûndan (padişaha ait) Ergani madeninde çıkarılan bakır öncelikle darphane-i amire, tophane ve tersane ihtiyacının giderilmesine ayrılırdı. Senelik miktar fazla olduğunda artan bakır, pişirilme ve temizlenme aşamalarından geçirilmek üzere Diyarbakır'e nakledilirdi. İşlenen bakır devellerle Musul'a, Musul'dan da kelekler vasıtasıyla Bağdat'a ulaştırılırdı.³⁶

Yabancı uyruklu tüccarlar da Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde kelekleri kullanmak suretiyle ticaret yapmaktaydı. Genelde Dicle Nehri üzerinden Musul'dan Bağdat cihetine geçerlerdi. İngiliz tüccarlar her bir kelek için vergi ödemekteydi. Ancak İngiliz seyyahların kendilerinin yapıp bindikleri keleklerden vergi alınmaması Musul ve Bağdat'taki yerel makamlarca uygun olmadığı bildirilmiştir. Ahali-den kelek işi ile uğraşanların mağdur olacakları ve kelekçiliğin iç ticaretten sayılması hususu gerekçe olarak Babıaliye sunulmuştur.³⁷

Osmanlı Devleti isyanlarla mücadelede asker ve zahire nakliyatı için keleklerden istifade etme gereği duymuştur. Nitekim 1847 tarihli Bedirhan Bey İsyanı'nın oluşturduğu tehdit karşısında Diyarbakır'e 50, Cizre'ye 20 saat mesafede bulunan ve nehir yolu ile nakliyatın mümkün olduğu Hasankeyf Kalesi lojistik merkezi seçilirken, kaleye zahire depolamak ve gerektiğinde Cizre'ye nakliyat yapmak amacıyla 180 kadar kelek hazırlanmıştır. Nakledilecek zahire ve mühimmatın muhafazası için Mirliya Emin Paşa iki bölük süvari, üç tabur piyade, başıbozuk süvarisi ve dört topla birlikte Hasankeyf'e gönderilmiştir.³⁸

1855 yılı Nisan ayında Meriç Nehri'nden nakil olunacak zahire için Edirne valiliğinden İstanbul'da bulunan Karaman koyunlarının derisinden tulum çıkartmak suretiyle 1.000 adet kelek imal edilmesi talep edilmiştir.³⁹ Diğer taraftan Muş sancağındaki Bulanık ve Malazgirt nahiyelerinden de geçen Murat Nehri'nde

³⁵ BOA, C.DRB, 7/310; 15/750; 59/2912; 58/2860; 59/2923; 62/3082; 3/III, 29 Zilhicce 1255 (4 Mart 1840); BOA, Ali Emiri Abdülhamid I (AE. SABH. I.), 315/21167, 11 Safer 1196 (26 Ocak 1782).

³⁶ BOA, C.DRB, 28/137, 15 Safer 1228 (17 Şubat 1813).

³⁷ BOA, Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS.), 2923/95, 25 Rebiülahir 1263 (12 Nisan 1847); BOA, C.İKTS, 13/649.

³⁸ Fatih Gencer, *Merkezîyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s. 153-154.

³⁹ BOA, Sadâret Mektubî Kalemi Umum Vilayat Evrakı (A.MKT.UM.), 189/66, 20 Recep 1271 (8 Nisan 1855).

işletilen keleklerin vergisi ihaleye çıkarılırdı. 1858-1859 yıllarına ait ihale 7.200 kuruş bedelle Manuk adındaki şahsın uhdesine verilmiştir.⁴⁰

Osmanlı Devleti'nde nehirlerde kelek taşımacılığı yapılacaksa uygunluk için keşif yapılırdı. 1880'li yılların sonlarına doğru Sivas'tan Bafra'ya akmakta olan Kızılırmak Nehri üzerinde kelek vasıtasıyla nakliyatın mümkün olup olmadığını keşif ve tecrübe etmek üzere Sivas vilayetince mühendis görevlendirilmiştir.⁴¹ Benzer biçimde 1890'lı yılların başında Tokat, Çarşamba ve Samsun cihetlerinden geçip Karadeniz'e dökülen Kelkit Nehri'nin boşa akıp gitmemesi için nakil vasıtalarına uygunluğu test edilmiştir. Ticarete alışık olanlardan bir şirket teşkil edilerek Kızılırmak Nehri'nde olduğu gibi Kelkit Nehri'nde de bağlatılan bir keklele hususi bir memur Karadeniz'e kadar gönderilmiştir. Nakliyatı kolaylaştıran ve ticareti genişleten böylesi bir hizmet ahalinin de memnuniyetine vesile olmuştur. Diğer taraftan Diyarbakir'den getirilen kelekçi ustalarının göreceği hizmetle Sivas'tan aşağıya doğru ve Osmancık kazasından Bafra'ya ve Erbaa kazasından Samsun'a mahsulatın daha ucuz ve rahat temini sağlanmış olacaktır.⁴² İhracata dair nakil vasıtalarının azlığına bağlı olarak Kızılırmak ve Kelkit nehirlerinde kısmen de olsa kelek işlettilmesinde ve Diyarbakir'den ustaların getirilip masraflarının karşılanmasında Sivas Valisi Mehmed Memduh Bey'in gayretleri söz konusudur.⁴³

I. Dünya Savaşı (1914-1918) sırasında Irak cephesinde modern ulaşım araçlarının yetersizliği karşısında Osmanlı idaresi bizatihi geleneksel ulaşım araçlarını kullanmak zorunda kalmış ve üretim faaliyetinde de bulunmuştur.⁴⁴ Irak ordusu erzakının Musul vilayetinden külliyele sevkine lüzum görülmek ihtimaline karşı erzakın temini ve nakliyatın hızlandırılması girişiminde bulunulması için Halep vilayetine Dâhiliye Nezaretince telgraf çekilmiştir. Halep, Diyarbakir ve Musul vilayetlerinin kuracakları irtibatla kelek imalinde kullanılmak üzere kurban derilerinin tulum olarak çıkarılması ve tedarik edilecek tulumların Mürşitpınarı istasyonundan Urfa, Siverek ve Diyarbakir yoluyla Musul'a nakledilmesinde gereğinin yapılması bildirilmiştir.⁴⁵ Yine aynı süreçte Cizre'den Samarra'ya kadar nehirden asker ve iâşe nakliyatında kullanılacak keleklerin tez zamanda hazırlanması Dâhiliye Nezaretince Diyarbakir ve Bitlis vilayetlerinden talep edilmiştir. Asker sevkiyatı ve iâşe hususlarında sıkıntı yaşanmaması için bol miktarda ağaç ve kurban derisinin Cizre'ye yetiştirilmesi 6. Ordu Kumandanlığından bildirilmiştir.⁴⁶ Nihayetinde merkezi Bağdat'ta bulunan 6. Ordu Kumandanlığının savaş araç-gereçleri, gıda maddeleri Dicle üzerinden keleklerle taşınmıştır.⁴⁷

⁴⁰ BOA, İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL.), 398/17329, H. 06.12.1274 (18 Temmuz 1858).

⁴¹ BOA, Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT.), 1660/32, 27 Muharrem 1307 (23 Eylül 1889).

⁴² Salnâme-i Vilayet-i Sivas, Def'a 15, 1308 (1891), s. 89.

⁴³ BOA, ŞD, 1790/19, 9 Ramazan 1307 (29 Nisan 1890).

⁴⁴ İlhan Ekinci, *Fırat ve Dicle'de Osmanlı-İngiliz Rekabeti (Hamidiye Vapur İdaresi)*, (Ankara: Asil Yayınları, 2007), s. 21.

⁴⁵ BOA, Dâhiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH.ŞFR.), 57/9, 5 Zilhicce 1333 (14 Ekim 1915).

⁴⁶ BOA, DH.ŞFR, 57/222, 23 Zilhicce 1333 (1 Kasım 1915).

⁴⁷ Güney, "Dicle Irmağında Kelek Taşımacılığı", s. 327.

Ermenilerin 1915 yılında tehciri sırasında istifade edilen nakil vasıtalarından biri de keleklerdi. Musul vilayeti vali vekilinin Dâhiliye Nezaretine aktarımına göre 614 Ermeni Diyarbakir'den Musul'a keleklerle nakledilmiştir. Musul vilayeti tarafından Ermenilerden muhtaç bulunanların işlerinin giderilmesi için emir ve talimatnamenin tebliğine izin verilmesi istirham edilmiştir.⁴⁸

Kadim bir taşıma vasıtası olarak keleğin taşıdığı değer Münih Müzesi yetkililerinin dikkatini çekmiştir. Münih Müzesi'nde sergilenmek üzere müze müdüriyetinin Osmanlı Devleti Maarif Nezareti nezdinde girişimlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Münih Müzesi için Irak'ta söğüt dallarından imal edilen ve kelek tabir olunan kayıktan bir tanesinin gönderilmesinin mümkün olup olmadığı, mümkünse ne vasıta ile ve ne kadar bedelle gönderilebileceği yönünde mezkûr müdüriyetin talebi üzerine Maarif Nezaretince Musul, Halep ve Diyarbakir vilayetlerine keleğin tedarikinin uygun yollarla sağlanması bildirilmiştir.⁴⁹

Kelek Taşımacılığında Tehditler

Diğer taşımacılık türlerine özellikle de karayoluna göre nehir taşımacılığı hem daha ucuz hem daha hızlı hem de daha güvenliydi.⁵⁰ Kuşkusuz nehir taşımacılığının güvenlik açısından karayoluna nispeten daha avantajlı olduğu yadsınamazsa da doğal koşullar, kelek yapım malzemelerinin niteliği ve özellikle eşkıya tehdidinin ağır bastığı beşerî etkenler kelek taşımacılığında tehditler ve zorluklar ortaya çıkarmıştır.

1. Doğal Tehditler

Doğal koşulların diğer bir deyişle iklim ve coğrafi koşulların izin verdiği ölçüde kelek taşımacılığı gerçekleşebilmiştir. Şartları büyük ölçüde zorlaştıran şiddetli ve ters istikamette esen rüzgârlar kelekler için tehdit oluşturan etkenlerden biridir. Rüzgârın şiddetinden nehirde oluşan dalgalar keleklerin kimi zaman karaya oturmasına yol açabiliyordu. Dolayısıyla kelek taşımacılığı sırasında rüzgâr tehdidi ortaya çıktığında keleğin uygun bir yere çekilmesi gerekirdi.⁵¹ Rüzgârın ters istikamette esmesi kelekle yolculuğun uzaması demektir.⁵² Nehir sularının elverişli olduğu mevsimin, tehlike arz eden bölgelerin, nehir ve çayların birleşme noktalarının, çağlayanların mevkilerinin tespiti tecrübe ve sabır gerektiriyordu. Çünkü ancak bu biçimde can ve mal kaybını en aza indirilebilmek mümkün olmuştur.⁵³

⁴⁸ BOA, DH.ŞFR, 473/73, 19 Rebiülahir 1331 (1 Haziran 1915).

⁴⁹ BOA, MF.MKT, 1231/130.

⁵⁰ Güney, "Dicle Irmağında Kelek Taşımacılığı", s. 327; Levent Küçük, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Devleti'nin Nehirler ve Göller İle İlgili Yaptığı Bazı Düzenlemeler", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 1/26 (2015), s. 43; Sağlamtimur, "Mezopotamya'da Nehir Taşımacılığı, Kelek Kullanımı ve Hasankeyf", s. 9.

⁵¹ Ali Bey, *Lehçetü'l-Hakâynk*, s. 208-236; Nimet Baykal, *19. Yüzyılda Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Su-yolu Taşımacılığı*, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020, s. 7.

⁵² Güney, "Dicle Irmağında Kelek Taşımacılığı", s. 326.

⁵³ Sungur Doğançay, "Diyarbakır'dan Basra'ya Ulaşım ve Haberleşme", *Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır*, ed. Oktay Bozan, Hakan Asan, Hatip Yıldız, Mehmet Salih Erpolat, (Ankara: Manas Yayınları, 2019), s. 300-301.

Nehirlerdeki su debisinin düşük olduğu zamanlarda kelek taşımacılığı yapılamıyor ya da keleğe çok az yük yüklenebiliyordu. Sağanak yağmurların, eriyen karların birdenbire nehrin debisini arttırdığı zamanlarda ise kelekle taşımacılık riskli oluyordu. Böyle zamanlarda nehirde tehlike arz eden akıntılar, çağlayanlar, burgaçlar ortaya çıkıyordu. Ayrıca taşkın suları taşıdığı bol miktardaki blok kayayı, çakılı nehir kıyılarına yığıyordu. Böylece kelek taşımacılığının olağan düzeni bozuluyordu.⁵⁴

Osmanlı ordusunda danışman subay görevinde bulunan Prusyalı Yüzbaşı Helmut von Moltke 1839 yılının Nisan ayında suların taşkın olduğu Fırat Nehri'nde gerçekleştirdiği kelek yolculuğunu anlatırken karşılaştıkları tehlide özellikle dalga tehdidinde dair şunları söylüyordu:

“... Kıydan açılır açılmaz kelek ok gibi gitmeye başladı, sanırım ki bir saatlik yolu almak için 10-15 dakika bile sarf etmiyorduk; hem de ne yol alış! Üst kısımlarda 250 adım genişliğinde olan Murat 100 sonra 80 ve daha az adım kalacak kadar darlaştı. Bütün o muazzam su kitlesi bu huniden, kaya parçaları üzerinden dik aşağı iniyor ve bu yüzden öyle büyük anaforlar ve dalgalar meydana getiriyordu ki bazı yerlerde su demetleri fıskiye gibi 5 ayak yüksekliğe fışkıyordu; her iki yanda da sular hızla, sanki kayıyorlarmış gibi akıp gidiyordu. Dalgalar kelimenin tam manasıyla tepemize iniyor ve salımız bazen tamamıyla suya gömülüyor fakat koyun tulumları yeniden yukarıya çıkıyordu. Tehlike sadece kısa ve yüksek dalgalar üzerinden dik aşağı iniş ve yukarı çıkışlarda devrilmektir. Kürek çekmek akla bile gelmezdi. İki kelekçi nehre düştü ... tulumlardan dördü patlamıştı. Buna rağmen talihin lütfu ile kıyıya yaklaştık ...”⁵⁵

Kelek taşımacılığında bir başka doğal tehdit nehirler üzerindeki setlerdir. Fırat Nehri'nde Keban'dan Birecik'e kadar kelekler ile taşımacılıkta bazı bölgelerdeki kayaların mevcudiyeti zorluk çıkarmaktaydı. Devlet adamlarınca zorluğa çözüm mahiyetinde kayaların kırılmasının uygun olacağı kanaati edinilmiştir. Kayaların kırılması durumunda keleklerle Keban'dan Bağdat'a asker ve mühimmat sevki kolaylaşacaktı. 1830'lu yılların sonlarına doğru Hafız Paşa tarafından taşların kırılıp nehir yatağının temizlenmesi için ordu mühendisi Miralay Halil Bey görevlendirilmiştir. Miralay Halil Bey, Gerger ile Samsat arasındaki taşlık bölgeleri düzeltmeye çalışmış; ancak verilen iki aylık süre yetmediğinden iş tamamlanamamıştır. Yine de pürüzlü kesimlerin yan tarafında iki arşın derinlikte, altı arşın genişlikte alternatif bir yol yapılmıştır. Böylece Fırat Nehri üzerinden Keban-Birecik arası nakliyata başlanmıştır.⁵⁶

⁵⁴ Güney, “Dicle Irmağında Kelek Taşımacılığı”, s. 325.

⁵⁵ H. von Moltke, *Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullah Örs (İstanbul: Remzi Yayınevi, 1969), s. 248-249.

⁵⁶ Gencer, *Bedirhan Bey Olayı*, s. 65-66. Ali Bey de doğal setlerin oluşturduğu tehlide dikkat çekmiştir. Doğal setlerle oluşan geçitlere Dicle Nehri üzerindeki kelekçiler kapı adını vermişlerdir. Suyun miktarının az olduğu zamanlarda nehrin yatağındaki taşlık ve tepe olan yerlerin ortaya çıkıp, en çukur kalan ve suya akıntı veren yerlere nehir geçidi denilmektedir. Geçitlerin oldukça dar olmasından başka yeri yokuş veya uçurumlu olanlarının suyu şiddetli bir akıntı ile yüksekten düşerek bir şelale oluşturur. Ali Bey, *Lehçetü'l-Hakâyyık*, s. 212-213.

Esasında set tehdidi beşerî kaynaklı da olabilmekteydi. Nitekim Musul'dan Bağdat'a akan güzergâhta Dicle Nehri'nin derinleşmesine yol açan kadimden yapılmış bir setin mevcudiyeti hayli sıkıntıya yol açmaktaydı. Kelekler sete vardıklarında çözümlenip setin ilerisine geçirildikten sonra yeniden bağlanıp nehre

2. Kelek Yapım Malzemelerinin Oluşturduğu Tehditler

Kelek yapım malzemelerinin niteliği taşımacılığın güvenlik ve zamandan tasarruf boyutunu etkilemekteydi. Hayvan derilerinin güneşe, suya karşı dayanıklı olmaması, derilerin çatlamaya bağlı olarak sık sık sulama ve bakımını yapma gereksinimi keleklerin hazır vaziyette bulunmasını zorlaştıran etkenlerdi.⁵⁷ Dolayısıyla bir kelek kullanılacak iş ve amaca bağlı olarak sipariş üzere hazırlanmaktaydı. Herhangi bir memur resmî görevini ifa edeceğinde, misyoner seyyah gizli görevini yerine getireceğinde veya macera peşinde koşacağında, tüccar ticaret malını bölgesine nakledeceğinde öncelikle kendi durumuna uygun kelek siparişinde bulunmalıydı.⁵⁸ Gidilecek yere varıldıktan sonra üzerlerindeki eşya boşaltılınca kelekler sökülür, ağaçtan iskelet parçalanırdı. Ağaçlar satılıp havaları boşaltılan tulumlar “mekkâri develeri” ile tersine yolculukta geri götürülürdü. Tulumları Musul ve Diyarbakir'e geri götürmek için kelek menzillerinde devamlı surette hazır bekleyen kiralık develer mevcuttu.⁵⁹

Diyarbakir'den Dicle Nehri üzerinden Musul ve Bağdat cihetlerine yol alan kelekler imal edilirken, nitelikle bağlantılı olarak tulumların çürük ya da sağlamlığına özen gösterilmemesi keleklerle üzerlerindeki yüklerin zayi olmasına ve şahısların da zarar görmelerine yol açabilmekteydi. Bu tarz vakaların önüne geçebilmek için kelek imalinin tertip ve tanzim dâhilinde yürütülebilmesi girişimleri olmuştur. Diyarbakir Vilayeti İdare Meclisi tedbir amaçlı olarak kelek bağlanılacak mevkide belediyece maaşlı memurlar istihdam edilmesinin uygun olacağı kanaatini Dâhiliye Nezaretine bildirmiştir. İdare Meclisinin Dâhiliye Nezaretinden memurların masrafına karşılık olmak ve hatta fazlasının Diyarbakir'de inşa edilen Gureba Hastanesi masraflarına tahsis edilmek üzere keleklerle bağlatırılan tulumlardan vergi alınması talebi de olmuştur.⁶⁰ Diyarbakir Vilayeti İdare Meclisinin kelek imalinde niteliği artırmaya dair tulum başına tavsiye ettikleri verginin merkezi hükümet tarafından kabul edilip edilmediğine ilişkin veriye ulaşamamıştır. Bununla beraber Temmuz 1910 tarihinde kaldırılan kayık vergisinin kelek vergisini de kapsadığı düşüncesinden hareketle aynı yılın Ağustos ayında keleğe ilişkin vergiler de tamamen kaldırılmıştır.⁶¹

3. Beşerî Tehditler

Osmanlı Devleti'nde kelek taşımacılığında muhtelif beşerî tehditlerin mevcudiyetine karşın beşerî tehditler denildiğinde ağırlığı eşkıya kaynaklı olanlar teşkil

indirilmekteydi. Zaman kaybının yanı sıra setin nehirde su azlığı oluşturması can ve mal kaybına sebebiyet vermektedir. Setin ortaya çıkardığı sıkıntılara çözüm mahiyetinde Musul Eyalet Meclisi, Meclis-i Vâlâ'dan keleklerin gelip geçmesine kolaylık olmak üzere en büyük keleğin geçebileceği kadar setin orta kısımlarının kırılmak suretiyle açılması talep etmiştir. Talebe binaen durumun tahkik ettirilmesi cihetine gidilmiştir. BOA, Sadâret Mektubî Kalemî Deavi Evrakı (A.MKT.DV.), 136/2, 6 Recep 1275 (9 Şubat 1859).

⁵⁷ Güney, “Dicle Irmağında Kelek Taşımacılığı”, s. 325.

⁵⁸ Dinç, “Osmanlı Diyarbakır'ında Keleğin Yapımı ve Kullanımı”, s. 87.

⁵⁹ Güney, “Dicle Irmağında Kelek Taşımacılığı”, s. 326.

⁶⁰ BOA, ŞD, 1469/20.

⁶¹ Dinç, “Osmanlı Diyarbakır'ında Keleğin Yapımı ve Kullanımı”, s. 90.

etmiştir. Osmanlı Devleti'nde nehirlerdeki kelek taşımacılığını hedef alan eşkıyalık girişimlerini epey örneklendirmek mümkündür:

Kürt eşkıyasından olup Mir Şemdin diye bilinen şaki, Cizre ile Zaho arasında Dicle Nehri kıyısında Rebahi denilen mevzide bir kale inşa ettiği gibi iki tane de palanga yapmak suretiyle karadan geçen ve nehirden keleklerle giden tüccar ve yolculardan illegal vergi almaktaydı. Vergi ödemeyen tüccar ve yolculara yaralamaya ve katletmeye varan şiddet uygulamaktaydı. Musul'un ticari fonksiyonunu sekteye uğratan ve gelirin azalmasına yol açan bu girişim karşısında Musul beylerbeyine, Şaki Mir Şemdin'in kalesinin yıkılması ve eşkıyalığının sonlandırılarak kendisinin de cezalandırılması talimatı verilmiştir.⁶² Ancak Şaki Mir Şemdin'in nasıl bir akıbete uğradığını bilemiyoruz.

Cizre ciheti kelek taşımacılığındaki asayiş meselesi merkez nezdinde rahatsızlığa yol açmıştır. Kelek taşımacılığı menzillerinin nizamına özen gösterilmesi yönünde Sultan I. Mahmud tarafından Cizre hâkimi Mansur'a verilen hükümde şöyle deniliyordu:

“... ol tarafların menâzil nizâmında ve mürûr-u ubûr eden evrâkların emn-ü selâmet ile mahalli-i me'mûrelerine imrâr ve isâllerinde ve Diyarbekir'den nehren kelekler ile Musul cânibine nakl olunacak zahâir ve mühimmâtın muhâfaza ve sıyânetiyle emnen ve sâlîmen mahalline tesyîr ve isâlinde ez dil ü can bezl-i tâb ü tüvân eylemen şartıyla üzerinde olan Cizre Hükümeti avâtıf-ı aliyye-i pâdişahanemden sana ber-vech-i te'bîd tevcih ve ihsânım ve zikir olunan hudemâta ihtimâm üzere kıyâm ikdâmın fermânım olmağla ...”⁶³

Musul'a yakın nehir kıyılarında urban taifesinin yoğunluğu kimi zaman güvenlik sağlanana kadar taşımacılıkta kullanılacak keleklerin bekletilmesini zorunlu kılmaktaydı. 1749 yılı başlarında Diyarbekir'den satın alınıp Musul'dan Bağdat'a sevk edilecek zahirenin güvenli bir biçimde mahalline ulaştırılabilmesi için Bağdat Valisi Mehmed Paşa kelekleri on beş gün bekletmiştir.⁶⁴

1830'lu yılların başında, Murat Nehri'nin geçtiği Çarsacak dâhilindeki Til gibi bazı köylerde Mustafa Ağa namındaki şakinin kelek taşımacılığına dair taarruzları, Til köyü üzerinden keleklerle maden-i hümayuna nakledilmesi lazım olan kelekleri tutmaları, kelek taşımacılığını ve maden işlerini aksatan illegal vakalardan

⁶² BOA, A.İDVNS.MHM.d., 116/775. Benzer bir eşkıyalık girişimi esasında bu vakadan önce gerçekleşen ve 16. yüzyılın sonlarına doğru yaşanan, halk arasında Alo Dino olarak bilinen Alaettin/Alaaddin'in eşkıyalık vakasıdır. Meşhur bir eşkıya olan Alo Dino, Sulak Kalesi'nin bulunduğu tepenin aşağısında Dicle Nehri kıyısında bir kayanın üzerine kasır da denilen bir kale inşa etmiştir. Aslında bu kasır kare şeklinde taştan bir binadır. Kasrından nehrin diğer yakasına zincir gerip gelen geçen kelekleri durdurmak suretiyle vergi almaktaydı. Her zaman bağlı duran zincir Alo Dino'nun nöbetçileri tarafından kontrol ediliyordu ve böylece nehir gelip geçen keleklerle kapatılıyordu. Uzun bir süre devam eden ve özellikle tüccarlar nezdinde rahatsızlığa yol açan Alo Dino'nun bu eşkıyalık eylemi, devrin Botan Beyi Mir Muhammed'in askerleri tarafından Alo Dino'nun tutuklanıp öldürülmesi ile sonlandırılmıştır. Alo Dino'nun eşkıyalık faaliyetleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Bilal Altan, “Anlatılar Işığında Alo Dino ve Sosyal Eşkıyalığı”, *Uluslararası Geçmişten Günümüze İdil Sempozyumu*, ed. Nesim Doru (İstanbul: Şırnak Üniversitesi Yayınları, 2011), s. 373-387; Ali Bey, *Lehçetü'l-Hakâyık*, s. 216-223.

⁶³ BOA, A.İDVNS.MHM.d., 139/830, 10 Zilhicce 1145 (24 Mayıs 1733).

⁶⁴ BOA, C.AS, 413/17076, 23 Safer 1162 (12 Şubat 1749).

biriydi. Mustafa Ağa ve adamları üzerine sevk edilen askerler marifetiyle eşkıyalık faaliyeti sonlandırılmış ve maden-i hümayuna keleklerle kömürlerin emniyet içerisinde nakli sağlanmıştır.⁶⁵

1898 yılı Mayıs ayında Diyarbekir'den nehir yoluyla Zaho'ya geçen Miran aşiretine mensup bazı şahıslar nehirden geçen kelekleri yağmalamıştır. Malları gasbedilenler Zaho Kaymakamlığı nezdinde şikâyetinde bulunmuşlardır. Musul Valisi Abdülvehhab alınan bazı tedbirlere karşın taarruzların devam ettiğini ve bu halin ticari malların geçişinin durmasına sebebiyet vereceğini Dâhiliye Nezaretine bildirmiştir.⁶⁶ Abdülvehhab Bey 1 Haziran 1898 tarihli bildiriminde ise kendisine gelen çok sayıda şikâyet telgrafında keleklerle malların zayi olduğuna, altı şahsın kayıp ve birinin yaralandığı vakasına yer verildiğini ifade etmiştir. Abdülvehhab Bey yaşananlardan dolayı merkez nezdinde yol emniyetinin daha sıkı ve seri olarak temininin ehemmiyetine dikkat çekmiştir.⁶⁷

Dicle Nehri üzerinde Miran aşiretinden kaynaklı taarruzlar devamlı bir hal almıştır. 5 Aralık 1904 tarihinde Diyarbekir vilayetine çekilen telgrafta, kelekle Musul'a gitmeye çalışan Kerkük naibinin Miran Aşiret Reisi Mustafa Paşa'nın oğlu Abdülkerim'in silahlı adamlarının kurşunlarına hedef olduğu, atılan kurşunlardan dolayı jandarmalardan birinin vefat ettiği, Dicle Nehri üzerinde devamlı süren taarruzların yegâne ticaret yolu olan nehir ulaşımını sekteye uğratacağından eşkıyalık faaliyetinde bulunanların yakalanması lüzumu belirtilmiştir.⁶⁸

Haklarında tedibe dair herhangi bir icraatın olmayışından dolayı cesaretlenen Miran aşiretinin eylemleri artmaktaydı. İlginç olan Miran Aşiret Reisi Abdülkerim ile biraderi İbrahim'in, Hamidiye Hafif Süvari Alayları zabitanından buldukları halde Diyarbekir, Cizre ve Musul güzergâhındaki ticari mal ve yolcu keleklerine taarruzda bulunup keleklerdeki malları tamamen gasbederek illegal bir tutum sergilemeleriydi. Tedip için bu defa Sadarettin Seraskerlik makamına aşiret reislerinin cüretlerinin önüne geçilerek asayişin sağlanması için lazım gelenlere tebligat yapılması talimatı verilmiştir.⁶⁹

Bitlis vilayetine bağlı Garzan kazası dâhilinde Şeküftanlı Hacı Abdullah Ağa'nın oğlu İbrahim Ağa ile destekçileri Diyarbekir'den Musul'a sevk olunan ticari mallara ve ahşap keleklerine taarruz ile yüksek meblağda vergi almaya kalkışmaktaydılar. Vergi vermekten kaçınan kelekçi ve yolculara işkence etmekteydiler. Eşkıyalık faaliyetleri sonucunda Harumuro ve Yakup adlı şahısların 5.500 kuruş değerindeki eşyaları gasbedilmiş ve kefil Hüseyini'ye 100 değnek vurularak 10 lirası alınmış; Hasankeyf kasabası abluka altına alınmış, Ahmediye köyünden Ahmed Aruk adlı

⁶⁵ BOA, Hatt-ı Hümayûn (HAT.), 699/33714, 30 Recep 1249 (13 Aralık 1833).

⁶⁶ BOA, DH.ŞFR, 224/27, 28 Zilhicce 1315 (20 Mayıs 1898).

⁶⁷ BOA, DH.ŞFR, 224/63, 11 Muharrem 1316 (1 Haziran 1898).

⁶⁸ BOA, Dâhiliye Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat Evrakı (DH. TMİK. M.), 187/18, 27 Ramazan 1322 (5 Aralık 1904).

⁶⁹ BOA, Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO.), 2633/197419; 29 Cemaziyelevvel 1323 (1 Ağustos 1905). BOA, DH.TMIK. M, 203/22, 5 Cemaziyelahir 1323 (7 Ağustos 1905).

tüccarın eşyası gasbedilip kendisinden vergi alındıktan sonra serbest bırakılmış, Hasankeyfli Tarrah Ahmed ile Rüstem şiddete uğramış, ahalinin de üç keleşği zapt edilip 500'ü aşkın koyuna da el konulmuştur. Dâhiliye Nezaretine 31 Mart 1908 tarihinde Hasankeyf kasabası imamı Şeyh Hamza öncülüğünde kasaba ahalisince gönderilen telgrafta, bu eşkıyalık olayından yetkililer haberdar edilmiş ve eşkıyaların yakalanarak cezalandırılmaları talep edilmiştir.⁷⁰

Eşkıyaların cezalandırılması kimi zaman mümkün olamıyordu. Hatta eşkıyalığın gerçekleştiği yere kuvvet çıkarılması da taarruzları önlemeye yetmiyordu. 1913 yılında Diyarbakir Valisi Hakkı Bey'in emriyle Irak'a sevk edilen ticarî eşya ve yolculara saldıran Midyat yöresinin asi kabilelerine karşı 100'den fazla jandarma gönderilmiş; ancak jandarmalar piyade, asiler atlı olduğundan başarılı olunamamış, bölgeye yabancı olan jandarmaların yarısından fazlası bu takip sırasında hastalanarak saf dışı kalmıştı.⁷¹

Diyarbakir'den Musul'a sevk olunan keleklerle taarruzun gerçekleştiği güzergâhlardan biri de Beşiri cihetiydi. 6 Haziran 1914 tarihli telgrafta Diyarbakir vilayetinin Dâhiliye Nezaretine aktarımına göre Beşiri kazası cihetinde Şaki Ömer'in keleklerle taarruzları nehir güzergâhının asayişini bozmuştur. Şaki Ömer'in eşkıyalık faaliyetleri Beşiri Kaymakamı Cemil Efendi'den destek almaktaydı. Cemil Efendi'nin görevi ile bağdaşmayan bu tutumu üzerine vilayet makamınca Cemil Efendi'nin görevden alınarak başka bir mahale alınmasının uygun olacağı bildirilmiştir.⁷²

1903 yılında Van'a bağlı Şatak'ın Sevakın köyü ahalsinin bindikleri keleklerle bazı şahıslar tarafından taarruzda bulunulmuştur. Takibat sonucunda 15 şahıs tutuklanmıştır. Şahıslar Midyat cihetinden olduklarından icra kılınan tebligat üzerine Diyarbakir vilayeti takibatı gerçekleştirmiş ve tutuklamaya dair Van vilayetine de bilgi verilmiştir.⁷³

18. yüzyılın ikinci yarısında Hasankeyf Kalesi cihetinde Eşeni Kürt aşireti ile birlikte diğer kimi eşkıya taifesinin yerleşik bulunmaları buradaki kelek taşımacılığının muhafazasını güçleştirmiştir. Ahalinin bazı sebeplerden Diyarbakir merkez ve merkeze bağlı sancaklara yerleşmiş bulunmaları eşkıya taifesinin kontrolü ele geçirmelerine ve başına buyruk davranmalarına yol açmıştır. Diyarbakir vilayetine verilen hükümlerle ahalinin iskân politikaları çerçevesinde asli vatanlarına dönmelelerinin sağlanması talep edilmiştir.⁷⁴

Osmanlı Devleti eşkıya taarruzuna açık muhtelif noktalara kaleler inşa etmek suretiyle nehirlerde güvenliği sağlamaya çalışmıştır. Böylece askerî birlikler

⁷⁰ BOA, DH.TMIK.M, 266/43, 5 Rebiülevvel 1326 (7 Nisan 1908).

⁷¹ Öğün ve Baş, "Dicle-Fırat'ta Geleneksel Nehir Taşımacılığı ve I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi'nde Kullanımı", s. 90.

⁷² BOA, DH.ŞFR, 429/23, 12 Recep 1332 (6 Haziran 1914).

⁷³ BOA, DH.TMIK.M, 145/30, 10 Rebiülevvel 1321 (6 Haziran 1903).

⁷⁴ BOA, C.AS, 54/2526, 28 Şaban 1181 (19 Ocak 1768).

sayesinde nehrin kritik noktalarında taşımacılığın güvenliği ve devamlılığı sağlanmak istenmiştir.⁷⁵

Osmanlı Devleti'nde kelek taşımacılığında eşkıya tehdidinin beşerî faktörler arasında belirtildiği üzere başı çektiği söylenebilir. Nitelik olarak eşkıyalık dışında tehdit mahiyetinde başka beşerî faktörlerden de bahsetmek mümkündür:

Kelekçi taifelerinin diğer bir deyişle kelek işçilerinin kimi zaman mübaşir gibi devlet yetkililerinden eziyet görmeleri kelek taşımacılığındaki tehditlerden biriydi. Hemedan ve İsfahan seraskeri Vezir Ahmed Paşa tarafından tayin edilen mübaşirin kelek taifelerine dair zulmü bu meyanda değerlendirilebilir. Keleklere yüklenip Musul'a Diyarbakir'den nakledilmesi gereken 40.000 ölçek buğday ile 50.000 ölçek arpaya mübaşir tarafından el konulması ve kelek işçilerine reva görüldüğü zulüm karşısında Musul kadısı ve mütesellimine meselenin halli için Sultan III. Ahmed (1703-1730) tarafından ferman gönderilmiştir.⁷⁶

İnşası emredilen kelek sefinelerinin ihtiyacı olan malzemelerin tedarikinde yaşanan aksaklıklar da beşerî tehdit mahiyetinde değerlendirilebilir. Şöyle ki 1734 yılı yazında Diyarbakir'de kelek sefinelerinin inşa edilmesine dönük yerel makamlardan Ayıntab ve Maraş cihatlarından 15.000 adet tulum satın alınması ferman olunmuştur. Ancak tulumların 10.500 yüz seksen tanesi temin edilmek suretiyle Diyarbakir'de kelekçiyan taifesine teslim edilebilmiştir. Maraş Kadısı İbrahim Bey, Kars-ı Zülkadriye cihatından talep edilen 2.400 tulumdan 850'sinin karşılandığını, kalan kısmın yöre ahalisinin itaatsizliğe cesaret ile vermediklerini bildirmiştir. Yine Malatya Kadısı Seyyid Mehmed de Hısn-ı Mansur, Samsat ve Beziki kazalarından 1.000 adet tulumun mezkûr kazalar ahalisinin "Valide Sultan hassıyız" gerekçesini öne sürmelerinden; Behisni, Gerger ve Kahta gibi kazalar ahalisinin de vermekten imtina etmelerinden dolayı temin edilemediğini merkeze arz etmiştir.⁷⁷

Kelek esnafının kendi aralarında yaşanan anlaşmazlıkları bir başka beşerî tehdit idi. Diyarbakir kelekçi esnafının şeyhi Seyyid Ahmed imzasıyla Sultan I. Abdülhamid'e (1774-1789) gönderilen yazıda, Diyarbakir'den Musul'a giden kelekçilerin Musul kelekçilerinin engellemelerine maruz kaldığı ve bu durumun gelirden azalmaya yol açtığı belirtilmiştir.⁷⁸

Kelek imali ve taşımacılığının bir nizam içerisinde sürdürülmeye çalışıldığı Osmanlı Devleti'nde kimi zaman kelekçilik sektörünün ihale yoluyla bazı şahısların eline geçmesi, günlük kazançlarını keleklerle temin eden esnaf taifesinin kazançlarının kesilmesine ve mağduriyetlerine yol açmıştır. Yerel makamlar aracılığıyla devletin mağduriyetlere müdahil olduğu görülmektedir. Bu hususta Musul

⁷⁵ Doğançay, "Diyarbakir'den Basra'ya Ulaşım ve Haberleşme", s. 285. Yine eşkıya tehdidine karşı Osmanlı Devleti'nde memurların ya da ecnebi seyyahların keleklerle intikal edecekleri mahallere sağ salim varabilmeleri için temkinli davranılmıştır. Nitekim 1903 yılında Musul'dan Bağdat'a keleklerle giden memurlarla ecnebi seyyahlara ikişer nefer piyade zaptiye eri refakatçi olarak verilmiştir. Bkz. BOA, DH.TMIK.M, 159/55, 14 Şevval 1321 (3 Ocak 1904).

⁷⁶ BOA, C.AS, 736/33308.

⁷⁷ BOA, AE.SMHD.I, 85/5750.

⁷⁸ BOA, C.NE, 52/2571.

Valisi Süleyman Paşa'nın, 1782 yılında Seyyid Mahmud adlı şahsın uhdesine geçirdiği Musul'da cereyan eden Dicle Nehri kıyılarındaki kelek sektörünün mezkûr şahıstan alınıp kelekçiyan esnafına beratın verilmesi yönündeki girişimi sonuç vermiş ve böylece esnaf kesimindeki mağduriyet giderilmiştir.⁷⁹

Sonuç

Muhtelif taşımacılık türleri içerisinde suyolları ağır basan emniyet yönünden dolayı özellikle tercih edilmiştir. Suyollarından nehirler üzerindeki en ehemmiyetli vasıtalardan biri kuşkusuz Osmanlı belgelerinde geçtiği biçimiyle sal ya da kayık diye de tabir edilen kelekler olmuştur.

Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde taşımacılığa hizmet edebilecek suyollarından büyük ölçüde istifade etmeye çalışmıştır. Osmanlı Devlet adamları kelekleri muhtelif amaçlarla kullanmışlardır. Osmanlı Devleti'nde askerî seferler amaçlı kelek kullanımı yoğunluk kazanmıştır. Doğu seferlerine asker ve malzeme sevkiyatında bu taraftaki nehirlerden Dicle ve Fırat devamlı işlevsel bir vaziyette tutulmuştur. Askerî, ticari amaçlarla kelek kullanımı Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar devam etmiştir.

Kelek taşımacılığında beşerî etkenlerden, doğal etkenlerden ve kelek yapım malzemelerinin niteliğinden kaynaklı üç farklı tehditle karşılaşmıştır. Doğal etkenler ve kelek yapım malzemelerinin niteliği karşısında edinilen tecrübe can ve mal kayıplarını en aza indirmede avantaj sağlamıştır. Beşerî etkenler daha fazla risk oluşturmuştur. Beşerî etkenler denildiğinde ilk akla gelen eşkıya tehdidi olmuştur. Kelek taşımacılığına dair eşkıya tehdidi can ve mal kayıplarının yanı sıra özelde vilayet genelde ise devlet gelirlerinde azalmaya yol açmıştır. Eşkıya tehdidine karşı tedbir alınmışsa da tehdidin devam etmiş olması alınan tedbirlerin yetersizliğini göstermiştir.

EXTENDED ABSTRACT

Rivers, one of the waterways, have preserved its importance in every period of history with the role they play and the opportunities they offer. Along with some other means of transport, Kelek used in rivers have also played a key role in transportation. The use of the Kelek, starting from the Assyrians, including the Ottoman Empire, continued until recent times.

The Kelek are made of logs placed on the inflated leather, the tubes. It is reflected in the Ottoman archive documents that the kelek is actually a kind of raft or boat, which is usually produced from local materials, preserving the traditional construction techniques and forms, a source of livelihood for a large mass, as “boats named kelek ...”, “... rowboats named kelek”. In this context, a rich literature has been formed as the return of kelek transportation in the Ottoman Empire. While the person using the kelek is called “tarah”, some settlements or those dealing with transportation are identified with the term kelek. Kelekçi, mir-i kelek, kelekçi

⁷⁹ BOA, C.M., 753/30679, 27 Zilhicce 1196 (3 Aralık 1782).

tradesman, kelekçıyan people, kelekçi group, kelekçi villages, kelek ships are examples to be given.

The Ottoman State took advantage of the rivers within its borders in transportation. In the Ottoman Empire, the route where the kelek were identified as a mean of transportation is between Diyarbekir-Mosul-Baghdad. The Tigris and Euphrates rivers on this route have been vital waterways since the earliest times. Transportation was provided for long centuries only by means of kelek in these rivers, as in ancient practices. The Ottoman rivers offer the opportunity to reach important data, it provide on kelek transportation.

Keleks were used continuously in the transfer of the soldiers to the war zones, the supply of the soldiers in the campaigns, the provision of the army and the transportation of war equipment during the wars in the East, the delivery of firewood or coal needed for cannon construction or sending coal to the mines. In fact, orders were frequently given to the superiors and officers or those who were generally charged with this task, as in Murad IV, Mahmud I's edicts, in order to supply keleks with the inflated skin to be purchased, to avoid delay in the supply of kelek and to ensure safety.

One of the transportation vehicles used by the Armenians who were dispatched due to the Armenian Disptach was once again the kelek. On the other hand, due to its value as an ancient means of transportation, kelek attracted the attention of the Munich Museum. The museum officials attempted to obtain kelek from the Ministry of Education to be exhibited in the museum.

Undoubtedly, although river transportation is more advantageous compared to road in terms of safety, natural conditions, the quality of kelek construction materials and especially human factors have created threats and difficulties in kelek transportation. Kelek transportation was possible to the extent permitted by natural conditions, in other words, climate and geographical conditions. Strong and opposite winds, which make conditions highly difficult, are one of the factors that pose a threat to the kelek. The determination of the seasons where the river waters are suitable, the regions that pose danger, the junction points of rivers and streams, the locations of the waterfalls required experience and patience. During times when torrential rains and melting snow suddenly increased the flow of the river, transportation by kelek was a risk.

While the quality of kelek construction materials affects the safety and time saving aspect of the transportation, the lack of resistance of animal skins against sun and water and cracking made it difficult for the kelek to be ready. The lack of attention to the rottenness or durability of the animal skins due to the quality while manufacturing the kelek, cause the loss of the loads lifes. Efforts have been made to ensure that the kelek production is carried out in order to prevent such cases.

Banditry attempts against those who engage in transporting activities were among the most threatening factors in the rivers within the borders of the Ottoman Empire. There were many banditry attempts targeting river kelek transportation: The Kurdish bandit and robber, known as Mir Semdin, built a castle between Cizre and Zaho in the place called Rebahi on the banks of the Tigris River, and collected illegal taxes from the merchants and passengers who crossed the land and went from the river with kelek by the tailblocks, attacks of the robber named Mustafa

Agha to the kelek transportation in some villages in Çarsancak, where the Murat River passes, the agha and members of the Miran tribe looting the kelek passing through the Tigris River, the attacks of Ibrahim Agha, the son of Sekuftanli Hacı Abdullah Agha, and his supporters in the Garzan district of Bitlis Province, on kelek carrying commercial goods and wood shipped from Diyarbekir to Mosul, the attacks of the rebel tribes of the Midyat region on the commercial goods and passengers shipped to Iraq, Robber Ömer's attacks on the kelek near the Beşiri district, attacks to the kelek of the people living in the Suakin town of Şatak, a province of Van. All these incidents have disrupted the transportation of kelek and caused a decrease in income.

Misconduct of the state officials such as the bailiffs against the Kelek communities, in other words, Kelek workers, the disagreements among the kelek tradesmen, the fact that the kelek sector was taken over by some individuals through tenders, leading to the cutting of earnings and victimization of the tradesmen who provided their daily earnings with kelek and the disruptions in the supply of the materials required for kelek boats are the other reasons that pose a threat to kelek transportation.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)⁸⁰

Ali Emiri Mahmud I (AE.SMHD.I.)

Ali Emiri Abdülhamid I (AE.SABH.I.)

Bâb-1 âlî Evrak Odası (BEO.)

Bâb-1 Asafî Divan-1 Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (A.{DVNS.MHM.d.)

Bâb-1 Defteri Başmuhasebe Kalemî Defterleri (D.BŞM.d.)

Cevdet Askeriye (C.AS.)

Cevdet Darphane (C.DRB.)

Cevdet İktisat (C.İKTS.)

Cevdet Maliye (C.ML.)

Cevdet Nafia (C.NE.)

Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT.)

Dâhiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH.ŞFR.)

Dâhiliye Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat Evrakı (DH.TMIK.M.)

Hatt-1 Hümayûn (HAT.)

Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS.)

İbnülemin Dâhiliye (İE.DH.)

İrade Meclis-i Vala (İ.MVL.)

Maarif Nezareti Mektubi (MF.MKT.)

Sadâret Mektubî Kalemî Deavi Evrakı (A.MKT.DV.)

⁸⁰ Belge referansları dipnotlarda gösterilmiştir.

Sadâret Mektubî Kalemi Umum Vilayat Evrakı (A.MKT.UM.)

Şûrâ-yı Devlet (ŞD.)

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e.)

Salnâmeler

Salnâme-i Diyarbakır, Def'a 3, 1312/1894. Def'a 5, 1288/1871; Def'a 12, 1290/1873; Def'a 14, 1302/1885.

Salnâme-i Vilayet-i Sivas, Def'a 15, 1308/1891.

Araştırma ve İnceleme Eserleri

Albayrak, İrfan, Öz Kiriş, Esmâ, Erol, Hakan, "Çivi Yazılı Belgeler ve Arkeolojik Verilere Göre Eski Babil Döneminde Nehir Ulaşımı", *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri Dergisi*, XIII/1 (2019), s. 9-42.

Ali Bey, *Lehçetü'l-Hakâyık*, haz. Şemsettin Kutlu, İstanbul: Tercüman Gazetesi.

Altan, Bilal, "Anlatılar Işığında Alo Dino ve Sosyal Eşkivalığı", *Uluslararası Geçmişten Günümüze İdil Sempozyumu*, ed. Nesim Doru, İstanbul: Şirnak Üniversitesi Yayınları, 2011, s. 373-387.

Baykal, Nimet, *19. Yüzyılda Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Suyolu Taşımacılığı*, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

Bell, Gertrude Lowthian, *Amurath to Amurath*, London: 1924.

Casson, Lionel, *Antik Çağda Denizcilik ve Gemiler*, çev. Gürkan Engin, İstanbul: Homer Yayınları, 2002.

Dinç, Fasih, "Osmanlı Diyarbakır'ında Keleğin Yapımı ve Kullanımı", *Osmanlı'dan Günümüze Diyarbakır*, ed. İbrahim Özcoşar, Mustafa Öztürk, Ali Karakaş, Ziya Polat, İstanbul: Ensar Yayınları, 2018, s. 61-100.

Doğançay, Sungur, "Diyarbakır'dan Basra'ya Ulaşım ve Haberleşme", *Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır*, ed. Oktay Bozan, Hakan Asan, Hatip Yıldız, Mehmet Salih Erpolat, Ankara: Manas Yayınları, 2019, s. 285-310.

Ekinci, İlhan, *Fırat ve Dicle'de Osmanlı-İngiliz Rekabeti (Hamidiye Vapur İdaresi)*, Ankara: Asil Yayınları, 2007.

Gencer, Fatih, *Merkezîyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Güney, Emrullah, "Dicle Irmağında Kelek Taşımacılığı", *Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 2 (1990), s. 323-328.

Küçük, Levent, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Devleti'nin Nehirler ve Göller İle İlgili Yaptığı Bazı Düzenlemeler", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 1/26 (2015), s. 38-53.

Moltke, H. von, *Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullah Örs, İstanbul: Remzi Yayınevi, 1969.

Öğün, Tuncay, Baş, Halit, "Dicle-Fırat'ta Geleneksel Nehir Taşımacılığı ve I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi'nde Kullanımı", *History Studies*, 8/3 (2016), s. 83-109.

Orhunlu, Cengiz, Işıksal, Turgut, "Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *Tarih Dergisi*, XVII/17-18 (1963), s. 77-102.

Öğüt, Tahir, *XVIII. ve XIX. Yüzyılda Birecik Sancağında İktisadi ve Sosyal Yapı* (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

Polat, Süleyman, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısı ve XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Doğu Seferlerinde Cizre'nin Yeri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXII/53 (2013), s. 249-264.

- Sağlamtimur, Haluk, “Mezopotamya'da Nehir Taşımacılığı, Kelek Kullanımı ve Hasankeyf”, *Metro Gastro Dergisi*, 77 (2015), s. 7-15.
- Schlaflı, Alexander, *Reisen in den Orient* (Winterthur: 1864).
- Yıldırım, Taner, *Abbasîler Dönemi Basra Körfezinde Uluslararası Taşımacılık ve Ticâret*, (Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Yılmazçelik, İbrahim, “Diyarbakır Vilayeti'nde Nehirler ve Vilayete Katkıları”, *Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır*, ed. Oktay Bozan, Hakan Asan, Hatip Yıldız, Mehmet Salih Erpolat, Ankara: Manas Yayınları, 2019, s. 240-267.

Ekler

Ek: 1

(Kelek yapımı için derileri şişiren erkekler, Mart 1911).

http://gertrudebell.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=4467

Ek: 2

(Diyarbakir'den Musul'a yolcu taşıyan kelekler, 1914)

https://sites.google.com/site/tekyeli/diyarbakirtomusul_1914.jpg

1820-1823 Osmanlı-İran Savaşında Ortaya Çıkan Salgın ve Bu Salgının Savaşa Etkisi*

*The Epidemic in the 1820-1823 Ottoman-Persian War
and Its Effect on the War*

ERALP YAŞAR AZAP**

Öz

Yaklaşık dört asır boyunca doğuda birbirleriyle mücadele eden Osmanlı ve İran devletleri, 19. yüzyılın başında tekrar ama son defa savaşmışlardır. İki cephede cereyan eden savaş, İran kuvvetlerinin üstünlüğüyle devam ettiği sıralarda, her iki cepheyi de etkileyecek bir salgın hastalık ortaya çıkmıştır. Hindistan'da etkili olan ve ardından Basra Körfezi, İran ve Kafkaslara yayılan hastalık, İran kuvvetleri içerisinde ölümlere yol açmıştır. Birçok İranlı askerinin ve önemli devlet adamının da hayatını kaybetmesine yol açan bu salgın, 1821 ve 1822 yıllarında çok fazla etkili olmuştur. Özellikle İran ordusu içerisinde görülen ve savaşın seyrini etkileyen salgını, bazı kaynaklar veba bazı kaynaklar ise kolera olarak tanımlamaktadır. Bu makale, salgın hastalığın ortaya çıkışı, yayılışı ve savaşa etkisi üzerine bir değerlendirmeyi kapsamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, İran, Salgın, Veba, Kolera.

ABSTRACT

The Ottoman and Persian states, which challenged each other in the east for about four centuries, battled again, but for the last time, at the beginning of the 19th century. An epidemic which would affect both fronts emerged during the war with the advantage on the Persian forces. The disease, which was emerged in India first and then spread to the Persian Gulf, Persia and the Caucasus, has led to deaths in the Persian forces. This epidemic, which caused the death of many Iranian soldiers and important statesmen as well, made its impact felt intensely in 1821

* Makale Geliş Tarihi: 3 Aralık 2020, kabul tarihi: 18 Aralık 2020, araştırma makalesi.

** İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi, İstanbul/Türkiye, eralpyasarazap@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8113-294X>. Kaleme aldığımız bu makaleyi, okuyup değerlendirip eleştirilerini paylaşan değerli hocam Prof. Dr. Mahir AYDIN'a teşekkür ederim.

and 1822. The epidemic, especially seen in the Iranian army and affected the course of the war, is defined as plague by some sources and cholera by others. This article includes an assessment of the emergence, spread and impact of the epidemic on war. This article includes an assessment on the emergence, spread and impact of the epidemic on the war.

Keywords: Ottoman, Persia, Epidemic, Plague, Cholera.

Giriş

DÜNYANIN küresel bir salgınla (Covid-19) boğuştuğu bir dönemde, salgın tarihinden örnek olayların seçilip bunların etkilerinin neler olduğundan bahsetmek, zannediyoruz herkesin geçmişle daha çok bağlantı kurup içinde bulunduğu vaziyeti çok daha etraflı tahlil etmesine yardımcı olacaktır. Bu yüzden çalışmamızda, yaklaşık iki yüz yıl önce yaşanan bir salgın ele alınmış ve bu yolla hem askeri hem tıp tarihi alanlarında çalışan bilim insanlarının bu salgından ve bazı etkilerinden farklı kaynaklar aracılığıyla bilgilenmeleri amaçlanmıştır. Burada zikrettiğimiz bazı etkilerden kasıt, makalemizin kapsamı dahilindeki savaştır. Dolayısıyla makalenin sınırlılığı, bu çerçevede değerlendirilmelidir. Ayrıca ele aldığımız savaşta ortaya çıkan salgın hastalığın tıbbî incelemesi, konumuzun dışındadır. Bu hususta sadece hastalığın belirtileri ve ismi üzerindeki tartışmalara değinilecektir.

Gerek Türkçe gerekse de ulaşılabilen Farsça ve İngilizce literatürde ele aldığımız savaş, daha evvel detaylı ve akademik olarak tüm yönleriyle çok fazla üzerinde durulan bir konu olmaktan uzaktır. Bu sebeple savaşı etkileyen hatta nihayetlenmesinde tesiri olan salgınla ilgili tarih alanında yapılan çalışmalarda, ayrıntılı bilgilere rastlamak zorlaşmaktadır. Ancak yapılan çalışmalarda dikkat çeken bazı ortak noktalar bulunmaktadır. Bunlar genel olarak; ortada öldürücü bir salgının varlığı ve salgının genel olarak yayılım alanları üzerine yoğunlaşmıştır. Çalışmamızın kapsamı dahilindeki savaşı değerlendiren farklı dillerdeki literatür, salgının savaşa ve bitişine etkisi ile ismi üzerinde farklı değerlendirmelerde bulunmaktadır. Bu çalışma yapılan bu değerlendirmelere, muhtelif kaynakların incelenmesiyle yeni katkılar sunmak iddiasındadır.

1820-1823 yılları arası, Osmanlı ve İran savaşının yaşandığı zaman dilimini kapsamaktaydı. Bu dönem ayrıca, Osmanlı Devleti'nin Yunan İsyanı'yla da meşgul olduğu bir dönemdi. Osmanlı Devleti, İran ile tuttuğu savaşı, içerisinde bulunduğu buhranlı hâlden bağımsız değerlendirmiyordu. Zira İran, Osmanlı Devleti'nin Yunan İsyanı'yla meşguliyetini fırsata çevirerek, asırlardır mücadele ettiği rakibine karşı üstünlük sağlama gayretindeydi.¹

Osmanlı devlet adamları da İran'ın saldırgan hareketlerinin ardında, onu teşvik eden başka unsurlar olduğunu tahmin ediyorlardı. Nitekim savaşın bir bölümünün cereyan ettiği Şark Cephesi'nde “Şark Seraskeri” olarak görev yapacak Mehmet Emin Rauf (ö. 1860) ile Maraş ve Rakka Valisi Mehmet Celalettin paşalar,

¹ Ahmed Cevdet (Paşa), *Tarih-i Cevdet*, C. XII, 2. Basım, (Dersaadet: Matbaa-i Osmaniyye, 1309) s. 3.

Yunan İsyanı'nın İran'ı Osmanlı Devleti karşısında cesur kıldığını biliyor, bu işin arkasında da Rusya olduğunu düşünüyorlardı.² Gerçeklik payı olan bu düşünce- nin öznesi olan Rusya, diplomatları vasıtasıyla İran'ı Osmanlı aleyhine kışkırtıyordu. O dönemde İran'da hüküm süren Kaçar Hanedanı'na mensup Feth Ali Şah'ın (1797-1834) veliahdı Abbas Mirza, Rusya'nın İran'da bulunan diplomatı Mazaroviç tarafından Osmanlı Devleti'ne karşı savaşması için tahrik ediliyor ve bu tahrik, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ni parçalamaya karar verdiği düşüncesiyle bir temele oturtulmaya çalışılıyordu. Hatta Rusya, bu meseleyi İran adına daha cazip hale getirmek için Şehzade Abbas Mirza'ya para dahi teklif ediyordu.³

Ülkeler arasındaki siyasi çekişmelerin İran ve Osmanlı devletlerini karşı karşıya getirmede etkisi olduğu aşikârdı. Fakat Osmanlı ve İran sınırını oluşturan hat üzerine yakın bölgelerde konargöçer olarak yaşayan aşiretlerin yarattığı sıkıntılar ile Bağdat bölgesindeki Baban beylerinin tavırları, uzun süredir devam eden gerginliklerde bardağı taşıran damlalar olmuşlardı. Örneğin; kışlamak için bazen Osmanlı topraklarını bazen İran topraklarına seçen Haydaran / Haydaranlı Aşireti,⁴ iki ülke arasındaki savaşı başlatan fitilin ateşleyicilerinden biri sayılmaktaydı. Yine Baban sancağında, Abdurrahman Paşa gibi Kürt beylerinin / mutasarrıflarının siyasi meselelerde başlarına buyruk hareketleri ve iki ülkeyi kullanmaya çalışması, ilişkileri germekteydi.⁵

Gerilen ilişkiler, 1820 yılına gelindiğinde artık diplomatik yollardan çözülemez bir hâl almaya başlamıştı. Azerbaycan Hâkimi Veliaht Şehzade Abbas Mirza, yaşanan gerginliklerin müsebbibi olarak gördüğü Osmanlı Devleti'ne gönderdiği elçilerle, başlayan çatışmaların gerekçelerini tek tek sıralamaktaydı. Ona göre Osmanlı Devleti, iki ülke sınırında konargöçer olarak yaşayan Kürt aşiretlerini sahipleniyor, İranlı tacirlere ve hacılara zorluklar çıkararak onların can ve mal güvenliklerini tehlikeye atıyordu.⁶ Üstüne üstlük bölgede görevli Erzurum Valisi Hüsrev Mehmet Paşa (ö. 1855) da tüm bu sayılan rahatsızlıkların başmimarı olarak değerlendiriliyordu.⁷

1. Savaşın Çıkışı ve Salgının İlk Görüldüğü Ana Kadar Olan Hadiselerin Seyri

İki ülke arasında uzun süredir devam eden siyasi gerginlikler, Osmanlı Devleti'nin topraklarının doğusunda 1820 Eylül'ünden itibaren silahlı mücadeleye

² Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Cevdet Hariciye (C.HR.), 75/3742, 25 Mayıs 1821; BOA, C.HR, 106/5258, 2 Haziran 1821.

³ Yahya Kalantari, *Feth Ali Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri (1797-1834)*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Son Çağ Tarihi Kürsüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1976), s. 128; Serkan Keçeci, *The Grand Strategy of the Russian Empire in the Caucasus against Its Southern Rivals (1821-1833)*, (London: The London School of Economics and Political Science, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2016), s. 160, 161.

⁴ Şânî-zâde Ata-ullah Mehmed Efendi, *Şânî-zâde Târîhi (1223-1237 / 1808-1821)*, C. II, haz.: Ziya Yılmaz, (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2008), s. 999.

⁵ Kalantari, *Feth Ali Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri*, s. 36-41.

⁶ BOA, Hatt-ı Hümayun (HAT.), 1314/51255, Ekim 1820.

⁷ Muhammed Taki Sepehr, *Nasihü't-Tevarih: Tarih-i Kacarîye ez Agaz ta Payan-ı Saltanat-ı Feth Ali Şah*, Cild-i Evvel, (Tahran: Esatir, 1390), s. 324.

dönüştü. Tüm bu saydığı gerekçeleri savaşmak için delil sayan İran, Maku üzerinden giriş yaptığı Osmanlı topraklarını yağmalamaya başladı. Bu saldırılardan Bayezid, Diyadin, Taşlıçay'ın köyleriyle Kars ve Ardahan'a bağlı birçok yerleşim yeri hayli zarar gördü.⁸ Bununla da yetinmeyen Abbas Mirza'nın emrindeki İran kuvvetleri, Kars ve Bayezid'den aşağıya doğru inerek Muş, Bulanık ve Malazgirt'e de saldırdı.⁹ Saldırılarına ara vermeden devam eden Abbas Mirza komutasındaki birlikler, 1821 yılına gelindiğinde Osmanlı serhaddindeki kaleleri de zapt etmeye başladı. Önce Eleşkirt'i alan Acem ordusu, akabinde Bayezid'e saldırıyor ve Hamur Kalesi'ni ele geçirerek buraya mütesellim bile tayin ediyordu.¹⁰

İran saldırıları karşısında Osmanlı kuvvetleri ciddi direnişler gösteremiyordu. Yunan İsyanı Osmanlı Devleti'ni bu saldırılar karşısında hazırlıksız yakalamıştı. Malî açıdan zayıflayan Osman Devleti bölgeye asker, mühimmat ve zahire yetiştirmekte de bir hayli güçlük çekmekteydi. Diğer taraftan zaten o dönemde düzenli bir orduya sahip olmayan Osmanlı Devleti bölgede, nefîr-i âm denilen ve savaş zamanında eline silah verilen birliklerden müteşekkil kuvvetler ile Kürt aşiretlerinden oluşan gayrinizami unsurlarla mücadele yürütmekteydi. Dolayısıyla, İran kuvvetleri karşısındaki zafiyetler, birçok sebebin bir araya gelmesi nedeniyle yaşanmaktaydı.

Abbas Mirza'nın bugünkü Doğu Anadolu üzerinden Osmanlı topraklarına düzenlediği akınların yanı sıra, İran Şahı Feth Ali'nin diğer oğlu Muhammet Ali Mirza da ordularıyla Kirmanşahan üzerinden Süleymaniye ile Kerkük'e saldırıyor ve buraları ele geçirdikten sonra Bağdat'a yürümeyi planlıyordu. Bu hedef doğrultusunda saldırılarını meşru göstermek için Kirmanşahan Hâkimi Muhammet Ali Mirza, siyasi olarak Bağdat'taki Osmanlı yönetimini ve Baban sancağında bulunan yöneticileri baskı altında tutmaya çalışıyordu. Baban Mutasarrıfı Mahmut Paşa da bunların başında geliyordu. Eskiden beri Osmanlı ve İran devletleri arasında sorun yaratan bu sancaktaki mutasarrıfların tutumları, o gün de benzer sıkıntılar yaratmaya devam etmekteydi. Şehzade Muhammet Ali Mirza, Baban Mutasarrıfı Mahmut Paşa'nın İran'ın hizmetinde olması gerektiğini belirtirken, bölge halkının da kendisine destek vermesi için Mahmut Paşa'yı sıkıştırması gerektiğini söylüyor ve üstü kapalı olarak herkesi bu hususta tehdit ediyordu.¹¹ Tehditlerin ve söylemlerin aslında savaşmak için bahane teşkil ettiği kısa bir süre sonra anlaşılacak ve Şehzade Muhammet Ali Mirza da bölgeyi ele geçirmek için saldırılara girişecekti. 1821 yılı Ekim ayından itibaren Kerkük ve Süleymaniye'de tansiyon yükseldi ve sabık Baban paşalarından Abdullah Paşa'yı da yanına çeken Muhammet Ali Mirza'nın bölgeye

⁸ BOA, HAT, 825/37413-H, 19 Eylül 1820; BOA, HAT, 825/37413-G, 27 Ocak 1820; BOA, HAT, 771/36186-D, Ocak 1820; BOA, HAT, 1/18-A, Ekim 1820; BOA, HAT, 1/18-B, 13 Eylül 1820.

⁹ BOA, HAT, 807/37195, 29 Eylül 1820; BOA, HAT, 807/37195-G.

¹⁰ BOA, HAT, 817/37302-G, 6 Ekim 1821; BOA, HAT, 817/37302-E; BOA, HAT, 817/37302-C, 27 Eylül 1821; BOA, HAT, 817/37302-B-2, 27 Eylül 1821.

¹¹ BOA, HAT, 770/36178, 25 Mart 1821; BOA, HAT, 799/37049-E, 3 Nisan 1821; BOA, HAT, 799/37049, 1 Nisan 1821.

sevk ettiği kuvvetler, Süleymaniye'yi istila ettiler. Reaya, Kerkük Kalesi'ne sığınırken yöneticiler, korkuyla Erbil'e kaçtılar.¹²

2. Savaş Sırasında Salgın Hastalığın İlk Ortaya Çıkışı ve Şehzadenin Ölümü

Kerkük ve Süleymaniye'ye saldıran Şehzade Muhammet Ali Mirza, bölgede kendisine mukavemet edebilecek bir gücün olmadığını farkındaydı. İstanbul da bunu biliyordu ve bu yüzden Bağdat'a takviye olması amacıyla bölgeye asker sevk etmeye çalıştı.¹³ Lakin o sıralarda cephe çatışmaların seyrini değiştirecek beklenmeyen bir gelişme yaşandı. Muhammet Ali Mirza, bölgedeki gerginliği düşürmek ve ateşkesi görüşerek çatışmalara son vermek maksadıyla, Bağdat Valisi Davut Paşa'ya (ö. 1851) 6 Kasım 1821 tarihinde elçiler gönderdi. Davut Paşa da gelen elçilerin davetine karşılık vererek Muhammet Ali Mirza'yla diyalog geliştirilmesine cevaz verdi ve tarafından kendisine elçiler gönderildi. Şehzade Muhammet Ali Mirza'yla görüşen elçiler, İran kuvvetlerinin bölgeden yağmaladıkları malların iade edileceğini söylüyorlardı. Hatta İran ordusu da Kirmanşahan'a çekiliyordu. Her şey Muhammet Ali Mirza'nın lehine seyrederken birdenbire ortaya çıkan bu uzlaşmacı tavrın altında bir şey olduğu, giden elçilerin getirdiği havadislerden anlaşılacaktı. Kirmanşahan Hâkimi Şehzade Muhammet Ali Mirza hastaydı¹⁴ ve durumu da gün geçtikçe ağırlaşıyordu. Kısa bir süre sonra, Şehzade'nin ölüm haberi de geldi. Haber hiç bekletilmeden Sultan II. Mahmut'a (1808-1839) iletildi. Sultan, habere hem sevindi hem de biraz ihtiyatlı yaklaşarak hislerini: “... evrak-ı mezkure meallerine nazaran iki vech hatıra gelür ya kendü geberüb nakz-ı ahdın şeametine uğramış yahud babası helak olub kendüye haberi gelerek şahlığı zabt etmek için süratle İran'a gitmiş ola kangı sureti Devlet-i Aliyyemiz hakkında mucib-i hayr ise cenab-ı hak o sureti ihsan eyleye doğrusu pek mahzuz oldum.” şeklinde ifade etti.¹⁵

Aniden gerçekleşen ve aslında savaşın seyrini değiştiren bu ölümün nasıl olduğu merak konusuydu. Haberin alınmasının üzerinden uzun bir zaman geçmesine rağmen Osmanlı Devleti'ne haberi getiren casuslar, bilgileri tahrif ederek cephe hattına ulaştırıyorlardı. Şark Cephesi'ne iletilen şehzadenin ölüm haberi belki de olumlu bir tesir yaratacağı zannıyla bu şekilde ulaştırılmaktaydı. Yahut konuyla ilgili detaylı istihbarat alınamamıştı. Casuslar, Şehzade Muhammet Ali Mirza'nın Osmanlı kuvvetleri tarafından muharebeler esnasında vurularak öldüğü haberlerini yaymakta ve bu ölümü Osmanlı ordusunun destanlarından biri haline getirmeye çalışmaktaydı.¹⁶ Lakin gerçek bu değildi ve bu ölümün asıl sebebi daha sonra anlaşıldı. Farsça kaynaklar, askerleriyle Kirmanşahan'dan Bağdat'a yürümek için hareket eden Muhammet Ali Mirza'nın, Deli Abbas'a vardığında ağır bir ishale tutulduğunu

¹² BOA, Bâb-1 Asâfi Amedî Kalemî (A.{AMD.}), 71/18, 23 Ekim 1821.

¹³ BOA, HAT, 815/37285, 19 Kasım 1821.

¹⁴ BOA, Bâb-1 Asâfi Mektubî Kalemî (A.{MKT.}), 1625/61, 23 Kasım 1821.

¹⁵ BOA, HAT, 818/37319, 30 Kasım 1821.

¹⁶ BOA, HAT, 806/37166, 13 Şubat 1822; BOA, HAT, 825/37412, 14 Mart 1822; BOA, HAT, 822/37389-H, 13 Şubat 1822; BOA, HAT, 822/37389-J, 19 Şubat 1822.

ve durumunun ağırlaştığına işaret etmişlerdir. Tedavi amacıyla Bağdat'tan gelen İngiliz doktorun çabaları da onu kurtarmaya yetmemiştir. Şehzade, 22 Kasım 1821 tarihinde sabaha karşı hayatını kaybetmiştir. Kaynaklar, aynı tarihlerde bölgede ciddi bir veba salgınının görüldüğüne işaret etmektedirler. Buna ilave olarak Muhammet Ali Mirza'nın ölümüne sebep olan hastalığının belirtileri de göz önünde bulundurulduğunda Şehzade'nin vebadan öldüğü savı ağırlık kazanmaktadır. Fakat bu durum, cenaze üzerinde yapılan bir incelemeye dayanmadığından durumun doğruluğuna dair şüpheler bulunmaktadır. Buna karşın dönemin bazı kaynakları da onun vebadan öldüğü bilgisini vermektedir. Zira o sıralarda Hindistan'da ortaya çıkan vebanın Umman'dan İran sahillerine ulaştığı oradan da bölgeyi etkisi altına aldığı görülmüyordu.¹⁷ Hindistan'a da Çin'den gelen hastalığın günlük 5.000 ila 6.000 kişinin ölümüne sebebiyet verdiği belirtiliyordu.¹⁸ Kerküklü Resul Hâvî de Bağdat tarihini anlattığı eserinde hastalığa detaylarıyla yer veriyordu. Kerküklü, hastalığı daha önce eşi benzeri görülmeyen, adı bilinmeyen ve çok şiddetli bir illet olarak tanımlarken hastalığın çıkış noktasının Hindistan olduğunu söylüyordu. Bombay'da birçok insanın ölümüne sebep olan hastalığın, bölgedeki limanlara yayıldıktan sonra Basra'ya geldiği, burada da çok kısa bir süre içerisinde 15.000 kişiyi öldürdüğü ifade ediliyordu. Hastalık her ne kadar Bağdat'a gelene kadar tesirini yitirse de¹⁹ Şehzade Muhammet Ali Mirza'yı yakalayarak öldürmüştü. Kerküklü, hastalığın tedavisi için İngiliz hekimlerden destek almak ve yapılacak ilaçtan bir miktar temin etmek için Basra mütesellimi vekilinin çabalarından söz etmekteydi. İngiliz hekimler, hastalık için bir tedavi geliştirmişlerdi. Bu tedaviyi içeren risale ve bir miktar ilaç da Basra'ya ulaştırıldı. Fakat o dönemde kullanılmasına çok da gerek kalmadan hastalığın etkisi bölgede azaldı. Arapça olarak kaleme alınan

¹⁷ Muhammed Hasan Han İtimadüssaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasrî*, Cild-i Sevvom, s. 1550-1551; Şehzade'nin ölümünün vebadan olduğu hakkında bilgi veren muhtelif kaynaklar için bk. Sepehr, *Nasihü't-Tevarih: Tarih-i Kacariye ez Agaz ta Payan-ı Saltanat-ı Feth Ali Şah*, s. 330-331; Rıza Kuli Han Hidayet, *Tarih-i Ravzatü'l-Safa-yı Nasrî: Cild-i Nohom Behş-ı Dovvom Donbale-i Saltanat-ı Fethali Şah*, (Tahrân: 1380), s. 7782-7783.

¹⁸ Hasan Fasaî, *History of Persia Under Qajar Rule (Farsname-i Nasrî)*, Farsça'dan Çev: Heribert Busse, (New York-London: Columbia University Press, 1972), s. 166; Bölgeyi saran bir salgın hastalığın var olduğu bilinmekteydi fakat Cevdet Paşa da dahil bazı kaynaklar, hastalığın "kolera" olduğundan söz etmekteydiler. Hatta 1821 yılında Şiraz'dayken ölen İngiliz Konsolosu Rich'in de epidemî halini alan koleradan öldüğü belirtilmekteydi. Bk. James Baillie Fraser, *Narrative of a Journey into Khorasan in the Years 1821 and 1822*, (London: Longman, 1825), s. 99; Bölgede etkili olan salgını kolera olarak niteleyen eserler için bk. Kaveh Farrokh, *Iran at War: 1500-1988*, (Oxford / New York: Osprey Publishing, 2011), s. 204; Stephen Hamsley Longrigg, *Four Centuries of Modern Iraq*, (Oxford University Press, 1925), s. 245, 246; Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, s. 13; Salgının etkisini çeşitli bölgelerde arttırmaya başladığı bir sonraki yıl olan 1822 yılında, The National Archives'ta bulunan belgede, Tahrân'da kolera salgını olduğuna dair bir bilgi de göze çarpmaktadır. Bk. https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100024054342.0x000094. (Erişim Tarihi: 04.11.2020). Elbette öngörümüz, bölgede tek bir salgının etkili olduğu yönündedir. Aynı zamanlarda aynı bölgelerde yaşanan salgını "veba" ve "kolera" olarak niteleyen farklı kaynakların olması akla, her ikisinin birlikte etkili olmuş olabileceği ihtimalini de getirmektedir. Ancak konumuzun çerçevesi, salgını tıbben teşhis ve tahlil etmenin ötesinde, salgının etkili olduğu coğrafyada yaşanan savaşta tahribatının ne gibi sonuçlara sebep olduğunu görmeye çalışmaktır. Diğer taraftan 1817 yılında kolera pandemisinin Hindistan'dan Anadolu'ya kadar uzanan hatta Asya, Kafkasya ve Hazar Denizi'ne kadar yayıldığına görülmesi ve 1823 yılına kadar sürmesiyle savaş coğrafyasını içerisine alan bölgeleri de etkilediğinin tespit edilmesi, bahse konu olan illetin kolera olabileceği ihtimalini kuvvetlendirebilir. Bk. Mesut Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895)*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), s. 6, 7.

¹⁹ Kerküklü Resul Hâvî (Efendi), *Tarih-i Devhatü'l-Vüzera ve Zeyl-i Gülşen-i Hulefa*, (Bağdad: 1246), 172b.

tedavi risalesi, daha sonra zuhur edebilecek benzer bir hastalık için Türkçe'ye de çevrildi.²⁰

Kerküklü, 1821 Eylül'ünden sonra Hindistan'dan Basra'ya ulaşan hastalığın alametlerinden de bahsetmektedir. Kademe kademe hastalığı tarif eden Kerküklü; karın ağrısı, akabinde ishal sonra bedende şiddetli ağrılar ortaya çıktığından bahsederek vücut soğukluğu, kusma ve halsizliğin hastalığın önemli belirtilerinden olduğunu söyler. Hastanın en son aşamada kendisini ölü gibi hissettiğine de vurgu yapan Kerküklü, hastalığın seyri sırasındaki alametlerin detaylarına eserinde ziyadesiyle yer verir.²¹ Tedaviden sonuç alınmasının, hastanın hangi durumda ve hastalık evresinin kaçınıcı saatinde olduğuyla ilgisi vardır. Dolayısıyla uygulanan tedavi, hastanın durumuyla doğrudan alakalıdır.²²

Kızılrat civarında salgın sonucu hayatını kaybeden Şehzade Muhammet Ali Mirza'nın²³ cenazesi Kirmanşahan'a götürülür. Fakat savaş bittikten sonra Bağdat Valisi Davut Paşa, bir jest yaparak cenazeyi gerekli ihtimamı göstermek suretiyle Bağdat'ta defnettirir.²⁴ Zira Şiiler için kutsal sayılan Bağdat ve atebat-ı aliyat, yüzyıllarca ziyaret edilen ve öldükten sonra da defnedilmek istenilen yerler arasındadır.

3. Salgınla Birlikte Bağdat Cephesinde Yaşanan Mücadele

Şehzadenin ölümünden sonra cephe hattında bir kırılma yaşandı. Nitekim İran ordusu, geri çekilerek saldırılarına bir müddet için ara vermişti. Fakat iki ülke arasındaki savaşın henüz Şark Cephesi'nde devam ediyor olması, Bağdat'ta açılan cephenin idaresi için bir tayin yapılmasını gerekli kılmıştı. Bu yüzden, vefat eden Şehzade Muhammet Ali Mirza'nın en büyük oğlu Muhammed Hüseyin Mirza, babasının yerine göreve getirildi.²⁵ İlk etapta barış yanlısı bir profil çizerek Bağdat valisini de misaka davet eden Hüseyin Mirza, bölgedeki aşiretleri tahrik ederek asıl hedefinin savaşa devam etmek olduğunu açıkça gösterdi²⁶ ve çok geçmeden Osmanlı topraklarına saldırarak babasının hedeflediği Bağdat'ı alabilmek için gayret etmeye başladı. Lakin kendisinin bu çabaları bir sonuç vermedi ve Bağdat Valisi Davut Paşa'nın Mendelcin'e göndermiş olduğu kuvvetler, İran akınlarını püskürtmeyi başardı. Ancak şu net olarak görüldü ki İran ve dolayısıyla Hüseyin Mirza, hedeflerinden vazgeçmeyecekti. Bu da Davut Paşa'yı, merkezden yardım istemeye ve cephe hattının daha da fazla kuvvetlendirilmesi gerektiği düşüncesine sevk etti.²⁷

Bağdat'ta İran saldırıları, salgına rağmen uzun bir süre kesilse de aralıklarla etkisini göstermeye devam etti. Babası Muhammed Ali Mirza'nın ölmeden önce

²⁰ Kerküklü, *Tarih-i Devhatü'l-Vüzera ve Zeyl-i Gülşen-i Hulefa*, 173a.

²¹ Kerküklü, *Tarih-i Devhatü'l-Vüzera ve Zeyl-i Gülşen-i Hulefa*, 173a-b.

²² Tedavinin detaylarıyla alakalı yine bk. Kerküklü, *Tarih-i Devhatü'l-Vüzera ve Zeyl-i Gülşen-i Hulefa*, 173b, 174a.

²³ Kerküklü, *Tarih-i Devhatü'l-Vüzera ve Zeyl-i Gülşen-i Hulefa*, 176a.

²⁴ BOA, HAT, 788/36750-K, 5 Haziran 1824; BOA, HAT, 788/36750-P, 5 Haziran 1824.

²⁵ Sepehr, *Nasihüt-Tevarih: Tarih-i Kacariye ez Agaz ta Payan-ı Saltanat-ı Feth Ali Şah*, s. 331.

²⁶ BOA, HAT, 815/37282-C; BOA, HAT, 821/37384-E; BOA, HAT, 821/37384-C.

²⁷ BOA, HAT, 795/36862, 1 Ocak 1822.

belki de ölüm korkusuyla tesis etmek için çabaladığı barışı bozan Hüseyin Mirza, ordusuyla Deli Abbas'a gelerek Bağdat'ı tazyik etti. Bunun üzerine Davut Paşa'nın merkezle istişareleri ve civar bölgelerden gelmesini istediği askerler, Halep ve Diyarbakir'den temin edilerek Kerkük ve Erbil'de konuşlandırıldı. Fakat hem bölgede bulunan askerin niteliksizliği hem de sayıca azlığı, Davut Paşa'yı konuyla ilgili başka çözümler aramaya itti ve kendisi, bölgenin önemli ismi Rakka Valisi Behram Paşa'yı sürece dahil etti. Burada amaç, mühim bir silahlı kuvvete sahip olan Milli Aşireti'nden istifade etmektir.²⁸ Her ne kadar bu hususta gayret sarf edilse de Milli Aşireti'nin potansiyel gücünden faydalanmak mümkün olmadı. Muharip asker gücünü arttırmayı çok da başarabildiğini söyleyemeyeceğimiz Davut Paşa, Mayıs 1822'ye kadar bölgede hüküm süren salgın sonrası gücü kırılan ve tecrübesiz bir komutan tarafından idare edildiği söylenebilen İran kuvvetleri karşısında durmayı başardı. Hatta bu zaman aralığında yani cephenin açıldığı zaman diliminde, İran safında yer alan Harici Abdullah Paşa dahi mağlup edildi.²⁹ Bu galibiyetin verdiği moralle Osmanlı kuvvetleri bu sefer, savunmadan saldırıya geçmeye başladı ve Ağustos 1822 itibariyle Sinne ve Avraman'a yağmalar gerçekleştirdi. Bu saldırılarda Merivan ve Bane'yi ele geçiren Osmanlı kuvvetleri, elde ettiği başarılarla şark hattında alınan ağır yenilgilerin aksine başarılar elde ederek Sultan II. Mahmut'u heyecanlandırmayı da başardı.³⁰

Kirmanşahan'da konuşlanmış İran kuvvetlerinin Eylül 1822'ye kadar toparlanıp buradan Osmanlı topraklarına çok ciddi saldırılarda bulunduğunu söylemek zordur. Lakin akabinde 15.000 askerden oluşan kuvvetleriyle İran, Mendelcin'e saldırmış ve çoğunluğu Şiiilerden oluşan bölge ahalisi İran'a mukavemet göstermeden şehri teslim etmiştir. Buradan aldığı cesaretle Bakuba bölgesine intikal eden İran kuvvetleri Bağdat'ı tehdit etmeye başlamıştır.³¹ Ekim ayında harekate başlayan İran kuvvetlerini Davut Paşa, Diyale Nehri'nin diğer yakasında durdurmayı başarmıştır. İki ordu arasında yaşanan çatışmalarda İran ordusu da hayli kayıplar vermiştir.³²

Bundan sonra Osmanlı ve İran kuvvetleri arasında Mayıs 1823'e kadar çok büyük çatışmalar olmamıştır. Bağdat Cephesi'nde hastalığın ve kayıpların etkisiyle yorgun düştüğünü söyleyebileceğimiz İran ordusu, eline geçen Mendelcin'i de bölgeye yapılan harekât neticesinde Davut Paşa'ya kaptırmıştır.³³ İki ülke arasındaki savaş bitiren 1823 Erzurum Antlaşması³⁴ öncesi son çatışmalar olarak niteleyebileceğimiz bu saldırılar sonrasında İran'ın toparlanarak, antlaşmadan sonra tutumunu değiştirip bölgeyi ablukada tuttuğu gözlemlenmiştir.³⁵

²⁸ BOA, HAT, 820/37360, 28 Mart 1822.

²⁹ BOA, HAT, 385/20640-F, 5 Mayıs 1822.

³⁰ BOA, HAT, 803/37117, 11 Ağustos 1822.

³¹ BOA, HAT, 795/36868-D, 24 Eylül 1822.

³² BOA, HAT, 803/37115, 12 Ekim 1822.

³³ BOA, HAT, 797/36975, 28 Mayıs 1823.

³⁴ 28 Temmuz 1823 tarihinde imzalanan Erzurum Antlaşması ve maddeleri için bk. BOA, HAT, 1438/59105, 28 Temmuz 1823.

³⁵ BOA, HAT, 811/37216, 17 Ekim 1824.

4. Şark Cephesi'nde Salgının Görülmesi ve Salgının Abbas Mirza'nın Kuvvetlerine Sirayet Etmesi

Bağdat Cephesi'nde 1821 yılının Kasım ayından itibaren yayılmaya başlayan ve çok uzun bir süre İran kuvvetlerini etkileyen salgın hastalık, bölgedeki Osmanlı kuvvetleri içerisinde zayıflığa sebebiyet vermemişti. Halk arasında ölümlere yol açtığı görülen salgının, Şark Cephesi'ne ulaşması vakit aldı. Şark Cephesi'ndeki İran kuvvetlerine komuta eden Şehzade Abbas Mirza, komuta ettiği birliklerle zaferler kazanıyor ve Osmanlı kuvvetlerine büyük zayıflıklar verdiriyordu. Bu sayede, bölgenin büyük bir kısmını yağmalayan ve şarkta birçok önemli kilit serhat kalesini zapt eden İran, 1822 yılının yaz aylarına gelindiğinde, Osmanlı kuvvetleri karşısında hayli üstün durumdaydı. Nevruzdan sonra uzun bir süre sessiz kalan ve kalabalık kuvvetlerle saldırmayı tercih etmeyen İran kuvvetlerinin, Eleşkirt bölgesinden kalabalık bir grupla saldıracağı istihbaratı alınmıştı. Nitekim Eleşkirt Kalesi, daha önce İran tarafından zapt edilmişti. Bu yüzden tedbir amaçlı ilk önce Muş Mutasarrıfı Selim Paşa'nın, emrindeki aşiret kuvvetleriyle bölgeye gitmesi düşünüldü.³⁶

Şark Seraskeri Rauf Paşa, uzun süredir galibiyet elde edemeyen Osmanlı kuvvetlerinin bozulmaması ile İran'ın olası bir Erzurum harekâtını engellemek ve Kars'ın işgal edilmesini önlemek amacıyla diğer paşaları da bölgede görevlendirme yolunu seçti. Bu doğrultuda Maraş ve Rakka Valisi Mehmet Celalettin Paşa, Eleşkirt civarındaki Velibaba'ya ve Hüsrev Paşa da Kars'a vazifelendirildi.³⁷ Ayrıca Sabık Kars Muhafızı Hafız Ali Paşa da Velibaba'ya görevlendirilen isimlerdendi.³⁸ Diğer taraftan Rauf Paşa, yaptığı mühimmat ve çadır takviyesine ilaveten bölgeye ulufeli, delil ve hayta askerinin de gönderilmesini sağladı.³⁹

3 Ağustos 1822 tarihinde İran kuvvetlerinin beklenen saldırısı başladı ve Eleşkirt sahrasında Osmanlı kuvvetleriyle İran askerleri arasında yoğun çarpışmalar yaşandı.⁴⁰ Hoy Hanı Hasan nam-ı diğer "Sarı Arslan", Abbas Mirza'nın emrindeki kuvvetlerle birleşerek Eleşkirt'teki Osmanlı ordusuna saldırdı ve Osmanlı askerlerini perişan etti. Birçok Osmanlı askerinin hayatını kaybettiği saldırılarda İran kuvvetleri, Osmanlı ordusuna ait çokça mühimmatı da ele geçirdi.⁴¹ Çok kısa bir sürede mağlup olan Osmanlı askerlerinin büyük bir kısmının aslında savaşmadığı, özellikle nefir-i âm askerinin ve Selim Paşaya bağlı aşiret kuvvetlerinin firar etmeyi tercih ettiği görüldü.⁴²

İran'ın ilerleyişine karşı tedbirler alınmaya çalışılırken, Selim Paşa'nın muharebe esnasındaki tutumunun sorgulanması gerekiyordu. Kendisi verdiği beyanda elden gelen gayretin gösterilmesine rağmen hayli zayıflık verdikten sonrası Hınıs'a

³⁶ BOA, HAT, 793/36834, 18 Haziran 1822; BOA, HAT, 791/36813, 30 Temmuz 1822.

³⁷ BOA, HAT, 789/36789, 3 Temmuz 1822.

³⁸ BOA, HAT, 793/36835-K, 9 Temmuz 1822.

³⁹ BOA, HAT, 767/36140, 28 Temmuz 1822.

⁴⁰ BOA, HAT, 791/36817-C, 5 Ağustos 1822.

⁴¹ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-Safa-yı Nasri: Cild-i Nohom Behş-ı Dovvom Donbale-i Saltanat-ı Fethali Şah*, s. 7794.

⁴² BOA, HAT, 791/36817-B, 6 Ağustos 1822.

geri çekilmeye mecbur kaldıklarını ifade ediyordu. Bu sırada İran ordusunun nerede olduğu malum değildi. Selim Paşa bu duruma ilk defa açıklık getiren “... yanıkara dimekle meşhur bir bela-yı nagehani üzerlerine nazil olub bir mikdar adamları helak oldukda ...” ifadelerini kullanacak ve İran kuvvetlerinin arasında peyda olan bir hastalığın, ordularının geri çekilmesine sebep olduğunu ifade edecekti.⁴³ Yine Yusuf adlı bir casus da benzer istihbaratı getirecek ve “yanıkara” olarak tarif ettiği bir hastalığın, İran kuvvetlerini etkilediğini hatta Şehzade Abbas Mirza'nın da bu hastalıktan öldüğünü söyleyecekti.⁴⁴

İran ordusunun Eleşkirt'te elde ettiği zafer sonrası geri çekildiği⁴⁵ ve ordu içerisinde bir hastalık zuhur ettiği bilgisi doğrudu ama Şehzade Abbas Mirza'nın öldüğüne dair verilen haber gerçeği yansıtmıyordu. Hatta Sultan II. Mahmut, Eleşkirt'te yaşanan bozgun sonrası hedef tahtasına oturtulan Selim Paşa'nın da verdiği Abbas Mirza'nın biraderi Muhammet Ali Mirza gibi öldüğü haberini “... şehzadenin fevti haberi Selim Paşa tarafından ihbar olmağla pek de itimada şayan olmayub bir nev iğfal olması hatıra gelür ...”⁴⁶ ifadeleriyle inandırıcı bulmadığını ima ediyordu.

İran kuvvetlerinin geri çekildiğine dair haberler artık yavaş yavaş doğrulanmaya başlamıştı. Hasankale Zabiti Fethullah Bey, bu haberi teyit ederek bilgi veren isimlerden biriydi. Hatta o da casuslardan aldığı istihbaratı bildiriyor ve bu geri çekilmenin, Acem ordusu içerisinde çıkan bir hastalıktan dolayı gerçekleştiğini ifade ediyordu.⁴⁷ Bilgiyi doğrulayanlar kervanına Kars Muhafızı Osman Paşa da katılmıştı. Kendisi Rauf Paşa'ya arzında, Acem askerleri içerisinde ortaya çıkan veba illeti sonrası bu askerlerin geri çekildiği ve çekilen askerlerin Hoy ve taşradaki bölgelere sığındıklarını söylüyordu. Alınan bilgi, Revan'da hastalığın ciddi şekilde yayıldığı yönündeydi. Osman Paşa'nın bu bilgileri verirken “... Kızılbaşın ehl-i sünnete tasallutu akabinde bu vechile içlerine veba musallat olduğu ...” sözlerini sarf etmesi, onun durumu bir mezhepsel zafer olarak taçlandırma gayreti içerisinde olduğu hissini vermekteydi.

Bu hastalığın önce bir savaş taktiği olabileceği ihtimali akla geldi fakat yakın zamanda İran Kaymakamı Mirza Ebulkasım Ferahani'nin Osmanlı Devleti'ne yaptığı teklifler, bu ihtimali biraz daha zayıflattı.⁴⁸ Dönemi ele alan Farsça kaynaklar da veba salgınından bahsetmekteydi. Hatta İran'da yüz bin kişinin vebadan can verdiği ifade edilmekteydi.⁴⁹ Öte yandan Cevdet Paşa'nın, bölgede etkisini gösteren kolera salgınının Abbas Mirza kuvvetlerini ricata mecbur ettiğini ifade etmesi ve geri çekilen İran ordusunun salgından ölen askerlerinin cenazelerini dahi defne

⁴³ BOA, HAT, 771/36183-C, 17 Ağustos 1822.

⁴⁴ BOA, HAT, 771/36183-E.

⁴⁵ Rauf Paşa, İran kuvvetlerinin geri çekildiğine dair alınan haberi teyit ettirmek için Tüfenkçibaşısı Mehmet Ağa'yı görevlendirmişti. Haber doğrulansa da ordunun neden geri çekildiği öğrenilememişti. Bk. BOA, HAT, 793/36838-A, (12 Ağustos 1822).

⁴⁶ BOA, HAT, 771/36183.

⁴⁷ BOA, HAT, 793/36838-C; BOA, HAT, 792/36826-B.

⁴⁸ BOA, HAT, 789/36797, 13 Ağustos 1822.

⁴⁹ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-Safa-yı Nasri: Cild-i Nohom Behş-ı Dovvom Donbale-i Saltanat-ı Fethali Şah*, s. 7798.

fırsat bulamadığını söylemesi dikkate değer bir bilgidir. Yine Cevdet Paşa, bu ricattan çok kısa bir süre sonra İran'ın, Osmanlı Devleti ile barış yaptığını söyleyerek⁵⁰ bir nevi sıcak savaşın bitişinin ve cepheden masaya geçişin sebebini, İran ordusunu helak eden salgın hastalığa bağlamaktadır.

Hastalığın Şark Cephesi'nde İran ordusuna sirayet ettikten kısa bir süre sonra barış yapıldığına dair Cevdet Paşa tarafından verilen bilgiler, tam olarak gerçeği yansıtmaz. Zira bir müddet geri çekilen İran kuvvetlerinin daha sonra o yıl içerisinde Kars bölgesine saldırılar gerçekleştirdiği hatta Revan Serdarı Hüseyin Han'ın o bölgeden 1822 Kasım'ında çekildiği görülmektedir.⁵¹ Nitekim iki ülke arasında savaşı bitiren barış antlaşması, 28 Temmuz 1823 yılında imzalanmış⁵² barış görüşmeleriyse 26 Haziran 1823 tarihinde başlamıştır.⁵³ Fakat neresinden bakılırsa bakılsın, savaş esnasında ortaya çıkan bu salgın hastalık, İran ordusunun geri çekilmesinde ve gücünün kırılmasında önemli bir paya sahiptir. Dolayısıyla bu salgının, iki ülkeyi barışa sevk eden gelişmelerden biri olduğunu söylemek yerinde olur.

Sonuç

İki ülke arasında gerçekleşen son savaş olma özelliğine sahip olan 1820-1823 Osmanlı-İran savaşı sırasında ortaya çıkan salgın hastalık, bu savaşı neticelendiren zorunlu sebeplerden biri olarak değerlendirilebilir. Ancak bunun tek ve yeterli bir sebep olduğunu iddia etmek, savaşın seyrine bütünsel olarak bakıldığı takdirde çok da mümkün görünmemektedir. Zira bu ülkeleri savaşa götüren birtakım sebepler varken, onları savaşı bitirmeleri için teşvik eden unsurların da olabileceği, ihtimalden uzak tutulmamalıdır. Bu unsurlardan biri olarak değerlendirilebilecek İngiltere, savaşın başından beri İran'ın silahlı mücadeleden uzak durmasını sağlamaya çalışmış ve en nihayetinde iki ülkenin barış yapmasında da teşvik edici olmuştur. Elbette yaşanan salgın hastalık, her iki cephede de etkili olmuş ve bilhassa İran ordusu içerisinde yayılmıştır. Bu durum, askerî olarak savaşı önde götürdüğü söylenebilen İran'ın motivasyonunu etkilemiş ve İran askerleri, savaşmak yerine mecburî geri çekilmeyi tercih etmiştir. 1821 Kasım'ında Bağdat cephesinde ölen İran şehzadesi, özellikle o cephede büyük bir askerî kırılmaya sebep olmuş, ertesi yıl Şark Cephesi'nde yine İran ordusu içerisinde yayılan salgın, bu ordunun da topraklarına geri çekilmesini zorunlu kılmıştır. Bu açıdan bakıldığında salgının, sadece İran ordusunu etkilediği söylenebilir. Diğer taraftan bu salgın hastalığın hangi isimle tanımlanması gerektiği de ayrı bir bahis konusu olmuştur. Tıbbî olarak belirtileri açıklanan hastalıkla ilgili bilgi veren Türkçe, Farsça ve İngilizce kaynakların salgını kolera, taun ve veba olarak tanımladıkları görülmektedir. Nitekim bu çalışmada üzerinde durulan konunun çerçevesi, hastalığın tıbbî adının tespiti

⁵⁰ Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, s. 12.

⁵¹ BOA, HAT, 794/3684I-H, II Kasım 1822.

⁵² Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-Safa-yı Nasri: Cild-i Nohom Behş-ı Dovvom Donbale-i Saltanat-ı Fethali Şah*, s. 7815.

⁵³ Yüksel Çelik, *Şeyhül-Vüzerâ Koca Hüseyin Paşa: II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), s. 179.

olmadığından, o dönemde yaşanan bu salgın hastalığın tam olarak ne olduğunun teşhis edilmesi de ayrı bir çalışmanın konusu olmalıdır.

Askerî ve siyasi olarak kısa süre içerisinde kaldığı bir dönemde İran ile savaşmak zorunda kalan Osmanlı Devleti, her iki cephede de yenik götürdüğü savaşı, kadehin cilvesi denebilecek bir sebebin de etkisiyle masada kaybetmekten kurtulmuştur. Zira savaşı bitiren Erzurum Antlaşması'nın maddeleri incelendiğinde, Osmanlı Devleti'nin toprak kaybetmeden savaştan çıktığı ve maddelerin genellikle iki ülke arasındaki siyasi, sosyal, dinî ve ticarî ilişkileri düzenlediği görülmüştür.

EXTENDED ABSTRACT

As we entered the first half of the 19th century, the Ottoman and Iranian states, which had been fighting each other for centuries, were caught in a political position in the middle of the political conflicts of the great powers. The failure to resolve the issues that have been problem between the two countries from the past has lead up the political tensions to an armed conflict. Iran, which suffered heavy losses against Russia in the period until the first quarter of the century, could not get the support it expected from the Ottoman Empire and as a result of not finding an opportunity to act together it resorted to methods that would further strain relations.

The Ottoman and Iranian states, sent ambassadors to each other in order to reduce the tension between the countries, could not solve their problems by this way, and the process turned into a war between the states that would last for about three years. Towards the end of 1820 the war had officially begun. Sons of the Shah of Iran Feth Ali Shah, Prince Abbas Mirza and Muhammet Ali Mirza, were the commanders of the military forces on two fronts where the war took place. In the clashes that intensified especially on the eastern front, Abbas Mirza caused serious casualties to the Ottoman forces consisting of dispersed and irregular troops. In Baghdad, another front where conflicts took place, Muhammet Ali Mirza was leading the war against the Baghdad Governor Davut Pasha, who commanded the Ottoman troops in the region until the end of 1821. However, this superiority was interrupted at an unexpected moment. Iran, which had been victorious on both fronts militarily and politically, was shaken by the sudden death of Muhammet Ali Mirza, who commanded the Iranian forces on the Baghdad front. This situation caused Iranian forces to withdraw from the region. First of all, the curious subject was why and how the prince died because sudden deaths also occurred in the region. Persian, Turkish and English literature mentioning the period said that this sudden death of the prince was due to an epidemic that spread to the region. This epidemic, which was expressed as cholera in some sources as a plague / taun in some others, affected especially India and Iran.

Iranian chronicles telling the period stated that many important statesmen lost their lives with the epidemic that emerged. In this respect, the year 1821 affected Iran very negatively. The epidemic was very influential not only in the battlefield, but also on Iran's coasts near the Persian Gulf. On the other hand, many important names in the war died due to the epidemic. In particular, the epidemic, which was seen to affect the Baghdad front with the death of Prince Muhammet Ali Mirza in the first place, resulted in the sudden withdrawal of Iranian forces. As a matter

of fact, it was seen that the Iranian troops, which constantly harassed the region through Kermanshah, followed a course away from the conflict for about five months. During this time, it was hard to say that the Iranian forces, which tried to recover militarily, were now at their old strength. The incapability of Hüseyin Mirza, who commanded the Iranian troops after the death of his father, Muhammet Ali Mirza, militarily, prevented Iran from reaching its targets in this front.

On the eastern front, another front where the war took place, the Iranian forces under the command of Abbas Mirza led the war until the summer of 1822 and suffered great defeats for the Ottoman forces. The Ottoman army suffered a heavy defeat in the battle that took place in the summer of 1822 in the Eleşkirt district of Ağrı and the Iranian forces made serious preparations. Concerned that the eastern army would march towards Erzurum, with this defeat, the Iranian forces suddenly withdrew. Ottoman soldiers and bureaucrats were quick to realize that the epidemic that spread within the army caused this retreat. The epidemic that spread from the Persian Gulf to Iraq in the previous year caused deaths among the Iranian soldiers fighting on the eastern front in the following year, which changed the course of the war. The return of the Iranian army to their own lands by staying away from conflicts for a while protected the Ottoman Empire from a great invasion.

It was difficult to say that the Iranian forces, which would start the attacks again after a while, were now in their old power. Although it could not be considered as the only reason, the epidemic had also reduced the power of Abbas Mirza's forces. It is more correct to consider this epidemic, which some sources dealing with the period cite as the only reason for the end of the war, as only one of the important reasons for peace.

In addition, the sources include the expressions of cholera, plague and taun on what the name of the epidemic disease is, not allowing using a term to describe the disease. Yet this study includes an analysis on how much the disease affects the war between the two countries, rather than determining the name of this disease. On the other hand, the possibility of the each aforementioned diseases may be experienced in the region should always be considered and the medical analysis to be made about what the disease is should be done within this framework.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-1 Asâfi Amedî Kalemi (A.AMD.)

Bâb-1 Asâfi Mektubî Kalemi (A.MKT.)

Cevdet Hariciye (C.HR.)

Hatt-1 Hümayun (HAT.)

Kaynak Eserler ve Araştırmalar

Ahmed Cevdet (Paşa): *Tarih-i Cevdet*, C. XII, 2. Basım, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1309.

Ayar, Mesut: *Osmanlı Devleti'nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895)*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2005.

Çelik, Yüksel: *Şeyhül-Vüzerâ Koca Hüseyin Paşa: II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*, Ankara: TTK, 2013.

Farrokh, Kaveh: *Iran at War: 1500-1988*, New York: Osprey Publishing, Oxford, 2011.

Fasai, Hasan: *History of Persia Under Qajar Rule (Farsname-i Nasirî)*, Farsça'dan çev: Heribert Busse, New York-London: Columbia University Press, 1972.

Fraser, James Baillie: *Narrative of a Journey into Khorasan in the Years 1821 and 1822*, London: Longman, 1825.

Hidayet, Rıza Kulu Han: *Tarih-i Ravzatü's-Safa-yı Nasiri (Cild-i Nohom Behş-ı Dovvom Donbale-i Saltanat-ı Fethali Şah)*, Tahran: 1380.

Kalantari, Yahya: *Feth Ali Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri (1797-1834)*, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Son Çağ Tarihi Kürsüsü, İstanbul, 1976.

Keçeci, Serkan: *The Grand Strategy of the Russian Empire in the Caucasus against Its*

Southern Rivals (1821-1833), (Doktora Tezi), The London School of Economics and Political Science, London, 2016.

Kerküklü Resul Hâvî (Efendi), *Tarih-i Devhatü'l-Vüzerâ ve Zeyl-i Gülşen-i Hulefa*, Bağdad 1246.

Longrigg, Stephen Hamsley: *Four Centuries of Modern Iraq*, Oxford University Press 1925.

Muhammed Hasan Han İtimadüssaltana: *Tarih-i Muntazam-ı Nasirî*, Cild-i Sevvom.

Sepehr, Muhammed Taki: *Nasihüt-Tevarih: Tarih-i Kacariye ez Agaz ta Payan-ı Saltanat-ı Feth Ali Şah*, Cild-i Evvel, Esatir, Tahran: 1390.

Şânî-zâde Ata'ullah Mehmed Efendi, *Şânî-zâde Târîhi (1223-1237 / 1808-1821)*, C. II, haz.: Ziya Yılmaz, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2008.

Online Kaynaklar

https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100024054342.0x000094 (ErişimTarihi: 04.11.2020)

Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Nasıra Şehri (1864-1917)*

*The Nazareth City in the Last Period of the Ottoman Empire
(1864-1917)*

MUSTAFA TEKBAŞ**

öz

Nasıra şehri, Hz. Meryem'in yaşadığı ve Hz. İsa'nın peygamberliğini ilan edene kadarki yaşamını geçirdiği bir yer olması nedeniyle Hristiyanlarca kutsal bir belde olarak kabul edilmiştir. Aynı zamanda Hz. Üzeyir, Hz. Lut ve Hz. Yunus ile Hz. Meryem'in nişanlısı Yusuf en-Neccar'la ilgili izler taşıyan ve bugün on binlerce Müslümanın yaşadığı şehir, İslam tarihi açısından da önemli bir yere sahiptir. Şehir dört yüzyıl gibi uzun bir süre Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinde kalmıştır. Bu çalışmamızda, Nasıra'nın Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki idari, dinî ve sosyal durumu ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Nasıra, Osmanlı Devleti, Filistin, Kudüs, Akka.

ABSTRACT

The city of Nazareth is considered sacred by Christians because Saint Mary lived there, as did Jesus until he declared his prophethood. The city, which has signs from Yusuf en-Neccar (Mary's fiancée) and prophets Lut, Yunus and Uzair and has been hosting ten thousands of Muslims, has also an important place in the history of Islam. The city remained under the rule of the Ottoman Empire for four centuries. This study will discuss the administrative, religious and social situation of the city in the last period of the Ottoman Empire.

Keywords: Nazareth, Ottoman Empire, Palestine, Jerusalem, Acre.

1856 yılında yayımlanan Islahat Fermanı¹ ve Kırım Savaşı'nı (1853-1856) bitirmek için imzalanan Paris Antlaşması'yla (1856) Osmanlı topraklarında yaşayan

* Makale Geliş Tarihi: 23 Ekim 2020, kabul tarihi: 6 Aralık 2020, araştırma makalesi.

** Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul/Türkiye, kesaphanak@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2545-301X>.

¹ TDV İslam Ansiklopedisi, "Islahat Fermanı", erişim: 24.11.2020, <https://islamansiklopedisi.org.tr/islahat-fermani>

gayrimüslimlere yeni haklar tanınmıştır.² Bu çerçevede Arz-ı Filistin'de bulunan kutsal yerlerde de gayrimüslimlerin faaliyetleri artmıştır. Hz. İsa'ya hamile kalacağına Hz. Meryem'e burada müjdelendiğine, Hz. Meryem'in ve peygamberliği döneminin başlangıcına kadar Hz. İsa'nın burada yaşadığına inanılan Nasıra şehri de bu faaliyetlerden nasibini almıştır.³ Bu çalışmada şehrin bu dönemdeki idari durumu, demografik yapısı ve şehirde Osmanlı'nın son döneminde yoğun bir şekilde inşa edilen dinî ve sosyal yapıları ele alınacaktır.

İdari Yapı

XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren II. Mahmud (1808-1839) döneminde ve Tanzimat Fermanı (1839) sonrası önemli idari reformlar gerçekleşmiştir. Geçiş dönemi diyebileceğimiz bu dönemde bilhassa timar sisteminin kaldırılması ve taşradaki yönetim anlayışında yeni arayışlara gidilmesine neden olmuştur. Bu bağlamda ortaya çıkan karışıklıkların giderilmesi için 1864 ve 1871 yıllarında çıkarılan nizamnamelerle taşra yönetiminde yeni bir döneme girilmiştir.⁴ 1864 Vilayet Nizamnamesi ile Osmanlı hükümeti, taşra yapılanmasında bir takım değişikliklere gitmiş ve her kazaya bir kaymakam tayinini karara bağlamıştır. Bu doğrultuda Akka vilayetine bağlı olan 1 nahiyeye ve 53 köyden müteşekkil Nasıra kazasına da kaymakam tayin edilmiştir.⁵ Akka sancağı, 1864 ve 1866-67 yıllarında Sayda vilayetine 1865 ve 1868-1888 yılları arasında Suriye vilayetine bağlanmıştır.⁶ 1873'te kazada ilk defa belediye meclisi kurulduğu görülmektedir. Ayrıca 1880 öncesi meclis-i deavi olan kaza meclislerinin ismi diğer kazalarda mahkeme-i ibtidaiyye olmuşken Nasıra'da bu isim mahkeme-i bidayet olarak değiştirilmiştir.⁷ 1888 yılından itibaren ise Beyrut vilayetinin ihdas edilmesiyle Akka sancağı ve ona bağlı olarak Nasıra kazası da Beyrut vilayetine bağlanmıştır.⁸

H. 1318/M. 1900-1901 yılı Beyrut Vilayet Salnamesi'ne göre kaza 264.545 dönüm yüz ölçüme sahiptir. Mülki idari alanı olarak Akka sancağına bağlı Merkez, Taberiye, Safed, Hayfa gibi kazalarla çevrilidir. Bu dönemde Nasıra kazasının kaymakamı Mehmed Said Bey'dir. Yine kazada, kaza idare meclisi, vesait-i nakliye-i askeriye komisyonu, bidayet mahkemesi bulunmaktadır. Belediye başkanı Abbas Fehum Efendi'dir. Kazada başkanlığını Mehmed Süleyman Efendi'nin yaptığı bir ticaret ve ziraat odası, başkanlığını kaymakamın yaptığı maarif şubesi vardır. Bunun dışında başkanlığını Poles Kavar Efendi'nin yaptığı Ziraat Bankası'nın bir

² [Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri: Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları*, C. I, (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları), 1953, s. 350-351.

³ İncil (Matta, Markos, Luka, Yuhanna), İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 1998, Luka:1/26-52, s. 114.

⁴ Mustafa Gençoğlu, "1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2/1 (2011), s. 30-32.

⁵ Ali İhsan Aydın, *Osmanlı Filistininde Bir Sancak: Akka*, (İstanbul: Taşmekelep Yayın Atölyesi-Ortadoğu ve Afrika Araştırmacıları Derneği), 2016, s. 29 ve s. 48.)

⁶ Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, 2. Basım, (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları), 2017, s. 574.

⁷ Aydın, *Akka*, s. 48-49.

⁸ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Beyrut*, (Beyrut: Vilayet Matbaası, 1310), s. 178-186.

şubesi bulunmaktadır. Şehirde Rum Ortodoks Metropolitiği, Latin Ruhanişi Reisi, Rum Katolik Ruhanişi Reisi, Marunî Ruhanişi Reisi gibi gayrimüslimlere ait kurumlar görülmektedir.⁹ Bu dönemde gayrimüslimler Nasıra'da kaza idare meclisinin çoğunluğunu oluşturmaktadırlar.¹⁰

Nasıra'nın daha önceden belirtildiği üzere Hristiyanlık tarihi açısından önemli olaylara şahitlik yapmış bir merkez olmasından dolayı birçok devletin ve vatandaşlarının ilgisini çektiği görülmektedir. Bu bağlamda idarî olarak Nasıra'nın Kudüs'e bağlanması hususunda talepler ve gelişmeler söz konusu olmuştur. Bölgeye birçok ülkeden Hristiyan hacı adayları gelmekte, bu hacılar Kudüs'ten sonra Nasıra'yı ziyaret etmeyi istemekteydiler. Bölgeye ilgi gösteren devletlerin başında gelen Rusya'nın Kudüs Sefiri, Küçük Kaynarca Antlaşması'nın (1774) 8. maddesindeki: “*Memûriyet-i Osmaniyenin ne Kudüs-i Şerîf ile mahall-i sâirede ne de bu mahallerden hiç birinin yolları üzerinde seyâhat eden Rus züvvâr ve yolcularından cizye ve haraç ve diğer ve sâir bir gûne resm istifâsını hak ve selahiyetleri olmadığı*” ahkâmına aykırı işlem yapıldığını beyan etmiştir.¹¹ Bu bağlamda Rusya'dan gelen ziyaretçilerden Osmanlı topraklarında Nasıra'nın bağlı olduğu Beyrut eyaletinden müstakil Kudüs sancağına gidiş gelişlerde mürur tezkiresi¹² alınmasının uygun olmadığını ve buna bağlı olarak ziyaretçilerin bir ücret ödemek zorunda kalmalarından bahisle durumun ziyaretçileri müşkül duruma düşürdüğü Hariciye Nezareti'ne iletilmiştir. Bundan sonra Nasıra'nın Kudüs'e bağlanma süreci başlamıştır. Hariciye Nezareti'nin Nasıra'nın Kudüs sancağına bağlanması hususundaki tezkiresi Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ'da müzakere edilmiş ve Nasıra'nın Kudüs'e uzaklığı nedeniyle kazanın idaresinin zor olacağı itirazlarına rağmen hazırlanan mazbata Sadrazam Avlonyalı Mehmed Ferid Paşa tarafından padişaha sunulmuştur.¹³ Padişahın uygun görmesi sonucunda hazırlanan bir irade ile 1906 yılında Nasıra kazası, müstakil Kudüs sancağına bağlanmıştır. (1906)¹⁴

Nasıra'nın Kudüs'e bağlanma kararı itirazlara da sebep olmuştur. Kazanın Akka'ya birkaç saatlik, Kudüs'e birkaç günlük mesafede olması kaza idarecilerinin ve ahalisinin tepkisine neden olmuştur.¹⁵ Kasaba ileri gelenleri tarafından, ilgili makamlara yazılan şikâyetlerde Nasıra'nın Kudüs ile bir münasebetinin olmadığı beyan edilmiştir. Kaza ahalisinin bu durumdan dolayı birçok sıkıntı yaşamakta olduğu belirtilmiştir. Bu sıkıntıların yanında Nasıra'nın Kudüs'e bağlı kalmasının, burada var olan dinî ve resmî statüye tabi olması anlamına geldiği bu durumda

⁹ *Salname-i Vilayet-i Beyrut*, (Beyrut: Vilayet Matbaası, 1318), s. 296-299.

¹⁰ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Beyrut*, (Beyrut: Vilayet Matbaası, 1310), s. 181.

¹¹ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), İrade Dâhiliye (İ.DH.), 1443/37, 26 Safer 1324/ 21 Nisan 1906.

¹² Alim Baki Akkoç, *Osmanlı Devleti'nde Pasaport Nizamnameleri ve Bunların Uygulamadaki Boyutları*, (Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, s. 20.

¹³ BOA, Yıldız Resmî Maruzat (Y.A.RES.), 136/45, 24 Safer 1324/ 19 Nisan 1906; BOA, Bâb-1 Ali Evrak Odası (BEO.), 2814/210996, 01 Rebûlevvel 1324/ 25 Nisan 1906.

¹⁴ BOA, İ.DH, 1443/37, 26 Safer 1324/ 21 Nisan 1906; BOA, BEO, 2812/210881, 29 Safer 1324/ 24 Nisan 1906.

¹⁵ Aydın, *Akka*, s. 29.

ileride siyasi sonuçlar doğurabileceği kanaati de izhar edilmiştir.¹⁶ Bunun üzerine Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın Padişah'a durumu iletmesi ve yapılan müzakereler neticesinde hazırlanan bir irade ile Nasıra 1909 yılında tekrar Akka sancağına bağlanmıştır.¹⁷

Demografik Yapı

Nasıra kazası farklı dinlere mensup kişilerin bir arada yaşadığı Osmanlı sosyal yapısının tam manasıyla küçük bir örneği görünümündedir. H.1288/M.1871-72 yılı Suriye Vilayet Salnamesi'nde Nasıra kazasında, kaza merkezinde 275, köylerde 998, Şefa Amr nahiyesinde 608 olmak üzere 1.881 Müslüman hanesi bulunmaktadır. 1.093'ü kaza merkezinde 185'i köylerde, 359'u Şifa Amr nahiyesinde olmak üzere 1.637 gayrimüslim hanesi bulunmaktadır. Toplam hane sayısı kaza merkezinde 1.368, köylerde 1.183, Şifa Amr nahiyesinde 967 olmak üzere 3.518'dir. Kazada yaşayan cemaatler İslam, Rum, Maruni, Katolik, Latin ve Protestan olarak belirtilmiştir.¹⁸

1881 ve 1882-1893 yılları arasında yapılan nüfus sayımlarına göre Müslümanların yanında Rum, Katolik, Protestan ve Latin gruplar da yaşamaktadır. 1884-86 tarihlerinde kazada 3.463'ü kadın, 3.385'i erkek toplam 6.848 Müslüman; 1.406'sı kadın 1.453'ü erkek toplam 2.859 Rum; 442'si kadın 497'si erkek toplam 932 Katolik; 139'u kadın 149'u erkek toplam 288 Protestan; 663'ü kadın 695'i erkek toplam 1.358 Latin tebaa yaşamaktadır.¹⁹

Prens Victor Napoli'nin Seyahatnamesi'nde (H.1305/M.1887-1888) verilen istatistiklere göre Müslümanların yanında Rum-Ortodoks, Katolik, Latin, Marunî, Protestan ve Yahudiler yaşamaktadır. Seyahatnameye göre Nasıra 5.589 nüfusa sahiptir. Bu nüfusun 1.587'si Hristiyan, 565 Musevi, kalan 3.437'si Müslümandır.²⁰

R.1310/M.1894-1895 yılında yayımlanan Beyrut Vilayet Salnamesi'ne göre Nasıra kazasında Müslümanlar Sünni, gayrimüslimler ise Rum, Latin, Katolik, Protestan ve Yahudi cemaat ve taifelerinden oluşmaktadır. Salnameye göre kazada 6.094'ü erkek, 6.040'ı kadın olmak üzere toplam 12.124 nüfus bulunmaktadır.²¹ Bunların 3.427'si erkek 3.425'si kadın olmak üzere toplamda 6.719'u Müslüman, kalanı gayrimüslimdir.²² Salnamenin nüfus cetvelleri bölümünde ise Nasıra kaza merkezinin

¹⁶ BOA, BEO, 2818/211316, 07 Rebülevvel 1324/ 1 Mayıs 1906; Dâhiliye Nezâreti, Mektubî Kalemi (DH.MKT.), 2668/93 01 Zilkade 326/ 25 Kasım 1908.

¹⁷ BOA, İ.DH, 1475/43, 08 Cemaziyelahir 1327/ 27 Haziran 1909; BOA, BEO, 3587/268975, 11 Cemaziyelahir 1327/29 Haziran 1909; BOA, DH.MKT, 2705/22, 19 Zilhicce 1326/ 12 Ocak 1909.

¹⁸ *Salname-i Vilayet-i Suriye*, (1288/1871), s. 244-245.

¹⁹ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914: Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakça, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003), s. 168-169.

²⁰ Mehmet Rafet, *Seyahatname-i arz-ı Filistin-i Prens Victor Napoli-Emanuel*, (Şam: Vilayet Matbaası 1305/1888), s. 206.

²¹ İlgili salnamede verilen 6.094-6.040 sayılarının toplamı 12.124 yazılmışsa da toplamın 12.134 olması gerekmektedir.

²² Aynı salnamede verilen bu sayılarda da toplama hatası yapılmış olup 6.852 olması gereken sayı 6.719 olarak verilmiştir.

nüfusu 3.269'u erkek 3.350'si kadın olmak üzere toplam 6.619'u Müslüman'dır. 1.495'i erkek, 1.418'i kadın toplam 2.913 Rum; 624'ü erkek 622'i kadın toplam 1.246 Latin; 386'ı erkek 345'i kadın toplam 731 Katolik; 125'i erkek, 121'i kadın toplam 246 Protestan; 140'ı erkek, 109'u kadın toplam 249 Marunî şeklindedir.²³

H.1318/M.1900-1901 yılına ait Beyrut Vilayet Salnamesi'ne göre kazanın mülki idare alanındaki toplam nüfusu 16.599'dur. Kaza merkezinde ise 1.496'sı Müslüman, 2.283'ü Rum, 816'sı Katolik, 1.100'ü Latin, 686'sı Marunî, 258'i Protestan toplam 6.235 nüfus bulunmaktadır.²⁴

H.1322/M.1904-1905 yılında Beyrut Vilayet Salnamesi'ne göre Nasıra'nın nüfusu, 4.508'i erkek 5.252'si kadın 9.760 Müslüman; 1.791'i erkek 1.960'ı kadın 3751 Rum-Ortodoks; 166'sı erkek 137'si kadın toplam 303 Marunî; 452'si erkek 492'si kadın 944 Katolik; 191'i erkek 194'ü kadın 385 Protestan; 856'sı erkek 857'si kadın 1.713 Latin olmak üzere toplam 16.856 olarak verilmiştir.²⁵

1912/13 yıllarına ait verilere göre Nasıra'da 11.777 Müslüman, 4.274 Rum-Ortodoks, 1.612 Katolik, 367 Protestan, 1.820 Latin, 398 Marunî olmak üzere toplam 20.248 kişi yaşamaktadır.²⁶ 1915 yılına ait nüfus verilerinde ise Nasıra, 12.313 Müslüman, 4.190 Rum, 1.774 Katolik, 966 Protestan, 1.803 Latin 403 Marunî olmak üzere toplam 20.792 nüfusa sahiptir.²⁷

Nüfus verileri ile ilgili kullandığımız kaynaklar arasında bazı tutarsızlıklar olması dikkatimizi çekmektedir. Prens Victor Napoli Seyahatnamesi'nde Nasıra'da Yahudi nüfus görülmektedir. Aynı seyahatnamede Nasıra'da iki adet havra olduğu da belirtilmiştir. R.1310/M.1894-95 yılı salnamesinde, Nasıra'da yaşayan gruplar arasında Yahudilerin de ismi geçmektedir. Ancak aynı salnamenin nüfus cetvelleri kısmında Yahudilere ait bir istatistik bulunmamaktadır.²⁸ Osmanlı dönemi salname ve nüfus sayımlarını baz alan birçok kaynakta da Nasıra'da Yahudi nüfusu ile ilgili bir bilgiye rastlanılmamaktadır.²⁹ Ancak bölgede Rothschild liderliğinde yürütülen toprak satın alma ve bölgede Yahudi kolonisi kurma çalışmaları mevcut olduğu bilinmektedir. 1878-1914 arası devam eden bu faaliyetler Nasıra'ya da uzanmıştır.³⁰ Nitekim 1910 yılında İlyas Sersak isimli bir şahsın arazisini Yahudilere sattığı görülmektedir. Bu satış arazi üzerinde kale harabeleri olduğu iddiasıyla durdurulmak istenmiş, duruma Nasıra Kaymakamı Şükri Bek el-'Aseli, müdahale etmiş ancak

²³ *Salname-i Vilayet-i Beyrut*, (Beyrut: Vilayet Matbaası, H.1311-1312/ M.1894-1895/ R. 1310), s. 441 ve 468.

²⁴ *Salname-i Vilayet-i Beyrut*, (Beyrut: Vilayet Matbaası, H.1318-M.1900), s. 300.

²⁵ *Salname-i Vilayet-i Beyrut*, (Beyrut: Vilayet Matbaası, H.1322/ M.1904-05), cedvel.

²⁶ Amad Alden Dhier, *19.Yüzyılın İkinci Yarısında ve 20. Yüzyılın Başlarında Filistin'de Demografik Yapı ve Nüfus Hareketleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü, 1999, s. 180.

²⁷ Aydın, *Akka*, s. 75.

²⁸ *Salname-i Vilayet-i Beyrut*, (Beyrut: Vilayet Matbaası, R. 1311-1312/M. 1894/H. 1310), s. 441 ve 468.

²⁹ Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, s. 168-169; Dhier, *Filistin'de Demografik Yapı*, s. 175-181; Aydın, *Akka*, s. 75; *Suriye Vilayet Salnamesi*, (1288/M. 1870-71), s. 244-245; *Salname-i Vilayet-i Beyrut*, (Beyrut: Vilayet Matbaası, H. 1318), s. 300; *Salname-i Vilayet-i Beyrut*, (Beyrut: Vilayet Matbaası, 1322/M. 1904-05), cedvel.

³⁰ Zafer Orha, *Beyrut Vilayeti'nde Osmanlı İdaresi (1887-1909)*, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017, s. 179 ve 182

yapılan tetkiklerde iddiaların ispatlanamaması nedeniyle mülkiyet Yahudi Toyndi ailesine geçmiştir.³¹

Nüfus ile ilgili dikkatimizi çeken bir diğer husus 1886-1887 yılına ait Prens Victor Napoli Seyahatnamesi'ndeki sayılar ile döneme ait salnamelerde verilen veriler arasındaki farkın yaklaşık iki kat olmasıdır. Sayılar arasındaki bu farklılığın Prens Victor Napoli Seyahatnamesi'nde verilen sayıların kaza merkezini temel almasından kaynaklanması kuvvetle muhtemeldir.

Bunların dışında dikkate değer bir diğer nokta da R.1310/1894-95 yılına ait Beyrut Vilayet Salname'sinde verilen istatistiklerdeki tutarsızlıklardır. Salname'nin nüfus cetvelleri bölümünde Nasıra kazasında 3.269'u erkek 3.350'si kadın olmak üzere toplam 6.619 Müslüman var olduğu belirtilirken aynı salnamenin Nasıra'nın nüfusu başlığı altında Müslüman nüfusu 3.427'si erkek 3.425'i kadın olmak üzere toplamda 6.719 olarak verilmiştir. Aynı başlık altında toplam nüfus 12.124 iken nüfus cetvelindeki toplam nüfus 12.004 olarak verilmiştir.

Eğitim Kurumları

Osmanlı topraklarında 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artan faaliyetler çerçevesinde 16 Haziran 1867 tarihinde çıkarılan bir kanunla yabancılara mülk edinme hakkı tanınmıştır. Bu mülk edinme hakkını yerli ve yabancı çeşitli din ve mezheplere mensup gayrimüslim tebaanın kilise, manastır, okul, yetimhane, hastane vb. yerlerin inşasına izin verilmesi takip etmiştir. Akabinde 3 Mayıs 1865 yılında yayımlanan nizamnameye göre bu yapılar için getirilecek malların gümrük muafiyeti sağlanmasına karar verilmiştir.³²

Prens Victor Napoli Seyahatnamesi'nde 1305/1886-1887'de şehirde 3 adet medresenin bulunduğunu ifade etmektedir.³³ 1310/1894 yılı Beyrut Vilayet Salnamesi'nde ise biri rüşdiye diğeri ibtidâî, 8 adet de gayrimüslim mektebi olmak üzere toplam 10 okul olduğu ifade edilmiştir.³⁴ 1318/1900 salnamesinde ise bunlara ilave olarak inâs mektebi de görülmektedir.³⁵ Kaza merkezinde durum böyle iken bağlı köylerde 10 adet ibtidâî açıldığı 1897 yılına ait kayıtlarda bildirilmiştir.³⁶

Nasıra'da devlete bağlı okulların dışında yabancı devletlere ait vakıflar üzerinden kurulan birçok okulun da bulunduğu belgelerden anlaşılmaktadır. Bölgeye en fazla ilgi gösteren devletlerin başından Rusya gelmektedir. Islahat Fermanı sonrası faaliyetlerine hız veren Ruslar Suriye ve Filistin bölgesinde okul, kilise, hastane

³¹ BOA, BEO, 3923/294184, 06 Şaban 1329/2 Ağustos 1911; BOA, BEO, 4053/303921, 04 Receb 1330/19 Haziran 1912; BOA, Dâhiliye Nezâreti İdare-i Umumiye (DH.İUM.), 26/4, 06 Safer 1331/15 Ocak 1913; BOA, Şûrâ-yı Devlet (ŞD.), 2310/10, 06 Rebîülahir 1328/17 Nisan 1910; BOA, ŞD, 2310/16, 07 Zilkade 1328/10 Kasım 1910; BOA, ŞD, 2310/21, 15 Zilhicce 1328/18 Aralık 1910; BOA, ŞD, 654/13, 26 Receb 1329/23 Temmuz 1911; Mo-hanad S. M. Alamleh, *Osmanlı İdaresinde Kudüs Mutasarrıflığı 1874-1914*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, s. 229.

³² Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, (İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2005), s. 19 ve 22.

³³ Rafet, *Seyahatname-i arz-ı Filistin*, s. 206.

³⁴ *Salname-i Vilayet-i Beyrut*, (Beyrut: Vilayet Matbaası, R. 1311-1312/M. 1894/ H. 1310), s. 441, 442 ve 468.

³⁵ *Salname-i Vilayet-i Beyrut*, (Beyrut: Vilayet Matbaası, H. 1318), s. 300.

³⁶ BOA, Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MF.MKT.), 373/53, 6 Cemaziyelahir 1315/2 Kasım 1897.

vb. faaliyetler için 1881 senesinde Petersburg'da "Filistin Ortodoks Cemiyet-i İmparatoriyesi" isimli cemiyeti kurmuşlardır. Rus Veliahdı Grandük Serj Alexanderovic'in kurduğu cemiyetin ilk merkezi 1895 yılına kadar Nasıra olmuştur.³⁷ Bu cemiyetin faaliyetleri çerçevesinde, Filistin bölgesindeki okullarının erkek öğretmen ihtiyacını karşılamak amacıyla 3 Eylül 1886 tarihinde Nasıra Erkek Öğretmen Seminaryası açılmıştır.³⁸ 1895 yılında Ruslara ait, Nasıra'da iki büyük mektep bulunmaktadır. Bunların yanında Rus dilinin daha iyi öğretilmesi ve yayılması amacıyla 12 yeni mektebin de açılmasını talep etmiştir. Buna en başta Kudüs Rum Patrikliği'nin itiraz ettiği görülmektedir. Bu talebin özellikle Rum Patrikliği'nin itirazı gerekçe gösterilerek, okul açma izninin mutasarrıflığın yetkisinde olduğu cevabıyla geçiştirildiği anlaşılmaktadır.³⁹

Nasıra'da etkin olan ülkelerin bir diğeri ise Fransa'dır. Şehirde birçok okul açtıkları görülmektedir. Bölgenin en eski Katolik gruplarından olan Fransisken rahiplerine ait Nasıra'da 170 öğrencili bir okul bulunmaktadır.⁴⁰ Ayrıca Fransalı Joseph adında bir şahsın hibe ettiği arsa üzerine 1903 yılında *Freres de la Doctrine Chretiennes* rahiplerince bir mektep inşasına izin verilmiştir.⁴¹ Yine *Dam de Nazareth* rahibeleri isimli bir başka Fransız cemiyeti için bir mektep yapılmasına izin verildiği görülmektedir.⁴² Bunların dışında kazada *Peres Salesiens*, *Soeurs de St Joseph de l'Apparition* isimli mektepler de bulunmaktadır.⁴³

İngiltere ve Almanya önderliğinde Anglikanlar ve Protestanlar da şehirde faaliyetlerde bulunmuşlardır. Protestanlar adına birçok faaliyette bulunmuş önemli şahsiyetlerin başında Johannes Zeller gelmektedir. Bir dönem Nasıra'da yaşayan Johannes Zeller burada Protestanların kurumsallaşmasında etkili olmuştur. Kendisi Alman olmakla beraber İngiltere Kraliçesi'nden dahi destek görmüştür.⁴⁴ 1866'da Nasıra'ya hastane açılması talebinde bulunan Johannes Zeller, daha önce de şehirde bir okul açtırmıştır.⁴⁵ Bunun dışında bölgede faaliyet gösteren İngiliz cemiyetlerinden *Church Missionary Society*'e ait bir okul da bulunmaktadır.⁴⁶

Daha sonraki dönemlerde ise kazada faaliyet gösteren Almanya Protestan *Annecy* idaresine ve mekteplerine ait bir arsa olduğu, cemiyetin kendilerine ait bu arsa üzerine bir okul inşa etmek istediği anlaşılmaktadır. Bu okulun yapılmasına

³⁷ Mutlu, *Misyoner Okulları*, s. 79-80.

³⁸ Melikşah Arslan, *Suriye ve Filistin'de Rus Mevcudiyeti ve Osmanlı Siyaseti (1847-1914)*, (Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, s. 305.

³⁹ BOA, BEO, 561/42034, 02 Şevval 1312/ 29 Mart 1895.

⁴⁰ Orha, *Beyrut Vilayeti*, s. 229.

⁴¹ BOA, ŞD, 2731/48, 15 Rebülahir 1321/11 Temmuz 1903; BOA, İrade Adliye ve Mezahib (İ.AZN.), 53/722, 13 Şaban 1321/ 4 Kasım 1903; BOA, MEMKT, 751/31, 03 Ramazan 1321/23 Kasım 1903; Orha, *Beyrut Vilayeti*, s. 233.

⁴² BOA, İ.AZN, 13/22, 12 Ramazan 1312/9 Mart 1895; BOA, BEO, 601/45035, 20 Şevval 1312/16 Nisan 1895.

⁴³ Mutlu, *Misyoner Okulları*, s. 163 ve 176.

⁴⁴ Duane Alexander Miller, "Christ Church (Anglican) in Nazareth: a brief history with photographs", *St. Francis Magazine*, 8/5 (2012), s. 699-700.

⁴⁵ BOA, Hariciye Tercüme Odası (HR.TO.), 243/7, 26 Mayıs 1866.

⁴⁶ Orha, *Beyrut Vilayeti*, s. 247.

müsaade edilmesi talebine ilave olarak yapım sürecinde yurtdışından getirilecek malzemelerle ilgili her türlü vergiden muaf olma isteklerinin söz konusu olduğu görülmektedir. Bu talepler Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmiştir.⁴⁷

Dinî Mekânlar

Dinî özellikleri açısından kadim bir geçmişe sahip olan Nasıra'nın bilhassa Hristiyanlar için kutsal kabul edilen yerlerin mevcudiyetinden dolayı ilgi odağı olduğu daha önce ifade edilmişti. 1750 sonrası bölgede Rum Ortodoks, Roma Katolik, Marunî ve Latin kiliselerinin yapılmasına izin verilmesi akabinde kazaya olan alaka artmış, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren şehirde pek çok misyoner grup faaliyete başlamıştır. Bu nedendir ki Nasıra kazasında Hristiyanlara ait birçok dinî mekân bulunmaktadır.⁴⁸ Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren misyonerlik faaliyetlerinin artmasında ve bölgede Hristiyan mezheplere ait dinî mabetlerin çokça açılmasında bilhassa Paris Antlaşması'nın (1856) büyük bir etkisi olmuştur. Bu antlaşmada Osmanlı ülkesinde dinî serbesti olacağı, devletin her bir yerinde padişaha bağlı halkın her türlü isteğini ele almak için divan-ı mahsus teşkil edileceği ifade edilmiştir. Ayrıca bu divanlar antlaşmanın uygulanmasını takip eden ve Paris'te bulunan komisyona yaptığı faaliyetleri rapor edeceklerdir.⁴⁹

Prens Victor Napoli-Emanuel Seyahatnamesi'nde Nasıra'da 9 adet cami, 3 medrese, 12 kilise ve 2 havra bulunduğu ifade edilmiştir.⁵⁰ 1894 yılına ait Beyrut Vilayet Salnamesi'ne göre ise 53 adet köye sahip kazada köyler dâhil toplamda 10 cami ve mescit, 20 kilise ve manastır vardır.⁵¹

Nasıra'nın, Hz. Meryem'in yaşadığı yer olması ve Hz. İsa'nın burada büyümesi münasebetiyle Hristiyanlar açısından kutsal yerlerin başında gelmektedir. Hristiyan tarihi açısından önemsenen birçok vakıa burada gerçekleşmiştir. Hz. Meryem'in Hz. İsa ile müjdelenmesi, Hz. Meryem'in Yahudiler ile yaşadığı sıkıntılar, Hz. İsa'nın gençlik yılları burada geçmiştir. Bu nedenle önemli kabul edilen birçok olayın mahalli ve bu mahallere inşa edilen dinî yapılar buranın değerini daha da artırmıştır. Bu mekânlardan biri *Aynü'l-ezra'* (*Mary's Well*)'dir. Meryem kuyusu olarak da bilinmektedir. Nasıra şehrinin başlıca su kaynağıdır. Kimi Hristiyanlara göre Bakire Meryem'in Hz. İsa'ya hamile kalacağına müjdelendiği yer olarak kabul edilmektedir.⁵²

Nasıra'daki meşhur dinî yapılardan biri Rum-Ortodoks kilisesi olan “Kilisetü'l-Beşşare (Müjde Kilisesi)”dir. Kilisenin bulunduğu yer, Hz. Meryem'in tam

⁴⁷ BOA, Hariciye Nezâreti, Hukuk Müşavirliği İstişâre Odası (HR.HMŞ.İŞO.), 84/42, 4 Şaban 1328/II Ağustos 1910.

⁴⁸ Mahmoud Yazbak, “Comparing Ottoman Municipalities in Palestine: The Cases of Nablus, Haifa and Nazareth, 1864-1914”, *Ordinary Jerusalem, 1840-1940: Opening New Archives, Revisiting a Global City*, ed. Angelos Dalachanis ve Vincent Lemire, (Leide; Boston: Brill, 2018), s. 241-242.

⁴⁹ Erim, *Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları*, C. I, s. 350-351.

⁵⁰ Rafet, *Seyahatname-i arz-ı Filistin*, s. 206.

⁵¹ *Salname-i Vilayet-i Beyrut*, (Beyrut: Vilayet Matbaası, (R.1311-1312/ M. 1894/ H. 1310), s. 442

⁵² Aga, *Medainu Filistin*, s. 240-241.

olarak Hz. İsa ile müjdelendiği yer olarak kabul edilmektedir. Burası aynı zamanda Hristiyanlar için en kutsal yer olarak kabul edilmektedir.⁵³ Kilisenin bir diğer adı Melek Cebrail Kilisesi'dir.⁵⁴ Prens Victor Napoli Seyahatnamesi'nde de Hz. Meryem'e ait bir kiliseden bahsedilmektedir. Ayrıntılı bilgi vermediği için seyahatnamede bahsi geçen kilisenin Beşşare Kilisesi olduğu kanaati oluşmaktadır.⁵⁵ Bölgede Latinlere ait olan müjde anlamına gelen Annuciation Kilisesi de mevcuttur. Kaynaklarda kilisenin 1847'de Filistin'de tesis edilen Latin Patrikliği'nin faaliyet alanında ve eskiden beri Fransisken rahiplerinin mülkiyetinde olduğu belirtilmektedir.⁵⁶

Şehirde Osmanlı döneminde yapılmış önemli dinî yapılardan biri de Katolik Fransisken rahiplerince yaptırılan *Belaze Kilisesi (Mensa Christi Church)*'dir. Hz. İsa'nın sofrası olarak da bilinen kilisenin bulunduğu yerde Hz. İsa'nın havarileriyle öğlen yemeği yediğine inanılır. İlk olarak Latin Katolik Kilisesi tarafından 6. yüzyılda inşa edilmiş olan kilise, 1860-61 yıllarında yeniden inşa edilmiştir.⁵⁷ Döneme ait belgelerde Fransa tarafından kendilerine bağlı olan rahiplerin tasarrufunda bulunan muhtemelen ilgili kiliseye kasıtlı, harabelerin olduğu yere yeniden kilise inşa edilmesi talebi olduğu görülmektedir.⁵⁸

Fransisken Tarikatı mensuplarınca yönetilen bir diğer yapı ise "Terra Santa" olarak bilinen manastırdır. Fransız müesseselerinden kabul edilen manastırın bir de misafirhanesi olduğu belgelerden anlaşılmaktadır.⁵⁹

Hz. İsa'nın ailesiyle küçükken yaşadığı evin bulunduğu inanan yerde inşa edilen bir diğer önemli mabet ise Aziz Yusuf Kilisesi (*St. Joseph's Church*)'dir.⁶⁰ Hristiyan ve Yahudi kaynaklarınca Hz. Meryem'in eşi kabul edilen Yusuf en-Neccar'ın mahallî olarak da bilindiği için onun ismi ile anılmıştır.⁶¹ Kilisenin yapıldığı döneme ait Osmanlı kayıtlarında kilise ismi verilmese de Fransız rahipler tarafından ibadethane yapılma talebinden ve ruhsat verildiğinden bahsedilmektedir.⁶²

Bölgede faaliyet gösteren cemiyetlerden olan ve Nasıra'dan önce Kudüs Beytülahm'de bir kilise inşa ettikleri anlaşılan Karmelit rahibelerinin dinlenme mekânı olarak kullandıkları Nasıra'da da bir kilise inşası talebinde bulunmuşlardır. Bu

⁵³ Aga, *Medainu Filistin*, s. 240-241.

⁵⁴ Mansur, *Tarihu'n-Nasıra*, s. 158.

⁵⁵ Rafet, *Seyahatname-i arz-ı Filistin*, s. 52.

⁵⁶ Masha Halevi, "The Politics Behind The Construction of The Modern Church of The Annuciation in Nazareth", *The Catholic Historical Review*, 96/1 (2010), s. 28, 43 ve 45.

⁵⁷ Aga, *Medainu Filistin*, s. 241.

⁵⁸ BOA, Sadaret Amedî Kalemi (A.AMD.), 72/75, 29 Zilhicce 1273/20 Ağustos 1857. (tahmini tarih (tt.))

⁵⁹ BOA, BEO, 40/2962, 03 Muharrem 1310/28 Temmuz 1892; BOA, BEO, 4332/324900, 02 Rebîülevvel 1333/18 Ocak 1915; BOA, Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 452/95, 25 Teşrinisâni 1330/8 Aralık 1914; BOA, DH.ŞFR, 49/244, 25. Rebîülevvel 1333/10 Şubat 1915; BOA, İ.DH, 1321/19, 06 Şevval 1312/2 Nisan 1895; BOA, ŞD, 2283/18, 24 Şaban 1312/20 Şubat 1895.

⁶⁰ Aga, *Medainu Filistin*, s. 241.

⁶¹ Rafet, *Seyahatname-i arz-ı Filistin*, s. 52.

⁶² BOA, ŞD, 2308/16, 29 Şevval 1327/13 Kasım 1909.

talepleri Osmanlı Devleti tarafından uygun bulunmuştur. Verilen izin çerçevesinde 1897 yılında Nasıra Karmelit Rahibeler Manastırı inşa edilmiştir.⁶³

Şehirde Rahibeler Manastırı veya Kızlar Manastırı isimleri ile de bilinen bir manastır daha bulunmaktadır. Tahmini olarak 1881 yılında kazaya gelen Fransız rahibeler tarafından inşası gerçekleştirilmiştir. Hristiyan geleneklerine göre: Hz. Meryem'in Yahudiler tarafından bir dağın üzerinden atılacağını duyduğunda Yahudilere ait bir sütunlu mekâna sığındığına ve orada kendisinin korkudan titrediğine inanılır. Kilisenin ismi de bu hikâyeye atıfla Titreyen Meryem Manastırı da denilmektedir. Nasıra Kadınlar Manastırı, birçok mağaradan oluşur. Hz. Meryem'in evinin buraya yakın olduğuna inanılır.⁶⁴

Nasıra'da faaliyet gösteren bir diğer grup *Soueurs de Saint Joseph* ismiyle bilinen Fransız rahibeleridir. Bu rahibelerin talepleri doğrultusunda yeni bir ibadethane yapılmasına izin verildiği ve inşaatta kullanılacak malzemelerin vergiden muaf edildiği belgelerden anlaşılmaktadır. Şehirde *Soueurs de la Charite* isimli bir başka Fransız rahibelere de ait bir manastır da bulunduğuna, ⁶⁵ *Dam de Nazareth* rahibeleri için de bir kilisenin yapılmasına izin verildiği görülmektedir.⁶⁶

Filistin topraklarında etkin olan Katolik gruplarından biri olan Salesian rahipleri de Nasıra'da bir kilise yaptırmak istemişlerdir. Bu çerçevede reisleri Don Baloni adına Nasıra'da kayıtlı arazi üzerinde Salesian Kilisesi'nin inşasına müsaade edilmiştir.⁶⁷

Kazada faaliyet gösteren bir başka Katolik grup *Clariss* ismiyle bilinen rahibelerdir. Şehirde bu rahibelere ait bir *Clariss* Manastırı bulunmaktadır. 1904 yılında mevcut binalarının yetersizliğinden şikâyetle ek bina yapmak için Osmanlı Devleti'nden izin isteyen *Clariss* rahibelerine ruhsat verildiği belgelerden anlaşılmaktadır.⁶⁸

Nasıra'nın meşhur dinî mekânlarından biri de Qasr al-Mutran ismiyle bilinen Piskopos Sarayı Kilisesi'dir. Eser Nasıra'daki önemli Rum-Ortodoks yapılarından- dır. 1862 yılında Maria Kislivia adlı bir Rus Düşesi tarafından yaptırılmıştır. Kilise, yüksek bir tepenin üzerinde yer almaktadır. Bina bir dönem Rum Piskoposu tarafından yazlık ev olarak kullanılmıştır. Ayrıca 1860 yılında Piskopos Nipon

⁶³ BOA, Hariciye İdâre (HR.İD.), 1801/3, 22 Nisan 1897; BOA, HR.İD, 1801/4, 27 Aralık 1897; BOA, BEO, 1060/79429 03.Ş.1315/28 Aralık 1897; BOA, BEO, 1161/87027 29.S.1316/18 Temmuz 1898; BOA, BEO, 2313/173430 29.M.1322/15 Nisan 1904; BOA, BEO, 2410/1806820, 04 Receb 1322/14 Eylül 1904; BOA, BEO, 2058/154345, 04 Safer 1321/2 Mayıs 1903; BOA, BEO, 2100/157473, 01 Rebiülahir 1321/27 Haziran 1903; BOA, BEO, 950/71219, 08 Zilhicce 1324/15 Ocak 1907; BOA, ŞD, 2299/12, 14 Şaban 1324/3 Ekim 1906; BOA, Yıldız Sadaret Resmi Maruzat (Y.A.RES.), 139/29, 22 Şaban 1324/11 Ekim 1906; BOA, ŞD, 2300/12, 09 Cemaziyelahir 1325/11 Temmuz 1907.

⁶⁴ Aga, *Medainu Filistin: Dırasat ve Müşahadat*, s. 241-242.

⁶⁵ BOA, ŞD, 2305/31, 02 Şaban 1326/21 Eylül 1908; BOA, BEO, 3673/275464 24 Zilkade 1327/7 Aralık 1909

⁶⁶ BOA, İ.AZN, 13/22, 12 Ramazan 1312/9 Mart 1895; BOA, BEO, 601/45035, 20 Şevval 1312/17 Mart 1895.

⁶⁷ BOA, BEO, 1798/134821, 16 Zilkade 1319/24 Şubat 1902; BOA, BEO, 1834/137523, 15 Muharrem 1320/24 Nisan 1902.

⁶⁸ BOA, BEO, 2264/169727, 06 Zilkade 1321/3 Şubat 1904; BOA, Dâhiliye Nezâreti, Tesrî-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat (DH.TMIK.M.), 16/48, 24 Zilkade 1321/11 Şubat 1904; BOA, İrâde Adliye ve Mezâhib (İ.AZN.), 54/18, 14 Şevval 1321/3 Ocak 1904.

tarafından yaptırılmış Rum-Ortodoks piskoposlarının ikamet ettiği bir kilise de mevcuttur.⁶⁹

Bölgede faaliyet gösteren Hristiyan mezhepleri arasında Protestanlar ve Anglikanlar da bulunmaktadır. Bu mezhepler, 1840 yılında Lutheran Prusya Kilisesi ve İngiltere Kilisesi'nin ortak girişimi olarak kabul edebileceğimiz bir şekilde Kudüs'te Protestan Piskoposluğu'nu kurmuşlardır.⁷⁰ Bu piskoposluğun şehirde yaşayan az miktarda Protestan'a ait kilise bulunmadığından bahisle 1865 yılında Osmanlı Devleti'nden kilise inşası talebinde buldukları, buna mukabil kendilerine müsaade edildiği görülmektedir.⁷¹ Bugün Nasıra'da Anglikan Kilisesi ya da Mesih Kilisesi olarak da bilinen (*Christ Church-Anglican*) kilise bu kilisedir.⁷² Bunun dışında kazada *Church Missionary Society* adlı İngiliz cemiyetine ait bir kilise de bulunmaktadır.⁷³ Nasıra'da aynı zamanda Hz. Üzeyir, Hz. Lut ve Hz. Yunus'a ait makamlar da mevcuttur.⁷⁴

Şehirde bulunan tarihî mekânlar sadece Hristiyanlara ait mekânlar değildir. Nüfus kayıtlarından da anlaşılacağı üzere Osmanlı'nın son döneminde kazada Müslümanlar çoğunluğu oluşturmaktadır. Bu bakımdan kazada birçok cami de bulunmaktadır. Bunların en meşhuru kaza merkezinde olan *el-Camiu'l-ebiyaz*'dır.⁷⁵ 1785 yılında Cezzar Ahmed Paşa'nın Akka hâkimi olduğu dönemde, Nasıra bölgesinin yerleşim işleri sorumlusu Şeyh Abdullah Nînî nezaretinde inşa edilmiştir. Saflığı, temizliği ve basitliği simgelemesi münasebeti ile bu isimle anılmaktadır.⁷⁶

Yabancılara Ait Muhtelif Kurumlar

Nasıra'da birçok devlete ait kurumlar bulunmaktadır. Rusya kazada en çok kurumu bulunan devletlerin başında gelmektedir. Siyasî nedenlerin yanında dinî etkenler de bu ilgide önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle Rusya'dan bölgeye çok fazla ziyaretçi gelmesi, bu ziyaretçilerin önemli bir kısmının fakir halktan oluşması Rusya'yı bölgede misafirhane ve gurebâhâne gibi kurumlar açmaya yönlendirmiştir. Bölgede bilinen ilk Rus misafirhanelerinin 1857 yılına kadar gittiği görülmektedir. Rus Buharlı Gemi Şirketi'nin bölgeye gelen Rus hacılar için misafirhaneler açılması gerekliliği konusundaki tavsiyeleri doğrultusunda bölgede misafirhane açabilmek için ilk arsa satın alma faaliyetlerinin başladığı görülmektedir.⁷⁷ Bundan sonra bölgedeki misafirhane ve gurebâhâne açma faaliyetleri hızlanmıştır. Belgelerden de anlaşılacağı üzere evvelce bölgede gurebâhânesi bulunan Rusya'nın mevcut bulunan ve ihtiyacı karşılamada yetersiz olan bu gurebâhânenin yanında

⁶⁹ Mansur, *Tarihu'n-Nasıra*, s. 164-165

⁷⁰ Miller, "Christ Church (Anglican) in Nazareth", s. 696.

⁷¹ BOA, İrade Hariciye (İ.HR.), 213/12360, 01.M.1282/27 Mayıs 1865.

⁷² Miller, "Christ Church (Anglican) in Nazareth", s. 696-703.

⁷³ Orha, *Beyrut Vilayeti*, s. 247.

⁷⁴ Rafet, *Seyahatname-i arz-ı Filistin-i Prens Victor Napoli-Emanuel*, s. 206.

⁷⁵ TDV İslam Ansiklopedisi, "Nasıra", erişim: 23 Ekim 2019. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nasira>

⁷⁶ Mansur, *Tarihu'n-Nasıra*, s. 186.

⁷⁷ Arslan, *Suriye ve Filistin'de Rus Mevcudiyeti*, s. 91-96.

yenisini yapmak istediğini görmekteyiz. İlgili belgelerde Rusya hükûmetince Nasıra'da alınan arazi üzerine mevcut gurebâhâneye ilave olarak Grandük Serj Alexanderoviç tarafından finanse edilecek yeni bir gurebâhânenin yapılması isteği Akka ve Hayfa konsoloslukları marifetiyle talep edilmiş ve yeni gurebâhâne yapımına ruhsat verilmiştir.⁷⁸

Nasıra kasabasında Edinburg Tıp Cemiyeti ismindeki İngiliz Hayriye Cemiyeti tarafından tedavi ettirilen hastalar için aynı yerde alınan arazi üzerinde bir hastane inşası ve bu inşaat için ithal edilecek levazımın gümrükten muaf tutulması talep edildiği görülmektedir. Bu talebin Osmanlı Devleti tarafından uygun görüldüğü bir irade-i seniyye ile ilgili makamlara iletilmiştir.⁷⁹ Ayrıca bölgede İngiliz yapısı sadece bu da değildir. Nasıra'da 1865 senesinde Sir Edwan Arnold tarafından Katerin Arnold adında bir çocuk hastanesi yaptırılmış ancak daha sonra bu hastane kapatılmıştır.⁸⁰ 1902 yılında kapatılan çocuk hastanesinin yeniden açılması için talepte bulunulmuştur.⁸¹ Yine uzun süre Kudüs'te görev yapmış müteveffa Dr. Bizob'un eşi İzabel Bizob tarafından Nasıra'da kocası adına bir seyyar hastane inşa edilmesi talebi uygun görülmüştür.⁸² Bunların dışında Nasıra'da İngilizlere ait *Society for Promoting Female Education in the East* isminde cemiyete ait bir yetimhane de bulunmaktadır.⁸³

Bölgede daha önce de belirttiğimiz üzere birçok manastırı bulunan Fransız menşei gruplardan biri olan *Soueurs de Saint Joseph* ismiyle bilinen Fransız rahibelerinin bir hastane yapımı talebinde buldukları görülmektedir. Rahibelerin talep etmiş olduğu hastanenin yapımına müsaade edilmiştir.⁸⁴ Aynı şekilde *Soueurs de la Charite* rahibelerine ait bir hastane yapımına izin verildiği de görülmektedir.⁸⁵ O dönem Nasıra'da ayrıca *Filles de la Charite* ve *Dames de Nazareth* rahibeleri olarak bilinen cemiyetlere ait birer yetimhane de bulunmaktadır.⁸⁶ Ayrıca şehirde *Salesian* rahiplerine ait kiliseye bitişik olarak inşa edilmiş olan bir yetimhane de mevcuttur.⁸⁷

Nasıra'da Avusturya'nın bir posta idaresi kurmaya çalıştığını hatta binasının bile yapıldığını görmekteyiz. Bu duruma Posta Telgraf Müdüriyeti'nin istihbarat

⁷⁸ BOA, BEO, 1566/117416, 23 Cemaziyelahir 1318/18 Ekim 1900; BOA, BEO, 1571/117763 02 Receb 1318/26 Ekim 1900; BOA, BEO, 1585/118840, 28 Receb 1318/21 Kasım 1900; BOA, BEO, 1585/118843, 27 Receb 1318/20 Kasım 1900; BOA, BEO, 193/14438, 17 Şevval 1310/4 Mayıs 1893; BOA, İ.HR, 369/16, 22 Receb 1318/15 Kasım 1900.

⁷⁹ BOA, DH.MKT, 2877/64, 28 Cemaziyelahir 1327/17 Temmuz 1909; BOA, BEO, 3596/269630, 23 Cemaziyelahir 1327/12 Temmuz 1909; BEO, HR. İD, 1549/1, 16 Ekim 1881.

⁸⁰ BOA, İ.HR, 212/12300, 27 Zilkade 1281/23 Nisan 1865.

⁸¹ BOA, HR.İD, 2068/75, 06 Ağustos 1902.

⁸² BOA, İ.MMS, 95/4016, 15 Rebûlahir 1305/31 Aralık 1887; BOA, DH.MKT, 1448/103, 02 Muharrem 1305/20 Eylül 1887; BOA, DH.MKT, 1466/31, 11.Cemaziyelevvel 1305/25 Ocak 1888; BOA, Hariciye Londra Sefareti (HR.SFR.3), 347/9, 11 Şubat 1888; BOA, HR.SFR.3, 347/16, 13 Mart 1888; Orha, *Beyrut Vilayeti*, s. 247.

⁸³ Orha, *Beyrut Vilayeti*, s. 247.

⁸⁴ BOA, ŞD, 2300-7, 24 Cemaziyelevvel 1323/27 Temmuz 1905; BOA, İ.AZN, 13/22, 12 Ramazan 1312/9 Mart 1895.

⁸⁵ BOA, ŞD, 2305/31, 02 Şaban 1326/21 Eylül 1908; BOA, BEO, 3673/275464 24 Zilkade 1327/7 Aralık 1909

⁸⁶ Orha, *Beyrut Vilayeti*, s. 231-232.

⁸⁷ BOA, BEO, 1798/134821, 16 Zilkade 1319/24 Şubat 1902; BOA, BEO, 1834/137523, 15 Muharrem 1320/24 Nisan 1902; Orha, *Beyrut Vilayeti*, s. 232.

zafiyeti oluşturabileceğinden dolayı itiraz ettiği görülmektedir.⁸⁸ Nasıra'da Avusturyalılara ait bir hastane de mevcuttur.⁸⁹

Sonuç

Tarih boyunca siyasi, sosyal ve ekonomik olarak öne çıkacak büyüklükte bir şehir olmamasına rağmen Nasıra şehri, dinî anlamda özellikle Hristiyanlık açısından kutsal yerlerin başında gelmektedir. Hz. Meryem'e Hz. İsa'ya hamile kalacağı buraya müjdelenmesi, Hz. İsa'nın çocukluk ve gençlik yıllarının geçtiği yer olmasıyla beraber peygamberliğinden sonra ilk tebliğlerini bu şehirde yapması Nasıra'nın dinî önemini artıran başlıca önemli vakialardır. Ayrıca şehir ve çevresinde Hz. Üzeyir, Hz. Lut ve Hz. Yunus gibi peygamberlere ait makamların bulunması şehrin dinî önemini artıran etkenlerdendir.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde başta Katolik, Rum Ortodoks, Protestan-Anglikan, Marunî ve Latin olmak üzere birçok Hristiyan mezhep ve bu mezheplere bağlı daha küçük gruplar şehrin dinî önemine bağlı olarak faaliyetlerini artırmışlar ve hatta birbirleriyle rekabet içinde bulunmuşlardır. Ayrıca bölgede dini çıkarları yanında siyasi çıkarlar da elde etmek isteyen başta Rusya olmak üzere Fransa, Almanya, İngiltere ve Avusturya gibi birçok ülke bu grupları desteklemişlerdir. Bu bağlamda özellikle yukarıda saydığımız önemli dinî vakıaların geçtiği mekânlara bu mezhep, grup ve devletlerce kiliseler, yetimhaneler, gurebâhâneler ve misafirhaneler inşa edilmiştir. Ayrıca şehre mektep, hastane ve postane gibi kurumlar da açmışlardır. Böylelikle şehir Osmanlı döneminde uzun yıllar devam eden Müslüman kimliğinden Hristiyan kimliğine evrilmeye başlamıştır. Bu durum şehre olan ilgiyi artırmış ve birçok ülkeden Hristiyan hacıların şehri ziyaret etmeye başlamasına neden olmuştur.

Son olarak Nasıra için vurgulanması gereken nokta Osmanlı kaynaklarında bölgede Yahudi nüfusu ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Osmanlı kaynaklarında Yahudi varlığı genel olarak görmezden gelmişse de Nasıra'da bir miktar Yahudi nüfusu olması kuvvetle muhtemeldir. Devlete ait kayıtlarda Yahudi nüfusu ile ilgili bir istatistik bulunmamasında ise bölgede son dönemlerde artan Yahudi yurdu meselesi gibi siyasi bir etkenin olduğu değerlendirilmektedir.

EXTENDED ABSTRACT

While Nazareth is neither a major metropolis nor historically of major political, social or economic importance, its religious significance, especially for the history of Christianity, is without question. In the latter years of the Ottoman Empire, an 1864 statute declared Nazareth a distinct jurisdiction, and other than the short period from 1906 to 1910 when it was tied to Jerusalem, it was a sub-jurisdiction of Acre Sanjak until 1918, when the Ottoman Empire lost control of the city. Although geographically located in the region broadly known as Palestine, it was technically

⁸⁸ BOA, HR.İD, 1714/29, 03 Aralık 1905.

⁸⁹ BOA, HR.HMŞ.İŞÖ, 88/18, 21 Kanunisanı 1331/3 Şubat 1915.

considered part of the State of Beirut, except for the shorter periods when it was connected to Sidon and Syria. This created a difficult situation, especially for Christian pilgrims who would visit the holy places in that period. Since visiting both Nazareth and Jerusalem involved crossing the border from the independent Jerusalem jurisdiction to another, it meant a tax was collected from travelers. This was the main reason Nazareth came under the jurisdiction of Jerusalem for a period. However, due to Nazareth's proximity to Acre and its considerable distance from Jerusalem, this period lasted only four years. Nazareth was then rejoined to Acre and thus became part of Beirut's jurisdiction.

In this period, the Muslim population was predominantly located both within the city and within the administrative borders of the county. In addition to Muslims, Nazareth was home to Greek-Orthodox, Latin Catholic, Protestant (Anglican) and Maronite communities. There is no information about the Jewish population in the region in Ottoman sources. There are a few sources that mention the Jewish population of the city, such as the accounts of Prince Viktor Naples' travels in his Seyahatname. While Ottoman sources do not describe a Jewish presence, it is highly probable that there was a Jewish population in Nazareth. The absence of statistics on the Jewish population in state records seems to stem from political realities in the region, such as the growing movement for the establishment of a Jewish homeland.

Nazareth's economy is based on agriculture and related industries. It has fertile land and its climate is Mediterranean. Because this landlocked area is mostly located on a high plateau, it was on a major transit route. Despite this, Nazareth always remained in the shadow of the surrounding port cities, which had more economic opportunities. With its modest economy and population, the city did not develop into a significant cultural center.

The situation is different, however, from a religious perspective. Nazareth's religious importance is based on a number of factors. The fact that the Annunciation to Mary, Jesus's childhood and youth, and the first proclamations of his prophethood take place in this city earns its position of major importance. Other factors that contribute to its religious prominence include the presence of prophets such as Lot, Jonah, and Ezra in the city and its environs, and it being the location of Mount, which is believed to be the place where Moses spoke to God.

In the last period of the Ottoman Empire, many Christian groups, especially Latin Catholic, Greek Orthodox, Protestant (Anglican) and Maronite, and smaller groups affiliated with these denominations, increased their investments related to the religious significance of the city and even competed with each other along these lines. In particular, they built churches, orphanages, gouraba houses and guesthouses in the places where the important religious events mentioned above took place. Thus, the city's identity began to evolve from Muslim, which it had been for many years, to Christian. Interest in the city increased and Christian pilgrims from many countries began visiting.

This increased interest in Nazareth led many countries to compete for influence there. Political interests in the region paralleled religious interests, and countries such as Russia, France, Germany, England and Austria founded religious institutions such as monasteries and churches, as well as schools, hospital, and post offices in Nazareth.

Although the history of this city may not be of great importance for the religion of Islam and Muslims, because of the aforementioned religious events and important figures related to the place, it would doubtless draw the interest of the curious. At the same time, it seems clear that in our day even among Christians, let alone Muslims, there is much left to be discovered in the city of Nazareth.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)⁹⁰

- Babıali Evrak Odası (BEO.)
- Dâhiliye Nezâreti, Mektubû Kalemi (DH.MK.T.)
- Dâhiliye Nezâreti, Şifre Kalemi (DH.ŞFR.)
- Dâhiliye Nezâreti, Tesrî-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat, (DH.TMIK.M.)
- Dâhiliye Nezâreti, İdare-i Umumiye (DH.İ.UM.)
- Hariciye Nezâreti, Hukuk Müşavirliği İstişâre Odası (HR.HMŞ.İŞO.)
- Hariciye Nezâreti İdâre (HR.İD.)
- Hariciye Nezâreti, Londra Sefareti (HR.SFR.3)
- Hariciye Nezâreti, Tercüme Odası (HR.TO.)
- Haritalar (HRT.h.)
- İrâde Adliye ve Mezahib (İ.AZN.)
- İrâde Dâhiliye (İ.DH.)
- İrâde Hariciye (İ.HR.)
- İrâde Meclis-i Mahsus (İ.MMS.)
- Maarif Nezâreti, Mektubû Kalemi (MF.MKT.)
- Sadaret Amedî Kalemi Evrakı (A.}AMD.)
- Şûrâ-yı Devlet (ŞD.)
- Yıldız, Sadaret Resmî Maruzat (Y.A.RES.)

Kıtap ve Makaleler

- Aga, Nebil Halid: *Medainu Filistin: Dırasat ve Müşahedat*, Beyrut: Müessesetü'l-Arabıyyeti'd-Dırasıyye, 1993.
- Aydın, Ali İhsan: *Osmanlı Filistininde Bir Sancak: Akka*, İstanbul: Taşmektap Yayın Atölyesi-Ortadoğu ve Afrika Araştırmacıları Derneği, 2019.
- Erim, Nihat: *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri: Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları*, C. 1, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1953.
- Gençoğlu, Mustafa: "1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2/1 (2011), s. 29-50.
- Halevi, Masha: "The Politics Behind The Construction of The Modern Church of The Annunciation in Nazareth", *The Catholic Historical Review*, 96/1 (2010), pp. 27-55.

⁹⁰ Belgelerin dosya ve gömlek numaralarına ait bilgiler dipnotlarda zikredildiği için burada ayrıca alınmamıştır.

- İncil (Matta, Margos, Luka, Yuhanna); İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 1998.
- Karpat, Kemal: *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.
- Mansur, Esad: *Tarihu'n-Nasra*, Müessesetü Daru'l-Hilal, 1924.
- Miller, Duane Alexander: "Christ Church (Anglican) in Nazareth: a brief history with photographs", *St. Francis Magazine*, 8/5 (2012), pp. 696-703.
- Mutlu, Şamil: *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2005
- Rafet, Mehmet: *Seyahatname-i arz-ı Filistin-i Prens Victor Napoli-Emanuel*, Şam: Vilayet Matbaası 1305/1888.
- Sezen, Tahir: *Osmanlı Yer Adları*, 2. Basım, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2017.
- TDV İslam Ansiklopedisi, "İslahat Fermanı", erişim: 24.11.2020
<https://islamansiklopedisi.org.tr/islahat-fermani>
- TDV İslam Ansiklopedisi, "Nasıra", erişim: 23 Ekim 2019.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/nasira>
- Yazbak, Mahmoud: "Comparing Ottoman Municipalities in Palestine: The Cases of Nablus, Haifa and Nazareth, 1864-1914", *Ordinary Jerusalem, 1840-1940: Opening New Archives, Revisiting a Global City*, ed. Angelos Dalachanis ve Vincent Lemire, (Leide; Boston: Brill, 2018), pp. 240-261.

Tezler

- Akkoç, Alim Baki: *Osmanlı Devleti'nde Pasaport Nizamnameleri ve Bunların Uygulamadaki Boyutları*, (Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Alamleh, Mohamad: *Osmanlı İdaresinde Kudüs Mutasarrıflığı 1874-1914*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Arslan, Melikşah: *Suriye ve Filistin'de Rus Mevcudiyeti ve Osmanlı Siyaseti (1847-1914)*, (Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Dhier, Amad Alden: *19. Yüzyılın İkinci Yarısında ve 20. Yüzyılın Başlarında Filistin'de Demografik Yapı ve Nüfus Hareketleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü, 1999.
- Orha, Zafer: *Beyrut Vilayeti'nde Osmanlı İdaresi (1887-1909)*, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

Salnameler

- Salname-i Vilayet-i Beyrut*, (Beyrut: Vilayet Matbaası, R.1311-1312/1894/)
- Salname-i Vilayet-i Beyrut*, (Beyrut: Vilayet Matbaası, 1318/1900)
- Salname-i Vilayet-i Beyrut*, (Beyrut: Vilayet Matbaası, 1322/1904-05)
- Salname-i Vilayet-i Suriye*, (1288/1870-71).

Ekler

Ek: 1

Akka sancağına ait bir harita

BOA, Harita (HRT.h.), no.526, 16 Muharrem 1317/27 Mayıs 1899

Ek: 2

Nasıra şehrine ait iki fotoğraf

Esad Mansur, Tarihu'n-Nasra, Müessesetü Daru'l-Hilal, 1924.

II. Abdülhamid Devrinde Yıldızı Parlayan Bir Devlet Adamı: Reşid Mümtaz Paşa (1856-1928)*

*A Statesman in the Ascendant at the Reign of Abdulhamid II:
Reshid Mumtaz Pasha (1856-1928)*

RUVEYDA OKUMUŞ**

ÖZ

Reşid Mümtaz Paşa, II. Abdülhamid devrinde (1876-1909) Beyrut ve Hüdavendigar valilikleri ile İstanbul şehreminliği gibi öne çıkan vazifelerde bulunmuştur. Sultan'a bağlı bir devlet adamı olan Reşid Mümtaz Paşa her daim onun himmet ve desteğini görmüş, kimi zaman başarısız olsa da devlet kapısında kalmayı başarmıştır. Devr-i Hamîdî'nin sona ermesiyle bir süre sürgün hayatı yaşayan Reşid Mümtaz Paşa'nın yıldızı Mütareke Dönemi'nde (1918-1922) getirildiği Dâhiliye Nazırlığı ile kısa bir süre için de olsa tekrar parlamıştır. Reşid Paşa tıpkı diğer saltanat yanlıları gibi hayatının son yıllarını yurtdışında geçirmiştir. Bu çalışma Osmanlı arşiv belgelerinden hareketle Reşid Mümtaz Paşa'nın hayatını, devlet adamlığını ve yaptığı icraatları derli toplu bir biçimde ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Reşid Mümtaz Paşa, Beyrut, Bursa, İstanbul Şehreminliği.

ABSTRACT

The subject of this study is covering the biography of Reshid Mumtaz Pasha who was made prominent duties such as Beirut and Hüdavendigar governorships and Istanbul Mayor during the reign of Abdulhamid II Reshid Mumtaz Pasha, a statesman affiliated to the Sultan, has always been able to stay at the door of the state, although he was unsuccessful. He lived a life of exile for a while with the end of the time of revival, his star shined again for a short time when he appointed as a Ministry of Internal Affairs, where he was brought during the armistice period. Reshid Mumtaz Pasha, like other statesman close to the Sultan, spent the last years

* Makale geliş tarihi: 27 Temmuz 2020, kabul tarihi: 21 Eylül 2020, araştırma makalesi.

** Uz., Bilecik/Türkiye, ruveydaokumuss@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1825-0097>

of his life abroad. This study is based on the Ottoman archive documents and deals with the life of Reshid Mumtaz Pasha, his statehood, and his actions in a tidy manner.

Keywords: Reshid Mumtaz Pasha, Beirut, Bursa, Istanbul Mayor.

Giriş

II. ABDÜLHAMİD döneminde valilik ve şehreminliği yapan, II. Meşrutiyet'te sürgün hayatı yaşayan ve Mütareke Devri'nde Dâhiliye Nazırlığına getirilen Mustafa Reşid Mümtaz Paşa, Sultan Abdülaziz zamanında (1861-1876) Evkaf, Adliye ve Maliye nazırlıklarında bulunmuş olan Ebubekir Mümtaz Efendi¹ ile Ayşe Sıdika Hanım'ın oğludur. Ebubekir Mümtaz Efendi'nin babası 1852'de vefat eden balmumcu esnafından Eğinli² Hacı Mustafa Ağa'dır. Ebubekir Efendi hızlı ve güzel yazısıyla meşhur bir hattattı.³ Ayrıca tedbirli, vakur, gayretli ve himmetli bir zat olarak da devrinde şöhret kazanmıştı. 9 Şubat 1871'de Mısır Kapı Kethüdası iken vefat etmiş ve Yenikapı Mevlevihânesi'ne defnedilmişti.⁴ Ebubekir Mümtaz Efendi'nin bu makaleye konu olan oğlu Reşid Mümtaz Paşa'dan başka bir oğlu da Mabeyn Başkâtipliği yapan Ali Rıza Mümtaz Paşa'dır.⁵

Reşid Mümtaz Paşa'ya, Mustafa Reşid ismini Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'nın⁶ verdiği rivayet edilmektedir. Ayrıca Reşid Mümtaz Paşa'nın oğlu Semih Mümtaz hatıralarında Mustafa Reşid Paşa'nın Ebubekir Mümtaz Efendi'yi yetiştirenlerden biri olduğunu ileri sürmektedir.⁷

1. Sıbyan Mektebi'nden Valiliğe: Reşid Mümtaz Bey

Reşid Mümtaz Bey, 1856'da (H. 1273) İstanbul'da doğdu. Babası Ebubekir Mümtaz Efendi o esnada Sadaret Müsteşarlığı görevini yapmaktaydı. Sicil dosyasında yer alan bilgilere göre Reşid Bey, sıbyan mektebindeki tahsilinden sonra Valide Mektebi'nde *Kâfiye*'ye kadar Arapça ve *Gülistan*'a kadar Farsça okudu, ardından özel hocalardan ders aldı.⁸

¹ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C. 4, Haz. Nuri Akbayar, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), s. 1214; Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti, Sicill-i Ahval Defterleri (DH.SAİD.d.), no. 1, s. 514.

² Eğin, Erzincan iline bağlı Kemaliye ilçesinin eski adıdır. Bkz. Metin Tuncel-Erdoğan Akkan, "Kemaliye", *DİA (Diyanet İslâm Ansiklopedisi)*, İstanbul, C. 25, 2002, s. 236-237.

³ Türk hattatların buluşu olan rik'a yazının bir çeşidi olan Bâbîâlî Rik'asının öncüsü, Ebubekir Mümtaz Efendi'dir. Bkz: Ali Alparslan, *Osmanlı Hat Sanatı Tarihi*, İstanbul, 2012, s. 198-199.

⁴ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, s. 1214.

⁵ Ali Rıza Mümtaz Paşa (1838-1901), Sultan II. Abdülhamid devrinde Mabeyn-i Hümâyün başkâtipliğine ilaveten Hazine-i Hassa Nazırlığı, Defter-i Hakanî Nazırlığı gibi görevlerde bulunmuştur. Bkz. Sinan Kurneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, İstanbul, ISIS yayınları, 1999, s. 64.

⁶ Tanzimat devrinin önde gelen devlet adamlarından olan Mustafa Reşid Paşa 1800-1858 yılları arasında yaşamıştır. Hariciye Nazırlığı, Paris büyükelçiliği ve sadrazamlık makamında bulunmuştur. Bkz. Kemal Beydilli, "Mustafa Reşid Paşa", *DİA*, C. 31, İstanbul, 2006, s. 348-350.

⁷ Semih Mümtaz, *Canlı Tarihler (Evel Zaman İçinde)*, C. 4, İstanbul, 1946, s. 86.

⁸ BOA, DH.SAİD.d., no. 1, s. 514.

1869'da henüz on üç yaşında iken, Divân-ı Hümâyûn Kalemî'nde çırak oldu. İki yıl sonra Sadâret Mektûbî Odası'na geçti. 1875'te Meclis-i Âlî-i İcraat'ın kâtipliğine getirildi. Ardından Sadâret Mektûbî Mühimme Odası'na memur oldu. 1877'de kendisine sâniye rütbesi verildi. 1879 senesine gelinceye kadar maaşı peyderpey artarak 900 kuruşa yükseldi ve mütemayiz oldu. Aynı sene 1.500 kuruş maaşla Âmedi-i Divân-ı Hümâyûn hulefalığına tayin olundu. Yine o sene 1.000 kuruş daha zam ile görevine ilave olarak Meclis-i Vükelâ kâtipliğine getirildi. 1880 senesinde ûlâ sâniiliğine terfi edildi. 1881'de maaşına zam yapılarak aylık 2.720 kuruşa yükseldi. 1890'da rütbesi bâlâ oldu. Aynı sene 10.000 maaşla Divân-ı Hümâyûn amedciliğine ve Dâhiliye Nezareti müsteşarlığına tayin olundu. 1892 senesinde Takvim-i Vekâyi Nezareti ek görev olarak kendisine verilmiş⁹ lakin bu görevde başarısız olması üzerine hem müsteşarlıktan hem de Takvim-i Vekâyi Nezareti görevinden azledilmiş ve kendisine mazuliyet maaşı bağlanmıştı. 1897'de yeneden memurluk görevine getirilerek 10.000 maaşla Şûrâ-yı Devlet Mülkiye Dairesi üyeliğine tayin olundu. Aynı yılın Temmuz ayında 18.000 kuruş maaşla Beyrut valiliği görevine getirildi.¹⁰

Reşid Mümtaz Paşa, Çerkes asıllı Şadifeza Hanım ile evlenmiştir.¹¹ Ancak bu evlilik on yıldan fazla sürmemiş ve Şadifeza Hanım 1890'lı yılların başında vefat etmiştir. Çocukları Ulviye Hanım ve Ahmet Semih Mümtaz'dır.¹²

Reşid Mümtaz Paşa, kardeşi Ali Rıza Paşa ve aileleriyle beraber, babaları Ebubekir Mümtaz Efendi'nin satın aldığı Bebek'teki bir yalıda ikamet etmekteydi.¹³ Oğlu Semih Mümtaz, Bebek'teki bu yalıda önce validesi Şadifeza Hanım'ın ardından 1892 senesinde büyük validesi Ayşe Sıdika Hanım'ın hastalanıp vefat ettiğini aktarmaktadır.¹⁴ Bu elim hadisenin üzerine aile Bebek'teki yalıdan taşınmış ve Çamlıca'da

⁹ Reşid Bey'in, Takvim-i Vekâyi Nazırlığını iyi idare edememesi sonucunda nezaretin ilga edildiği ve kendisinin görevden azledildiği sicil dosyasında şu şekilde ifade edilmektedir: "Mir-i müşarünileyh sene-i merkume [1308] Receb-i şerifinin yirmi birinde "18 Şubat sene 1306" Takvim-i Vekâyi Nezareti'ne ilave memuriyet olarak tefviz buyurulmuştur. Mir-i müşarünileyhin Takvim-i Vekâyi'yi hüsn-i idare edememekte olması cihetiyle zikrolunan müsteşarlık ve Takvim-i Vekâyi Nezareti'nden azliyle Tavkim-i Vekâyi'nin külliyen ilgası hususunda sene-i merkûme şevvalinin on sekizinde "3 Mayıs sene 1308" irâde-i seniyye-i hilâfet-penâhi şeref-sudûr buyurulmuştur." BOA, DH.SAİD.d., no. 1, s. 514.

¹⁰ BOA, DH.SAİD.d., no. 1, s. 514.

¹¹ Reşid Mümtaz Paşa ve Şadifeza Hanım'ın evlilik tarihini tespit etmek mümkün olamamıştır. Ancak Ahmed Semih Mümtaz'ın İstanbul'da 1879'da dünyaya geldiği göz önüne alınırsa çiftin 1879'dan önce evlendiği söylenebilir.

¹² Ahmed Semih Mümtaz, 1879'da İstanbul'da doğdu. Reşid Mümtaz Paşa gibi kalemiyede yetişmiş ve devlet memuru olarak çeşitli görevlerde bulunmuştur. 1909 senesinden itibaren memuriyeti bırakarak yazı hayatına başlamış ve 1914-1918 yılları arasında Cenevre Üniversitesi'nde tahsil görmüştür. 1937 yılına kadar Avrupa'da kalan Semih Mümtaz yurda döndükten sonra da gazeteciliğe devam etti. Semih Mümtaz, Arap İzzet Holo Paşa'nın kızı Seniye Abed Hanımla 1906'da evlenmiş böylece Reşid Mümtaz Paşa ve Arap İzzet Paşa dünür olmuşlardır. Semih Mümtaz'ın bu evlilikten Nureddin, Vicdan (Bursbey) ve Zeynep (Aslan) isimlerinde üç çocuğu olmuştur. 1956'da Belediyeye Meclisi Azası iken vefat etmiştir. Ahmed Semih (Mümtaz) Bey'in sicil dosyası için bkz. BOA, DH.SAİD.d., 112, s. 17; Ahmet Semih Mümtaz, *Eski İstanbul Konakları*, İstanbul, 2011, s. 7-10.

¹³ Semih Mümtaz, *Canlı Tarihler*, s. 55 ve s. 86.

¹⁴ 7 Haziran 1892'de vefat eden Reşid Paşa'nın validesi Ayşe Sıdika Hanım Şehzade Camii haziresine defnedilmiştir.

bir köşk kiralararak oraya yerleşmişti.¹⁵ Validesi vefat ettiği zaman Semih Mümtaz henüz on iki yaşında bir çocuktur. Validelerini ardı ardına kaybetmesi üzerine artık babası Reşid Mümtaz Paşa ile daha çok vakit geçirmeye başladı ve 1897'de valiliğe getirilen babasıyla birlikte Beyrut'a gitti.¹⁶

2. Reşid Mümtaz'ın İlk Valilik Tecrübesi: Beyrut Valiliği (1897-1903)

28 Temmuz 1897'de Reşid Mümtaz Bey, bâlâ rütbesiyle Beyrut valisi olarak tayin edildi.¹⁷ Bu makama gelmesinden kısa bir süre sonra dönemin önde gelen resimli gazetelerinden biri olan *Malûmat*'ın 20 Ağustos 1897 günkü nüshasında yeni Beyrut Valisi Reşid Bey'in bir fotoğrafı yer almıştı.¹⁸ Ayrıca 21 Ekim 1897 gününe ait *Servet-i Fünun* gazetesinde Reşid Bey'in Beyrut valisi olduğunu bildiren fermanın okunması ve yapılan töreni gösteren bir fotoğraf yayımlanmıştı.¹⁹

Reşid Bey'in Beyrut valisi olduktan sonra ilk icraatından birisi kendisine Sultan'dan gelen irâde üzerine Şam'a gitmesidir. Bu ziyaretinin sebebi Suriye Valisi Nâzım Paşa (valiliği 1897-1906) ile Beşinci Ordu Müşiri Abdullah Paşa arasındaki ihtilafın mahiyeti hakkında bilgi sahibi olmak idi. Oğlu ile Şam'a gelen Reşid Bey, Vali Nazım Paşa ve Müşir Abdullah Paşa ile ayrı ayrı görüşmüş, aralarındaki ihtilafın uydurma bir jurnal olduğunu görmüştü. Birkaç gün sonra da tekrar oğlu Semih Mümtaz ile Beyrut'a döndü.²⁰ Konuyla ilgili Yıldız Sarayı'na bir telgraf gönderen Suriye Valisi Nazım Paşa, 28 Ağustos 1897 günü Reşid Bey'in Şam'a geldiğini haber vermekteydi.²¹

Reşid Bey'in Şam'a gidişinin asılsız bir jurnalden ileri gelmesi ve beyhude bir seyahat olması dikkat çekicidir. Sultan Abdülhamid devrinde görülen jurnalcilik meselesi Reşid Bey'in hayatında da zaman zaman karşısına çıkmıştır. Semih Mümtaz hatıratında hem babası hem diğer devlet adamları hakkında aslı astarı olmayan jurnaller verildiğini anlatmakta ve bu durumdan bir hayli şikâyet etmektedir. Semih Mümtaz'a göre Reşid Bey'in, ilk taşra vazifesi olan Beyrut valiliğine gelir gelmez aldığı emirle süratle ve apar topar Şam'a gitmesi, padişah iradesini yerine getirmediği gerekçesiyle jurnalleneceği endişesinden ileri gelmekteydi.²²

¹⁵ Semih Mümtaz, *Canlı Tarihler*, s. 24 ve 87-88.

¹⁶ Babası Reşid Bey'in Beyrut Valisi olarak tayin edilmesi üzerine İstanbul'dan ayrılarak vapurla Beyrut'a gidişlerini ve amcası Ali Rıza Paşa ile vedalaşmalarını Semih Mümtaz şu satırlarla anlatmaktadır: "1313 (1897) Beyrut'a gidiyorduk. Amcam Ali Rıza Mümtaz Paşa (Defteri Hakanî Nazırı) vapura kadar gelmiş, kendisinden yirmi yaş kadar küçük kardeşi babamla ailesini teşyi etmişti. Ve ayrırlarken ben artık sizi göremem belki diye ağlamıştı. Onun dediği oldu. Biz Beyrut'ta iken evvelâ Gazi Osman Paşa, bir sene sonra da amcam vefat ettiler." Ahmet Semih Mümtaz, *II. Abdülhamid ve Zamani*, s. 270; Semih Mümtaz, *İstanbul Konakları*, s. 57-58.

¹⁷ BOA, İ.DH, 1348/50, 27 Safer 1315.

¹⁸ *Malûmat*, sayı: 79, 21 Rebiülevvel sene 1315, s. 4.

¹⁹ *Servet-i Fünun*, sayı: 345, 9 Teşrinievvel sene 1313, s. 1.

²⁰ Semih Mümtaz, *Canlı Tarihler*, s. 93-95.

²¹ BOA, Yıldız, Mütenevvi Maruzat (Y.MTV.), 165/261, 29 Rebiülevvel 1315.

²² Semih Mümtaz bu hususu şu satırlarla dile getirmektedir: "O devirde emsali olmayan bu tarzın birinci defa memuriyetle taşraya çıkışının ilk safhasında kendisine teveccüh etmesi, babamı hayli sıktı. Maahaza evvelce uğradığı bir jurnal yüzünden Dâhiliye Müsteşarlığı ve Takvim-i Vekâyi Nazırlığından azlinden bir hayli seneler sonra memur edildiği Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi azalığında kırk gün oturmaksızın Beyrut Valiliğine tayin olunduğu için ilk telakki ettiği irâde-i seniyyeye karşı defaten arzı itizar etmek istemedi." Semih Mümtaz, *Canlı Tarihler*, s. 93-95.

Reşid Bey'in Beyrut Valiliği esnasındaki en önemli hadiselerden biri, 1898 senesinin Ekim-Kasım aylarında Alman İmparatoru II. Wilhelm'in Suriye ve Kudüs'e yaptığı ziyaretidir. Bu seyahat için 17 Ekim 1898'de payitahta gelen İmparator II. Wilhelm ve İmparatoriçe Augusta Victoria, II. Abdülhamid tarafından misafir edilmişti. 22 Ekim günü de İmparator ve beraberindekiler İstanbul'dan ayrılarak Filistin'e doğru yola çıkmıştı.²³ İmparator'un maiyetinde Hayfa'ya gitmekle görevlendirilen Suriye Valisi Nazım Paşa ve Beyrut Valisi Reşid Bey'e 22 Ekim'de padişah iradesiyle maaşlarının iki misli yol harçlığı verilmişti.²⁴

25 Ekim'de Hayfa'ya gelen Alman İmparatoru, Suriye Valisi Nazım Paşa, Beyrut Valisi Reşid Bey, Müşir Abdullah Paşa ve konsoloslar ile çeşitli bürokratlar tarafından karşılanmıştı. Hayfa ve Yafa'yı gezdikten sonra İmparator ve İmparatoriçe 29 Ekim'de Kudüs'e geçmişti. Kudüs'te belli başlı tarihi ve dini mekânları ziyaret edilmesinin akabinde de II. Wilhelm, 6 Kasım'da Yafa'ya geçerek deniz yoluyla Beyrut'a gelmiştir. Reşid Bey'in valisi olduğu Beyrut'ta bir gün kaldıktan İmparator trenle Şam'a doğru yola çıkmıştı. İmparator II. Wilhelm Nazım Paşa tarafından Şam'da ağırlanmış, Şam'daki çeşitli ziyaretlerinin sonrasında 13 Kasım'da İmparator II. Wilhelm ve beraberindekiler Almanya'ya dönmüştü.²⁵

İmparator'un ziyareti esnasında onun karşılanması ve ağırlanması Beyrut Valisi Reşid Bey de görev almıştı. Örneğin İmparator II. Wilhelm gelmeden önce geçeceği güzergâhlarda çeşitli hazırlıklar Reşid Bey tarafından yapılmış ve Hayfa-Yafa arasındaki yol yapım çalışmaları gözden geçirilmişti. Ayrıca Reşid Bey İmparator'u Beyrut'ta bir gün misafir etmişti.²⁶ Bu misafirperverlik Alman İmparatoru II. Wilhelm'i oldukça memnun etmiş olmalı ki, seyahat sonrasında -Aralık 1898'de- Beyrut Valisi Reşid Bey'e İmparator tarafından birinci rütbeden Kron dö Prus nişanı verilmişti.²⁷ Oğlu Semih Bey de dördüncü rütbeden Kron dö Prus nişanıyla taltif edilmişti.²⁸

1899 senesine gelindiğinde Beyrut'ta yaşanan asayiş sorunları çoğalmış ve halkın şikâyetleri de artmaya başlamıştı. Asayiş sorunlarına çözüm bulamaması Vali Reşid Bey halkın gözünde prestij kaybına uğratmıştı. Buna ilaveten Reşid Bey'in, konsolosların ve yabancı temsilcilerin taleplerini yerine getirme konusunda gayet uzlaşmacı bir şekilde davranması ve onların sorun ve taleplerini dikkate alması özellikle Müslüman nüfusun pek hoşuna gitmemekteydi. Müslüman halk Vali Reşid Bey'i ülkedeki dindaşlarını ihmal etmek ve yolsuzlukları örtmek için konsoloslarla ve Hristiyan zenginlerle arasını iyi tutmak derdinde olmakla suçluyordu.²⁹

²³ Necmettin Alkan, "Dış Siyasetin Bir Aracı Olarak Hükümdar Gezileri: Kaiser II. Wilhelm'in 1898 Şark Seyahati", *Osmanlı Araştırmaları* (XXXI), İstanbul, 2008, s. 15-28.

²⁴ BOA, İrade Hususi (İ.HUS.), 69/4, 6 Cemaziyelahir 1316.

²⁵ Merve Savaş, *Alman İmparatoru II. Wilhelm'in Filistin ve Suriye Ziyareti* (1898), (Yüksek Lisans Tezi), Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Tarih Ana Bilim Dalı, İstanbul, 2018, s. 68-89; Alkan, *Şark Seyahati*, s. 28-40.

²⁶ Merve Savaş, *Filistin ve Suriye Ziyareti*, s. 112-118.

²⁷ BOA, İrade Taltifat. (İ.TAL.), 163/46, 14 Şaban 1316.

²⁸ BOA, Babiali Evrak Odası (BEO.), 1251/93792 23 Kanun-i evvel 1314.

²⁹ Zafer Orha, *Beyrut Vilayeti'nde Osmanlı İdaresi* (1887-1909), (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2017, s. 54.

Ayrıca Cebel-i Lübnan Mutasarrıfı Muzaffer Paşa'nın, 1903 başlarında, seyahat izni olmayan Osmanlı tebaasının Cebel-i Lübnan ve çevresinden kaçak olarak yurtdışına çıkarılmasının önlenmesi konusunda Beyrut Valisi Reşid Bey'den yardım talep etmişti. Ancak Vali Reşid Bey kendisine yardımcı olmaya yanaşmamıştı. Böyle insani bir talebin geri çevrilmesi Muzaffer Paşa tarafından Beyrut Valisi'nin kendisine düşmanca davrandığı şeklinde yorumlanmıştı. Bununla beraber Beyrut Limanı'ndaki memurlar hakkında kaçak olarak yurtdışına çıkmakla ilgili yolsuzluk iddiaları ve liman meselesindeki anlaşmazlıklar da ayyuka çıkmıştı. Bütün bunların yanı sıra 1903'ün Eylül ayında ortaya çıkan Hristiyan-Müslüman çatışmasını Reşid Bey'in yönetememesi de düzensizliği arttırdı.³⁰

Yukarıda sayılan hadiseler neticesinde yaklaşık altı senedir bu görevde olan Beyrut Valisi Reşid Bey'in, Hüdavendigar Vilayeti Valisi İbrahim Halil Paşa ile yer değiştirmesiyle sonuçlandı.³¹ Kuşkusuz hakkında bunca iddia ve şüpheli işler olmasına rağmen azledilmeyip, Hüdavendigar gibi önemli bir vilayete vali olması Reşid Bey'in Arap İzzet Paşa ile olan yakın ilişkisiyle açıklanabilir.³² Öte yandan vali değişikliğinin hemen arkasından Beyrut'a gönderilen tahkik heyetinin raporuna göre Reşid Bey'in bazı mahalli eşraf ve erkânın menfaatini kolladığı ve gayrimeşru uygulamalara meşruiyet sağladığı ileri sürülmüştü.³³

Becayişle sonuçlanan altı yıllık valiliği esnasında Reşid Bey'in yukarıdaki iddiaların dışında saat kulesi, meydan çeşmesi gibi birtakım imar faaliyetlerinde bulunduğu da göze çarpmaktadır. Beyrut Askeri Kışlası'nın yakınında olan saat kulesinin temeli 1898 senesinde Reşid Bey'in de hazır olduğu bir törenle atılmıştı.³⁴ Ayrıca 1901 senesinde Reşid Bey Sultan II. Abdülhamid'in 25. cülus yıldönümü vesilesiyle Beyrut'ta bir meydan çeşmesi yaptırmış ve çeşmenin üzerine II. Abdülhamid'in tuğrası işlenmişti.³⁵

Reşid Bey'in Beyrut valiliği dönemine tesadüf eden önemli bir gelişme de Hicaz Demiryolu inşaatının başlamasıdır. Hicaz Demiryolu inşasını kolaylaştırmak amacıyla 16 Mart 1902'de Vali Reşid Bey başkanlığında Beyrut Komisyonu kuruldu. Komisyonun üyeleri vilayetteki askerî erkân ve eşraftan bazı kimselerden ibaretti. Komisyonun hesap ve yazışma işleri Beyrut vilayeti memurlarından seçilmiş kâtip ve muhasebeciler tarafından yapılıyordu. Bu komisyonun vazifesi Hicaz Demiryolu'na bağlanacak olan Hayfa hattının inşaat ve muamelelerine bakmaktı.³⁶

Reşid Bey'e Beyrut valiliği esnasında kendisine hem II. Abdülhamid'den hem de yabancı ülkelerden çeşitli nişanlar tevcih edilmiştir. 21 Mayıs 1898'de Reşid Bey

³⁰ Abdulhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri (1895-1908)*, İstanbul, Klasik yayınları, 2007, s. 180; Orha, *Beyrut Vilayeti'nde Osmanlı İdaresi*, s. 85-86.

³¹ BOA, İrade Dahiliye (İ.DH.), 1413/48, 25 Cemaziyelahir 1321.

³² Orha, *Beyrut Vilayeti'nde Osmanlı İdaresi*, s. 54.

³³ Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri*, s. 180.

³⁴ *Servet-i Fünûn* gazetesi, sayı: 366, 17 Mart 1898.

³⁵ *Beyrut Vilayeti Salnamesi*, 1319/1901, s. 3.

³⁶ Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul, Eren yayınları, 1994, s. 110.

birinci rütbeden Nişan-ı Osmani³⁷ ve 19 Mart 1901'de Murassa Mecidî Nişanı ile taltif edildi.³⁸ Beyrut valisi Reşid Bey'e Temmuz 1902'de Papalıktan birinci rütbeden dokuzuncu Pius Nişanı da verilmişti.³⁹

3. Kariyerin Zirvesi: Hüdavendigâr Vilayeti Valiliği (1903-1906)⁴⁰

17 Eylül 1903'te Hüdavendigâr Vilayeti Valisi olan Reşid Bey, üç sene boyunca bu görevde kalmıştı. Görev süresince Bursa'da çeşitli imar faaliyetlerinde bulundu. Bu dönemde resmî ve umumî binaların tamiri ve inşaatı önemli bir miktara ulaştı. Bu faaliyetleri üzerine 1904'te Hüdavendigâr Valisi Reşid Bey'e birtakım nişanlar ve madalyalar⁴¹ ile 12 Eylül 1904'de vezaret rütbesi ihsan edilmişti.⁴² Reşid Paşa, 13 Eylül'de kaleme aldığı ve son derece mübalağalı ifadeler içeren teşekkür mektubunu saraya göndermişti.⁴³

Reşid Paşa'nın vezaret menşuru aldığı, devrin matbuatına da yansımıştır. *Servet-i Fünûn* mecmuasının 13 Ekim 1904 günkü nüshasında da “*Uhde-i âsâfanelerine rütbe-i sâmiye-i vezâret tevcîh ve ihsân buyrulan Hüdavendigâr valisi devletlü Reşid Mümtaz Paşa hazretleri*” ibaresi olan bir fotoğrafı yayımlandı.⁴⁴ Reşid Paşa'ya vezaret menşurunun gönderilmesi için 19 Ekim 1904'te II. Abdülhamid'in yaverlerinden Ferik Sadık el-Müeyyed Paşa⁴⁵ görevlendirilmişti.⁴⁶

Sadık el-Müeyyed Paşa vezaret menşurunun Reşid Paşa'ya verilmesi için Bursa'ya gidişini ve yapılan merasimi sonrasında kaleme aldığı mazbatasında ayrıntılı olarak anlatmıştı. Onun anlatımına göre 21 Ekim Cuma günü gemisi Mudanya'ya ulaşan Sadık Paşa'yı burada valinin oğlu Semih Bey ve bazı vilayet memurları karşılamıştı. Mudanya'dan hareket eden kafileyi Vali Reşid Paşa ve şehrin ileri gelen zevatı, Bursa'ya 5 km mesafede bulunan Acemler İstasyonu'nda beklemekteydi. Hamidiye Sanayi Mektebi'nin bandosu Reşid Paşa ve Sadık Paşa'yı taşıyan at arabasını şehir girişinde marşlarla karşılamıştı. Sadık el-Müeyyed Paşa, Bursa'da bulunduğu süre zarfında valinin oğlu Semih Bey'in evinde misafir edilmişti.

22 Ekim günü “*menşûr-i âlî*” metni, Bursa Belediye binasının önünde ileri gelen zevat resmi elbiseleriyle hazır bulunduğu halde okundu. Ardından Sadık Paşa

³⁷ BOA, İ.TAL, 138/41, 29 Zilhicce 1315.

³⁸ BOA, İ.TAL, 247/38, 29 Zilhicce 1318.

³⁹ BOA, İ.TAL, 282/7, 28 Rebiülahir 1320.

⁴⁰ Reşid Mümtaz Paşa'nın Hüdavendigâr valiliği hakkında daha önce yayınlanan bir çalışma için bakınız: Ruveyda Okumuş, “Reşid Mümtaz Paşa ve Bursa Valiliği (1903-1906)”, *Bursa Günlüğü*, sayı: 3, 2018, s. 68-71.

⁴¹ *Servet-i Fünûn* gazetesinin 28 Nisan 1904 günkü nüshasında Reşid Bey'in iftihar nişanı aldığı, yayınlanan kendi fotoğrafı ile ilân edilmişti. *Servet-i Fünûn*, sayı: 679, s. 37.

⁴² BOA, İ.TAL, 344/48, 2 Recep 1322.

⁴³ BOA, Yıldız, Perakende, Umum Vilayât (Y.PRK.UM.), 70/124, 3 Recep 1322.

⁴⁴ *Servet-i Fünûn*, 13 Ekim 1904, sayı: 703, s. 8.

⁴⁵ Sadık el-Müeyyed Paşa (1858-1911) Suriye'de yaşayan ve pek çok devlet adamı ve alim yetiştiren Azmzâde ailesine mensuptur. Harbiye Mektebini bitirmiş ve 1884'te padişahın yaverleri arasında katılmıştır. Hicaz telgraf hattı ve demiryolu projelerinde görev almıştır. Trablusgarp ve Habeş'e elçi olarak gönderilmiştir. 1904-1908 yılları arasında Bulgaristan Başkomiserliği yapmıştır. İdris Bostan, “Sadık el-Müeyyed Paşa”, *DİA*, C. 35, İstanbul, 2008, s. 399-400.

⁴⁶ BOA, İ.DH, 1427/33, 9 Şaban 1322.

vezaret menşurunu Reşid Paşa'ya takdim ettiğinde, Paşa bunu hürmetle öperek mukabelede bulunmuştu. Törende hazır bulunanlar Belediye binasına girdikten sonra menşur, Vali Muavini Emin Bey tarafından yeniden ve sesli bir şekilde okunmuştu. Müftü Efendi'nin Sultan'a iyi dileklerini içeren duasının akabinde ise valinin ikram ettiği mükellef sofraya geçilmişti. Sofrada Vali Reşid Paşa Sultan'a şükranlarını bildiren bir konuşma yapmıştı. Ardından Sadık Paşa da bir konuşma gerçekleştirmişti. 22 Ekim Pazar günü akşamının Berat Kandili'ne tesadüf etmesi nedeniyle, Vali Reşid Paşa ile Sadık Paşa ve beraberindekiler Bursa Mevlevihanesi'nde düzenlenen ayin-i şerife katıldı. Pazartesi günü ise Vali Reşid Paşa konsoloslara bir akşam yemeği verdi. Salı günü sabah vakti Sadık el-Müeyyed Paşa, Vali Reşid Paşa tarafından İstanbul'a dönmek üzere istasyondan uğurlanmıştı.⁴⁷

Amacı Sadık el-Müeyyed Paşa'dan farklı olsa da Reşid Paşa'nın valiliği döneminde Bursa'yı ziyaret eden bir başka önemli isim ise Raymond Poincaré'dir. Birinci Dünya Harbi esnasında Fransa Cumhurbaşkanlığı görevi yapan ve daha çok bununla şöhret kazanan Poincaré, eşiyile birlikte Bursa'ya gelmiş ve burada Reşid Paşa ve oğlu Semih Mümtaz Bey'in bir süre misafiri olmuşlardı.⁴⁸

3.1. Reşid Mümtaz Paşa'nın Valiliği Döneminde Bursa'da İmar Faaliyetleri

Reşid Paşa, iyi idare edemediği Takvim-i Vekayi Nazırlığı'ndan azledilmesi sonrasında başarısız denilebilecek Beyrut Valiliği üzerine Hüdavendigâr gibi payitaht dışında Osmanlı'nın en önemli şehirlerinden birine vali olarak atanmıştı. Paşa'nın yeni valilik vazifesini önceki görevlerine nazaran daha itinalı yaptığı görülmektedir. Nitekim görevine gelir gelmez Bursa'da daha önceden yapımına başlanmış olan Mecidiye (bugünkü Fevzi Paşa) Caddesi'ni tamamlamış ve Hamidiye (bugünkü Cumhuriyet) Caddesi ile Altıparmak Caddesi'ni açtırmıştı. Bununla birlikte şehrin sokaklarına ilk parke taşı onun zamanında döşenmişti. Ayrıca Bursa'nın ilk şehir içi içme suyu şebekesi ile maksem su deposu Reşid Paşa'nın yaptırdığı önemli alt yapı faaliyetleri arasındadır.⁴⁹

Vali Reşid Paşa döneminde göze çarpan en önemli imar faaliyetlerinden birisi de yapımına 2 Ağustos 1904'te başlanan Bursa Saat Kulesi'dir. Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 29. yıldönümüne rastlayan 1 Eylül 1905'te törenle Saat Kulesi'nin açılışı yapılmıştı. Kule 33 metre yükseklikte ve kare planlı, kesme taştan

⁴⁷ BOA, YEE, 58/21, 16 Şaban 1322.

⁴⁸ Mösyö Raymond Poincaré'nin Bursa ziyareti hakkında Semih Mümtaz ayrıca şu bilgiler aktarmaktadır: Vali Reşid Paşa, Mösyö Poincaré'nin şehre geleceğine dair Payitaht tarafından bilgilendirildikten iki gün sonra misafirler Mudanya yoluyla Bursa'ya gelmişti. Mudanya'da kaymakam tarafından karşılanmışlar ve trene kadar kendilerine refakat edilmişti. Bursa Garı'ndan alınan misafirler valinin arabasıyla otele kadar götürülmüştü. Aynı gün Mösyö Poincaré vali konağında Reşid Paşa'yı ziyaret etmiş ve Şark'ın tabii güzelliklerinden, Türkiye hakkında okuduğu seyahatnamelerden bahsetmişti. Daha sonra Reşid Paşa, Mösyö Poincaré'ye iade-i ziyarette bulunmuş ve Madam Poincaré ile tanışmıştı. Mösyö Poincaré ve eşi bu ziyaretleri esnasında Keşiş Dağı'na (Uludağ) çıkmış, Bursa içerisinde çeşitli gezintiler gerçekleştirmiş özellikle Yeşil Türbe'den çok etkilenmiş ve fotoğraf çekmişlerdi. Ayrıntılı bilgiler için bkz.: Semih Mümtaz, *Canlı Tarihler*, s. 31-33.

⁴⁹ Yılmaz Akkılıç (Haz.), "Reşid Mümtaz Paşa", *Bursa Ansiklopedisi*, C. 4, Bursa, 2002, s. 1456.

inşa edilmiştir. Her katında dikdörtgen planlı dört pencere bulunmaktadır. En üst katta çepeçevre balkonla kuşatılmış bir yangın gözetleme kulesi de yer almaktadır.⁵⁰

Bursa'da ilk müze yine Reşid Paşa'nın valiliği döneminde, Bursa Müze-i Hümayunu adıyla kurulmuştur. Bu müze, II. Abdülhamid'in tahta çıkış yıldönümü olan 1 Eylül 1904'te⁵¹ Bursa Maarif Müdürü Azmi Bey'in çabaları ve Vali Reşid Bey'in onayı ile Bursa İdadi-i Mülkisi'nin (Bursa Erkek Lisesi) bir bölümünde açıldı.⁵² Reşid Paşa Maarif Nezareti'ne Müze-i Hümayun'un tesisi ve açılışını bir tahriratla bildirmişti. Burada Bursa şehrinin tarihte önemli bir yere sahip olduğunu ve bünyesine çeşitli tarihi eserleri barındırdığı bu eserlerin de korunması amacıyla bir müzenin kurulması gerektiği belirtilmiş ve tesis edilen müzenin padişahın tahta çıkış yıldönümünde açılacağı kaydedilmiştir.⁵³ Maarif Müdürü Azmi Bey de 500 parçadan fazla tarihi eserden oluşan müzenin açılışının yapıldığını 1 Eylül 1904 günü telgrafi ile Dersaadet'e bildirmişti.⁵⁴ Bursa Müze-i Hümayun'un açılışına 11 Ağustos 1904'te Maarif Nazırı Nazif Paşa'nın görevlendirdiği Müze-i Hümayun Müdür Yardımcısı Halil Edhem Bey de katılmıştı.⁵⁵

Ahmed Vefik Paşa'nın⁵⁶ valiliği zamanında (1879-1882) Hisar semtinde kurulan Bursa Gureba Hastanesi'ne halkın büyük talep göstermesi üzerine Reşid Paşa tarafından ahşaptan iki pavyon ve yönetim binası hastaneye ilave olarak yaptırılmıştı. Bu yeni binaların açılışı da 1905 senesinde törenle yapılmış ve II. Abdülhamid'e ithafen Hamidiye Hastanesi olarak isimlendirilmişti. Ayrıca hastanenin maddi durumu düşünülerek geliri arttırılmıştı.⁵⁷

II. Abdülhamid döneminde artış gösteren eğitime yönelik faaliyetler Reşid Paşa'nın valiliği esnasında Hüdavendigâr vilayetinde de tatbik edilmişti. Daha önce yapımına başlanmış olan Bursa Mekteb-i İdadi-i Mülkisi'ne kimyahâne, yatakhâne, kütüphâne, yemekhâne ve teneffüşhâne bölümleri eklenmişti. Nitekim 8 Ağustos 1904 tarihinde başta Hüdavendigâr Valisi Reşid Paşa olmak üzere şehrin ileri gelenlerinin hazır olduğu bir törenle Bursa İdadisi yeniden açılmıştı.⁵⁸

Reşid Paşa'nın öncülüğünde 1904-1905 yılları arasında Orhan Gazi Cami önemli bir onarımdan geçmişti. Bu onarım esnasında caminin doğu duvarındaki pencere

⁵⁰ Yılmaz Akkılıç (Haz.), "Saat Kulesi (Bursa)", *Bursa Ansiklopedisi*, C. 4, Bursa, 2002, s. 1460; Kâzım Baykal, *Bursa ve Anıtları*, İstanbul, 1982, s. 55.

⁵¹ Rumi tarihle 19 Ağustos 1320.

⁵² Yılmaz Akkılıç (Haz.), "Müzeler (Bursa Müzeleri)", *Bursa Ansiklopedisi*, C. 3, Bursa, 2002, s. 1236.

⁵³ BOA, Maârif Nezâreti Mektubî Kalemi (MF.MKT.), 796/45, 29 Cemaziyevvel 1322.

⁵⁴ BOA, MF.MKT, 803/69, 4 Recep 1322.

⁵⁵ BOA, İrâde Maârif Nezâreti (İ.MF.), 10/33, 15 Cemaziyelahir 1322.

⁵⁶ Ahmed Vefik Paşa (1823-1891) Tahran ve Paris Büyükelçisi olmuş ayrıca Evkaf, Maliye, Maarif ve Dâhiliye nazırlıklarında bulunmuştur. İki defa Sadaret'e getirilmiştir. Bkz. Kunalp, *Osmanlı Erkân ve Ricâli*, s. 61.

⁵⁷ Yusuf Ziya Karaaslan, *Tarihsel Süreci ve İşleyişi Çerçevesinde Bursa Hamidiye Gurebâ Hastanesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Bursa, 2015, s. 36-63.

⁵⁸ Nursal Kumaş, *II. Abdülhamid Devrinde Bursa'da Sosyal Hayat (1876-1909)*, (Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Bursa, 2011, s. 114.

çıkartılarak buraya bir kapı yapıldı.⁵⁹ Ayrıca Orhan Gazi Cami için II. Abdülhamid tarafından iki adet şamdan hediye edildi. Orhan Gazi Cami'nin onarımı bittikten sonra resmi açılışı Sultan'ın tahta çıkış yıldönümüne tesadüf ettirilerek gerçekleştirilmişti.⁶⁰

Reşid Paşa 1905 senesinde, II. Abdülhamid'in tahta çıkışının yıldönümüne rastlayan günün akşamı Bursa Belediye Konağı'nda bir ziyafet ve balo tertip ettirmişti. Bu ziyafet ve baloya katılan Reşid Paşa'nın oğlu Semih Mümtaz hatıratında önemli bilgiler aktarmaktadır. Gündüz vilayet konağında tebrikleri kabul etmesinin ardından Vali Reşid Paşa'nın daveti üzerine naip, müftü; Rum, Ortodoks ve Katolik cemaatinin temsilcileri ve konsoloslardan oluşan yaklaşık 150 kişilik Bursa ricali akşam yemeğinde bir araya gelmişti. Yemekten sonra tertip edilen baloda kadril oyunu (balo dansı) oynanmış ve gecenin ilerleyen saatlerine kadar balo devam etmişti. Bursa'da ilk defa balo tertip edilmesi Bursalıların dikkatini çekmiş hatta bazı kimseler bu havadisi saraya jurnal etmişti. Lakin Semih Mümtaz'ın aktardığına göre Reşid Paşa, önceden balo için saraydan izin almıştı.⁶¹

II. Abdülhamid'in cülus yıl dönümlerinde olduğu gibi doğum günü (veladet-i hümayun) sene-i devriyesinde de çeşitli kutlamaların yapıldığı ve resmi açılışların icra edildiği bilinmektedir. Bursa'da, II. Abdülhamid'in doğum günü merasimi dolayısıyla sokakların kandillerle donatılması, belediye binasında tebriklerin kabul edilmesi, yeni karakolhânelerin ve çeşmenin açılması gibi çeşitli kutlamalar yapılmıştı. Bu kutlamaları Reşid Paşa son derece abartılı bir dille Mabeyn ikinci kâtibi İzzet Paşa'ya bildirmişti.⁶²

3.2. İstanbul'daki Gelişmelerin Bursa'ya Yansımaları

Bursa'nın hem İstanbul'a yakın olması hem de Vali Reşid Paşa'nın Yıldız Sarayı ile yakın ilişkiler içerisinde bulunması, beraberinde başkentte yaşanan hadiselerin doğrudan Bursa'ya yansımaları sağlamaktaydı. Bu gelişmelerden birisi Gazi Osman Paşa'nın ikinci oğlu Kemaleddin Paşa'nın Bursa'ya sürgün edilmesiydi. Bu hadise

⁵⁹ Orhan Gazi Camii'nin açılışı esnasında tuğra ve kitabesi görülüyor. Bkz. *Servet-i Fünûn*, nr. 768, 11 Ocak 1906, s. 1.

⁶⁰ Hüseyin Gürsel Bilmiş, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bursa'da Mimarlık Ortamı*, (Doktora Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, 2019, s. 361-362.

⁶¹ Semih Mümtaz, *Canlı Tarihler*, s. 92-93.

⁶² Reşid Paşa konuyla ilgili İzzet Paşa'ya gönderdiği bir tahriratta şu ifadelerle yer vermektedir: "Vücûd-ı hümayûnları hayât-ı cism-i devlet ve memleket olan velinîmet-i bî-minnetimiz sahib-i makâmı hilâfet ve saltanat ve padişâhımız efendimiz hazretlerinin velâdet-i bahirü's-sa'âdet-i cenâb-ı zullullahîleri rûz-ı me'ali-efrûzuna şeref-müsâdif işbu yevm-i kudsiyet-tev'em, esdikâyı bendegân ve sunûf-ı teba'a-i sadâkat beyân için bir id-i ekrem olmakla, şehrin esvâk ve etraftı alâim-i kamer ve şaduman-müzeyyen olduğu ve ihtiyât ve jandarma askeri efrâdı ve mekâtib-i askeriyye ve mülkiyye ve ibtidâiyye vesaire şâkirdanı istâde-i ta'zimât hazır bulunduğu halde daire-i belediyede resm-i bihîn-i tebrik-i ubudiyetkârîye mahsusen ve ilaveten geçende inşa kılınan cesim salonda erkân ve ümerâ ve memûrîn-i mülkiyye ve askeriyye ve ulemâ ve meşâyih ve eşrâf-ı belde ve rüesâ-i ruhaniyye ve mütehayyizân-ı mahalliye ve şâkirdân-ı mekâtib-i muhtelif tarâflardan nâm-ı akdes-i hazret-i cihân-bânîye olarak vâcibe-i tebrik ifâ ve cümleten farîza-i de'avât ve teşekkürât-i tezakir olunduğu misillü düvel-i mütehabbe konsolosları cânibinden dahi evsaf-i seniyye-i cihân-bâninin tezekkürüyle icrâ-i resm-i tebrik kılınmış ve firka-i askeriye dairesine bil-azime tehniyet-i mukâbele ifa edilmiştir." BOA, Y.PRK.UM, 77/47, 15 Şaban 1323.

aynı zamanda Mümtaz-zâde ailesini yakından ilgilendirmekteydi. Şöyle ki Gazi Osman Paşa ile Reşid Paşa bacanak idi. Semih Mümtaz teyzesinin oğlu Kemaleddin Paşa'nın Bursa'ya sürgün edilmesini ve o esnada yaşanan hadiseleri anlatırken babasının bu konudan duyduğu rahatsızlığa dikkat çekmektedir.⁶³

Hüdavendigâr Valisi Reşid Paşa ile Kemaleddin Paşa'nın akraba olması böylece Reşid Paşa'nın gözetiminde olmasının her açıdan daha hayırlı olacağı Sultan'ın kararında etkili olsa gerektir. Reşid Paşa'nın emriyle Kemaleddin Paşa'ya bir ev hazırlanır ve kendisi orada göz hapsinde tutulur.⁶⁴ Reşid Paşa'nın 17 Kasım 1904'te Dersaadet'e gönderdiği tahriratta Kemaleddin Paşa'nın gözetim altına alındığı ve kaçmasına fırsat verilmediği belirtilmiştir.⁶⁵ Kemaleddin Paşa hadisenin yaşandığı 1904 senesinden Meşrutiyet'in ilanına kadar dört sene Bursa'da ikamet etmiştir.⁶⁶

Bursa'ya yansıyan bir başka gelişme ise 21 Temmuz 1905 Cuma günü Sultan II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı'nda Cuma selamlığı töreni esnasında Sultan'a karşı düzenlenen bomba hadisesidir. O günlerde Bursa'da bulunan Semih Mümtaz bu önemli hadisenin Bursa'ya akseden tesirlerini ayrıntılarıyla anlatmaktadır. Hadisenin gerçekleştiği gün Reşid Paşa Orhaneli ile Uludağ arasında yaptırdığı şoseyi denetlemeye gitmişti. Bir süre sonra İstanbul'dan sadrazamın imzasıyla Bursa'ya bir telgraf yolları. Gelen telgrafta aynı gün cuma selamlığından önce ve sonra Bursa'ya gelen yolcuların münasip bir yerde tutulması ve isimlerinin kaydedilmesi isteniyordu. Bu emir üzerine İstanbul'da fevkalade bir hadisenin meydana geldiği anlaşılmaktaydı. Ertesi günü bomba hadisesinin meydana geldiği ve yirmi altı kişinin hayatını kaybettiği haberi duyulmuştu. Bunun üzerine Reşid Paşa, Sultan'a geçmiş olsun telgrafı çekmişti.⁶⁷

3.3. Süleyman Nazif'in Gözünden Hüdavendigâr Valisi Reşid Mümtaz Paşa

Reşid Paşa'nın Hüdavendigâr valiliği esnasında, vilayetin mektupçuluğu görevini meşhur şair ve edip Süleyman Nazif (1869-1927) yapmaktaydı. Kendisi bu görevde 29 Ekim 1897'de getirilmiş ve yaklaşık on iki yıl mektupçuluğa devam etmişti.⁶⁸ Süleyman Nazif, kendi kaleminden çıkan tercüme-i hâlinde Reşid Paşa'nın valiliği döneminde rahat ettiğini ve paşayla çalışmaktan memnun kaldığını şu cümleler ile ifade etmekteydi: *"On iki yıl kaldığım Bursa'da müsadif olduğum üç validen yalnız Reşid Mümtaz Paşa'nın iltifat ve keremini görerek diğer ikisinden gûna-gûn eziyetler çektim. Reşid Mümtaz Paşa birçok muamele-i müşfikânedan başka rütbe-i ulâ-sınıf-ı sanisine terfi ettirmek*

⁶³ Kemaleddin Paşa'nın Bursa'ya sürgün edilmesinin arkasında şu gelişmeler bulunmaktadır: 1898'de Kemaleddin Paşa Sultan II. Abdülhamid'in kızı Naime Sultan ile evlendirilmişti. Kemaleddin Paşa evli olmasına rağmen Sultan V. Murad'ın kızı Hatice Sultan ile görüşüp mektuplaşmaktaydı. Bu hadiseyi haber alan ve hiddetlenen Sultan Abdülhamid kızının Kemaleddin Paşa'dan boşanmasını sağlamış ve onu Bursa'ya sürgün ettirmişti. Detaylı bilgi için bkz.: Ahmet Semih Mümtaz, *Sultan II. Abdülhamid ve Zamanı*, s. 84-92.

⁶⁴ Mümtaz, *Sultan II. Abdülhamid ve Zamanı*, s. 86-87.

⁶⁵ BOA, Y.PRK.UM, 71/104, 9 Şaban 1322; BOA, Y.PRK.UM, 70/5, 26 Rebiülahir 1322.

⁶⁶ Semih Mümtaz, *Sultan II. Abdülhamid ve Zamanı*, s. 89.

⁶⁷ Semih Mümtaz, *Abdülhamid ve Zamanı*, s. 204-209.

⁶⁸ BOA, DH.SAİD.d., No: 179, s. 251.

suretile de itmam-ı mekârim etmişti. İnkılâbı müteakib Konya Vilâyeti Mektupçuluğuna tahvil ettirildim ise de gitmeden istifa ettim.”⁶⁹

Ayrıca Süleyman Nazif'in 1924'te kaleme aldığı ve *Resimli Gazete'de* yayınlanan “Bursa'da Bir Hafta” başlıklı yazı serisinde, Reşid Mümtaz Paşa'dan övgüyle bahsettiği görülmektedir. Süleyman Nazif'e göre Bursa, payitahtlığı önce Edirne'ye ve kısa süre sonra İstanbul şehrine devretmişti. Bugüne kadar Bursa'ya gitmiş olan yüzlerce vali arasında yalnız dört isim her zaman akıllarda yer edecekti. Bunlar Ahmed Vefik Paşa, Nazif Paşa⁷⁰, Mahmud Celaleddin Paşa⁷¹ ve Reşid Mümtaz Paşa'dır. Süleyman Nazif, bu dört vali arasında en kısa süre valilik görevinde bulunan Reşid Paşa olduğunu belirterek, böyle olmasına rağmen en çok onun eser inşa ettirdiğine dikkat çekmektedir. Bu eserlerin ise birçoğu Yunan işgali zamanında harap olmuş ancak hâlâ (1924'te) nereye bakılsa onun eserleri görülebilmekteydi. Şair Nazif Bey, Reşid Paşa zamanında Bursa'da yollar, hastaneler, mektepler, müzeler; hasılı medeniyetin gereği ve ihtiyacı olan eserlerin büyük bir kısmının yapıldığına vurgu yapmaktadır. Dahası Reşid Paşa, bütün bunları iki buçuk sene gibi kısa bir zamanda tamamlamıştı. Son olarak şair şöyle bir tahmin ileri sürmektedir. Reşid Paşa en azından II. Meşrutiyet'e kadar valilik görevini devam ettirebilseydi, Bursa çok daha gelişmiş ve bambaşka bir şehir haline gelmiş olacaktı.⁷²

4. İstanbul Şehreminliği (1906-1908)

Reşid Mümtaz Paşa, 24 Mart 1906'da ise 31.500 kuruş maaşla İstanbul Şehremini oldu.⁷³ II. Meşrutiyet'in ilanına kadar yaklaşık iki buçuk sene bu vazifede kaldı.⁷⁴ Göreve başladığı ilk gün Reşid Paşa “Bütün belediye memurlarının vakt u zamanında işlerinin başına gelmeleri ve bundan böyle her gün sabahtan temizlik işlerine başlanarak saat birde sokaklarda temizlik işlerinin bitmesi ve halkın aslî gıdası olan ekmeklerin tartısında eksik olmamasına dikkat ve itina edilmesi ve bütün belediye kanun ve nizamlarının uygulanmasında hiçbir gevşeklik ve müsamaha gösterilmemesi”⁷⁵ mealinde bir genelge çıkarttı.

Mümtaz Paşa şehreminliği görevine gelmesiyle memurların görev yeri açısından önemli bir değişiklik olmadı. Sadece Meclis Reisi Halil Bey değiştirilerek yerine İbrahim Sârim Bey⁷⁶ getirildi. Umumî müfettişlik ihdas edilerek Bursa'da faaliyet gösteren Mühendis İrfan Bey bu göreve tayin edildi.

⁶⁹ İbnül Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri: Kemalî's-Şuara*, C. 3, Haz. Hidayet Özcan, Ankara, 2000, s. 1525.

⁷⁰ Mehmed Nazif Paşa (1832-1889) Cezayir, Bosna, Yanya, Kosova, Trablusgarp, Aydın ve Suriye valiliklerinde bulunmuştur. 1884-1886 yılları arasında da Hüdavendigâr Vilayeti valisi olmuştur. Kuneralp, *Osmanlı Erkân ve Ricâli*, s. 99.

⁷¹ Mahmud Celaleddin Paşa (1839-1899) Maliye ve Ticaret Nazırlığında bulunmuştur. Girit (1891-1894) ve Hüdavendigâr Vilayeti valiliği (1890-1891) yapmıştır. Kuneralp, *Osmanlı Erkân ve Ricâli*, s. 88.

⁷² Süleyman Nazif, “Bursa'da Bir Hafta”, *Resimli Gazete*, nr. 48, 2 Ağustos 1924, s. 2.

⁷³ BOA, İ.ŞE, 19/7, 28 Muharrem 1324.

⁷⁴ BOA, DH.SAİD.d., no. 1, s. 514.

⁷⁵ Osman Nuri Ergin, *İstanbul Şehreminleri*, Haz. Ahmet Nezih Galitekin, İstanbul, 1996, s. 184.

⁷⁶ Sultan Abdülmecid devri ricalinden Sarı Şefik Bey'in oğlu olan İbrahim Sârim Bey (1840-1910) ile Reşid Mümtaz Paşa kız kardeş çocuklarıdır. Bkz. Semih Mümtaz, *Canlı Tarihler*, s. 13.

Ekmek temin etme meselesi de yine Reşid Paşa'nın öncelendiği bir konuydu. Bilindiği gibi II. Abdülhamid devrinde hükümetin ve belediyenin en önemli işlelerinden biri halkın ekmeğe ihtiyacını gidermekti. Reşid Paşa da ekmeği ucuzlatmak suretiyle halkı hükümete bağlamayı amaç edinmişti.⁷⁷ Halka ucuz fiyata ekmeğe, et ve mahrukata (yakacak) sağlama meselesinde Şehremini Reşid Paşa saraya jurnal edilmiş bunun üzerine de Reşid Paşa 18 Eylül 1906'da kendisini müdafaa eden ve şehreminliğinde yaptığı işleri anlatan bir tahrirat kaleme almıştır.⁷⁸ Sultan II. Abdülhamid, Reşid Paşa'nın savunmasına itibar etmiş ve sözü edilen journali dikkate almamış olmalıdır ki Paşa şehreminliği görevini sürdürmüştür.

İstanbul şehreminliği zamanında Reşid Paşa'nın önemli icraatından bir diğeri de memur maaşlarının düzenli bir şekilde ödenmesidir. Bir önceki Şehremini İsmail Rıdvan Paşa döneminde (1890-1906) senede sadece dört maaş alabilen memurlar Reşid Paşa gelir gelmez her ay maaşlarını düzenli almaya başladı. Hatta Temmuz aylığı veren Reşid Paşa, Ağustos'un on beşinde "rûz-ı cülûs-i hazret-i padişahiye hürmeten" son yarısını işlemeden Ağustos aylığını da verdi. Günümüzde belediye zabıtasının yetkisine giren neler varsa Şehremini Reşid Paşa, az çok hepsiyle yakından ilgilenmeye başladı. Çarşılardaki teraziler ve sair ölçüler muayene edildi. Numarasız ve fenersiz arabalar takip edildi ve cezalandırıldı. Yine bu esnada pahalılaştan et fiyatlarında düzenleme yapıldı. Büyük meydanlarda ve cami avlularında et sergileri açıldı. Bu sergiler ucuz bedellerle kiraya verilerek etin ucuzlaşmasına çalışıldı. Rıdvan Paşa zamanında başlamış olan şehre parke döşenmesi işi hızlandırıldı. Ara sokaklar dahi ihmal edilmeyerek Arnavut kaldırımı inşaat ve tamiratına başlandı. Yıldız ve Beşiktaş tarafına özellikle ehemmiyet verildi. Bu cümleden olarak Reşid Paşa döneminde Tâlimhâne'nin büyük duvarı yeniden yapıldı.⁷⁹

Reşid Mümtaz Paşa'nın İstanbul şehreminliği yaparken başka işlerle de uğraştığı arşiv belgelerine yansımıştır. Örneğin, Karesi (Balıkesir) sancağının Sultançayı mevkiinde borasit maden imtiyazını talep etmişti. Bu imtiyaz talebini Sir James Whittall⁸⁰ ile yapmış ve 60 seneliğine madeni işletmek için üzerlerine ihale edilmesini istemişlerdi.⁸¹ Ancak çok geçmeden bu haklarından feragat etmişlerdi.⁸²

Reşid Paşa'nın görevi esnasında belediye için hiçbir yeni vergi ihdas olunmamıştı. İki seneden fazla devam eden şehreminliği zamanında memurlara düzenli bir şekilde maaşlarını ödemesi ve diğer belediye ihtiyaçlarına da para yetiştirmesi onu halkın gözünde itibarlı hale getirmişti. Özetle Reşid Paşa'nın muvaffakiyetleri ile kendisinden önce şehreminliğinde bulunan Rıdvan ve Mazhar paşalardan daha

⁷⁷ Ergin, *İstanbul Şehreminleri*, s. 184-185.

⁷⁸ BOA, YEE, 78/75, 11 Şaban 1325.

⁷⁹ Ergin, *İstanbul Şehreminleri*, s. 185-187.

⁸⁰ Meşhur Modalı tüccar Whittall ailesine mensup olan James Whittall hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Osman Öndeş, *Modalı Vitol Ailesi*, İstanbul, Tarihçi kitabevi, 2015.

⁸¹ BOA, BEO, 2968 /222529, 9 Şevval 1324 (26 Kasım 1906)

⁸² BOA, BEO, 3642/273114, 13 Ramazan 1327 (28 Eylül 1909)

başarılı olduğu söylenebilir.⁸³ Bu başarısından ötürü Reşid Paşa'ya 14 Kasım 1906'da altın ve gümüş imtiyaz madalyası ihsan buyrulmuştu.⁸⁴

6. Paşa'nın Sürgün Yılları

II. Meşrutiyetin ilanı ve 31 Mart Hadisesi'yle birlikte II. Abdülhamid devri memur ve ricalinden önemli bir kısmı görevinden alınmış bazıların da sürgün edilmesi gündeme gelmişti. Bu sancılı süreç, Reşid Paşa'yı da doğrudan etkilemiş ve kendisi 1 Ağustos 1908'de İstanbul şehreminliğinden istifaya mecbur olmuştu.⁸⁵ Ayrıca II. Abdülhamid devrinde Reşid Paşa'ya verilen bütün rütbe ve nişanlar geri alındı. Mal ve mülküne el konuldu. Bekirağa Bölüğü'nde bir süre tutuklu kaldıktan sonra Büyükkada'da ikamete memur edildi.⁸⁶ Sabık şehremini Reşid Paşa; II. Abdülhamid'in başkâtiplerinden Tahsin Paşa ve eski Dâhiliye Nazırı Memduh Paşa'yla beraber 27 Mayıs 1909'da Sakız'a sürgün edildi.⁸⁷

Reşid Paşa gibi sürgüne gitmekten yahut öldürülmekten endişe eden II. Abdülhamid devrinden birçok devlet adamı da yurt dışına kaçtı. Reşid Mümtaz Paşa'nın dünürü ve Semih Mümtaz'ın kayınpederi Arap İzzet Paşa da bunlar arasındaydı. İzzet Paşa II. Meşrutiyet'in ilanını müteakip 7 Ağustos 1908'de ailesiyle birlikte İtalya'ya kaçmıştır.⁸⁸

Mayıs 1912'de hâlâ Sakız adasında sürgünde olan Reşid Paşa'nın sıhhatinin bozulduğu ve bunun için Sakız adası yerine affedilinceye kadar İzmir'de ikamet etmesi icap ettiği gerekçesiyle oğlu Semih Mümtaz babası adına Dâhiliye Nezareti'ne bir dilekçe vermişti.⁸⁹ 11 Şubat 1913'te çıkacak olan umumi affa kadar Reşid Mümtaz'ın Sakız adasında bulunması, oğlu Semih Bey'in bu talebinin kabul edilmediğini göstermektedir. Söz konusu tarihteki aftan siyasi mahkûm olarak sürgüne gönderilen II. Abdülhamid devri devlet adamları da yararlanmıştı.⁹⁰ Reşid Paşa'nın, yaklaşık dört sene devam eden sürgün hayatı bu sayede sona ermişti.⁹¹

Reşid Paşa'nın sürgünden affedildikten sonra zaman zaman yurtdışına gittiği görülmektedir. Semih Mümtaz hatıratında 1914'te kız kardeşinin verem hastalığı

⁸³ Ergin, *İstanbul Şehreminleri*, s. 185-186.

⁸⁴ BOA, İ.TAL, 408/65, 27 Ramazan 1324.

⁸⁵ Faik Reşit Unat (Haz.), *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuz Bir Mart Hadisesi Ali Cevat Beyin Fezlekesi*, Ankara, TTK yayınları, 1985, s. 163-164. Reşid Paşa'nın yerine İstanbul şehremini olarak Şerif Mehmed Rauf Paşa atanmıştır. BOA, İ.DUİT, 7/54 4 Recep 1326.

⁸⁶ BOA, ZB, 353/2, 6 Şaban 1326; BOA, İ.AS, 85/56, 28 Cemaziyelevvel 1327.

⁸⁷ BOA, ZB, 495/33, 7 Cemaziyelevvel 1327.

⁸⁸ İbrahim Küreli (Haz.) *Abdülhamid'in Kara Kutusu Arap İzzet Paşa'nın Günlükleri*, C. 1, İstanbul, İş Bankası yayınları, 2019, s. 18-19.

⁸⁹ BOA, DH.MUİ, 158/22, 6 Cemaziyelahir 1330.

⁹⁰ BOA, DH.SYS, 41/2-31, 22 Ramazan 1330.

⁹¹ Reşid Paşa'nın Bekirağa bölümünde tutuklu kalmasından sürgüne gönderilip affedilmesine kadar geçen yıllar boyunca da Süleyman Nazif Reşid Paşa ile irtibatını sürdürmüştü. Süleyman Nazif, Reşid Paşa'nın affedilmesi için İttihat ve Terakki nezdinde teşebbüslerde de bulunmuş fakat muvaffak olamamıştı. Reşid Paşa'nın affedildiği zaman çocuklar gibi sevinerek memnuniyetini açıkça dile getirmiş ve zor günlerinde Reşid Paşa ile ailesinin yanında olmuştu. Reşid Paşa ile Süleyman Nazif'in dostluğu Süleyman Nazif'in 1927'de vefatına kadar devam etmişti. Bkz. Semih Mümtaz, "Evvel Zaman İçinde: Süleyman Nazif Bey", *Akşam* gazetesi, 1950, s. 5.

dolayısıyla babası Reşid Paşa'nın Cenevre'de bulunduğunu söylemektedir. Reşid Paşa vereme tutulmuş olan kızının durumunun ciddi olmasından ötürü Paris'e dönememişti. Bu esnada Birinci Dünya Savaşı başlamış ve Paris'e gitmek imkânı kalmamıştı. Savaş ortamında Reşid Paşa'ya haber ya da para göndermek de mümkün değildi. Reşid Paşa, bir çıkış yolu bulmak ümidiyle Bursa'da valiliği zamanında tanıştığı Fransa Cumhurbaşkanı Mösyö Poincaré'ye müracaat etmişti. Mösyö Poincaré'nin yardımıyla Paris'te bıraktığı evrakı ve parası kendisine teslim edilmiş ve böylece Paris'e dönebilmişti.⁹² Dâhiliye Nazırı oluncaya kadar Reşid Paşa Avrupa'nın çeşitli ülke ve şehirlerinde dolaşmıştı.

7. Dâhiliye Nazırlığı (1920)

Sadrizam Damad Ferid imzalı ve 31 Temmuz 1920 tarihli Heyet-i Vükela kararında Reşid Mümtaz Paşa'nın Dâhiliye Nazırı olarak atandığı, kendisinin İstanbul'a gelip görevine başlayıncaya kadar yerine Ticaret ve Ziraat Nazırı Cemal Bey'in bakacağı bildirilmiştir.⁹³ 18 Ekim 1920'de Damad Ferid Hükümeti'nin düşmesine kadar Reşid Paşa, Dâhiliye Nazırı olarak görev yaptı.

Reşid Paşa 19 Ağustos 1920 günü İtalya bandıralı bir gemi ile İsviçre'den İstanbul'a geldi. Oğlu Semih Mümtaz ve ileri gelen devlet ricalinin karşıladığı Reşid Paşa doğrudan Dolmabahçe Sarayı'na giderek Sultan Vahdeddin ile görüştü. Ardından Damad Ferid Paşa'yı Nişantaşı'ndaki konağında ziyaret ettikten sonra Dâhiliye Nezareti'ne gelerek tebrikleri kabul etti.⁹⁴

Reşid Paşa Dâhiliye Nazırı olarak 20 Ağustos 1920'de *Peyâm-ı Sabah* gazetesine verdiği beyanatta, 1913'te sürgünden affedildikten sonra İsviçre'ye gittiğini, orada yaklaşık sekiz sene kaldığını ve 1920'de Dâhiliye Nazırlığı'na getirilmesi üzerine İstanbul'a döndüğünü ifade etmektedir. İttihatçı hükümetlerin başarısızlıklarından dem vurarak tarafsız kalmak yerine savaşa girmenin büyük bir hata olduğunu, sulh şartlarının da ağır fakat bu durumda kötünün iyisi olacağını söylemektedir. Böyle nazik bir dönemde Dâhiliye Nazırlığı'na geldiğini söyleyen Reşid Paşa, padişah ve onun hükümetine sadakatle hizmet edeceğini beyan etmektedir.

Refik Halid Karay, Reşid Paşa'nın Dâhiliye Nazırlığı'na getirilmesini ve onun hakkındaki düşüncelerini Mütareke dönemini ele aldığı hatıratında şu satırlarla anlatmaktadır:

“Mesela yeni Dâhiliye Nazırı, Reşid Mümtaz Paşa idi. Ferit Paşa Avrupa'ya son seyahatinde, geçen sefer Salih Paşa'ya tutulduğu gibi bu defa da Mümtaz Efendizadeye vurulmuştu; beraberce İsviçre'de gezmişler tozmuşlar bunu kararlaştırmışlardı. Yeni ve ihtiyar nazır nasb telgrafını alır almaz ilk vapura atladı, geldi. Karşılama, teşyi, tebrik ve saire teşrifat hoşuma gitmemekle beraber oğlunun ahbabı olmaklığım hasebiyle rıhtıma karşı gitmeye rıza gösterdim.

⁹² Semih Mümtaz, *Canlı Tarihler*, s. 33. Bu tarihlerde Reşid Mümtaz Paşa Paris'te Victor Hugo Caddesi 178 numarada ailesiyle birlikte ikamet etmekteydi. BOA, HR.UHM, 158/31, 7 Şubat 1914.

⁹³ BOA, İ.DUİT, 9/109, 14 Zilkade 1338.

⁹⁴ *Peyâm-ı Sabah* 20 Ağustos 1920, s. 1.

Uzun boylu, zarif libaslı, zekâsı henüz sönmemiş fakat harekâtına hafif bir sarsaklık arız olmuş gösterişli bir zattı. Avrupalı olsa idi tam siyaset nezaret çağına gelmiş sayılır ve iş de görbilirdi. Lakin bizde, o yaşı bulan -üç beş civan zekalı ihtiyar müstesna- muhakkak yarı ateh getirir, vücutça da idrarını tutamaz yahut da bacaklarını oynatamaz bir hale gelir.

Reşid Paşa kalbinin iyi işlemediğine hükmediyor, eli nabzında geziyordu. Onun bu ikbali talihin hakikaten bir beklenilmez oyunu idi: Meşrutiyet'in ilanından sonra, paşalığı parantez içine ve kendisi adalardan birine giren bu vezir, memlekette neler olup neler bittikten, ne inkılaplar zuhur ettikten sonra dönüyor ve Devr-i Hamidi'de erişemediği bir mesnede geçiyordu. Sultan Hamid'in Beyrut, Bursa valisi ve Şehremini on beş sene intizarı müteakip Sultan Vahdettin'e Dâhiliye Nazırı olmuştu. Bütün bu gibi vakalar bana nefesi çıkmayan canda ümit vardır de-dirttirir; ölmek en büyük talihtir.

Cemal Paşa'nın hatırı için Nafia'ya raptedilmiş olan İstanbul Şehreminliği tekrar Dâhiliye'ye bağlandı. Yeni Dâhiliye Nazırı benimle iyi geçiniyor, hakkımda büyük bir nezaket gösteriyordu. Nadiren nezarete uğradıkça şundan bundan konuşuyorduk; fakat kalbinin "entermitans"-ı muhavere sermayesinin esasını teşkil ediyordu. Mamafih kabinenin en yaşlı uzvu kendisi de-ğildi."⁹⁵

Refik Halid'in kendine has üslubu ile anlattığı yeni Dâhiliye Nazırı Reşid Paşa'nın başından geçen hadiseler ve hususiyetleri gerçekten dikkat çekicidir. Paşa'nın ihtiyarlığından dem vurması gayet doğaldır. Çünkü Dâhiliye Nazırlığı'na getirildiğinde Reşid Paşa 64 yaşında bulunuyordu. Başına gelen onca badireden sonra yine devlet yönetiminde görev alabilmesi devrin kendine mahsus şartları ile açıklanabilir. Anadolu'da Millî Mücadele'nin büyüdüğü ve etkisini gittikçe arttırdığı İstanbul'da sık sık hükümet değişikliklerinin olduğu çalkantılı bir dönemde Reşid Paşa yeni bir yüz olarak hükümette yer almıştı. Ancak bu durum üç ay kadar kısa bir süre devam etmişti.

17 Ekim 1920'de Damad Ferid Hükümeti'nin istifasına Dâhiliye Nazırı Reşid Mümtaz Paşa tarafından Damad Ferid'in bozulan sağlığı gerekçe gösterilmişti. Hâlbuki 17 Ekim'de Sultan Vahdeddin'i ziyaret eden Yüksek Komiserler, ondan Anadolu ile uzlaşacak bir hükümet kurulmasını istemiş, bu yolda baskı yapmışlardı. Bunun üzerine hemen aynı gün Damad Ferid Hükümeti istifasını sunmuştu. 21 Ekim 1920'de Tevfik Paşa tarafından yeni bir hükümet kuruldu.⁹⁶

8. Reşid Mümtaz Paşa'nın Avrupa'daki Son Yılları ve Vefatı

Ekim 1920'de hükümetin düşmesi ile görevi sona eren Reşid Paşa tekrar Avrupa'ya çıkmıştı. Nitekim 1921 senesinin Ramazan ayında Fransa'da bulunuyordu. Ramazan Bayramı münasebetiyle ve eski Dâhiliye Nazırı sıfatıyla Paris'ten Sultan Vahdeddin'e telgrafla bir bayram tebriği göndermişti.⁹⁷

⁹⁵ Refik Halid Karay, *Minelbab İlelmihrab*, İstanbul, İnkılâp yayınları, 2019, s. 345-346.

⁹⁶ Hazel Kul, *Millî Mücadele Türk Basınında İstanbul Hükümetleri-Ankara İlişkileri*, (Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı, Ankara, 2019, s. 333.

⁹⁷ BOA, BEO, 4684/351273, 5 Şevval 1339.

Reşid Paşa'nın bu seferki yurtdışı hayatı öncekilere nazaran daha çileli geçmişti. Daha önce de ifade edildiği gibi kızlarından biri, Fransa'da vereme yakalanmış ve ölmüştü. Dahası diğer kızı da çok geçmeden yine Fransa'da vefat etmişti.⁹⁸ Bunun üzerine Reşid Paşa, cenazelerin İstanbul'a getirilmesi ve Şehzade Camii Haziresi'nde medfun olan validesi Ayşe Sıdika Hanım'ın yanına defnedilmesi talebiyle 16 Kasım 1921'de Dâhiliye Nezareti'ne başvuruda bulunmuştu.⁹⁹ Paşa'nın bu talebine bir gün sonra olumlu karşılık verilmiş hatta vapurla İstanbul'a getirilmekte olan cenazelerin İstanbul'daki defin sürecinde polis ve belediye memurlarının kolaylık göstermesi bizzat padişah iradesiyle istenmişti¹⁰⁰ Buna rağmen maalesef adı geçen cami haziresinde bu kızlara ait mezarlar bulunamamıştır. Öte yandan Paşa'nın Dâhiliye Müsteşarlığı yaptığı yıllarda henüz iki yaşında iken vefat eden kızına ait mezar, Şehzade Camii Haziresi'ndeki aile kabristanlığında bugün hâlâ görülebilmektedir.

Saraya yakın bir ailede dünyaya gelip II. Abdülhamid döneminde yıldızı parlayan ve bu sayede valilik ve şehreminliği yapan, II. Meşrutiyet'in ilanını müteakip sürgün ve yurtdışı hayatı yaşadktan sonra Mütareke Döneminde kısa süreliğine Dâhiliye Nazırlığı görevine getirilen Reşid Mümtaz Paşa'nın bu çalkantılı hayatı, 1928 senesinde yetmiş iki yaşında iken Nice'de sona ermişti.¹⁰¹

Reşid Paşa'nın oğlu Semih Mümtaz ise 28 Nisan 1956'da İstanbul'da dünyaya gözlerini kapadı.¹⁰²

9. Reşid Mümtaz Paşa'nın Musiki Merakı

Reşid Mümtaz Paşa'nın devlet adamı olmasının yanı sıra musikiye de merakı vardı. Evinde zaman zaman musiki meclisleri toplanır ve icralar yapılırdı. Hatta kendisinin de güfteler yazdığı bilinmektedir. Reşid Paşa'nın bazı güfteleri ünlü bestekâr ve icracı Lem'i Atlı tarafından bestelenmişti.¹⁰³ Bunlardan en bilineni Karcıgar makamındaki “*Hüsnüne edvarı nazın şan senin*” şarkısıdır.¹⁰⁴ Bu şarkı Lem'i

⁹⁸ Reşid Mümtaz Paşa'nın vefat eden iki kızı Şadifeza Hanım'dan sonra evlendiği bir başka hanımından olsa gerektir.

⁹⁹ BOA, DH.İ.UM, 19-1/1-74, 25 Rebiülevvel 1339.

¹⁰⁰ BOA, BEO, 4698/352343, 15 Rebiülevvel 1340; BOA, DH.İ.UM, 19-1/1-74, 25 Rebiülevvel 1339.

¹⁰¹ Semih Mümtaz, *Canlı Tarihler*, s. 33. Reşid Paşa'nın 1927'de hâlâ hayatta olduğunu ve o tarihlerde yakın dost oldukları Süleyman Nazif'in vefatını haber alması üzerine bundan derin bir üzüntü duyduğunu Semih Mümtaz'dan öğreniyoruz. Bkz. Semih Mümtaz, “Evvel Zaman İçinde Süleyman Nazif Bey”, *Akşam* gazetesi, 1950, s. 5.

¹⁰² Semih Mümtaz'ın *Son Saat* gazetesinde yayınlanan ölüm ilanı şöyledir: “Gazetemizin yazı ailesinden ve merhum Reşid Mümtaz Paşa'nın oğlu, Seniye Abed'in eşi, Nuri Mümtaz, Zeynep Aslan, Vicdan Bursbey'in babaları, Ulviye Seyfeddin ve Salih Mümtaz'ın ağabeyleri, belediye meclis azası Semih Mümtaz Beyefendi kısa bir hastalıktan sonra Allah'ın rahmetine kavuşmuştur. Cenazesi 28 Nisan 1956 Cumartesi günü öğle namazından sonra Teşvikiye Camii'nden kaldırılarak Feriköy aile kabristanlığına defnedilecektir. Kıymetli arkadaşımıza Allah'tan mağfiret, kederli ailesine baş sağlığı dileriz.” Semih Mümtaz, *Abdülhamid ve Zamanı*, s. XIII.

¹⁰³ Refik Hakan Talu, “Üsküdarlı Bir Beyefendi: Lem'i Atlı”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VIII*, 21-23 Kasım 2014 Bildiriler, C. 2., İstanbul, 2014, s. 186; Bilen Işıktaş, “Lem'i Atlı”, *Türk Musikisi Atlası*, C. 1., Ankara, 2019, s. 367-372.

¹⁰⁴ Dört dizeden oluşan bu şarkının sözleri şöyledir: “*Hüsnüne edvarı nazın şan senin, Bende takat kalmadı ferman senin, İhtiyarım gitti elden can senin, Bende takat kalmadı ferman senin*” Bkz. BOA, TRT.MD.d., 42/119, 1 Ocak 1927.

Atlı'nın da ilk bestesidir. Ayrıca Lem'î Atlı, Reşid Paşa'nın aracılığı ile ünlü bestekâr Hacı Arif Bey'den makam ve usul dersleri de almıştı.¹⁰⁵

Reşid Paşa ile Lem'î Atlı'nın tanışıklığı oldukça erken tarihlerde amir-memur ilişkisiyle başlamıştı. 1887-88 yıllarında Reşid Mümtaz Dâhiliye Müsteşarlığı görevinde iken Lem'î Bey de onun mühürdarıydı. Reşid Mümtaz aynı zamanda *Takvim-i Vekâyi* gazetesinin nazırlığı esnasında gazetenin yazı heyetinde Lem'î Bey de bulunmaktaydı.¹⁰⁶ Semih Mümtaz da hatıratında Lem'î Atlı ile aile dostluklarını uzun uzadıya anlatmaktadır. O yıllarda henüz çocuk yaşta olduğunu kaydeden Semih Mümtaz Lem'î Bey'in evlerine sık sık gelip gittiğini anlatır. Lem'î Bey'in çok güzel yazı yazdığını bununla beraber sesinin pek latif olduğunu söylemektedir. Onun şarkılarının hepsinin muteber olduğunu birini diğerine tercih etmenin pek mümkün olamayacağını kaydeder. Kendisinin musiki zevkini ve ilhamını üstat Lem'î Bey'den aldığını ifade eder.¹⁰⁷

Diğer taraftan Reşid Paşa Beyrut valiliği esnasında oğlu Semih Mümtaz'a İtalyan sanatçı Mösyö Passaro'dan piyano dersleri aldırılmıştı. Ayrıca Passaro Reşid Paşa'nın yardımıyla Beyrut Askeri Kışlası'nın bando şefi olarak görevlendirilmişti. Reşid Paşa Hüdavendigâr Vilayeti Valisi olduktan sonra da Passaro ile irtibatı devam etmişti. Onu Bursa'ya davet etmiş ve Bursa Sanayi Mektebi'nin mızıka hocası olarak tayin edilmesini sağlamıştı. Passaro ayrıca Reşid Paşa'nın Bursa'da tertip ettiği saz âlemlerine de alafranga sazlarla iştirak etmekteydi.¹⁰⁸

Sonuç

Saray'a intisap etmiş bir aileden gelen ve genç yaşında bu aile geleneğine uyarak devlet hizmetine giren Reşid Mümtaz Paşa, II. Abdülhamid döneminde Beyrut ve Hüdavendigâr gibi iki önemli vilayette valilik ve ardından İstanbul şehreminliğini yapmıştır. Reşid Mümtaz Paşa, Beyrut valiliği döneminde oluşan olumsuz imajını Hüdavendigâr valiliğinde yaptığı imar ve iskân çalışmalarıyla silmeye çalışmış ve bunda da gayet başarılı olduğu bu çalışmada ulaşılan bir sonuçtur. Nitekim Hüdavendigâr valiliğinden sonra İstanbul şehreminliği görevine getirilmesi bunun en büyük göstergesidir.

II. Meşrutiyet'in ilanı ile şehreminliğinden ayrılarak sürgüne gönderilmiştir. Mütareke Döneminde bir süre kabinede görev almıştır. Daha sonra yurtdışına çıkan Reşid Paşa, 1928 senesinde Nice'ta vefat etmiştir. Kendisi hakkında ilk elden bilgilere oğlu Semih Mümtaz'ın hatıratından ulaşılmaktadır. II. Abdülhamid döneminin dikkate değer şahsiyetlerinden biri olan Reşid Paşa'nın aldığı görevler ve yaptığı faaliyetler Yıldız Sarayı ile arasının iyi olduğunu göstermektedir. Sultan'ın iktidarının sembollerinden biri olan saat kulelerinin en önemli ikisi Bursa'daki

¹⁰⁵ Lem'î Atlı, *Canlı Tarihler*, s. 108.

¹⁰⁶ BOA, DH.SAİD.d., 169/427.

¹⁰⁷ Semih Mümtaz, "Üstad Bestekâr Lem'î Bey'e Ait Bazı Hatıralar" *Akşam gazetesi*, 1950, s. 2.

¹⁰⁸ Semih Mümtaz, "Evvel Zaman İçinde Taşra Hatıraları", *Akşam gazetesi*, 30 Mayıs 1949, s. 4-7; Semih Mümtaz, "Evvel Zaman İçinde Taşra Hatıraları 2", *Akşam gazetesi*, 2 Haziran 1949, s. 4.

ve Beyrut'taki saat kuleleri Reşid Paşa tarafından inşa edilmiştir. Reşid Paşa'nın bu gibi faaliyetleri hünkâr nezdinde de karşılık bulmuş Reşid Paşa taltif ve ihsanlara mazhar olmuştur.

EXTENDED ABSTRACT

Reshid Mumtaz Pasha (1856-1928) who served as a statesman of his lifelong just like his brother Ali Mumtaz Pasha and his father Ebubekir Mumtaz Pasha who was also a statesman of integrity during the time of Abdulaziz. Reshid Mumtaz Pasha's first provincial mission was governorship in Beirut during the years 1897-1903. During his assignment of Beirut for almost six years, he ensured the construction of artifacts such as the clock tower, military barracks and square fountain that immediately attracted attention in Beirut. In addition, in 1898, Reshid Pasha was included as the governor of Beirut in the delegation of German Emperor Wilhelm's visit to Syria and Palestine. He also chaired the Beirut commission which was established to build the Hejaz Railway. As the governor of a cosmopolitan province like Beirut, he sometimes became a part of disagreements and quarrels among the locals and inhabitants. He caused discontent as he showed less interest in the problems of the Muslim people while keeping good relations with the consuls and representatives of foreign countries. All these developments pave the way for him to be removed from the Beirut governor's office and appointed as the Governor of Hudavendigâr which was another important province.

When he was brought Bursa governorship in 1903, his years in the city were more successful than Beirut. The opening of streets in Bursa, the establishment of the water supply network, the construction of public buildings such as hospitals, police stations, schools, museums and the construction of the Bursa clock tower are among his prominent actions. In addition to all these, he also repaired the buildings and artefacts that were destroyed over time for various reasons. He was a strong civil servant and very popular in Bursa, remained in this position until 1906. During his governorship in Hüdavendigâr, he was rewarded with vizier rank and various decorations.

Reshid Mumtaz Pasha was appointed as the mayor of Istanbul in March 1906 just after Hüdavendigâr governorship. He had successful activities such as paying the salaries of the civil servants on time, supervising the tradesmen and reducing the price of bread in his two-year short term. With the March 31 incident, the administrators of the Abdulhamid II era were purged. Reshid Pasha resigned from his position which was a mayor of Istanbul, in August 1908. He was immediately detained. A few months later, he was exiled to Chios along with other statesmen. After five years his exile life ended with a general amnesty announced in February 1913. Reshid Pasha spent several years abroad from time to time.

In 1920, Reshid Mumtaz Pasha returned from Switzerland to Istanbul as the Minister of Internal Affairs of the Damad Ferid government. The Ministry of Internal Affairs of Reshid Pasha lasted for a short period of three months until the government dissolved in October 1920. After the fall of the cabinet, Reshid Pasha went abroad again and was no longer a member of the state gate. He spent his last years in abroad, died in Nice in 1928 at the age of seventy-two. It is known that Reshid Mumtaz Pasha, who was interested in art and music in addition to his political life, wrote lyrics and had his son Semih Mumtaz take piano lessons. In his long and

turbulent life, he saw Abdulhamid, Constitutional Monarchy, First World War and the Turkish National Struggle, he sometimes played active roles in these periods.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

- Babıali Evrak Odası (BEO.)
- Dâhiliye İdare-i Umumiyye (DH.İ.UM.)
- Dâhiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH.MUI.)
- Dâhiliye Siyasi (DH.SYS.)
- Dâhiliye Nezareti Sicil-i Ahval İdaresi Defterleri (DH.SAİD.d.)
- İrade Dâhiliye (İ.DH.)
- İrade Taltifat (İ.TAL.)
- İrade Dosya Usulü (İ.DUİT.)
- İrade Maarif (İ.MF.)
- İrade Şehremaneti (İ.ŞE.)
- Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MF.MKT.)
- Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.)
- Yıldız Perakende Umum Vilayât (Y.PRK.UM.)
- Zabtiye (ZB.)
- TRT Müzik Dairesi Defterleri (BOA, TRT.MD.d.)

Kitap ve Makaleler

- Akkılıç, Yılmaz: (haz.), *Bursa Ansiklopedisi*, C. 4, Bursa, 2002.
- Alkan, Necmettin: “Dış Siyasetin Bir Aracı Olarak Hükümdar Gezileri: Kaiser II. Wilhelm'in 1898 Şark Seyahati”, *Osmanlı Araştırmaları (XXXI)*, İstanbul, 2008, s. 9-53.
- Alpaslan, Ali: *Osmanlı Hat Sanatı Tarihi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.
- Atlı, Lem'i; *Canlı Tarihler (Evvel Zaman İçinde)*, C. 6, İstanbul, 1947.
- Baykal, Kâzım: *Bursa ve Anıtları*, İstanbul: 1982.
- Beydilli, Kemal: “Mustafa Reşid Paşa”, *DİA*, C. 31, İstanbul, 2006, s. 348-350.
- Ergin, Osman Nuri: *İstanbul Şehreminleri*, Haz.: Ahmet Nezih Galitekin, İstanbul, 1996.
- Gülsoy, Ufuk: *Hicaz Demiryolu*, İstanbul: Eren yayınları, 1994.
- İşıktaş, Bilen: “Lem'i Atlı”, *Türk Musikisi Atlası*, C. 1, Ankara, 2019, s. 367-372.
- İnal, İbnül Emin Mahmud Kemal: *Son Asır Türk Şairleri: Kemalü's-Şuara*, C. 3, Haz. Hidayet Özcan, Ankara, 2000.
- Karay, Refik Halid: *Minelbab İlelmihrab*, İstanbul: İnkılâp yayınları, 2019.
- Kırmızı, Abdulhamit: *Abdülhamid'in Valileri (1895-1908)*, İstanbul: Klasik yayınları, 2007.
- Kuneralp, Sinan: *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, İstanbul: ISIS yayınları, 1999.
- Kürelî, İbrahim: (haz.) *Abdülhamid'in Kara Kutusu Arap İzzet Paşa'nın Günlükleri*, İstanbul: İş Bankası yayınları, 2019.
- Mümtaz, Ahmet Semih: *Canlı Tarihler (Evvel Zaman İçinde)*, C. 4, İstanbul, 1946.
- Mümtaz, Ahmet Semih: *Sultan II. Abdülhamid ve Zamanı*, İstanbul: Kapı yayınları, 2008.

- Mümtaz, Ahmet Semih: *Eski İstanbul Konakları*, Haz.: İsmail Dervişoğlu, İstanbul, 2011.
- Nazif, Süleyman: "Bursa'da Bir Hafta", *Resimli Gazete*, nr. 48, 2 Ağustos 1924.
- Öndeş, Osman: *Modalı Vitol Ailesi*, İstanbul: Tarihçi kitabevi, 2015.
- Örik, Nahid Sırrı: "Bursa'dan Hatıralar III Hayat ve Kitaplar", *Tanin gazetesi*, nr. 1393, 13 Temmuz, 1947.
- Pakalın, Mehmed Zeki: *Sicill-i Osmanî Zeyli Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*, C. XV, Ankara: TTK yayınları, 2008.
- Süreyya Mehmed: *Sicill-i Osmanî*, C. 4, haz. Nuri Akbayar, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Talu, Refik Hakan: "Üsküdarlı Bir Beyefendi: Lem'î Atlı", Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VIII, 21-23 Kasım 2014 Bildiriler, C. 2, İstanbul: 2014, s. 186-191.

Tezler

- Bilmiş, Hüseyin Gürsel: *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bursa'da Mimarlık Ortamı*, (Doktora Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019.
- Karaaslan, Yusuf Ziya: *Tarihsel Süreci ve İşleyişi Çerçevesinde Bursa Hamidiye Gurebâ Hastanesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Bursa, 2015.
- Kul, Hazel: *Millî Mücadele Türk Basınında İstanbul Hükümetleri-Ankara İlişkileri*, (Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı, Ankara, 2019.
- Kumaş, Nursal: *II. Abdülhamid Devrinde Bursa'da Sosyal Hayat (1876-1909)*, (Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Bursa, 2011.
- Orha, Zafer: *Beyrut Vilayeti'nde Osmanlı İdaresi (1887-1909)*, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2017.
- Savaş, Merve: *Alman İmparatoru II. Wilhelm'in Filistin ve Suriye Ziyareti (1898)*, (Yüksek Lisans Tezi), Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, İstanbul, 2018.

Sürelî Yayınlar

- Malûmat Gazetesi*
Peyâm-ı Sabah Gazetesi
Resimli Kitap Gazetesi
Servet-i Fünûn Gazetesi

Ekler

Ek: 1

Reşid Bey'in Amedi Kalemî'nde memur olduğu sırada "Reşid kulları" imzalı fotoğrafı.

(İ. Ü. II. Abdülhamid Fotoğraf Albümleri, no. 90850-10)

Ek: 2

Reşid Bey'in Amedi Kalemî'nde memur olduğu esnada "Reşid Kulları" imzalı fotoğrafı

(İ. Ü. II. Abdülhamid Fotoğraf Albümleri, no. 90850-83)

عهدہ آصفانہ ترینہ رتبہ سامیہ وزارت توجیہ واحسان بیوریلن خداوندکار
والیسی دولتو رشید ممتاز پاشا حضرتلری
Son Excellence Réchid Mumtaz Pacha,
Gouverneur-général de Brousse

Ek: 3

Hüdavendigâr Valisi Reşid Mümtaz Paşa'ya Vezaret rütbesi verildiğinin haberi

(Servet-i Fünûn Gazetesi 30 Eylül 1904)

Ek: 4

Hüdavendigâr Valisi Reşid Beyefendi'ye Murassa İftihar Nişanı verildiği haberi

(Servet-i Fünûn Gazetesi 28 Nisan 1904)

۵

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
بیت

ولی نعمت بنیم اتمم بارشهم
زان خاتونان جناب ظل الایوبینک غایت صادقه کولسی و اعور همایون حضرت مولانا زین العابدین فدای جانه حضرت شیخ
مخصوص همایونی حضرت کمال انعام و احسانه جلیل شاهانه لریک بیده برینک شکر و محبتی ایفاده جدا عاجز اولیم حالک
بولک احسانه علی الاحسانه اولره نه عرض عیدانه نه نه سابه و زاری نه نوحیه و احسانی صورتی نه نال اولیم عیالینه حضرت
ولی نعمت اعظمی قلدینی و اولر عائله عیدانی سران اعظمیه سفینه ایلی نیکانه بجه شرف و نعمت تحصیل رضای و نعمت
و جناب حضرت توفیقی رضی بوجوه اولرب محرمه شریک قدر ره حرکت انکار ایلیم سلسله صدقته ایجاب اولره و عرض
عبودیه رضی بولنه خدایان صادقانه ایله آیتا رضی شریطه عبودیه و فوضه شکر و محبتی محبه ایفای برقیب عیدانم
حضرت کمال انعام و احسانه اولره و در بنام اولره دعوت افرایش ابام عمر و اهل جناب ظل الایوبین در زینیه زبانه
صافق ابدیکی خاتونای همایون و نعمت بیت اعظمیه نکره نکره بوزر سوره رضی عرض ایتم فاطمه احوالک ابر و فزانه
و نعمت بی انانه بارشهم اتمم حضرتتدر اجماع

فردی
مسئله

Y.PRK.UM 70/124

Ek: 5

Hüdavendigâr Vilayeti Valisi Reşid Mümtaz Paşa'nın, kendisine vezaret rütbesi verilmesi üzerine 13 Eylül 1904'te Sultan'a -kulları Reşid- imzasıyla yazdığı teşekkür mektubu.

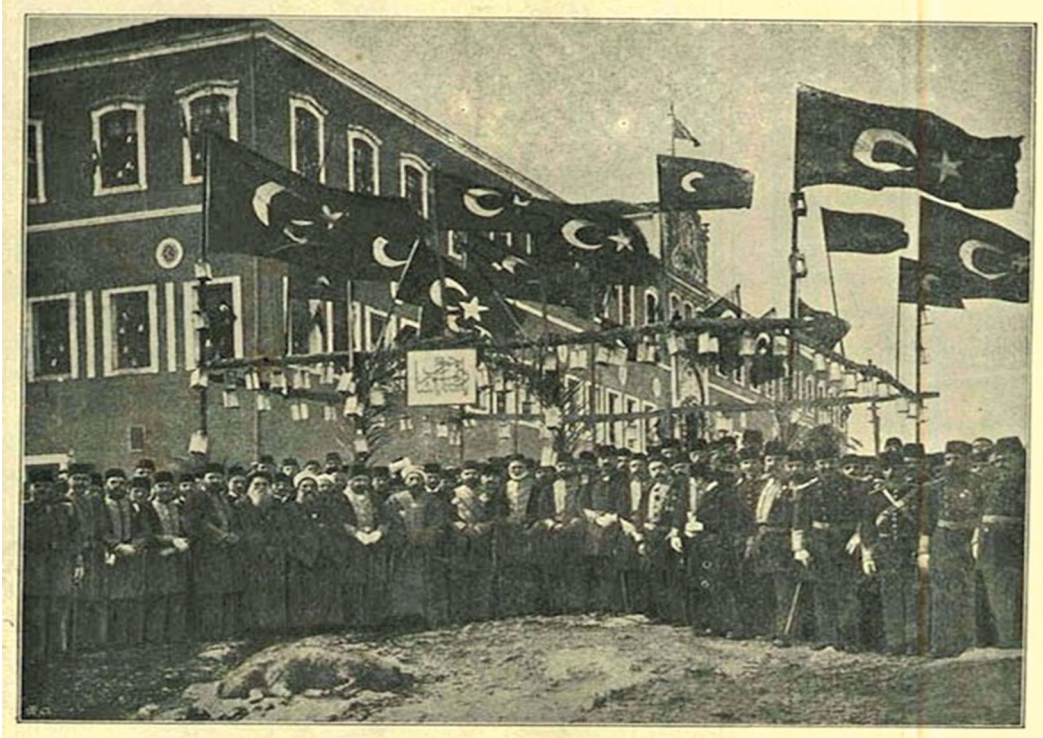
(BOA, Y.PRK.UM, 70/124)

Ek: 6

Reşid Beyefendi'nin Beyrut valiliğine atandığını bildiren fermanın hükümet binası önünde okunması ve yapılan törenden bir kare.

(*Servet-i Fünûn Gazetesi*, 21 Ekim 1897)

Ek: 7

Reşid Paşa'nın valiliği esnasında Beyrut'ta inşasına başlanan saat kulesinin temel atma töreni

(*Servet-i Fünûn Gazetesi*, 17 Mart 1898)

Ek: 8

Bursa İdadi Mektebi'nin açılış töreninde Reşid Paşa ve şehrin ileri gelenleri

(İ.Ü. II. Abdülhamid Fotoğraf Albümleri, no. 90560-5)

Ek: 9

Bursa Orhan Gazi Camii'nin tamirati sonrasında yapılan açılış merasimi

(İ.Ü. II. Abdülhamid Fotoğraf Albümleri, no. 90560-2)

İran Dışişleri Bakanlığı Arşiv Belgelerine Göre Atatürk Dönemi Türkiyesi'nde Harf ve Dil Devrimi (1925-1938)*

*Ataturk's Alphabetical Reforms, According to Iran Ministry
of Foreign Affairs Documents (1925-1938)*

HASSAN HAZRATİ** - FARİDEH SOLEİMAN***

öz

İran'ın, Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti ile olan tarihî ilişkileri geçmişten günümüze farklı boyutlara sahip olmuş ve farklı dönemlerde her iki ülkenin de ikili ilişkileri üzerinde nispeten geniş bir etki yaratmıştır. Çağdaş dönemde de bu ikili ilişkiler aynı şekilde devam etmiştir. Bu çalışmada, arşiv belgeleri ile kapsamlı ve standartlara uygun bir araştırma sunmak hedeflenmektedir. Araştırma, İran Dışişleri Bakanlığının arşiv belgeleri ışığında açıklayıcı-analitik bir yaklaşımla Rıza Şah Pehlevi (1925-1941) dönemi ve Mustafa Kemal Atatürk (1923-1938) devrimlerinin yapıldığı dönem aralığı (1304-1320 Hicri Şemsi\ 1925-1938 Miladi) esas alınarak incelenmiştir. Çalışma, Atatürk Devrimleri içinde önemli bir yere sahip olan harf ve dil devriminin Türkiye'de yaşayan İranlı devlet adamlarının perspektifine nasıl yansıdığını açıklamayı amaçlamaktadır. Konunun aydınlatılması için İran Dışişleri Bakanlığı Arşivindeki ilgili belgeler tespit edilip incelenmiştir. Çalışmanın sonuçları, yapılan yeniliklerin Türkiye'de yaşayan İranlı devlet adamlarının düşüncelerine farklı şekillerde yansıdığını göstermektedir. Diplomatların kendi entelektüel eğilimleri ve sosyo-politik konuları ile dönemin tarihsel koşulları göz önüne alındığında onlar Mustafa Kemal Atatürk'ün yenilik çalışmaları karşısında çeşitli görüşler dile getirmişlerdir.

* Makale geliş tarihi: 9 Eylül 2020, kabul tarihi: 26 Ekim 2020, araştırma makalesi.

** Doç. Dr. Tahran Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Tahran/İran, hazrati@ut.ac.ir, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7850-2981>

*** Yüksek Lisans, Tahran Üniversitesi, Tarih bölümü, Arşiv Belgeleri, Tahran/İran, faridehsoleiman9285@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3974-407X>

Anahtar Kelimeler: Mustafa Kemal Atatürk, Rıza Şah Pehlevi, Türk Harf ve Dil Devrimi, İran Diplomatik Arşiv Belgeleri, İranlı devlet adamları.

ABSTRACT

There have been different dimensions of the historical relations between Iran, Ottoman, and the new Turkey which have had relatively extensive impacts on the two countries relations in different periods of time. These two-way relations have continued till the present time, and the Mustafa Kemal Atatürk's reforms during the presidential era can be counted as one. This research tries to study the way the modernist activities of Atatürk, specifically his alphabetical reforms, have been reflected by the Iranian diplomats in Turkey, through analyzing the sources and archived documents. To answer the research question, all the archived documents of the Ministry of Foreign Affairs of Iran's Diplomatic Archives were identified and studied, and finally the researcher came to this conclusion that the alphabetical reforms of Atatürk have had different impacts on the Iranian diplomats in Turkey. The diplomats had different points of views about the reforms which had been shaped under the influence of their intellectual orientations, their social-political situations, and the historical condition of the time.

Keywords: Mustafa Kemal Atatürk, Reza Shah Pahlavi, Turkish Alphabetical Reforms, Iran Diplomatic Archived Documents, Iranian Diplomats.

Giriş

OSMANLI DEVLETİ'nin 20. yüzyılın başlarında dağılmasıyla birlikte Türkiye Cumhuriyeti Devleti kuruldu. Bu yeni devlet, kimliğini Türk dili ve kültürü esasına dayandırdığı gibi aynı zamanda Batı değerlerini de Türk-İslam toplumuna dahil etmeye çalıştı. Bu amaçlar doğrultusunda yenilikler için çalışmalar yapıldı. Toplumda tepkilere sebep olan bu çalışmalardan en önemlisi dil devriminin gerçekleşmesiydi. Yenilikçilerin amacı İslamiyet'in etkisi ve dili Farsça olan İran Devleti ile sınır komşuluğu nedeniyle Türkçeye girmiş olan Arapça ve Farsça kelimeleri Türkçeden arındırmaktı.¹ Bu dil devriminin amacı eski zamanlarda Türkler arasında yaygın olan öz Türk diline (Türkçülere göre Öz) dönüş idi.² Arap alfabesinin Latin alfabesiyle değiştirilmesi kullanım kolaylığının ötesinde bir durumdu.

Türk dili uzun yıllardan beri Arap alfabesi kullanılarak yazılmıştı. Osmanlı Türkçesi, Farsça ve Arapça kelimelerin kullanılması yönünden oldukça uygundu ama asıl Türkçenin yapı ve işleyişine uygun değildi.³ Arap harflerinin dört farklı şekilde kullanılıyor olması (bazı harflerin kelimenin başında, ortasında, sonunda veya ayrı olarak kullanılması gibi) kısa ünlülerin atlanması veya hiç kullanılmaması

¹ Uluğ İğdemir v.dğr., *Atatürk*, çev. Hamid Notki, (Tahran: Müesses-e-i Ferhengi-i Menteke-i 1348), s. 124-125.

² Bernard Lewis, *Zohur-i Torkiye-i Novin*, çev. Mohsin Ali Sobhani, (Tahran: Motercim, 1372), s. 14.

³ Askar Delberi Pur, *Ceryanşenasi-i Tehavvolat-i Revendha ve Ceryanha-i Fikri-Ferhengi*, (Ankara: Rayzeni-i Ferhengi-i Cumhuri-i İslami-i İran Der Torkiye, 1389), s. 158.

nedeniyle Arap alfabesi Türk dili için sorun teşkil ediyordu.⁴ Böylelikle Arap alfabesi, Türkçe ile uyumsuz olan daha az ünsüz ve daha fazla sesli harflere sahip fonetik yapıya sahipti.⁵ Çünkü Arapça ünsüz harflerin egemen olduğu, ünlü harflerin çok az kullanıldığı bir dildi. Oysaki Türkçe Arapçanın aksine ses yapısı bakımından ünlülere ağırlık veren bir dildi.

Sonuç olarak Arap alfabesi Türkçe harfleri göstermek için uygun ve yeterli değildi. Bazı harfler için dört farklı işaret (ظ, ض, ز, ذ) varken diğer bazı harfleri [ö, ü, ı] göstermek mümkün değildi. Telgraf ve matbaanın 19. yüzyılda yaygınlaşmasıyla birlikte Arap alfabesindeki eksiklikler ve zaaf lar gün yüzüne çıktı.⁶

Atatürk'ün Alfabe ve Dilin Yenileşmesine Yönelik Girişimleri ve Selefleri Arasındaki Yöntem Farkı

Atatürk, inkılâp çalışmalarını başlatmadan önce bazı yenilikçiler Arap alfabesinin kullanılmaması fikrini savunmuşlardı. Önce Kafkasya'da Mirza Feth Ali Ahundzade, İslam dünyasında alfabe değişiminin gerekliliğinden bahsetmiş ve yeni bir alfabe önerisinde bulunmuştu (1292 Hicri Kameri \1875 Miladi). Ahundzade'nin yeni alfabe önerisi Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin reisi Münif Paşa tarafından desteklendi ancak bu alfabe basım aşamasında oluşacak zorluklardan dolayı Osmanlı aydınları tarafından kabul edilmedi.⁷ 20. yüzyılın başlarında benzer tasarı ve öneriler, Genç Türk hareketine mensup yazarlar tarafından da ortaya atıldı. Bu konu daha sonra 1923 yılında yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ilk kongresi olan İzmir İktisat Kongresinde sunulan önerge ile tekrar dile getirildi. Bu bakımdan alfabe değişikliğiyle ilgili gerekli ortam hazırlanmış oldu.⁸ Alfabe değişikliği en az dilin değiştirilmesi kadar önemliydi ve birçok farklı gerekçe taşıyordu.

“Alfabe değişikliği her ne kadar bir ülkenin kültürel mirasını tamamen değiştirecek olsa da Mustafa Kemal, bu değişimin faydalarının zararlarından daha fazla olacağını düşünüyordu. Öncelikle milliyetçi eğilimler kendine özgü belli bir Türk alfabesinin oluşturulması taraftarıydı. Öyleyse bu değişim milliyetçi yaklaşım barındıran bir girişimdi. Son olarak öncü kadro, gençleri son derece dinsel ve kalıtsal olan gelenekçi edebiyattan uzaklaştırmak ve yeni genç Türk neslini bilim ve teknoloji tarihinden oluşan yeni milli bir edebiyatı okumaya yönlendirmek istiyordu.”⁹

Eğitim ve öğretim, yazı ve dil konusuyla yakından ilişkilidir. Bireylerin eğitim ve öğretimi ilgili kurumun müfredat programlarına uygun olarak yapıldığından dolayı bir ülkede uygulanacak dil ve yazı değişikliğinin eğitim ve öğretim

⁴ Standford Jay Shaw, Ezel Kural Shaw, *Tarih-i İmparatori-i Osmani ve Torkiye-i Cedid*, çev. Mahmud Ramezanzade, (Meşhed: Muavenet-i Ferheng-i Astan-ı Kods), s. 624.

⁵ Andrew Mango, *Atatork*, çev. Huşmend-i Dihkan, (Tahran: Peyam-i İmrüz, 1394), s. 777.

⁶ Standford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *Tarih-i İmparatori-i Osmani ve Torkiye-i Cedid*, s. 624.

⁷ Mirza Fethali Ahundof, *Elifba-i Cedid ve Mektubat*, Haz. Hamid Mohammedzade, (Tebri z: İhya, 1357ş.), s. 205-210.

⁸ Paşazade, “Endişe-i Tehevvol Der Hatt-i Cehan-i İslam”, s. 9-30.

⁹ Richard Robinson, *Comhuri-i Evel-i Torkiye*, çev. İrec Emimi, (Tebri z: Kitab Foroşi-i Tahran, 1347), s. 88.

sistemiyle başlatılması gerekmektedir.¹⁰ Genç Türklerin en büyük başarılarını elde ettikleri eğitim ve öğretim bu dönemde çok önemli bir role sahipti.¹¹ Onlar, kendilerinden önceki aydınların çalışmalarını geliştirip ilerleterek İstanbul Üniversitesi'nin öncülük ettiği dini eğitimin olmadığı bir sistem çerçevesinde ilk ve ortaöğretim okullarının programlarını belirleyerek öğretmen yetiştirme okulları ve ihtisas enstitüleri oluşturdular.¹²

Harf ve dil devrimi konusundaki ilk girişimlerde, Türkçenin Farsça ve Arapça sözcüklerden “arındırılması” amaçlanmamış ancak Tanzimat döneminden itibaren Arap alfabesini Türkçe yazabilme hususunun geliştirilmesi yönünde öneriler olmuş ve neredeyse hiçbir netice alınamamıştı. Bununla birlikte Arap harflerini hiç kullanmama ve Latin alfabesini kullanma düşüncesi 1923 ve 1924'te Türkiye'de tartışılmış ancak reddedilmişti.¹³

Mustafa Kemal, İslam tarihinden ayrı milli bir dil ve ulusal bir tarih oluşturarak ülkenin siyasi ve ekonomik bağımsızlığını güçlendirmeye çalıştı.¹⁴ Bu hedefi başarabilmek için birliği sağlanmış bir eğitim sistemi kurmak gerekiyordu. Böyle bir eğitim sistemi ise kültürel bir devrimle mümkündü.¹⁵ Bu doğrultuda, en önemli girişimlerden biri eğitim kurumlarının bir çatı altında toplanması ve eğitim-öğretimde birliğin sağlanması için ulemaya dini eğitim veren; ayet, hadis ve fıkıh derslerini Arapça öğreten dini medreselerin kapatılmasıydı.¹⁶ Nitekim bu birliğin sağlanması amacıyla 1924'te Tevhid-i Tedrisat Kanunu çıkartıldı.¹⁷

İran Belgelerine Göre Türk Dil ve Yazı Devrimi

Okunan belgelerin hepsi harf ve dil devrimi konusunda yapılan çalışmalar ve girişimlerle ilgiliydi. Bazı belgeler olumlu görüşler ortaya koyarken, bazıları muhalif görüşler içeriyordu. Bu belgelerden bazıları ise tarafsız olup sadece konuyla ilgili bilgiler ve açıklamalar içeriyordu. Her ne kadar Türkiye'deki İran elçiliğinden ve konsolosluklarından gelen mektuplar bu kurumların kâtipleri tarafından yazılmış olsa bile şüphesiz dönemin büyükelçilerinin denetiminden geçmişlerdir. Yine de bu kâtipler kendi fikir ve düşüncelerini bu belgeler aracılığıyla İran Dışişleri Bakanlığına iletmışlerdir.

Türkiye'de alfabe ve eğitim sistemi ile ilgili dokümanlar çoğunlukla Sadık Sadık, (Behmen 1309 [Şubat 1931] – Hordad 1314 [Haziran 1935]), Halil Fahimi (Aban 1314 [Kasım 1935] – Azer 1318 [Aralık 1939]), Muhammed Ali Foroughi (Aban 1307 [Aralık 1928] – Fer verdin 1309 [Mart 1930]), Bager Kazemi (Azer 1318 [Aralık 1939] –

¹⁰ Hassan Hazrati v.dğr., *Costarhayi Der Bab-i Tarih-i Osmani ve Torkiye-i Cedid*, (Kum: Lugus, 1397), s. 295.

¹¹ Erik j. Zürcher, *Tarih-i Novin-i Torkiye*, çev. Nefise Şekur ve Hassan Hazrati, (Tahrân: Semt, 1397), s. 213.

¹² Lewis, *Zohur-i Torkiye-i Novin*, s. 319.

¹³ Lewis, *Zohur-i Torkiye-i Novin*, s. 387-388.

¹⁴ Standford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *Tarih-i İmparatori-i Osmani ve Torkiye-i Cedid*, s. 624.

¹⁵ Mango, *Atatork*, s. 674-675.

¹⁶ Mango, *Atatork*, s. 674.

¹⁷ İhsan Sungu, “Tevhidi Tedrisat”, *Bellekten*, C. II, S. 7/8 (Temmuz 1938), s. 424.

Aban 1319 [Kasım 1940]) ve Anushirvan Sepahbadi'nin (Azer 1319 [Aralık 1940] – Şehriver 1323 [Eylül 1944]) elçilik görevini icra ettikleri dönemlerde yazılmıştır. Bu elçilik dönemleriyle ilgili neredeyse bütün belgeler mevcuttur. Sunulan belgeler görüş ve fikir itibariyle; muhalif, taraflı ve tarafsız olmak üzere üç kategoriye ayrılmıştır.

1-Muhalif Belgeler

Muhalif belgeler, Mustafa Kemal Atatürk'ün yapmış olduğu harf ve dil devriminden çeşitli nedenlerle memnun olunmadığını gösteren belgelerdir. Bu metinler yapılan değişikliğe karşı farklı açılardan muhalif görüşler içermektedir. Kendi anadili Farsça olanlar da bazen olaylar karşısında etkilenip değişimi kabul etmediklerini göstermişlerdir. Onlar, Türk dilini basit bir dil gibi görüp Farsça kökenli kelimelerin Türkçeden arındırılması hususunda yapılan bu girişimleri küçümseyerek memnuniyetsizliklerini dile getirmeye çalışmışlardır. Bazen de Arap alfabesiyle ilgili muhalefet, dini gerekçelerle yapılmıştır. Bir belgede yazar bazı Türk tarihçilerinin Türk Dili Kurultayında yaptığı konuşmaları yanlış ve önemsiz olarak nitelendirmiş ve dinleyicilerin ister doğru ister yanlış olsun onların sözlerini sürekli doğruladığını belirtmiştir.¹⁸

Mustafa Samih Rifat Bey'in de adının yer aldığı diğer bir belge yazarının Türk Dili Kurultayı hakkındaki görüşleri: “Tetkik Cemiyeti¹⁹ hiçbir sonuç elde edemeyecek ve eğer bir sonuç elde ederse de değersiz ve itibarsız olacaktır.”²⁰ şeklindedir. Bu yazı belge yazarının Türkiye'deki dilsel ve eğitimsel yeniliklere karşı olduğunu göstermektedir.

Türk dilindeki alfabe değişikliğiyle ilgili yazılmış olan bazı belgelerde, kısmen önyargılı bir bakış açısı görülmektedir. Örneğin Türkçe'de yer alan Çağatay lügatinden bahsederken “vahşi” unvanı kullanılmıştır. Ayrıca devletin dili değiştirmek için alınan kararlarla yani Türkçenin Farsça ve Arapça kelimelerden arındırılması ve Moğol, Türkistan ve Çağatay sözcüklerinin Türkçeye girmesiyle Türk dilinde birtakım kaosların yaşanacağı ifade edilmiştir. Yazar dilin yenileşmesi çalışmalarında yer alanları, gerekli bilgisel alt yapı ve olgunluğa sahip olmayan kişiler ve bazılarını da Türk Dili Kurultayındaki konuşmalarından dolayı cahil olarak nitelendirmiş ve onların Osmanlı Türkçesi'ne bağlılığı ve tanışıklığı olan kişilerde kötü etkiler bıraktığını belirtmiştir. Türk dilindeki alfabe değişikliği ile ilgili bu yorum ve çıkarımlar yazarın bu yeniliklere karşı olduğunu göstermektedir.²¹

Bu dönemde Türkiye'nin yeni Türk dili ve alfabesi için sözlük hazırlayacak olan komisyon kurulmuştu. Komisyon, hazırladığı sözlükte hem Farsça ve Arapça kelimelerin yerine asıl Türkçenin yer aldığı kelimeler kullanmış hem de yeni kelimeler türetmiştir. Bazı Türkçe ve Farsça kelimeler ise mecburen Türk dilinde

¹⁸ SH(şemsi)I3II_k(fon)9_p(gömllek)I2, I68, 5-6.

¹⁹ جمعیت تدقیق

²⁰ SHI3II_k9_pI2, I68, 5-6.

²¹ SHI3II_k9_pI2, I68, 3-4.

olduğu gibi kullanılmıştır. Bu konuyla ilgili olarak yazılmış bir belgede yazar dili geliştirme ve yenileşme çalışmaları yapan kişilerin aslında kişisel yenilikler yaptığını belirtmektedir. Örneğin: “Türkçe’de deyim halinde kullanılan Arapça ve Farsça kökenli kelimeleri sonradan oluşturulmuş kanıt ve belgelerle Türkçe göstermeye çalışıyorlardı. Böyle bir konu Farsça konuşan biri için çok da önemsiz değildir.”²² ifadelerine yer verilmiştir. Yazar “göstermeye çalışıyorlar” ibaresini kullanmakla bu oluşum ve değişime karşı olduğunu dolaylı olarak beyan etmeye çalışmıştır.

Türkiye’de de Türkçenin, Farsça ve Arapça kelimelerden arındırılması konusundaki girişimlere yönelik birçok muhalif kesimin bulunduğu açıkça görülmektedir. Bu bağlamda toplumda sözü geçen insanlar görüşlerini başkalarıyla paylaşırdı. Bu yollardan biri de Atatürk’ün yapmış olduğu yeniliklere karşı gazetelerde makaleler yazmaktı. Türkiye Büyükelçiliğinde ve konsolosluklarında çalışan İranlı devlet adamları, kendi bakış açıları ve görüşlerine bağlı olarak muhalif tutumlarını gerekçelendirmek için bu makaleleri tercüme edip orijinal metinleriyle birlikte İran Dışişleri Bakanlığına gönderirlerdi.

İran Dışişleri Bakanlığı arşiv belgelerinin bir kısmı dönemin Türk gazetelerinde yayımlanan bazı önemli makalelerin tercümesidir. Yunus Nadi’nin²³ yayımlanmış olduğu makalesi ve bu makalenin tercümesi de arşiv belgeleri arasında yer almıştır. Burada Nadi, Türk halkının tamamen Türkçe olacak bir soyadı seçmesi için çok erken olduğunu ifade eder. Çünkü ona göre insanlar henüz Türkçe kelimelerle tam olarak tanışmadıkları için Türkçe kelime hazneleri oldukça sınırlıydı. Böylece kendilerine uygun tamamen Türkçe olan bir soyadı bulmaları çok zordu. Öte yandan ülke halkı farklı dillerden olan ve saf Türkçe olmayan isimler seçiyordu. Nadi’nin eleştirdiği asıl konu ise şuydu:

“Amaç yabancı kelimelerin kullanılmasından kaçınılması ve tamamen Türkçe olan sözcükler kullanılması değil miydi? Eğer Avrupa dillerindeki kelimeleri kullanmak söz konusu olursa çok da bir fark olmayacak. Öyleyse bu kanun tam anlamıyla uygulanmış sayılmaz. Öyle görünüyor ki Türklerin tek sorunu kelimelerini yasakladıkları Farsça ve Arapça dilleriydi.”

Nadi’ye göre başlangıçta dilsel bir kaos yaşanacak ve nihayetinde görevliler Türkçe’de başkalaşıma uğrayan kelimelere ihtiyaç duyduklarında bu kelimeleri tekrar kullanmaya mecbur kalacaklardı. Nadi’nin yazmış olduğu makaleye burada dikkat çekilmesinin amacı onun ve belge müterciminin fikri kaygılarını yansıtmaktır. Belgeyi tercüme eden elçilik çalışanı da Atatürk’ün girişimlerinden kaynaklanan sorunları hissederek bunları Nadi’nin sözleriyle İran Dışişleri Bakanlığına aktarmış görünüyor.²⁴

²² SH1313_k64_p48, 382-383-384-385.

²³ Yunus Nadi ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Ferhat Eroğlu, *Yunus Nadi-Hayati ve Eserleri (1879-1924)*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.

²⁴ SH1313_k64_p48, 276-277.

Türk dilinin yabancı dillerden arındırılması konusunun tartışıldığı dönemlerde bazı Türk gazeteleri, Türkçe'de yabancı kelimelerin kullanılmasını kınarken zamanla bu yaklaşımlarının aksine Türkçe'de Arapça kelimelerin kullanılmasını savunmuş ve desteklemişlerdir. İncelenen belgelerden birinde konuyla ilgili görüş belirtilirken bu görüşleri destekleyici gerekçeler de sunulmuştur: "Onlara göre Arap dili uzun yıllardır Türkler arasında popüler olmuş ve Türkçe'de Arapça kelimelerin kullanımı Türk-Arap işbirliğinin bir örneği olup Türk-Arap toplumunun ilerlemesine bir katkıydı."²⁵ Bu metnin seçilmesi belge yazarının bu konuya ilgi duyduğunu gösteriyor. Yazar halkın Türkçe'de Arapça kelimelerin kullanılması doğrultusundaki taleplerini memnuniyetle karşılıyor.

2-Tarafli Belgeler

Atatürk'ün yapmış olduğu yeniliklere karşı olumlu ve tarafli bir tutum sergileyen İranlılar bu desteklerini gerekçelendiriyordu. İranlılardan bazıları Müslüman bir ülkede yabancıların yoğun etkisini kınamış ve Türk Hükümeti yetkililerinin dil, yazı ve eğitim düzenindeki değişimle eş zamanlı olarak yabancı okulları da kaldırma alanındaki çalışmalarını övmüşlerdir. Bazı aydınlar ve entelektüel kesimler de modernleşme ve yenileşme çabalarının gelişmesinden duydukları memnuniyeti dile getirmişlerdir. Bir süre İran'ın Türkiye Büyükelçiliği görevi yapan Seyyid Muhammed Sadık Tabatabai, Halil Fahimi, Bager Kazemi ve Sadık Sadık gibi Pehlevi döneminin bazı Dışişleri Bakanlığı yetkilileri ve büyükelçiler bu değişimi destekleyenler arasında gösterilebilir.

Türkiye'de harf ve dil devrimi ile ilgili çalışmaların yanı sıra halka açık çevrelerde ve bazı Türk gazetelerinde yer alan diğer bir konu ise İslam ansiklopedilerinin düzenlenip Türk dilinde ve Latin harflerle yazılmasıydı. Bağdat gazetesi *Al-Belad*'da²⁶ bu konuyla ilgili bir makale yazılmış ve makalenin tercümesi de bir belgede yer almıştır. Bu belgede önceden İslam ülkelerinde Avrupa dillerinde yazılmış İslam ansiklopedilerinin çevirileri yapılıyorken şimdi Türkiye'de Latin harfleriyle İslami ansiklopediler yazılmaya başlandığıyla ilgili ibarelere yer verilmiştir.²⁷ Mütercim bu konuyu dile getirerek yapılan yenileşmeyi desteklediğini ve yaşanan değişimlerden memnuniyetini dile getirmiştir.

Türk eğitim sistemindeki yenileşme, değişen harf ve dil tamamen Türk milliyetçiliği görüşüne uygun bir şekilde ilerliyordu. Yabancı kelimeler Türk dilinden çıkarıldığı gibi yabancı eğitim, kurum ve okulları da zaman içerisinde sırasıyla Türkiye'de kaldırıldı. Bu konuyla ilgili mevcut olan belgelerden birinde yazar raporunu açıklamaya başlamadan önce metnin girişinde yenileşme sürecine övgüde bulunmuş ve Türk hükümet yetkililerinin, öğrencilerin eğitim ve öğretim ilkelerine ne kadar büyük önem verdiğini belirtmiştir. Konuyla ilgili olarak, Türk hükümetinin çıkardığı ve yaz mevsiminden sonra uygulamaya koyacağı yeni

²⁵ SH1318_k12_p8, 2-75.

²⁶ 1926; البلاد'da yayımlanan bir gazete. Bağdat'ta kuruldu.

²⁷ SH1319_k26_p112, 1.

yasa, kanun ve yönetmelikler ile şimdiye kadar Türkiye'nin farklı kesimlerindeki yabancı ilköğretim okullarında eğitim görmüş Türk uyruklu öğrencilerin, yaz bittikten sonra Türk milli okullarına gitmeleri gerektiği vurgulanmış ve bundan sonra hiçbir Türk vatandaşının yabancı ilköğretim okullarına gitme hakkına sahip olmadığı belirtilmiştir. Yazar Türk okullarının durumu hakkında verdiği bilgilerde Türk okullarının bu öğrenci hacmini kaldırarak kapasiteye sahip olmadığını da belirtmiştir. Ama eğer hükümet bu sorun için zamanında harekete geçip gerekli tedbirleri alırsa bu kânunun çok olumlu sonuçlar doğuracağı düşüncesindedir. Ona göre; Türk milli okullarında verilen eğitim ve öğretim, yabancıların ilköğretim okullarında verdiği eğitim ve öğretimden çok daha iyi ve sağlıklıdır. Çünkü Türk okulları Türk çocuklarının ahlaki değerlerine, milli gelenek ve göreneklerine daha aşinadır. Bu okullarda çocuklara öyle bir şekilde eğitim veriliyor ki onlarda yurtseverlik duygusu adeta içselleştiriliyor. Ancak Doğu ülkelerinde kendi okullarını inşa eden yabancıların asıl amacı İslam ülkelerindeki çocukların İslam'dan, öz vatanlarından, milli gelenek ve göreneklerinden uzaklaşmalarına yönelik eğitimler vermektir.²⁸ Belge yazarı bu ifade ve yorumlarıyla Türkiye'de milli okulların kurulması, yeni eğitim sistemiyle dil ve alfabenin değiştirilmesine yönelik yenilikleri desteklemiştir.

Muhalef kesim ve destekçi gruplar ise harf ve dil değişiminin haklılığı veya yanlışlığı konusunda her biri, kendi görüşlerini temellendiren deliller sunarak görüşlerinin doğruluğunu ispatlamaya çalışmışlardır. Belgelerden birinde yazar, Türkiye'deki harf ve dil devrimi yasının iki gerekçesi olduğunu belirtmiştir. Birincisi cehalet ve bilgisizliğin Türkiye'den tasfiyesi, ikincisi ise devletin bazı insanlardaki gerici tutumun bir kısmını ortadan kaldırmaya çalışmasıydı.²⁹ Bu bakış açısı doğru sayılabilir. Çünkü her yaşta ve kesimden bütün Türkler yeni bir dili ve alfabeyi öğrenmek mecburiyetinde kalmış böylece okuma yazma bilmeyen insanlar bile okuryazar olmaya teşvik edilmiştir. Alfabe ve dil devrimine yönelik bu tür yorumların yapılması yazarın gerçekleştirilen çalışma ve girişimleri desteklediğinin açık göstergesidir.

Türk Dili Kurultayı, dil değişimini yasal ve sistematik temellere oturtarak bu değişimin daha hızlı bir şekilde gelişip yayılması için harekete geçmişti. Kurultayın çalışmalarıyla ilgili bir belgede yazar, Türk Dili Kurultayının Türk dilindeki yenileşmeyi ve yabancı sözcüklerin Türk dilinden çıkarılmasıyla ilgili çalışmalarını methetmiştir. Bu bağlamda isimleri belirtilmeksizin Kurultayın düzenli olarak yaptığı yayımlardan, kendi bünyesinde çıkarmış olduğu dergilerden ve düzenlediği kitap fuarlarından övgüyle bahsetmiştir. Kurultayın bu yöndeki çalışma ve girişimlerine övgü ve iltifatlarda bulunurken, aynı zamanda konuyla ilgili yapmış olduğu plan ve programları da ana hatlarıyla açıklamıştır.³⁰

²⁸ SH1308_k16_p26, 374, 28-29.

²⁹ SH1309_k9_p12, 1- 68.123- 68.124- 68.125.

³⁰ SH1313_k12_p8, 270-271-272-273-274-275.

Yazarın bir kuruluşun program ve çalışmalarını övmesi kurumun girişimlerini teyit ve tasdik ettiğini göstermektedir.

Kur'an'ın Türkçeye çevrilip basılması konusu o dönemde ciddi tartışmalara yol açan, toplum içerisinde olumlu ve olumsuz görüşlerin oluşmasına sebebiyet veren konulardan biriydi. Türkiye'deki dindar kesim ve aynı şekilde Türkiye'de yaşayan dindar İranlıların dini eğilimleri nedeniyle bu girişim sindirilemedi ve Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde karışıklık yarattı. Türkiye'deki İran konsoloslukları tarafından İran Dışişleri Bakanlığına gönderilen belgelerden bazılarında bu konuya yer verilmiştir. Gönderilen belgelerden biri Kur'an'ın Türkçe basımının yapılması ile ilgilidir. Belgede Kur'an'ı Arapça'dan Türkçeye çevirmek ve Türkçe olarak okumayı teşvik etmek ve yaymak maksadıyla Türk halkının milli duygularından yararlandığı kaydedilmiştir. Şimdiye kadar çevrilmiş olan surelerin Türkçe tercümesi de bu belgeyle birlikte ilgili makama gönderilmiştir.³¹

3-Tarafsız Belgeler

Türkiye'de yaşayan İranlıların Türkiye'deki harf ve dil devrimi konusundaki tarafsızlığı birçok belgede müşahede edilmiştir. Bu belgeler Atatürk'ün Türkiye'deki çalışmaları ve değişimleri nasıl ve ne şekilde gerçekleştirdiğini gösteren raporlardı. Bu tarafsızlığın en önemli nedeni iki komşu ülke olan Türkiye ve İran arasındaki ilişkilerin korunması ve sürdürülebilmesi açısından siyasi kaygılardan dolayı veya İran Dışişleri Bakanlığı tarafından Türkiye'de yaşayan İranlılara, Atatürk'ün yapmış olduğu değişiklikleri olduğu gibi rapor halinde sunmaları emredilmesi olabilir. Bu durumda yazarlar hazırladıkları raporları yorum yapmadan yazıp göndermişlerdir. Yazarlar bu girişim ve çalışmaların doğruluğu ya da yanlışlığı konusundaki yorumu okuyucuya bırakmış gibi görünüyor. Bu belgelerin yanı sıra Türkiye'de, Türkçeyi ve Latin alfabesini kullanmanın bir zorunluluk olduğunu gösteren belgeler de mevcuttur. Bu belgelerden biri Bakanlar Kurulu Başkanı tarafından iletilen bir emri içermektedir. Metinde, devlet dairesine veya Bakanlar Kurulu Başkanlığında ki herhangi birine Türklerin eski yazı ve alfabesiyle yazılmış bir rapor sunulması durumunda raporun okunmadan atılması talimatı verildiği yazılmıştır.³² Ayrıca eğitim sisteminin değiştirilmesi konusunda çeşitli gazetelerden tercümesi yapılmış ve Dışişleri Bakanlığına gönderilmiş olan birçok makale mevcuttur. Bu belgelerden birinde Bağdat'ın Türkiye haberlerini yayımlayan *Neda el-Şa'b*³³ gazetesinin bir çevirisi yer almaktadır. Habere göre Türkiye Milli Eğitim Bakanlığı, Farsça ve Arapça eğitimini okul müfredatı programlarından kaldırıp yerine Avrupa dillerinin öğretilmesini kararlaştırmıştır. Aynı zamanda önceden Farsça ve Arapça eğitim veren öğretmenlere, başka bir dil öğretmeyeceklerse (Avrupa dilleri) hizmetten muaf tutulacakları yönünde uyarıda bulunulmuştur.³⁴ Diğer tarafsız olan bir belgede

³¹ SH1311_k35_p63, 33-15.

³² SH1313_k64_p48, 55.

³³ 1926 yılından 1927 yılına kadar Bağdat'ta yayımlanan bir gazete.

³⁴ SH1308_k16_p26, 374-8.

İslam Ansiklopedisi'nin Türk dilbilim hocaları, profesör ve bilginler tarafından Türkçeye tercüme edilmesinden bahsedilmiştir.³⁵

Atatürk döneminin en önemli resmi siyasi partilerinden biri olan Cumhuriyet Halk Fırkası, yapılan değişikliğin daha fazla yayılması için çok sayıda program başlatmıştı. Arşiv belgeleri arasındaki bir başka belge de Diyarbakır'daki Cumhuriyet Halk Fırkası'nın yaptığı çalışmalarla ilgilidir. Bu belgede köylülere ders verilebilmesi için sınıfların nasıl oluşturulduğu ve yarışmalar düzenlenerek para ödülleri gibi teşvikler ile Türk dili ve Latin alfabesinin yaygınlaştırılması konusunda gösterilen çabalardan söz edilmiştir.³⁶ Aynı şekilde Beyrut'un *en-Nehar*³⁷ gazetesinde yer alan bir makaleye göre İslam alimleri ve din adamları Kur'an'ın Latin alfabesiyle Türkçeye tercümesi konusunda fikir birliğinde olduklarını duyurmuşlardır.³⁸

Türk yetkililer de Atatürk'ün yapmış olduğu değişimleri desteklemek için yapılan çalışmalarını tanıtmak, yaymak ve halka anlatmak amacıyla konuşmalar yapmış ve halkı cesaretlendirmek için kendilerine uygun Türkçe kökenli yeni ad ve soyadı seçerek bu değişimlere öncülük etmişlerdir. Bu konuyla ilgili bir belgede İsmet Paşa'nın seçim bölgesinde (Malatya) yeni hükümetin politikaları hakkında konuştuğu ve aynı zamanda Türkiye'deki dil ve alfabe devriminin avantajlarını hatırlatarak insanları yeni dil ve alfabeyi öğrenmeye teşvik ettiği yazılmıştır.³⁹ Yeniliklerin öncüsü Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk de düşüncelerini kamuoyuna ifade etmek ve yaptığı çalışmalarını gerekçelendirmek amacıyla ülkenin farklı bölgelerine gitmiştir. Bu konuda yazılmış bir belge, Mustafa Kemal Atatürk'ün bazı konuşmalarını içermektedir. Bu konuşmada Mustafa Kemal dil meselesinin çok önemli olduğunu ve Adana'da yaşayan Kürtlerin ve Arapların Türk Milleti'nin bir parçası olduğunu ve Türkiye vatandaşı olarak kabul edilebilmeleri için Türkçe konuşmaları gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca görevi Türk dilini tanıtmak ve yaymak olan yetkililerin ihmalkârlığının Kürtlerin ve Arapların Türkçe konuşmamasına neden olduğunu ifade etmiştir.⁴⁰ Bu yaklaşım Mustafa Kemal Atatürk'ün politik olarak ileri görüşlü bir bakış açısına sahip olduğunu göstermektedir. Çünkü Atatürk, ülkenin güney bölgesinde bir sorun olursa (bu bölgede Türkiye'nin diğer yerlerinden daha fazla Arap ve Kürt vardır.) bölgenin Kürt ve Arap gruplarının kendi aralarında birleşecekleri, böylelikle de kendilerini Türk milletinin bir parçası olarak görmeyecekleri düşüncesindeydi. Bu nedenle özellikle bu bölgelerde dil konusuna daha fazla önem verilmesi gerektiğini savunuyordu.

Yapılan yenilikler arasında yer alan ezan ve duaların Türkçe tercüme edilip okunması konusunda özellikle uzak bölgeler ve daha geleneksel yerler olmak üzere birçok kesim tarafından karşı çıkılmıştır. Muhaliflerin bazılarıyla şiddetli

³⁵ SH1318_k26_p100, 2.

³⁶ SH1313_k64_p48, II.

³⁷ 1933; النهار yılından itibaren Beyrut'ta yayımlanan bir gazete.

³⁸ SH1317_k63_p21, 3.

³⁹ SH1307_k17_p10, 29.

⁴⁰ SH1309_k9_p12, 296-2-1.

çatışmalar yaşanmış ve muhalefet edenler ya öldürülmüş ya da tutuklanmıştır. Belgelerden biri tüm Türkiye şehir ve kasabalarına duyurulan ezan ve namaz dualarının Türkçeye çevrilmesiyle ilgilidir. Belgede: “Geçtiğimiz yıl Milletvekili Falih Rıfkı Atay Bey Türkiye Büyük Millet Meclisine sunduğu tasarıda, tapınak ve kiliselerde olduğu gibi ezan ve namaz dualarının da ritmik ve ahenkli bir şekilde okunmasını önerdi. Tasarıya şiddetle karşı çıkıldı. Öyle görünüyor ki Türkiye Büyük Millet Meclisi geçen yıl sunulan taslağı yavaş yavaş uyguluyor.”⁴¹ İfadelerine yer verilmiştir. Bir diğer belge namaz ve ezanın Türkçe okunmasıyla ilgilidir. Bu konu başlangıçta halk tarafından ilgiyle takip edilmiş ancak daha sonra bu husus insanlar tarafından gerekli desteği bulamayınca devletin de bu ilgisizliğe tepkisiz kaldığı görülmüştür. Ancak belgedeki ibareler şöyledir:

“Uygulamaya karşı çıkanlar zaman içerisinde hapse atıldı. Bursa halkı, ezan dilinin ve duaların Arapça'dan Türkçeye çevrilmesini protesto etmek için sokaklara döküldü. Polis de çok sayıda protestocuyu tutukladı. Bunun üzerine Mustafa Kemal Atatürk olay yerine gidip bu hususta bir açıklama yaptı. Açıklamada olayın çok da önemli olmadığını ancak hükümetin bu konudaki titiz ve sert tutumunun gerekçesi olarak bundan sonraki bu ve bunun gibi durumlarda hiç kimseye müsamaha edilmeyeceğini insanlara göstermek olduğunu belirtti. Ayrıca bunun bir din meselesi değil dil meselesi olduğunu vurguladı. Devlet, meydana gelen olayın nedenini hükümet rakiplerinin kıskırtması olarak görüyor.”⁴²

Bu bağlamda belgelerden birinin konusu da Türkçe olmayan isimlerin öz Türkçe'deki isimlerle değiştirilmesidir. Metinde “Nüfus sayımı yetkilileri Arapça veya Farsça isimli kişilere, Türkçe isim önerilerinde bulundu ve bu durum kaosa neden oldu. İçişleri Bakanlığından, Nüfus Dairesine yapılan açıklamada kendilerine nizamname ulaşınca kadar yeni isim ve soyadı kayıt altına almamaları söylendi.” yer almıştır.⁴³

İkincisi düzenlenen Türk Dili Kurultayı ile ilgili olan bu belgede, dil ve alfabe devrimini ve Kurultayın düzenlenmesini destekleyen Türkiye Milli Eğitim Bakanı Abidin Bey'in konuşmasına yer verilmiştir. Konuşmada Kurultayın nasıl düzenlendiğine ve Atatürk'ün Kurultay çalışmalarının ilerlemesindeki katkısına dikkat çektiğine dair açıklamaları mevcuttur.⁴⁴ Diğer bir belgede ise dildeki yenileşme için Türk Dil Kurultayının 1932'de ilk toplantısının yapıldığı gün olan 26 Eylül'ün tüm Türkiye şehirlerinde bayram olarak kutlandığı belirtilmiş ve gazetelerde de bu kutlamalar ve Kurultay ile ilgili diğer bilgilerin yer aldığı yazılmıştır.⁴⁵

⁴¹ SH1311_k35_p63, 33-9.

⁴² SH1311_k35_p63, 33-6.

⁴³ SH1313_k12_p8, 369-370.

⁴⁴ SH1313_k64_p48, 104-105.

⁴⁵ SH1313_k64_p48, 147.

Sonuç

Bu çalışmada İran Dışişleri Bakanlığı Arşivinde bulunan belgeleri ve diğer kaynakları kullanarak Atatürk'ün Türkiye'deki harf ve dil devrimine yönelik çalışmalarıyla ilgili Türkiye'de ikamet eden İranlıların tutum ve tepkisini gözden geçirmeye çalıştık. Bu belgelerin çoğunda yazarların sessiz kaldığı ve dönemin siyasi ve ideolojik koşulları nedeniyle onlar tarafından herhangi bir yorum ve görüşün yansıtılmadığı görülmektedir. Bazı belgeler, yazarların fikirlerini açıkça sunarak objektifliğini koruyan ve resmi rapor niteliği taşıyan belgelerdir. Bu çalışmada seçkin, temsilci, aydın vb. sözcüklerinin sürekli kullanılmasının sebebi bu belgelerin Türkiye'deki İran büyükelçiliği ve konsoloslukları tarafından gönderilen ve sıradan olmayan belgeler olmasıdır. Bu belgeler dönemin İran toplumundaki seçkin ve aydın zümreler arasında sayılan siyasi mevki sahibi kişiler tarafından gönderilmiştir. Araştırma yapılırken yaşanan en önemli zorluklardan biri bazı imzaların okunaklı olmamasıydı. Çünkü bu belgelerde ya belli bir kişinin adı ve imzası yer almıyordu ya da belgeyi yazan ve imzalayan elçilik katibi olduğu için hiçbir belge doğrudan dönemin büyükelçisinin imzasını taşımıyordu. Dolayısıyla belgeleri söz konusu elçilerin, görevlerini icra ettikleri döneme göre sınıflandırarak analiz etmekten başka seçeneğimiz yoktu. Çalışma yapılırken bu isimler net olsaydı bu kişilerin sosyo-politik eğilimlerini de göz önünde bulundurarak belge tahlili konusunda daha güçlü ve ayrıntılı analizler yapabilirdik.

Belgelerin bir kısmı Türkiye İran Büyükelçiliği'nin, Türkiye'deki harf ve dil devrimi ile eğitim sisteminde yapılan değişiklik konusundaki memnuniyetsizliğini içeriyordu. Çünkü bu belgeler Türk Dil Kurultayı ve diğer kurumların kültürel alandaki yenileşme çalışmalarını eleştirmiştir. Bu girişim ve çalışmaların eleştirilmesi ve kabul görmemesinin bir nedeni de muhtemelen Türkçenin, Farsça kelimelerden arındırılması olmuştur. Bu şekildeki bir Türkiye Devleti, Farsça konuşan biri için yaşanılması zordu. Ancak bunun aksine çalışma ve girişimlerin övüldüğü ve bu yenileşmenin tasvip edildiği belgeler de mevcuttu. Bu belge yazarları bazen farklı muhalif gazetelerde yazılan makaleleri tercüme edip Tahran'daki İran Dışişleri Bakanlığına gönderirlerdi. Bu durum, yazan kişinin hem entelektüel kaygılarının ispatının hem de elçiliğin iddiasını kanıtlama yolunun bir göstergesidir. İran ile Osmanlı arasındaki tarihî mezhepsel farklılıklar ve ilişkiler göz önüne alındığında İranlı aydınların ve genel halkın Rıza Şah'ın reformlarına yönelik verdikleri aynı tür tepkileri Atatürk'ün çalışmalarına da göstermiş olabilecekleri iddia edilebilir.

Bu çalışma ileriki dönemlerde; arşiv belgeleri, yayımlanmamış resmi belgeler, dönemin basım-yayın organları, özel mektuplar, hatıra ve günlük gibi otobiyografik metinler, elçilerin ve elçilik çalışanlarının el yazmaları gibi tarih yazımında kullanılan birinci elden kaynaklar ve aynı şekilde Türkiye'de ikamet eden İranlıların özel mektupları, Türkiye'deki diğer ticari şirket ve işletmeler tarafından yazılan belge ve mektuplar aracılığıyla daha detaylı ve ayrıntılı olarak ele alınabilir.

EXTENDED ABSTRACT

The historical relations between Iran, Ottoman and the Republic of Turkey confronted lots of ups and downs. These two countries have had considerable impacts on each other in different times. The present study is set up by documentarily analysis of sources and archived documents, and tries to unravel the ambiguity focusing on how the renewed activities of Ataturk, specifically in the area of language and alphabet reforms, have been reflected by the Iranian political elites of Turkey. To study the research issue, and find the answer for the raised question, all the archived documents of the Ministry of Foreign Affairs of Iran's Diplomatic Archives were identified and studied. The results of this research show that this reform has had different impacts on the Turkey based Iranian political elites' votes. These political elites have reflected various ideas about the modernist reforms of Ataturk, based on their intellectual orientations, their own socio-political situations, and due to the historical conditions of the time.

It has been tried to draw a perspective of the kind of the confrontation and reaction of the Istanbul-based Iranians with the language and alphabet reforms in the Republic of Turkey in the era of Ataturk, by restudying the archived documents of the Ministry of Foreign Affairs of Iran's Diplomatic Archives, and also by using historical evidences. Mostly these documents talk of the information that the historical sources have remained silent about, and didn't opine about due to the time requirements. Sometimes these documents explicitly include their writer's opinions, and most of the time just a formal report without any comments.

These documents are not just normal documents, but specific ones which were issued by the embassy and consuls' of Iran in Turkey. They were issued on behalf of the diplomats and government officials, who were considered as elites of the Iranian society of that time. The noticeable flaw here is that this study couldn't analyze each document and letter based on its own writer's report and the writer's intellectual and political tendencies, because these documents didn't have the names of the writers in the signature, or the document's writer who signed it and his name is mentioned there, was the writer of the embassy or the consulate, and none of these documents have the signature of the ambassador of the time on themselves. So it was inevitable to classify the documents based on the time period of the embassy of the desired ambassadors, and studied them generally.

This study can be continued more detailedly and comprehensively by using first-hand sources, such as the names of people, memoirs and manuscripts of the ambassadors, embassy's staffs, and the consulates, the names of the Iranian residents of Turkey, the issued documents of commercial firms or other Iranian residents of Turkey enterprises, and things like that.

There was a group agreed with, a group disagreed with, and some who were neutral about the language and alphabet change by Ataturk. These political elites have made different votes about the renewed reforms of Ataturk, based on their intellectual orientations, their own socio-political situations, and due to the historical conditions of the time. Those documents concerned with alphabet and educational system change in Turkey were sent to the Iranian Foreign Ministry in Tehran by the embassy and consulates of Iran in Turkey, during the time of the Iranian ambassadors, Sadiq, Fahimi, Kazemi, Foroughi and Sepahbodi. Some of these documents show their dissatisfaction with the language and educational system change in Turkey, since they have criticized the performance of the language

congress and other responsible institutions in this cultural reform. The reason of this opposition is removing the Persian words from the Turkish language; accepting this Turkish government's approach was hard for a Persian speaker person. But still there are some documents praising this action.

Occasionally every one of these documents' writers used to translate articles focusing on language and alphabet change from different newspapers, and send them to the Foreign Ministry of Iran in Tehran, which shows the concerns and a way to prove the claim raised by the embassy.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

İran Dışişleri Bakanlığı Arşivi

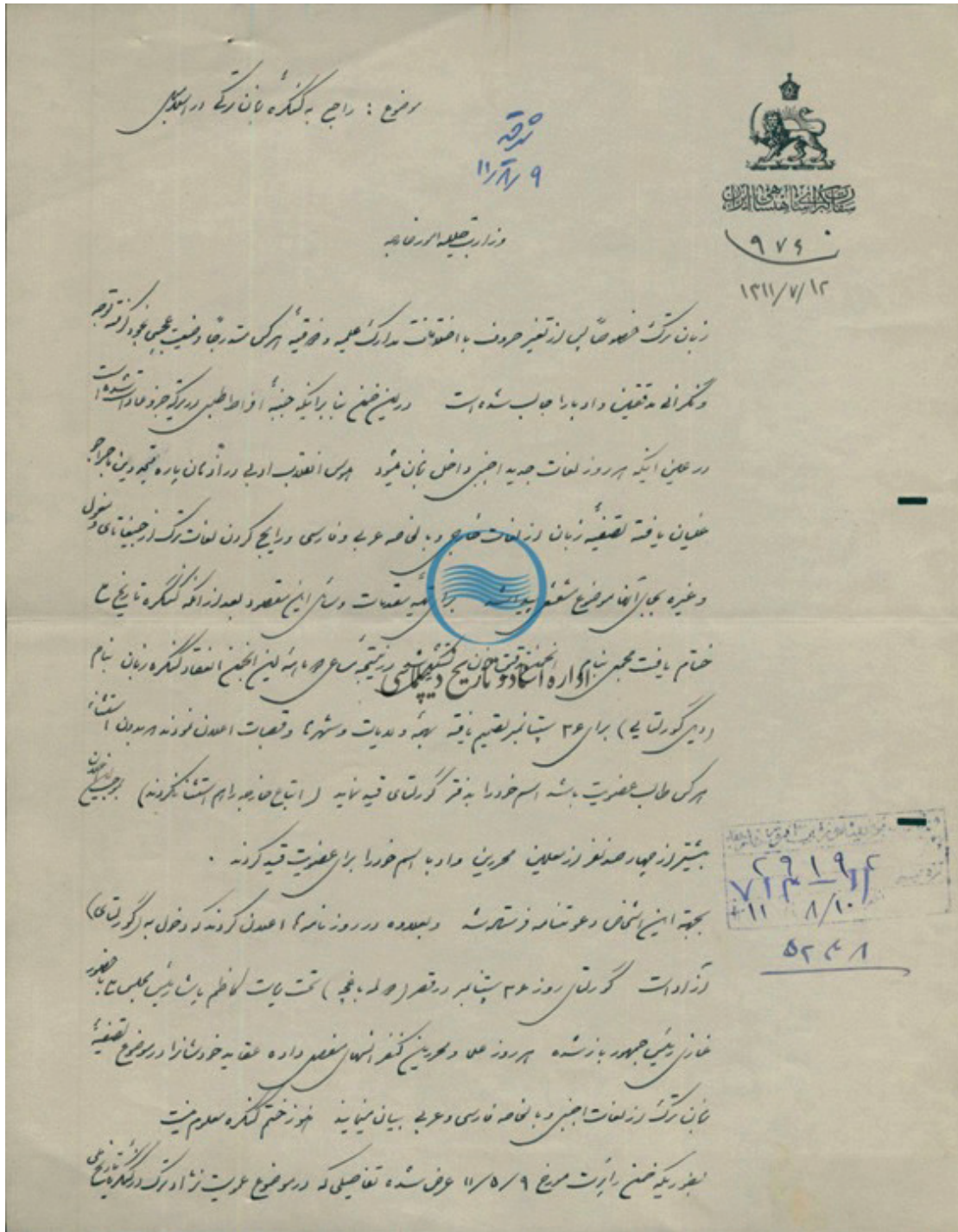
1. SH1311_k9_p12, 168, 3-4.
2. SH1313_k64_p48, 382-383-384-385.
3. SH1313_k64_p48, 276-277.
4. SH1318_k12_p8, 2-75.
5. SH1311_k35_p63, 33-15.
6. SH1319_k26_p112, 1.
7. SH1308_k16_p26, 374, 28-29.
8. SH1309_k9_p12, 1- 68.123- 68.124- 68.125.
9. SH1313_k12_p8, 270-271-272-273-274-275.
10. SH1313_k64_p48, 55.
11. SH1308_k16_p26, 374-8.
12. SH1318_k26_p100, 2.
13. SH1313_k64_p48, 11.
14. SH1317_k63_p21, 3.
15. SH1307_k17_p10, 29.
16. SH1309_k9_p12, 296-2-1.
17. SH1311_k35_p63, 33-9
18. SH1311_k35_p63, 33-6.
19. SH1313_k12_p8, 369-370.
20. SH1313_k64_p48, 104-105.
21. SH1313_k64_p48, 147.

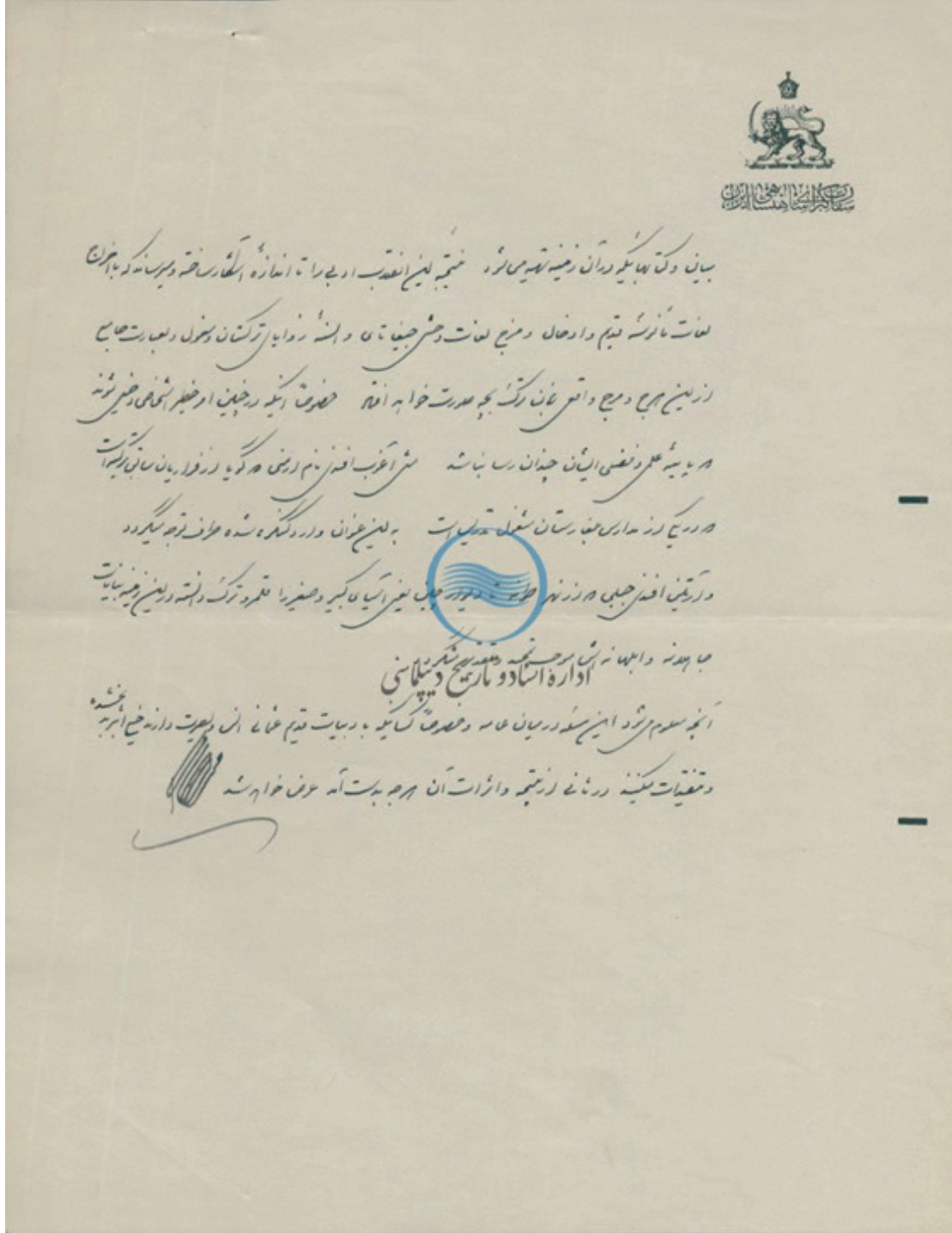
Kitap, Makale ve Dergiler

- Ahundof, Mirza Fethali: *Elifba-i Cedit ve Mektubat*, haz. Hamid Mohammedzade, Tebriz: İhya, 1357.
- Delberi Pur, Askar: *Ceryanşenasi-i Tehavvolat Revendha ve Ceryanha-i Fikri-Ferhengi*, Ankara: Rayzen-i-i Ferhengi-i Cumhuri-i İslami-i İran Der Torkiye, 1389.
- Eroğlu, Ferhat: *Yunus Nadi-Hayatı ve Eserleri (1879-1924)*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Hazrati Hassan v.dğr.: *Costarhayi Der Bab-i Tarih-i Osmani ve Torkiye-i Cedit*, Kum: Lugus, 1397.
- İğdemir Uluğ v.dğr.: *Atatork*, çev. Hamid Notki, Tahran: Müessese-i Ferhengi-i Menteke-i, 1348.

- Lewis, Bernard: *Zohur-i Torkiye-i Novin*, çev. Mohsin Ali Sobhani, Tahran: Motercim, 1372.
- Mango, Andrew, *Atatork*, çev. Huşmend-i Dihkan, Tahran: Peyam-i İmruz, 1394.
- Paşazade, Golam Ali: “Endişe-i Tehevvol Der Hatt-i Cehan-i İslam (İran, Keftas ve Osmani Der Kern-i nuzdehom)”, *Pejuhişname-i Tarih-i İslam*, sal dovom, şomare pencom, behar 1392.
- Robinson, Richard: *Comhuri-i Evel-i Torkiye*, çev. İrec Emini, Tebriz: Kitab Foroş-i Tahran, 1347.
- Shaw, Stanford, J.; Kural Shaw, Ezel: *Tarih-i İmpiratur-i Osmani ve Torkiyey-i Cedid*, çev. Mehmud, Remezanzadi, Meşhed: Moavenet-i ferhengi-i Astani Kods-i Rezevi, 1370.
- Sungu, İhsan: “Tevhidi Tedrisat”, *Belleten*, C. II, S. 7/8 (Temmuz 1938), 422.
- Şükrüoğlu, Hani: *Sokut-i İmpiraturi ve Tevellod-i Comhuri, Nigahi bi Nekşi Atatork Der Peydayeş-i Torkiye*, çev. Rıza Cevadi, Tahran: Loh-i Fikr, 1394.
- Zürcher, Erik J.: *Tarih-i Novin-i Torkiye*, çev. Nefise Şekur ve Hassan Hazrati, Tahran: Semt, 1397.

Ekler

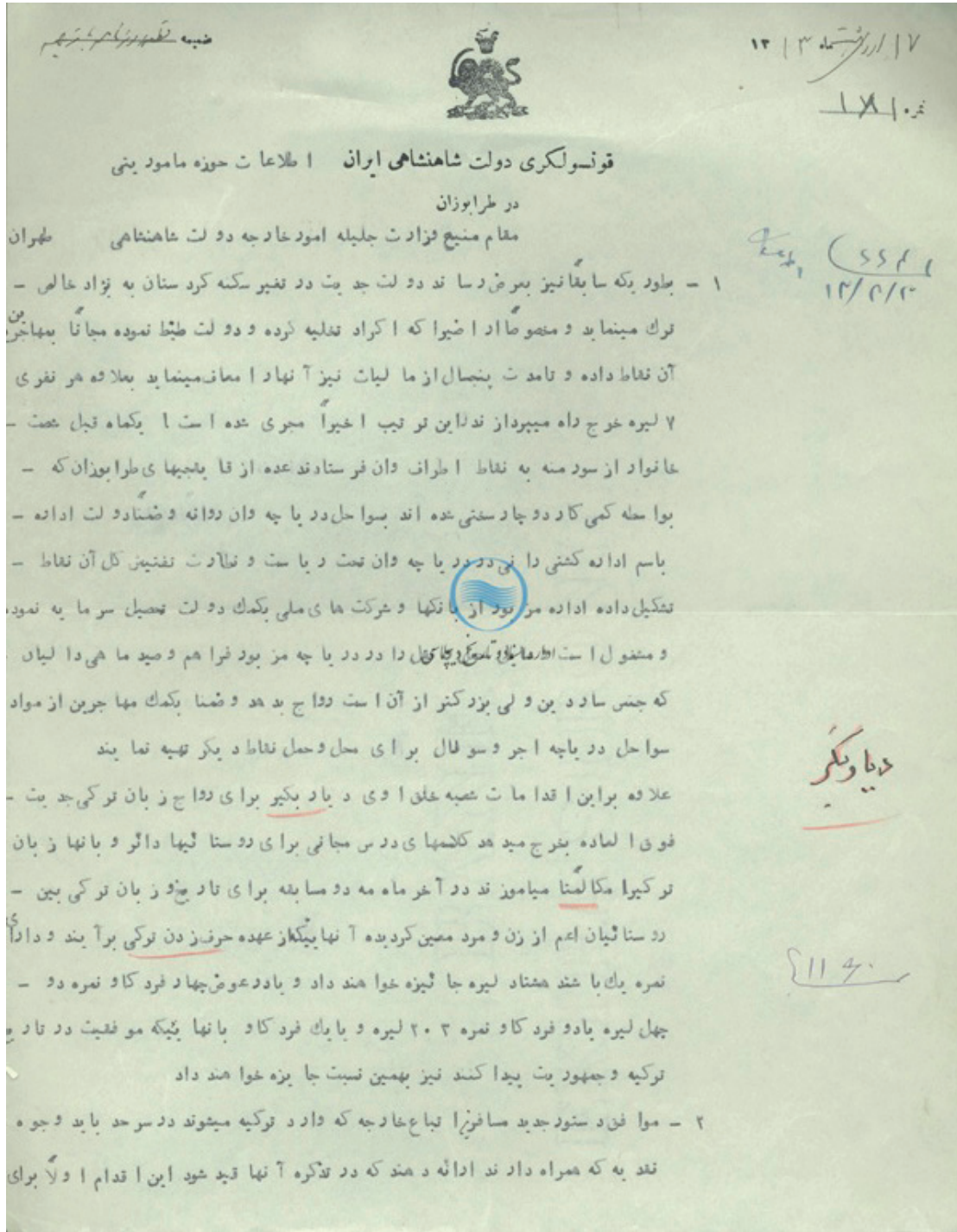

Ek: 1

Yapılacak olan alfabe devriminin, avantajları ve dezavantajları üzerine
Türk Dil Kurultayında yapılan görüşmeler.

SH1311_k9_p12, 168, 3-4. (5 Ekim 1932).

Ek: 3

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Diyarbakır'daki köylerde Türk dilinin yaygın hale gelmesi için ücretsiz kurslar düzenlemesi ve köylüler arasında Türk dili ve tarihiyle ilgili düzenlediği ödüllü yarışmayla ilgili belge

SH1313_k64_p48, 1. (24 Mayıs 1934).

Ahîliğin Nitelikleri ve Fütüvvet Anlayışıyla İlgisi*

Characteristics of Ahi Order and Its relation to the understanding of Futuwah

MUSTAFA ÖZSARAY**

öz

Ahîlik, Anadolu Selçukluları devrinde doğup gelişmiş, özellikle Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve gelişme devrinde çok etkin olmuş bir tarîkattır. Daha çok esnaflar arasında yayılan bu tarîkatın müntesipleri arasında çiftçi, asker, ulema ve ümera da olmuştur. Ahîler çalışma hayatında meslekî ve ahlâkî kurallara sıkı sıkıya bağlı kalmışlardır. Bununla birlikte günlük ibadetlerini ifa etmişler, akşamları tekkelerinde toplanıp zikir ve sohbet meclisleri icra etmişlerdir. Ayrıca bunlar toplum içerisinde paylaşma, cömertlik ve misafirperverlik yönleriyle dikkat çekmişlerdir. Ahîlerin bu nitelikleri tasavvufta var olan fütüvvet anlayışıyla benzerlik göstermektedir. Bu makalede Ahîliğin nitelikleri ele alındıktan sonra bu kurumun fütüvvet anlayışıyla ilgisi ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ahîlik, Fütüvvet, Tasavvuf, Ahî Evran-ı Velî.

ABSTRACT

The *Ahî* sect was born and developed in the Anatolian *Seljuk* period. This sect was highly influential in the establishment and development of the Ottoman Empire. The members of the sect are mostly tradesmen. On the other hand, there are farmers, soldiers, *ulema* and *umera* among its members too. *Ahîs* have strictly adhered to professional and moral rules in working life. However, they performed their daily prayers and gathered in their *dervich* lodge in the evenings to do *dhikr* and chat. In addition, members of this sect attracted attention in terms of sharing, generosity and hospitality in the community. Their qualities are similar to the concepts of *futuwwa*. In this article, then the characteristics of the *Ahî* order will

* Makale geliş tarihi: 8 Eylül 2020, kabul tarihi 5 Kasım 2020, araştırma makalesi.

** Dr. Öğr. Üyesi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Temel İslâm Bilimleri Bölümü, İstanbul/Türkiye, mozsaray@fsm.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7148-3757>.

be introduced and the relation of *Ahî* order with *futuwwa* understanding will be revealed.

Keywords: Ahî Sect, Futuwwa, Islamic Sufism, Ahî Evran-ı Velî.

Giriş

İSLÂM tarihine bakıldığında tasavvufî düşüncenin Müslümanların günlük hayatının içinde dinamik bir şekilde yer aldığı görülür. Kur'an ve sünnete dayalı tasavvufî düşünce, teorik ve pratik uygulamalarıyla zaman içerisinde gelişerek varlığını Müslüman toplumlarda daima sürdürmüştür. Bu düşünce sistemi içerisinde İslâm coğrafyasında bölgelere göre farklı anlayışlar gelişti. XII. asır ve daha sonraki asırlar tasavvufun, tarikat şeklinde müesseseleştiği çağlar oldu.¹ Genellikle kurucu şeyhin adıyla veya ihtiva ettiği prensipleriyle anılan² ve bugünkü anlamıyla tekkesi, zâviyesi, şeyh ve mürit münasebetleriyle ilk tarikatlar, XII. ve XIII. asırda kuruldu.³

Kuruluşlarından itibaren nüfuzları artan tarikatlar, Selçuklu ve Osmanlı coğrafyasında tekke merkezli oldukça fonksiyonel bir sosyo-kültürel hayatın oluşmasını sağladılar. Tekkeler ile yöneticiler arasındaki ilişkilerde kimi zaman bazı sıkıntılı durumlar çıkmış ise de iki zümre genellikle birbirlerini desteklemişlerdir. Tekkelerin adı geçen iki devletteki fonksiyonel yapısında kuşkusuz Selçuklu ve Osmanlı sultanlarının sûflere gösterdiği ilginin ve himayeci tutumlarının katkısı oldukça fazladır. Bu himaye sayesinde pek çok tarikat, toplum içerisinde faaliyetlerini rahatça sürdürmüştür. Bunlar arasında Ahîliğin de ön sıralarda olduğu fark edilir. Selçuklular zamanında Anadolu ile özdeşleşen ve daha sonraki asırlarda buradan bütün Osmanlı coğrafyasına uzanan geniş bir yelpazede yer alan Ahîlik, toplumun her kesiminde etkin olmuştur. Ahîlerin özellikle Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve gelişme dönemlerindeki etkin rolleri dikkat çekicidir. XIV. ve XV. asırlarda en nüfuzlu dönemini yaşayan tasavvuf ve tarikatlar içerisinde esnaf ve sanat erbabından kişilerin meydana getirdiği Ahîler, silsilelerini Hz. Ali (r.a.) vasıtasıyla Hz. Peygamber'e (s.a.v.) dayandırıyorlar ve fütüvvet ehli diye anılıyorlardı. Bunlar diğer tarikatların hırkasına mukabil fütüvvet şalvarı giyiyorlardı. Bunların arasında pek çok münevver de bulunuyordu. Ahîlik sadece bir esnaf topluluğu değil aynı zamanda tasavvufî karakterde bir teşkilattı.⁴

Ahîlik, Kırşehir'deki merkez tekkede başında tasavvufî eğitim almış, icazetli ve silsilesi bulunan bir şeyhin olması, köylere varana kadar tekkelerinin kurulması ve bu tekkelerle irtibatlı esnaf ve çiftçiler başta olmak üzere her kesimden müritlerin olması sebebiyle bir tarikat hüviyetinde teşkilatlanmış idi. Bu tarikat mensuplarının "kardeşim" anlamına gelen "ahî"⁵ kelimesiyle isimlendirilmesi, "Mü'minler ancak

¹ H. Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), s. 126.

² Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 240.

³ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 127.

⁴ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 133-134.

⁵ "Ahî" Arapça nahiv bilgisi kaidelerine göre izafet terkibi olup "kardeşim" anlamına gelir. Râgıb el-İsfahânî'ye (ö. 502/1108) göre *ah* veya *ahun* kelimesinin aslı *ahavun* olup, anlamı; [ana-babanın] her ikisinden

kardeşirler. Öyleyse iki kardeşinizin arasını düzeltin ve Allah'a itaat ederek ona saygı duyunki esirgenesiniz”⁶ ayetindeki İslâmî kardeşliğe riayeti esas aldıklarını göstermektedir. Ahîlerin İslâm coğrafyasındaki bölünmüşlük ve atalet ile siyasî ve iktisadî krizlerin yoğun olduğu zamanlarda böyle bir tercihte bulunmaları, tasavvufî düşüncenin içtimaî mesuliyet yönüne işaret etmektedir. Onlar, Moğol istilasının İslâm dünyasını kasıp kavurduğu yıllarda yöneticilerin de desteğiyle fütüvvet⁷ anlayışından mülhem ahlâkî ilkelere bağlı çalışma düzeni, paylaşımaya dayalı kardeşliği ve gaza ruhunu dirilterek İslâm toplumunun yeniden ayağa kalkmasına katkıda bulunmuşlardır. Bu sıkıntılı dönemde Anadolu insanının parçalanmışlıktan kırılan gönüllerinin fütüvvet anlayışıyla huzura kavuşturularak sosyal barışın sağlanması, miskinliğin zemmedilerek çalışkanlığın öne çıkarılması ve toplumun i'lâ-yı kelimetullah gayesine yöneltilmesinde halk üzerinde etkinliği olan Ahî tekkelerinin de katkısı olmuştur.⁸

veya sadece birinden doğmada ya da [aynı kadından] süt emmede bir başkasına ortak olan demektir. Fakat kabile, din, zanaat, muamele veya sevgi gibi bir hususta diğerlerine ortak olanlar için de *müsteâr* olarak kullanılır. (Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal, *el-Müfredât fî garîbî'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî, (Beirut: Dâru'l-Kalem, 1412), “ah” md., s. 68); Kelimenin çoğulu “ihvân”dır. “İhvân” kelimesi ise bir mezhep veya tarikata bağlı bulunanlar ile bir cemaat üyesi anlamlarında da kullanılır. (Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, (Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1317), s. 78, 82.) Bu kelime Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan sözlüklerde “i” üzerine uzatma işareti konulmadan “ahi” şeklinde yazılmakta ve mana olarak da kelimeye cömert, kardeş ve Ahi ocağından olan kimse anlamları verilmektedir. Bununla birlikte kelimenin Arapça olduğu belirtilerek aslının “ahî” şeklinde yazılması gerektiği gösterilmektedir. <https://sozluk.gov.tr> [Erişim tarihi: 26. 7. 2020]. Kelimenin Arapça aslı ve Osmanlıca yazılışlarda kullanıldığı şeklini dikkate alan lûgat yazarları ise “ahî” şeklinde yazmayı tercih etmektedirler. D. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1996), s. 22. Pars Tuğlacı *Okyanus* adlı sözlüğünde “ahî” ve “ahî” yazılışlarını tercih etmekte birlikte kelimenin aslının Arapça “ahî” olduğunu belirterek kelimeye erkek kardeş, eski Ahîlik ocağından olan kişi, eli açık, cömert ve yiğit anlamları vermiştir. Pars Tuğlacı, *Okyanus*, 20. Yüzyıl Ansiklopedik Türkçe Sözlük, (İstanbul: Pars Yayınları, 1971), C. I, s. 39.) Nitekim bu kelime, Ahîliğe ait ilk bilgileri veren kaynaklardan *İbn Battûta Seyahatnamesi*'nde de ahî şeklinde geçmektedir. Ebu Abdullah Muhammed İbn Battûta Et-Tancı, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, Çev. A. Sait Aykut, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000), s. 403.) Yine Osmanlı tarihinin ilk kaynaklarından *Aşıkpaşazade Tarihi*'nde bu kavram “ahî” şeklinde geçmektedir. (Aşıkî, *Tevârih-i Âl-i Osmân'dan Aşıkpaşazade Târîhi*, (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1333), s. 200; Derviş Ahmed Aşıkî, *Aşıkpaşazade Tarihi*, Haz. Cemil Çiftçi, Mostar Yayınları, İstanbul 2012, s. 280.) *Aşıkpaşazade Tarihi*'nin Maarif-i Umumiye Nezareti baskısında Ahî Evran ile ilgili dipnotta Evran'ın manası: biçim, endam, tenasüb, tarz, oranlı, müeddeb, yakışıklı olarak verilmektedir. (*Tevârih-i Âl-i Osmân'dan Aşıkpaşazade Târîhi*, s. 200.) Diyanet İslâm Ansiklopedisi'nin “Ahîlik” maddesinde yayınlanan Adana Şer'iyye Sicilleri'nden alınmış belgenin başlığında “Ahîlik hakkında bir ferman” ibaresinde de görüldüğü üzere kelime yine ahî okunacak şekilde yazılmıştır. (Ziya Kazıcı, “Ahîlik”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), C. I, s. 540-542.) Açıklandığı gibi ahî kelimesinin Arapça'dan dilimize geçtiği açıkça görülmektedir. İslâm Ansiklopedisi'ndeki “Ahîlik” maddesinde de kelimenin “kardeşim” anlamına gelen “ahî” den geldiği, bununla birlikte bu kelimenin Türkçe'deki “akı”dan (cömert) türetildiğini söyleyenlerin olduğu da belirtmiştir. (Kazıcı, “Ahîlik”, C. I, s. 540-542.) Kelimenin Türkçe olduğunu ileri sürenler “ahî” kelimesi “*Dîvân-ı Lûgâtü't-Türk*” ve “*Kutadgu Biliğ*”de yer alan “akı” sözcüğündeki “k” harfinin yumuşayarak “h” harfine dönüşmesiyle ortaya çıkmıştır demişlerse de bu yorumun kolaycılık olduğu da belirtilmiştir. (Necmettin Özerkmen, “Ahîliğin Tarihsel – Toplumsal Temelleri ve Temel Toplumsal Fonksiyonları – Sosyolojik Yaklaşım”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 44, (2004), s. 59.)

6 Hucurât, 49/10.

7 Arapça bir kelime olan ve gençlik, yiğitlik ve cömertlik gibi anlamları olan “fütüvvet”in kökü olan “fetâ” kelimesi genç, delikanlı, yiğit ve cömert demektir. (Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 625; Firuzâbâdî, Ebu't-Tâhir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed, *Besâir zevî't-temyiz fî letâifil-Kitâbil-Azîz*, thk. Ali en-Neccâr, (Beirut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, IV, 170.); Yine *Fty* kökünün, tazelik, yaşlık, yenilik, teceddüt ve açıklamak şeklinde farklı iki temel anlamı da mevcuttur. (İbn Manzur, “ftı” md. Ayrıca bkz. Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 625.)

8 Tekke-devlet ilişkileri ve Ahîliğin etkinliği hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Özsaray, *Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı'da Devlet Tekke İlişkileri (XIX. Yüzyıl)*, (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, 2018).

1. Ahîliğin Nitelikleri

Kur'ân-ı Kerîm'de "İnneme'l-mü'minûne ihvetün ..." ⁹ âyetinde Müslümanların kardeş olduğu bildirilir. Ayetteki ihve ile ahî kelime olarak aynı köktendir. İşte bu kardeşliği esas alan bazı tarîkat mensupları tekil olarak diğer tarîkat arkadaşına "ahî", derken, müntesiplerin tamamına ise "ihvân" derler. Özellikle "ihvân" kelimesi sûffiler arasında kullanılan bir terimdir. "İhvân" sadık, samimi, candan dostlar, tarîkat arkadaşları demektir. ¹⁰ Ahîlikte mürşit, konumundaki zat, manevi baba olarak kabul edilir, bu bakımdan müritler de onun manevî evladı sayılır. Dolayısıyla müritler birbirinin manevî kardeşi olmaktadır. Bu sebeple birbirlerine "ahî (kardeşim)" diye seslenirler. Bu kelimedenden türetilmiş değişik terimler de vardır. Bunlardan "ahî baba" Ahîlerin şeyhi demektir. Ahîlerin şeyhine "şeyhu's-şüyûh" yahut "ahî Türk" de denilir. ¹¹ Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/1273), *Mesnevî'sinin* önsözünde, eserinin yazılmasını isteyen müridi Hüsameddin Çelebi'den (ö. 683/1284) bahsederken onun dedesi hakkında Ahî Türk denildiğini aktarır. ¹² Yine "ahî baba"nın vekillerine de "ahî babalık" tabirinin kullanıldığı görülmektedir. "Ahî babalık" debbağlar ve saraçlar gibi esnafın başında bulunan kişilerin unvanıdır. ¹³ Şehirlerdeki esnafın ahî babası aynı zamanda Ahî Evran zaviye ve tekkelerindeki zâviyedâr ve şeyh makamında bulunan kimse idi. Üst kısmında Sultan I. Mahmûd'un (1730-1754) tevcih buyruhdusunun da yer aldığı Beypazarı Kadısı İbrahim Efendi'nin ilam kaydında ahî babalıkla zâviyedarlık/şeyhlik vazifelerinin birlikte kullanıldığı görülmektedir. ¹⁴ "Ahî taç" ise şeyhlerin giydikleri tacın adı idi. Beyaz çuhadan, içi pamuklu ve sekiz dilimli olup üzerine yeşil sarık sarılırdı. ¹⁵

⁹ Hucurât, 49/10.

¹⁰ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (Ankara: Aydın Kitabevi, 2011), s. 422.

¹¹ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Anka Yayınları, 2004), s. 37.

¹² Âbidîn Paşa, *Terceme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*, (İstanbul: İrfan Kütüphanesi Neşriyatı, Mahmud Bey Matbaası, 1324), s. 15-16. Hüsameddin Çelebi'ye Ahî Türkoğlu unvanı verilmesi babasının Konya ve yöresindeki ahîlerin şeyhi olması sebebiyledir. Eflâkî'nin anlattığına göre Konya'daki fütüvvet ehli, henüz ergenlik çağına ulaşmadan yetim kalan Hüsameddin'i babasının yerine ahî şeyhliği postuna oturtmak istemişlerse de Hüsameddin adamlarıyla beraber Mevlânâ'nın müridi olmuştur. (H. Ahmet Sevgi, "Hüsameddin Çelebi", *DİA*, C. XVIII, s. 512.)

¹³ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1983), s. 29.

¹⁴ "Der-i devlet-i mekîne 'arz-ı dâ'i-i kemîne budur ki medîne-i Beypazarı kazâsında vâki' Ahî Evran Zâviyesi'nin sâhib-i evvel zâviyedârı bâ'is-i 'arz-ı 'ubûdiyyet Ahmed Halîfe dâ'ileri şöyle tezallüm-i hâl eder ki zâviye-i mezkûr bin yüz kırk yedi senesinde Mehmed Efendi bin Mahmûd kasr-ı yedinden bana tevcih ve 'inâyet ve ihsân olunmuş iken yine medîne-i mezkûre sükkânından zümre-i a'yândan el-Hâc İbrahim Ağa nâm a'yân kuvvet-i mâliyyesiyle zâviye-i mezkûreyi medîne-i ma'hûdda vâki' on iki 'aded esnâfın ahî babalıklarıyla ma'an zabt olunagelmışdir deyû kendinin erbâb-ı huref ve esnâf-ı sanâyi'le kat'an 'alakası da yoğ iken esnâf-ı mezkûre de ahî babayım deyû vech-i meşrûh üzere 'arz ve i'lâm ittirdüb zâviye-i merkûmeyi üzerimden ref ve ahî babalıkla ma'an zabt eylemek üzere üzerine berât ittirdüb bana gadr-i sarîh etmekle keyfiyet-i ahvâl bî-garaz ve müsinn ve ihtiyâr cemâ'at-i müsliminden su'âl olunub 'alâ vukû'a der-i devlet-medâra 'arz ve i'lâm olunmasın iltimâs etmeğın fi nefsi'l-emr merkûm Hâcî İbrahim Ağa zümre-i a'yândan mütevellî ve mün'im kimesne olup ve erbâb-ı sanâyi'in ahî babalığı umûrundan bî-behre ve zâviyedarlık dahî kendi şânından olmayup ve 'adem-i ihtiyâci dahî nümâyân ve zâviye-i mezkûreye rağbeti mücerred tama'-ı hâmindan olduğu cemâ'at-i müsliminden cem'-i gafîr ve cem'-i kesîr 'alâ tarîki's-şehâde bi'd-defe'ât ihbâr etmeleriyle zâviye-i mezkûre merkûm el-Hâc İbrahim Ağa'nın refinden sâhib-i evvel merkûm Ahmed Halîfe dâ'ilerine kemâ'fî'l-evvel tevcih ve yedine müceddeden berât-ı şerîf-i 'alışân sadaka ve ihsân olunmak ilticâsıyla ol ki vâki'atü'l-hâldir bi'l-iltimâs pâyesi ber-i'lân 'arz ve i'lâm olundu." (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Ali Emiri, Sultan Mahmud I, (AE.SMHD.I), 96/6653, [15 Zilkade 1151 / 24 Şubat 1739].)

¹⁵ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, s. 29.

İbn Battûta, Ahîlerin Anadolu'da yerleşmiş bulunan Türkmenlerin yaşadıkları her vilayette, her şehirde ve köyde bulduklarını, gelen yabancı misafirleri ağırladıklarını, zorbaları yola getirip, kötülükleri giderdiklerini ve bu gibi hususlarda dünyada eşi benzeri bulunmadığını belirttikten sonra bu niteliklerinden yola çıkarak ahîyi şöyle tarif eder:

“Ahî evlenmemiş, bekâr ve sanat sahibi gençlerle diğerlerinin bir cemiyet kurarak kendi içlerinden seçtikleri bir kimseye denir. Bu cemiyete de fütüvvet adı verilir. Reis bir zaviye yaptırır, içini donatır, arkadaşları gündüz çalıştıkları parayı reise getirir. Bu para ile cemaate ziyafet verilir, misafir varsa ağırlanır, raks ederler, nağmeler söylerler. Bu gençlere fityân, reislerine de ahî denir. Gündüz çalıştıklarını gece sarf ederler, Anadolu halı ve kilimleriyle döşeli zâviyede toplanılır, yemek ziyafeti yapılır, namazlar kılınır, Kuran okunur, raks ve sema yapılırdı.”¹⁶

Ahîler, Anadolu'da bir nevi dini şövalyelik teşkilatı kuran yiğit kardeşler olarak da tarif edilmiştir. Bu maddede, Halife Nâsır'ın teşkilatlandığı fütüvvete giren, cömertlik, gariplere yardım etmek ve zulüm görenleri korumak gibi işleri yapan Ahîlerin, Rum gazileri, Alpler, Alperenler kümeleri gibi Anadolu'nun ilk istila zamanlarında sosyal kurullar halinde buldukları ve Horasan ve Maverâünnehir'deki gaziler ile de ilgileri olduğu belirtilir. Burada kaydedildiğine göre, ilk zamanlarda Selçuk hükümdarlarının bekçileri gibi görünen Ahîler, hükûmetin zayıf düşmesinden sonra esnaf kurumlarını korumak suretiyle onlara dayanmış ve bir nevi tarîkat birliği meydana getirmişlerdir. Bu tespitlerden sonra maddede, Ahîlerin basit bir esnaf teşkilatı olmadığı, sosyetenin aydın tabakalarını aralarına aldıkları ve Anadolu'da gazi sanını alan birçok hükümdarın aynı zamanda fütüvvet mesleğine girdikleri, yani ahî oldukları belirtilmektedir.¹⁷

Bilindiği üzere kardeşlik İslâm'ın en çok önem verdiği esaslardan biridir. Kardeş kardeşi nasıl gözetip kollarsa Müslümanlar da birbirini o şekilde gözetip kollayacaktır. Bu anlamda müminler bir hadiste bir bedenın uzuvlarına benzetilmiştir ki bu ilişkinin bundan güzel tarifi olamaz. Peygamber Efendimiz (s.a.v.) diyor ki: *“Mü'minler birbirlerini sevmekte, birbirlerine acılamakta ve birbirlerini korumakta bir vücuda benzerler. Vücudun bir uzvu hasta olduğu zaman, diğer uzuvlar da bu sebeple uykusuzluğa ve ateşli hastalığa tutulurlar.”¹⁸* Konuyla ilgili bir başka hadiste ise doğrudan Müslümanların kardeş olduğu vurgulanmaktadır. Resulullah (s.a.v.) buyuruyor ki: *“Müslüman Müslümanın kardeşidir. Ona zulmetmez, onu düşmana teslim etmez. Kim din kardeşinin ihtiyacını giderirse Allah da onun ihtiyacını giderir. Kim bir Müslüman kardeşinin sıkıntısını giderirse Allah da onun kıyamet günündeki sıkıntılarında bir sıkıntısını giderir. Kim bir Müslüman kardeşinin ayıbını örterse Allah da kıyamet gününde onun ayıbını örter.”¹⁹* Bu hadisler,

¹⁶ Muhammed Et-Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi “Tuhfetü'n-nüzzâr fî garâibi'l-emsâr”*, Sad. Mümin Çevik, (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1983), C. I, s. 194-196.

¹⁷ Komisyon, “Ahiler”, *İnönü Ansiklopedisi*, C. I, (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1946), s. 236-237.

¹⁸ Buharî, *Edeb*, 27; Müslim, *Birr*, 66.

¹⁹ Buharî, *Mezalim*, 3; Müslim, *Birr*, 58; Ebu Davud, *Edeb*, 38; Tirmizî, *Hudûd*, 3; İbn Mace, *Mukaddime*, 17.

“Mü'minler ancak kardeşlerdir. Öyleyse kardeşlerinizin arasını düzeltin. Allah'a karşı gelmekten sakının ki size merhamet edilsin.”²⁰ âyetinin nebevî tefsiridir.

İşte Ahîlik Kur'an ve Sünnet'te geçen bu kardeşlikten yola çıkarak temel anlayışını oluşturmuştur. Ahîlerin düşünce ve faaliyetlerinin İslâm'ın öngördüğü kardeşlik söyleminin sade biçimde günlük hayatta pratiğe dökülmesi olduğu söylenebilir. Ahîler kardeşlik ve dayanışmaya önem verdikleri için toplum tarafından rağbet gördüğünden Anadolu'da hızla yayılıp teşkilatlanmasını tamamlamıştır. Özellikle Ahîliğe bağlanan esnaf kesiminin yöneticileri artık bu tarîkatın şeyhinden icazetle görev yapmaya başlamışlardır. Ziya Kazıcı'nın *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*'ne yazdığı “Ahîlik” maddesinin yanında neşrettiği Adana Şer'iyye Sicilleri'nde bulunan ferman suretinde²¹ ve aynı konuya dair Osmanlı Arşivi'nde bulunan bir irade-i seniyyede Osmanlı Devleti'ndeki esnafın ahî baba, yiğitbaşı, usta ve kethüdalarının atanması ve kendilerine icazet ve inabe verme yetkisinin Kırşehir'de medfun bulunan Ahî Evran-ı Velî'nin soyundan gelen evladına ait olduğu belirtilmektedir. Bu belgelerde tarîkatın kurucusunun Ahî Evran-ı Velî olduğu ve Kırşehir'deki tekkesinde şeyh olma hakkının soyundan gelenlere ait bulunduğu ve bu meyanda şeyhliğe ehil olduğu mahallinden mazbata ile bildirilen Ahî Evran evladından İbrahim Hilmi Efendi'nin şeyhlik makamına atandığı görülmektedir.²²

Hayatı hakkında kaynaklarda fazlaca bilgi bulunmamakla birlikte üzerinde oldukça fazla araştırma yapılan sûfilerden biri de Ahî Evran'dır. Onunla ilgili yazıların çoğunun menakıbnamelerden alındığı belirtilmekte ve buna örnek olarak Gülşehrî'nin *Kerâmât-ı Ahî Evran'ında*, Gölpınarlı tarafından hazırlanan *Velâyetnâme*'de ve *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*'nde onun daha çok veli yönü ve kerametlerinin aktarıldığı tespit edilmektedir.²³ Ebu'l-Hakâyık lakabıyla da anılan Ahî Evran, Hacı

²⁰ Hucurât, 49/10.

²¹ Adana Şer'iyye Sicilleri, nr. 76, s. 346'da bulunan 1279/1862 tarihli bu ferman suretinin fotoğrafı için bkz. Kazıcı, “Ahîlik”, *DİA*, C. I, s. 540-542.

²² “... Ma'lûm ola ki Memâlik-i Mahrûse-i Şâhânemde kâin esnâf-ı ma'lûmenin Ahî baba, yiğitbaşı ve kethüdâlarının nasbı ve usta ve şâkirdânının icâzet ve inâbeleri Kırşehri kazâsında defîn-hâk-i itir-nâk olan kibâr-ı evliyâullahdan Kutbü'l-'ârîfîn Ahî Evran-ı Velî kuddise sırruhü'l-celî hazretlerinin evlâdından tekyesinde post-nişînler bulunanlar ma'rifetiyle icrâ ve idâre olunmakta olduğundan ve evlâd-ı müşârûn ileyhden ve tevliyet ve nezâret ve zâviyedârlık hissesi mutasarrıfından kıldetü's-sulehâ ve s-sâlikîn Şeyh İbrahîm Hilmi zîde takvâhünün ehil ve erbâb olduğu mukaddema mahallinden bâ-mazbata bildirilmiş olduğundan ol bâbda meclis-i muhâsebe kararı üzerine müte'allik olan irâde-i seniyye mücebince hângâh-ı mezbûr post-nişînliği mûmâ ileyhe ihâle ve tefvîz olunarak esnâf-ı merkûmenin vâki' olacak icâzet ve inâbeleri öteden berû ne vechile rû'yet olunagelmîş ise bundan böyle dahî şeyh-i mûmâ ileyh ma'rifetiyle idâre olunması bâbında birâder ve'l-ikrâm cennet-mekân-ı huld-âşiyân-ı Hüdâvendigâr-ı sâbık Gâzî Sultan Abdülmecîd Hân tâbe serâhü hazretleri zamanında bir kut'a emr-i şerîf verilmiş olduğuna ...” (Adana Şer'iyye Sicilleri, nr. 76, s. 346.) “... Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne'de bulunan esnâfın Ahî baba ve yiğitbaşı ve kethüdâlarının nasbı ve usta ve şâkirdânının icâzet ve inâbeleri Kırşehri kazâsında medfûn Ahî Evran-ı Velî hazretleri evlâdından olup kazâ-i mezkûrda kâin hangâh-ı şerîfde post-nişîn bulunanlar tarafından bâ-emr-i şerîf icrâ olunmakta ise de zâviye-i mezkûre'de bulunan Osman Efendi'nin muhtellü'd-dimâğ olması cihetiyle post-nişînlik-i mezkûrun evlâd-ı müşârûn ileyhden Şeyh İbrahîm Hilmi Efendi'ye ihâlesiyle mu'âmelât-ı kalemiyyesinin icrâsı inhâ olunmuş ise de ol bâbda her ne vechile emr ve irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhi müte'allik ve şeref-sudûr buyurulur ise ona göre hareket olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kıldını efendim. (BOA, İrade Dâhiliye, (İ.DH.), 318/20592, [21 Receb 1271 / 9 Nisan 1855].)

²³ Haluk Gökalp, “Ahî Evran-ı Velî'nin Menkıbevi Kişiliği”, *Gazi Üniversitesi Ahîlik Kültürünü Araştırma Merkezi Ahîlik Araştırmaları Dergisi*, C. I, sayı 2.

Bektâş-ı Velî (ö. 1271(?)) ve Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin (ö. 1273) çağdaşıdır. İtibarı Anadolu'nun yanı sıra Rumeli, Bosna ve Kırım'a kadar yayılmıştır.²⁴

Ahîlik devlet desteğiyle kurulan ve ilim erbabınca şekillendirilen bir teşkilat olduğu için mensupları arasında sultanlar, vezirler, bürokratlar ve âlimler de bulunmaktaydı. Bu nedenle halk tabakaları arasında hızla yayılan bir teşkilat oldu. Özellikle yardımlaşma ve cömertlik üzerine kurulu sistemleri bu konuda hayli ihtiyacı olan esnaf kesimi arasında büyük bir güven kazanmalarına sebep oldu. Bu teşkilat çok aktif olarak ülke ve toplumun bütün meseleleriyle ilgileniyor, cihat ve fetihlere de katılıyorlardı. Ahîlerin reisleri olan Ahî Evran'ın Sünnî ve Şafîî olması dolayısıyla ehl-i sünnet çizgisinde bir yapılanma olmuştu. Mensuplarının ilim meclisine devamları şarttı. Cuma akşamları yapılan toplantılarda Kur'an, hadis ve menakıp kitapları okunurdu. *Fütüvvetnâme* adlı eserlerde belirtilen ilkeler mutlaka uygulanması gereken temel âdâb idi. Gündüzleri herkes işinde gücünde olur, akşamları tekkede sohbetler edilir, misafirler ağırlanır, ziyafetler verilirdi. Ahîlerin özgün kıyafetleri vardı. Başlarına geçirdikleri keçe külahın üzerine sarık sararlardı. Ayaklarında şalvar, bellerinde yünden örülmüş kuşak olurdu. Ayaklarına mest giyerler, bellerindeki uzun kamalarla dolaşırlardı.²⁵

Selçuklu döneminde Ahîliğe dair kaynaklardaki bilgiler sınırlı olmasına rağmen Osmanlı döneminde durum biraz daha netleşmektedir. Osmanlı'nın ilk dönemlerine ait kesin bilgi sıkıntısı yine varsa da devletin kayıtlarının defterlerde tutulmaya başlaması ve belgelerin oluşması sonrasında Ahîlikle ilgili bilgilere fazlasıyla rastlanmaktadır. Bu itibarla Ahîlerle ilgili Osmanlı dönemi eser ve belgeleri onların niteliklerini öğrenme bakımından değerlidir. Selçuk Eraydın'ın verdiği bilgiye göre, Osmanlı Beyliği kurulurken Anadolu'daki Ahî reislerinin katkıları büyük olmuştur. Osman Gazi'nin (ö. 1324) kayınpederi olan Şeyh Edebali bir Ahî şeyhidir. Yine Osman Gazi'nin yanında çeşitli savaflara katılan Geyikli Baba, Abdal Musa, Abdal Murad ve emsali babalar Ahî şeyhlerindedir. Şeyh Mahmûd Gazi, Ahî Şemseddin ve oğlu Ahî Hasan ve sonraları Osmanlılarda kadı, kazasker ve vezir olan Cendereli (Çandarlı) Kara Halil de (ö. 1387) Ahîlerdendir. Ahîlerin bu nüfuzu XV. yüzyılın ilk yarısında da göze çarpmaktadır. Edebali'den sonra şeyhin kim olduğu bilinmese de Ahîlik kuşağının zamanla I. Murad'a (1362-1389) intikal ettiği bilinmektedir. Eraydın, bu görüşüne *Tarih Vesikaları Dergisi* 4, Birinci Kânun 1941'de yayımlandığını belirttiği I. Murad'ın Gelibolulu Ahî şeyhlerinden Ahî Musa'ya verdiği icazetname ve vakfiyeyi delil getirir.²⁶

Osmanlı'nın kuruluşu sırasında oldukça aktif olan Ahîler sonraki yüzyıllarda ilk asırlardaki kadar etkili olmasa da faaliyetlerini devam ettirmiştir. Osmanlı

²⁴ M. Metin Hülagu, "Ahî Evran ve Ahîlik", <https://docplayer.biz.tr/11206921-Ahi-evran-ve-ahilik-prof-dr-m-metin-hulagu.html> [Erişim tarihi: 26. 7. 2020].

²⁵ Ahmet Ağırakça, "Ahî, Ahîlik", *Şamil İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Şamil Yayınları, 1990), C. I, s. 58-59.

²⁶ "Ahîlerimden kuşandığım kuşağı, Ahî Musa'ya kendi elimle kuşadup, Malkara'da ahî diktim ve Ahî Musa veya evlatlarından kimesneyi ihtiyar edip, akrabalarından Ahîlik icazetin virüp, bizden sonra yüzümüze ahî sen ol diyeler ki, bunlar fevt olduktan sonra, şer' ile sâbit ve zâhir ola." (Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, (İstanbul: İfav Yayınları, 1994), s. 302.)

Arşivi'ndeki defter kataloglarında Ahîlere ait tekke vakıflarının kayıtlarına rastlanmaktadır. Bunlar Ahîler tarafından kurulan vakıfların gelir gider, vezâif, ferâğ, intikal, temessük, musakkafat, maaş ve diğer vakıf işleriyle alakalı devletçe tutulan kayıtları muhtevîdir. Mesela bu defterlerden birinde İstanbul Kanlı Fırın'daki Ahîzade Yusuf Efendi Camii Evkâfı'nın Muharrem 1231-Zilhicce 1235 (Aralık 1815-Ekim 1820) arası gelir gider muhasebesi topluca görülmektedir.²⁷

Osmanlı Arşivi'nde tarîkatın kurucu şeyhi Ahî Evran-ı Velî adını taşıyan vakıflarla ilgili bazı bilgilere de ulaşılabilmektedir. Mesela Tokat Kadısı Mehmed Efendi'nin yazdığı Rebiülevvel 1088 (Mayıs-Haziran 1677) tarihli arizada Tokat'ta bulunan Ahî Evran Tekkesi'nde ferraş olan Mehmed adlı şahsın hizmeti terk etmesi sebebiyle yine aynı tekkede sakin Şeyh Osman'ın “*salih ve her vechile mahall-i müstehak*” olması dolayısıyla bu cihetin kendisine tevcih edilip eline berat verilmesini rica ettiği ve mucebince buyruldusunun çıktığı görülmektedir.²⁸ Yine devletin 1278 (1861-1862) yılında Kırşehir'deki Ahî Evran-ı Velî hankâhının harap kısımlarınının 31.400 kuruş masrafla tamir ettirmek için keşif yaptırdığı anlaşılmaktadır.²⁹ 12 Şaban 1291 (24 Eylül 1874) tarihli bir evkaf defterinin ilk sırasında kayıtlı hademesi mahallinde mevcut bulunan evkâf-ı mülhakadan Kırşehir'deki Ahî Evran-ı Velî Vakf-ı Şerîfi'nin 417 kuruş 15 para tutarındaki hâsılatı ile vakfın bağ ve tarlalarının ferâğ ve intikal kayıtları da vardır.³⁰ 4 Şevval 1324 (21 Kasım 1906) tarihli belgede ise Sivas'taki Ahî Evran-ı Velî Zaviyesi taamiyesine 100 kuruş zam yapıldığı görülmektedir.³¹

Osmanlı Arşivi'nde bu defter ve belgeler gibi Ahîliğe dair daha pek çok dokümana ulaşmak mümkündür. Örnek olması açısından bir kısmına işaret edilen bu belgelere ve defterlere bakıldığında bunların Ahîliğin teşkilat yapısı, hizmetleri, gelir gider durumları ve bu müessesede görevli bulunan şahıslarla alakalı önemli bilgilere ulaşılabilmektedir. Bu veriler temeli Anadolu Selçuklularına kadar uzanan bu köklü müessesenin vakıfları ve tekkeleri aracılığıyla Osmanlı toplumu içerisinde son dönemlere kadar varlığını sürdürdüğünü ortaya koymaktadır.

2. Ahîliğin Fütüvvetle İlgisi

Yukarıda ana hatları ile nitelikleri açıklanan Ahîlik görüldüğü üzere sadece bir esnaf dayanışma teşkilatı değil aynı zamanda tekke ve zaviyeleri olan, başında bir postnişin/şeyh ve ona bağlı müritleri de olan bir tarîkattır. Osmanlı Arşivi'ndeki birçok belge ve defter kayıtları bunu ispatlamaktadır. Bu itibarla bir tarîkat disiplini içerisinde ibadet ve taata devamla toplum arasında İslâmî bir hayatın tesis edilmesi, helal-haram ilkelerine ve ahlâki kurallara göre esnaf ve sanatkârlık yapılması, çalışkanlığı özendirerek atalet ve tembelliğin önüne geçilmesi, elde edilen

²⁷ BOA, Evkaf Haremeyn Muhasebesi Defterleri, (EV.HMH.d.), 8423, [29 Zilhicce 1235 / 7 Ekim 1820]

²⁸ BOA, İbnülemin Evkaf, (İE.EV.), 10/1191, [Rebiülevvel 1088 / Mayıs-Haziran 1677]

²⁹ BOA, Sadaret Mektubi Nezaret ve Devair, (A.MKT.NZD.), 369/98, [1278 / 1861-1862]

³⁰ BOA, Evkaf Defterleri (EV.d.), 22481, [12 Şaban 1291 / 24. Eylül 1874]

³¹ BOA, Babiali Evrak Odası, (BEO.), 2946/220904, [4 Şevval 1324 / 21 Kasım 1906]

gelirlerin bir kısmının ihtiyaç sahibi olanlar ve misafirlerle kardeşlik temelinde paylaşılması ve insanların fitratında bulunan mertlik ve yiğitlik duygularının toplum ve devlet yararına kanalize edilmesini gaye edinen Ahîliğin, Anadolu Selçukluları öncesindeki İslâm devletlerinde görülen benzer özelliklere sahip fütüvvet anlayışıyla ilgisi olduğu anlaşılmaktadır.

Fedakârlık, mertlik ve yiğitliği esas alan fütüvvet anlayışını ilk defa Abbasî Halifesi Nâsır Lidinillah (1180-1225) resmi hüviyete büründürüp kurumlaştırmıştı. Horasan'da ortaya çıkan Melâmetîler esnaf ve zanaat erbabını teşkilatlandırıp loncalar oluşturmuşlardı. Bu organizasyon zamanla üç kıtada yayılmış ve sosyo-ekonomik hayatın temel direği hâline gelmişti. Horasan'daki fütüvvet teşkilatlanmasının Anadolu'daki yansıması ise Ahîlik adıyla olmuştu. Fütüvvet ehlinin uymaları gereken usul ve kaidelerden bahsedilen eserlere ise fütüvvetnâme denmekteydi.³² Mehmet Zeki Pakalın, fütüvveti, vücutlarını hakkın menfaat ve istirahatına hasreyleyen zahitler için kullanılan bir tabir olarak açıkladıktan sonra özellikle Ahîliğin fütüvvetin sülûk makamlarından birini teşkil ettiğini belirtir.³³ Pakalın'ın, Seyit Ali bin Şihâbüddîn el-Hemedânî'nin (ö. 786/1385) *Risâle-i fütüvvetiyye*'sinden naklettiği fütüvvet hakkındaki şu ifadeleri Ahîlikle fütüvvet arasındaki ilişkiyi açıkça göstermektedir:

“Fütüvvet, saliklerin makamlarından bir makam, fakr u fenadan bir cüz, velayetten bir kısımdır. Bundan dolayı sofîye meşayihî, müritlerinde tarîkat vadilerinin de kayikine dair bir kemal ve fakr u fena hakayik ve esrarının envarından bir lem'a müşahede ederlerse onu kendilerine halife yaparlar, ona tamam bir hilat giydirirler ki hurkadan ibarettir. Fütüvvet erbabında kerem, seha, iffet, emanet, şefkat, ilim, tevazu ve takva ile muttasıf bulunana (ahî) namı verirler ve fütüvvet makamında tertib ile onu öğretip hizmet zaviyesine nasb ederler ve fakr u fena hil'atından külah ve şalvarı ona giydirirler. Bu iki hil'at hurkanın cüzüdür.”³⁴

Ahîlerde sûfî özelliklerinin bulunduğu, bunların fütüvvetnamelerde yazılı ilkelere göre teşkilatlandıkları, sûfî ve ahî sözcükleri arasında akrabalık ilişkisi olduğu, Ahîlere ilk eserler ve fütüvvetnamelerde ehl-i fütüvvet denildiği, fütüvvet prensiplerini kabul eden Ahîlerin bu ilkeleri iş ve sanat yaşamları ile zaviyelerinde uyguladıkları ve güçlü yapılanmaları sayesinde kent ve köylerde fütüvvet ilkelerini tekke ve zaviyeleri aracılığıyla yaydıkları da ortaya konulmuştur.³⁵ Yine fütüvvet ve Ahîlik ilişkisine dair yapılan tespitlerde tasavvufî ahlakın büyük ölçüde fütüvvet ehli ve ahîde mevcut olduğu, sûfînin, fazilet ve kemâlatta zirvede olup ideal insan, ahînin ise cömertlik, mertlik, ihsan ve hizmet ahlakında sûfîyi örnek almış salih kimse olduğu belirtilmiş ve her sûfînin fütüvvet ehli olmakla birlikte her fütüvvet

³² Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 220.

³³ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, s. 638.

³⁴ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, s. 638.

³⁵ Necmettin Özerkmen, “Ahîliğin Tarihsel – Toplumsal Temelleri ve Temel Toplumsal Fonksiyonları – Sosyolojik Yaklaşım”, Ankara Üniv. DTCFD, 44, (2004), s. 59.

ehlinin sufi olmadığı, öte yandan fütüvvetin sūfiliğin bir parçası olduğu ileri sürülmüştür.³⁶

Anadolu'da Ahîliğe dönüşen fütüvvet teşkilatının fikir babasının ise Ömer Sühreverdî (1144-1235) olduğuna dair kaynaklarda bilgiler görülmektedir. Abbasî Halifesi Nâsır ise onun öğretilerinden oluşan ve mensupların uymaları gereken usul ve adabın yazılı olduğu fütüvvetnameyi bu kurumun düsturu haline getirmiştir. Ondan önce ilk fütüvvetnameyi “*Kitâbü'l-fütüvve*” adıyla yine bir tasavvuf önderi Sülemî'nin yazdığı bilinmektedir.³⁷ Halife Nâsır'ın danışmanlığını yapan Ömer Sühreverdî (1144-1235) tarafından yeniden kurumsallaştırılan fütüvvet teşkilatı İslâm coğrafyasında etkili olmuştur. Moğol istilas ve Bağdat'ın düşmesi sonucunda fütüvvet düşüncesi etkisini Mısır ve Anadolu'da göstermeye devam etmiştir. Öte yandan bu kurum Anadolu'da mensuplarının kendilerine Ahî demeleri sebebiyle Ahîlik adını kullanmış, daha sonra Osmanlı'da Ahî loncalarında fütüvvet ilkeleri varlığını sürdürmüştür.³⁸

Abbasî Halifesi Nâsır'ın (1180-1225) bu teşkilatı tüm İslâm coğrafyasına ulaştırmak istemesi sosyo-ekonomik durumu ahlâkî umdelerle düzeltmek isteğiyle ilişkili gibi durmaktadır. Bunun için toplum nezdinde etkileri eskiden beri bilinen ve halka yakın olan sūfîlerden yararlanması doğru bir tercih olmuştur denilebilir. Bu yüzden burada Ömer Sühreverdî ismi üzerinde durulması gerekir. Bu zat, daha çok Şihâbüddîn Sühreverdî ismiyle meşhurdur. Şihâbüddîn Sühreverdî, Ebu'n-Necîb Sühreverdî (ö. 1167) tarafından kurulan Sühreverdiyye tarîkatını geliştirmiş ve sistemleştirmiştir.³⁹ Abdurrahman-ı Câmî, *Nefehâtü'l-üns'te* onun birçok eserinin olduğunu,⁴⁰ Ebu Bekir Sıddîk'ın (r.a.) soyundan geldiğini, Şeyh Abdülkadir Geylanî'nin sohbetine eriştiğini ve pek çok şeyh ile görüştüğünü ve devrinde Bağdat şeyhlerinin şeyhi olarak erbâb-ı tarîkatın müşkillerini halletmek için ona koştuklarını yazar.⁴¹

Ömer Sühreverdî'nin hilafet merkezi Bağdat'ta ve oraya bağlı diğer İslâm memleketlerindeki haklı şöhreti ve etkinliği onun siyasi ve diplomatik görevler almasını da sağlamıştır. Bu sebeple halifenin elçisi olarak Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykûbâd'a elçi olarak gönderilmiştir.⁴² Bu dönem tarîkatların ve onların eğitim kurumu olan dergâhların toplum üzerindeki etkilerinin arttığı bir dönemdir. Tarîkatlar en küçük yerleşim birimi olan köylere kadar yayılmıştır.

³⁶ Dilaver Selvi, “Fütüvvet ve Ahîlik Teşkilatlarının Ahlâkî İlkelerinin Oluşmasında Tasavvufun Öncülüğü”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 2 / 1 (Ocak 2016), s. 32.

³⁷ Komisyon, “Fütüvvet”, *Büyük Larousse*, C. IX, Milliyet Yayınları, s. 434I.

³⁸ Komisyon, “Fütüvvet”, *Büyük Larousse*, C. IX, Milliyet Yayınları, s. 434I.

³⁹ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar*, s. 128-129.

⁴⁰ Ömer Sühreverdî (Şihâbüddîn Sühreverdî)'nin en ünlü eseri *Avârifü'l-ma'ârif*'tir, Bu eser tasavvuf ilminin klasiklerinden sayılır. Bu eserin öncekilerden farkı tekke ve halvet adabından da bahsetmesidir. Önceki eserlerde daha çok tasavvufun öğretileri üzerinde durulmuştur. Bu eser H. Kamil Yılmaz ve İrfan Gündüz tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.

⁴¹ Abdurrahman Câmî, *Nefahâtü'l-üns (Evliya Menkıbeleri)*, Ter. Lâmiî Çelebi, Haz. Süleyman Uludağ, Mustafa Kara, (İstanbul: Marifet Yayınları 1995), s. 647-648.

⁴² Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar*, s. 129.

Zaten Ömer Sühreverdî'nin de buna bir çekidüzen vermek için şeyhülmeşâyih, yani şeyhler şeyhi unvanıyla atandığı anlaşılmaktadır.⁴³ Hem şeyhler şeyhi, hem halife danışmanı, hem de elçi olan Ömer Sühreverdî Anadolu'nun yanı sıra Maveraünnehir bölgesinde de elçilik görevinde bulunmuştur.⁴⁴ Yalnız onun yaptığı sadece aldığı emri götüren diplomatik bir elçilik değildir. O bir âlim ve şeyh olarak, kabul gören fikirlerini topluma yaymakla da yetkilendirilmiştir. Yani hilafet merkezi onun şahsında tasavvufî eğitimle dışarıdan gelen yabancı fikirleri tesirsiz bırakmak, bu kanallarla İslâmiyet'e zarar verecek akımlara engel olmak ve Moğolların çıkardığı ve İslâm devletini kasıp kavuran siyasî buhranları sona erdirmek istemekteydi. Nâsır Lidînillah, yiğitlik ilkelerine dayanan ve fütüvvet olarak İslâm coğrafyasında eskiden beri var olan bu kurumu yeniden devlet desteğiyle güçlendirmek istemekteydi. Abbasî Halifesi Nâsır Lidînillah'ın bu amaç doğrultusunda Ömer Sühreverdî'ye yeni bir fütüvvetname yazdırdığı, bütün fütüvvet birliklerini kendine bağladığı ve komşu İslâm ülkelerine mektuplar göndererek onları bu teşkilata girmeye davet ettiği kaynaklarda geçmektedir. Bu bilgilere göre o bu faaliyetin bir parçası olarak ilk defa Anadolu Selçuklu Devleti'yle I. Gıyâseddîn Keyhüsrev zamanında temas kurdu. Keyhüsrev, hocası Mecdüddîn İshâk'ı (Sadreddin Konevî'nin babası) Bağdat'a, elçi olarak gönderdi. Mecdüddîn İshâk, Sultan I. Gıyâseddîn'in isteği üzerine Halife tarafından gönderilen Muhyiddîn İbn Arabî, Evhadüddîn Kirmânî ve Şeyh Nâsîrüddîn Mahmûd el-Hûyî'yi (ö. 1262) Anadolu'ya getirdi. Bunlardan Evhadüddîn Kirmânî Anadolu'da irşada başladı, her yere tekke ve zaviyeler yapıldı. Daha sonra ise I. İzzeddin Keykavus ve I. Alâeddîn Keykûbâd'ın fütüvvet teşkilatına girmeleriyle Anadolu'da Ahîliğin kuruluşu tamamlandı. Anadolu'ya gelen bu zatlardan Şeyh Nâsîrüddîn Mahmûd el-Hûyî Anadolu'da fütüvvet birliklerini örgütledi. Onun kurucusu sayıldığı bu tasavvufî akıma Ahîlik dendi. Kendisine de Ahî Evran denmeye başlandı.⁴⁵

Ahîliğin fütüvvet teşkilatı ile ilişkisini tarihen bu şekilde tespitten sonra bunların arasındaki fikri irtibatın daha iyi anlaşılabilmesi için meşhur sûfîlerin fütüvvet hakkındaki tanımlarına bakmakta yarar vardır. Bu tanımlar fütüvvetin ne olduğunu ortaya koyarken aynı zamanda bize Ahîliğin fikri kaynağını da göstermiş olacaktır.

Amr bin Osman Mekkî, "Fütüvvet, güzel ahlâktır"⁴⁶ demiştir. Haris el-Muhâsibî, "Fütüvvet, herkese insafılı davranman, fakat kimseden insaf beklememendir"⁴⁷ der. Ebu Hüseyin Nuri, tasavvufu, "hürriyet", fütüvveti ise "tekellüfü terk ve

⁴³ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 132.

⁴⁴ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 246.

⁴⁵ Kazıcı, "Ahîlik", *DİA*, C. I, s. 540-542. Ahî Evran Asya içlerinden İran'a, oradan da Anadolu'ya gelen Horasan erenlerinden sayılır. Anadolu'da birçok şehirde teşkilatını kurduktan sonra Kırşehir'de yerleşmiş ve orada vefat etmiştir. Kendisi debbağlık işiyle meşgul olmuş ve onların piri sayılmıştır. (Erol Ülgen, "Ahîlik", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. I, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1996), s. 24.) İran'ın Hoy şehrinde 1175'te doğduğu 1262'de Kırşehir'de öldüğü kabul edilir. (Fahri Solak, *Ahîlik, Kuruluşu, İlkeleri ve Fonksiyonları*, (İstanbul: İto Yayınları, 2009), s. 4.)

⁴⁶ Abdülkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, Ter. Dilaver Selvi, (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2009), s. 442.

⁴⁷ *Kuşeyrî Risalesi*, s. 442.

cömertliktir”⁴⁸ şeklinde açıklar. Cüneyd-i Bağdadî'ye göre fütüvvet, “fakirlerle di-
 dişmemek ve zenginlerle çekişmemektir.”⁴⁹ Ebu Ali Dekkâk, “Fütüvvet nedir?” so-
 rusuna cevaben der ki: “Başkaları için faaliyet göstermektir. Bunun örneği de Pey-
 gamberimiz (s.a.v.)'dir. Yarın kıyamet günü herkes (sadece kendini düşünüp) nefsi
 nefsi diyecek ama o (başkalarını düşünüp), ümmetü ümmetü diyecektir.”⁵⁰ Cafer bin
 Muhammed Huldî fütüvveti, “Nefsi aşağılayıp Müslümanlara duyulan saygıyı yü-
 celtmektir” diye tarif eder.⁵¹ Muhakkık sûfilere Kuşeyrî ise fütüvvet hakkında,
 “Fütüvvet'in aslı, bir kulun sürekli (Allah için) başkasının işinde koşmasıdır” şek-
 linde izah etmiştir.⁵²

Görüldüğü üzere sûfilere fütüvvetle ilgili yaptıkları bu tariflerde ahlâkın, cö-
 mertliğin ve başkalarına karşılıksız yardımcı olmanın, Müslümanlara saygılı dav-
 ranmanın öne çıkarıldığı görülür ki Ahîlikte de bu hasletler temel niteliklerden-
 dir. Bilindiği üzere Ahîler de zaviyelerine gelip gidenlere nazik ve kibar davranırlar,
 yabancıların karınlarını doyururlar, misafirlerin her türlü ihtiyaçlarını karşılarlar
 ve halka zulmeden zalimlerle savaşırlardı.⁵³ Bu da Ahî Evran adıyla meşhur olan
 Şeyh Nâsirüddîn Mahmûd tarafından Anadolu'da kurulan Ahîliğin fütüvvet an-
 layışını temel alan bir sûfiye yolu olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. “*Veren el
 alan elden hayırlıdır*”⁵⁴ hadisinde de işaret edilen ve toplumsal dayanışmanın temeli
 olan cömertliğin ifasının hem gönül zenginliği hem de maddi imkânla olacağı
 açıktır. Sûfilere göre iş, sanat ve ticaretle uğraşılırken gaflette olmamak gerekir.
 Yani insanın eli bir iş tutarken gönlünde daima Allah olmalıdır. O hâlde “*Onlar, ne
 ticaret ne de alış-verişin kendilerini Allah'ı anmaktan, namaz kılmaktan ve zekât vermekten
 alıkoyamadığı insanlardır*”⁵⁵ ayeti birini diğerine tercih etmeden iş ve zikri birlikte
 yapanlara vurgu yapar ki Ahîler de buna uygun bir usulü benimsemiş ve uygu-
 lamışlardır. Bu itibarla denilebilir ki Ahî Evran'ın başarısı, ticareti sadece şahsi
 menfaat aracı olmaktan çıkarıp istihdama, Müslümanların zekât, sadaka ve îsârla
 temizlenmiş sermayeye sahip olmalarına ve toplum katmanları arasında birlik ve
 dayanışmaya vesile yapması ve esnaf kesimini toplumun ana unsurlarından biri
 olarak bir tarikat disiplini ile teşkilatlandırmasında yatmaktadır.

Sonuç

Fütüvvet, Kur'an ve Sünnet esaslarından alınan güzel ahlâkı kişi ve topluma
 hâkim kılmak, Müslümanlar arasında kardeşlik, cömertlik ve dayanışmayı sağ-
 lamak üzere sûfiler arasında hep yaşayan bir anlayış olmuştur. Ahîlik, fütüvvet-
 ten doğarak Selçuklu ve Osmanlı coğrafyasına yayılmıştır. Anadolu'yu yurt edinen

⁴⁸ Hucvirî, *Keşfu'l-mahcûb*, Haz. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982), s. 123.

⁴⁹ Ferîdüddîn Attâr, *Tezkiretü'l-evliya*, Ter. Süleyman Uludağ, (İstanbul: İlim ve Kültür Yayınları, 1985), s. 480.

⁵⁰ Attâr, *Tezkiretü'l-evliya*, s. 689.

⁵¹ Attâr, *Tezkiretü'l-evliya*, s. 783.

⁵² Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 440.

⁵³ Cebecioğlu *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 220.

⁵⁴ Buharî, *Zekât*, 18; Müslim, *Zekât*, 94-97.

⁵⁵ Nur, 24/37.

Türklerin İslâmlaşma ve tasavvufî hayata adapte olmalarında, köy, kasaba ve şehirlerde üretim ve esnaf birliklerinin oluşumunda Ahîliğin etkileri oldukça fazla olmuştur. Adı geçen bu kurumların toplumda oturtmaya çalıştığı temel düşünce dünya ve onun nimetlerinin geçiciliği ve bize emanet olarak verilen malın paylaşıldığı takdirde daha anlamlı olacaktır. Bu düşüncenin kavramlaşmış adı cömertliktir. Cömertlik öyle bir duygudur ki yoklukta da varlıkta da kendini gösterir. “Onlar ellerindeki mala kendilerinin ihtiyacı olsa bile başkalarını kendilerine tercih edip önce onlara verirler”⁵⁶ ayeti bu güzel davranışı uygulayanları övmektedir. İşte, sûflilerin fütüvvet ve ahîlik kavramlarını açıklamak için yaptıkları tarifler bir anlamda bu ayetin tefsiridir. Bu sırf Allah rızası için yapılan cömertliğin zirvesidir.

Ahîlik, Selçuklu ve Osmanlı'da fütüvvet ilkelerine uygun sosyo-ekonomik tabanlı bir tasavvufî anlayış ve bir şeyhin nezaretinde faaliyetlerini yürüten bir tarikat iken, 1925 yılında diğer tarikatlarla birlikte tekke faaliyetleri yasaklanmıştır. Ancak fütüvvet ilkelerine bağlı sosyo-kültürel ve iktisadî düşünce biçimine dönüşen Ahîlik geleneğe bağlı esnaflar arasında kültürel faaliyetler kapsamında hâlen yaşatılmaya çalışılmaktadır. Günümüzde her alanda bireyciliğin ağır basması sonucunda Ahîlik ilkelerinin canlandırılması için çaba sarf edildiğine şahit olunmaktadır. Tarihte önemli işlev görmüş böyle kurumların ıslahı ve etkinleştirilmesi şimdilerde öne çıkan bencillik ve merhametsizlik hastalıklarının tedavisinde faydalı olacaktır. Çıkarıcı üretim ve ticaret anlayışının yerine paylaşımcı üretim ve ticaret anlayışının hâkim kılınmasında Ahîlik düşüncesi yeni roller üstlenebilir. Tüketim toplumunun ortaya çıkardığı haz ve doyumsuzluk anlayışı arasında iç huzurunu bir türlü bulamayan modern insana Ahîlik anlayışı azla yetinme, kanaat etme, cömertlik ve paylaşmanın zevkini öğretecektir.

Değerlerimizle ilgili kayıplarımız arttıkça tarihteki önemli kurumlarımız hakkında farkındalık da oluşmaktadır. Bu çerçevede Ahîlik ile ilgili önemli makale ve kitapların neşredildiğini görülmektedir. Böylece bu konuda önemli bir literatür oluştuğu, ancak bunların daha çok Ahîliğin kültürel, folklorik, efsanevî, menkıbevî ve iktisadî yönüne ait olduğu gözlemlenmiştir. Bu nedenle bu araştırmada Ahîliğin tasavvufla bağlantısı üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Arşiv belgelerine dayanan yeni çalışmalar bu kurumun teşkilat yapısı ve faaliyetleri ile ilgili yeni bilgilere kapı aralayacak gibi gözükmektedir. Ahîlerin tekke faaliyetleri ve vakıf hizmetleri üzerine yeni çalışmalar yapıldığında bu tarikatın Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemindeki rolü ve Ahî tekkelerinin toplum katmanları üzerindeki nüfûzu tam anlamıyla ortaya konulabilecektir.

EXTENDED ABSTRACT

Ahî-order was a sect that was born and developed on the basis of the principles of futuwva (fütüvvet) during the Anatolian Seljuk period and was very determinant in the establishment and development period of the Ottoman Empire. Ahi-order

⁵⁶ Haşır, 59/287.

emerged in Anatolia in relation to the understanding and institution of futuwwa existing in Islamic society. The concept of futuwwa was immediately adapted to sufi thought by the early sufis. It can be seen in the descriptions of the early sufis about futuwwa that morality, generosity and unconditional help to others and respect for Muslims were emphasized.

Sheikh Ömer Sühreverdî collected the principles of the concept of futuwwa in a book at the time of emerging of the sects. After the Abbasi Caliph Nâsır Lidînillah transformed the futuwwa as an official institution, he appointed Ömer Sühreverdî as şeyhülmeşayih (sheikh of the sheikhs) and made his Futuvvetname the code of this institution. Nâsır Lidînillah then contacted Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev I in order to spread the institution of Futuwah in Anatolia. Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev sent his mentor, Mecdüddin İshak, as an ambassador to Baghdad. Mecdüddin İshak returned to Anatolia with Muhyiddin İbn Arabî, Evhadüddin Kirmanî and Sheikh Nasırüddin Mahmud el-Hûyî, who were sent by the caliph. Evhadüddin Kirmanî, one of these sheikhs, started the spread in Anatolia. The concept of Futuwah spread in Anatolia through the established dervish lodges and zawiya's. This movement got stronger during the caliph Sheikh Nasırüddin Mahmud el-Hûyî who was successor of Kirmani. Sheikh Nasırüddin Mahmud ruled the other dervish lodges from the central lodge in Kırşehir. Futuwah, which spread in Anatolia, was named as Ahî-order during his time. After that, he was called Ahî Evran and his followers as Ahî. Among the Ahi, which was mostly spread among the tradesmen, there were farmers, soldiers, ulama and officials as well.

The success of Sheikh Ahî Evran is hidden in the fact that trade is not just a tool of personal benefit, but also creates moral and honest businessmen among Muslims, artisans and tradesmen, and by sharing the earnings obtained from this economy with the people who are in need and making it a means of unity and solidarity among the layers of society.

Ahi people have adhered to the professional and moral rules written in futuwahname (guide of principles of futuwwa) in their business and social lives. They meticulously worshiped along with their work when they started the day. They gathered in their lodges at certain times in the evenings and performed dhikr and social assemblies after the work. In the society, they drew attention with their honesty as well as their sharing, generosity and hospitality. They tried to improve themselves by reading the Quran, hadith and religious books in the evening meetings. The Ahi community, with these characteristics, contributed to the establishment of a society consisting of individuals with Islamic moral values, the youth to acquire a profession, the prevention of laziness by encouraging hard work, and the establishment of brotherhood between the people in need and wealthy people with their generosity. In addition, the Ahi community participated in jihad and conquests due to their social responsibilities.

Ahi-order, with its well-educated and moral human model during the Anatolian Seljuks and Principalities, also played an important role during the establishment of the Ottoman Empire. Sheikh Edebali, who was one of the sheikhs of Ahi-order, guiding the people around Bilecik, guided his son-in-law Osman Gazi during the establishment of the state. At the Ottoman period, the Ahi community continued their activities under the auspices of the state with their dervish lodges spread over the entire Ottoman geography, subordinated to the central tekke in Kırşehir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

- Ali Emiri Mahmud I, (AE.SMHD.I.)
Babialı Evrak Odası, (BEO.)
Evkaf Defterleri, (EV.d.)
Evkaf Haremeyn Muhasebesi Defterleri, (EV.HMH.d.)
İrade Dahiliye, (İ.DH.)
İbnülemin Evkaf, (İE.EV.)
Sadaret Mektubî Kalemî Nezaret ve Devair, (A.MKT.NZD.)

Diğer Kaynaklar

- Âbidîn Paşa, *Terceme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*, İstanbul: İrfan Kütübhanesi Neşriyatı, Mahmud Bey Matbaası, 1324.
- Ağırakça, Ahmet: "Ahî, Ahîlik", *Şamil İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Şamil Yayınları, 1990, C. I, s. 58-59.
- Aşıkî, Derviş Ahmed, *Aşıkpaşazade Tarihi*, haz. Cemil Çiftçi, İstanbul: Mostar Yayınları, 2012.
- Aşıkî, Derviş Ahmed, *Tevârîh-i Âl-i Osmân'dan Aşıkpaşazâde Târîhi*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1333.
- Attâr, Ferîdüddîn: *Tezkiretü'l-Evliya*, Ter. Süleyman Uludağ, İstanbul: İlim ve Kültür Yayınları, 1985
- Câmî, Abdurrahman: *Nefahâtü'l-üns, Evliya Menkıbeleri*, Ter. Lâmiî Çelebi, Haz. Prof. Süleyman Uludağ, Prof. Dr. Mustafa Kara, İstanbul: Marifet Yayınları, 1995.
- Cebecioğlu, Ethem: *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, İstanbul: Anka Yayınları, 2004.
- Devellioğlu, Ferit: *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi, 2011.
- Doğan, D. Mehmed: *Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1996.
- Eraydın, Selçuk: *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul: İfav Yayınları, 1994.
- Et-Tancî, Muhammed: *İbn Battûta Seyahatnamesi "Tuhfetü'n-nüzzâr fî garâibi'l-emsâr"*, Hazırlayan: Mümin Çevik, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1983.
- Firûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Meccüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed: *Besâir zevî't-temyîz fî letâifî'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Ali en-Neccâr, I-VI, Beyrut: el-Mektebetü'l-ilmîyye.
- Gökalp, Haluk: *Ahî Evran-ı Velî'nin Menkıbevi Kişiliği, Gazi Üniversitesi Ahîlik Kültürünü Araştırma Merkezi Ahîlik Araştırmaları Dergisi*, C. I, sayı. 2.
<https://sozluk.gov.tr> [Erişim tarihi: 26. 7. 2020]
- Hucvirî: *Keşfu'l-Mahcûb*, Haz. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982.
- Hülagu, M. Metin: *Ahî Evran ve Ahîlik*, <https://docplayer.biz.tr/11206921-Ahi-Evran-ve-ahilik-prof-dr-m-metin-hulagu.html> [Erişim tarihi: 26. 7. 2020]
- İbn Battûta, Ebu Abdullah Muhammed et-Tancı, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, Çev. A. Sait Aykut, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî: *Lisânü'l-Arab*, thk. Abdullah Ali Kebir/Muhammed Ahmed Hasbullah/Hâşim Muhammed eş-Şâzelî, Kahire: I-VI, Dâru'l-maârif.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal: *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî, Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412.
- Kazıcı, Ziya: "Ahîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. I, 1988, s. 540-542.

- Komisyon: “Fütüvvet”, *Büyük Larousse*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1993, C. IX, s. 4341.
- Komisyon: “Ahîler”, *İnönü Ansiklopedisi*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1946, C. I, s. 236-237.
- Kuşeyrî, Abdülkerim: *Kuşeyrî Risalesi*, Ter. Dilaver Selvi, İstanbul: Semerkand Yayınları, 2009.
- Özerkmen, Necmettin: “Ahîliğin Tarihsel – Toplumsal Temelleri ve Temel Toplumsal Fonksiyonları – Sosyolojik Yaklaşım”, Ankara Üniv. DTCFD, 44, (2004).
- Özsaray, Mustafa: *Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı'da Devlet Tekke İlişkileri (XIX. Yüzyıl)*, (Doktora Tezi), Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul: 2018.
- Pakalın, M. Zeki: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1983.
- Sami, Şemseddin: *Kāmûs-ı Türkî*, Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1317.
- Selvi Dilaver: “Fütüvvet ve Ahîlik Teşkilatlarının Ahlâkî İlkelerinin Oluşmasında Tasavvufun Öncülüğü”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 2/1 (Ocak 2016), s. 1-37.
- Sevgi, H. Ahmet: “Hüsâmeddîn Çelebi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), C. XVIII, s. 511-512.
- Solak, Fahri: *Ahîlik, Kuruluşu, İlkeleri ve Fonksiyonları*, İstanbul: İto Yayınları, 2009.
- Şükûn, Ziya: *Farsça-Türkçe Lûgat, Gencine-i Güftâr Ferheng-i Ziyâ*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996.
- Tuğlacı, Pars: *Okyanus*, 20. Yüzyıl Ansiklopedik Türkçe Sözlük, İstanbul: Pars Yayınları, 1971.
- Uludağ, Süleyman: *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005.
- Ülgen, Erol: “Ahîlik”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1996, C. I, s. 24.
- Yılmaz, H. Kamil: *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul: Ensar Yayınları, 2014.

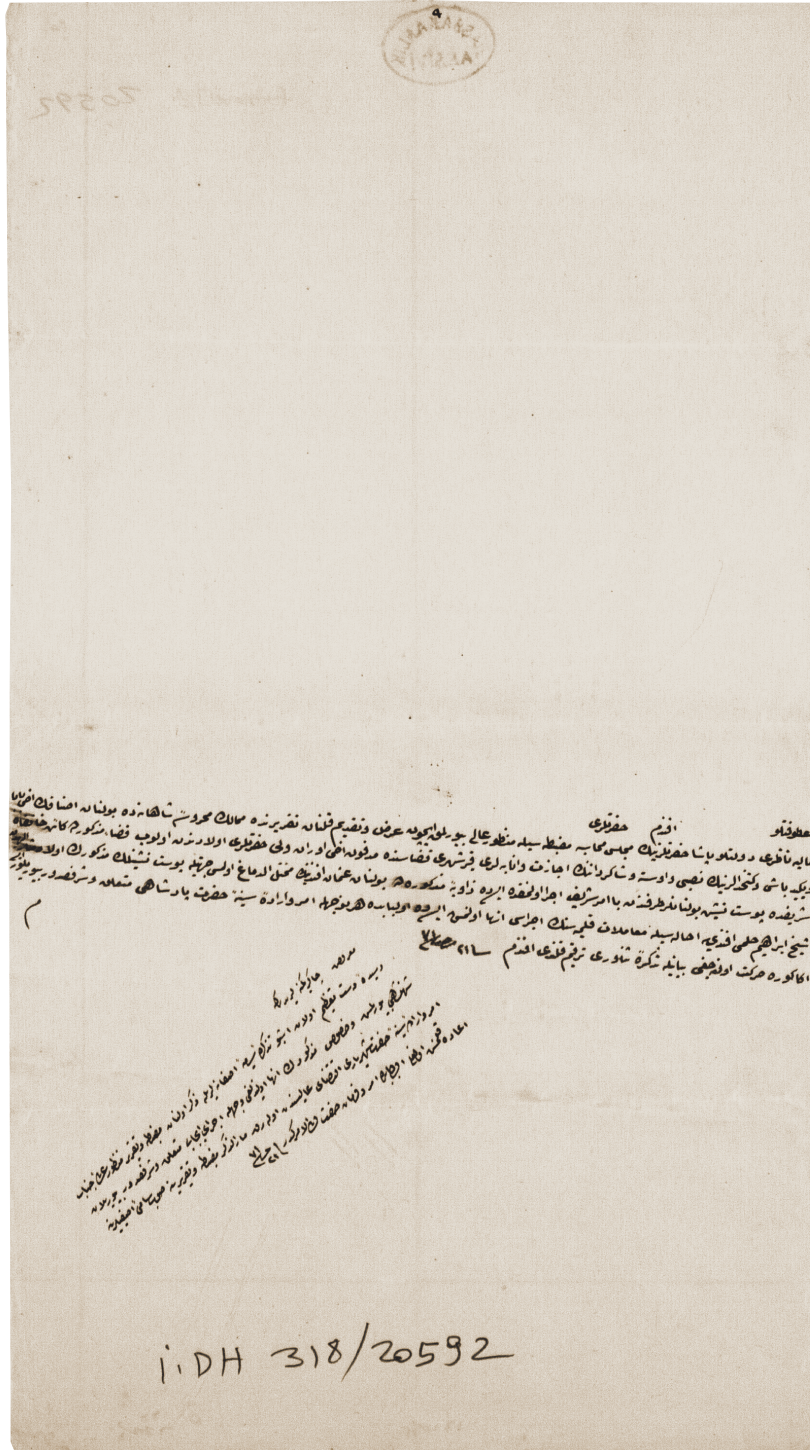
Ekler

Ek: 1

Beypazarı Kadısı İbrahim Efendi'nin 1 Cemâziyelâhîr 1151 (16 Eylül 1738) tarihli Ahî Babalık ile zâvidarlık ve şeyhlik vazifelerinin tevcihi ile ilgili bir ilam kaydı.

(BOA, AE.SMHD.I, 96/6653)

Ek: 2

Osmanlı Devleti'ndeki esnafın ahî baba, yiğit başı, usta ve kethüdalarının atanması ve kendilerine icazet ve inabe verme yetkisinin Kırşehir'de medfun bulunan Ahî Evran-ı Velî'nin soyundan gelen evladına ait olduğu ve Ahî Evran evladından İbrahim Hilmi Efendi'nin şeyhlik makamına atandığına dair 21 Receb 1271 (9 Nisan 1855) tarihli irade-i seniyye.

(BOA, İ.DH, 318/20592)

BIYOGRAFI
BIOGRAPHY

Tuğrakeş İsmail Hakkı Altunbezer (1873-1946)

The Life of Tuğrakeş İsmail Hakkı Altunbezer (1873-1946)

TALİP MERT*

İSMAİL HAKKI ALTUNBEZER, Osmanlı hat tarihinin en büyük üstatlarından biridir. Celî sülüs yazıları ve çok başarılı istifleri, onun sanat yönünü, sanattaki dehasının çapını bihakkın aksettirmektedir. O sadece Türkiye'nin ve İslam âleminin değil, bütün Dünya'nın gıpta ile bakması gereken gerçek bir değerdir. Hat sanatında verdiği eserler bir kuyumcunun veya bir elmas tıraşçısının itina ve dikkati ile vücut bulmuş gibi eksiksiz ve kusursuzdur. Harflerin ve kelimelerin terkip ve inşasında hiçbir zorlama yoktur. Hepsi yerli yerinde ve olması gereken en makul ve münasip ölçüdedirler. Tıpkı bir kimya terkipinde miligramla ifade edilen ölçülerle ortaya çıkan yeni bir terkipte olduğu gibi hassastırlar.

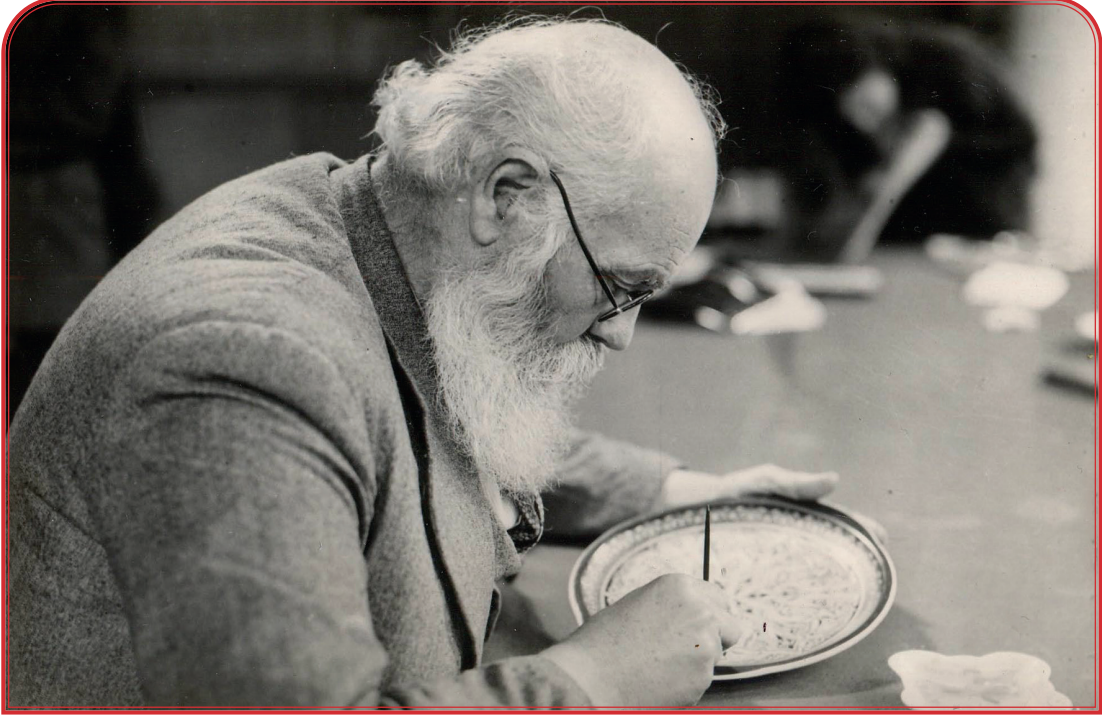
Yuvarlak ve müsennâ istiflere meraklı olduğu görülen Üstad'ın bu eserleri özelde hat sanatının, genelde ise milli kültürün en çarpıcı, en gözde ve en güzide parçalarından biridir. Diğer birçok üstadın hakkını ketm etmek, gizlemek için değil ama hocası Sami Efendi ile İsmail Hakkı Bey'in muhteşem istifleri olmasa veya hat sanatından çıkarılacak olsa hat sanatının bir organı kısmen felç olurdu. Bu toprağın, bu milletin ebedi gururu “hüsn-i hat sarayı” bu haliyle de camı çerçevesi indirilmiş, boyası sıvası eskimiş bir bina manzarası arz ederdi. Çünkü hat sanatı duvarlarda, meydanlarda, büyük çapta ve hacimde nakşedilmediği sürece hem tesiri daha az hem de çok mütevazı kalmaktadır. Hat sanatı tabiatı itibariyle tevazuu ön plana alan bir sanattır ama bu tevazu onu havadan, güneşten mahrum edecek bir şekil ve tarzda kapalı mekânlara da mahkûm etmemelidir. Bir şekilde sahaya çıkıp “ben de varım, benim olmadığım yerde sanat da olamaz!” diyerek orta yerde ama muteber, muhterem ve saygın bir makamda yerini almalı, o makamda gözlere ve gönüllere ışık saçmalıdır. Sonuçta bu da Allah'ın kullarına ihsan ve ikram ettiği bir nimettir ve bu vasfıyla da “tahdis-i nimet” kabilinden hüsn-i hatla gözler tenvir, gönüller teshir edilmelidir. Bunun günümüzdeki vasıtası da teşhirdir. Bu teşhir

* Öğr. Gör. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi, İstanbul/Türkiye, talip.abdulbari@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2044-1527>.

kısa vadeli ve dar çerçevede sergi, uzun vadeli ve ebediyete aday olarak da yayım faaliyetleridir.

Hakkı Bey'in Hat Talimi ve Hocaları

Baba tarafından ailesi hattat olan İsmail Hakkı, önce babası Hattat İlmî Efendi'den sülüs nesih, daha sonra memur olarak girdiği Divan-ı Hümayun Kalemî'nde

Resim: 1

İsmail Hakkı Altunbezer

ise Muhtar, İsmeti (Ahmed Münir) ve Sami efendilerden tuğra, sülüs, dîvanî ve celî divanî yazılarını öğrendi. Hakkı Bey'in Süheyl Ünver'e anlattığına göre bu zevattan bilhassa Muhtar Efendi tuğra konusunda ona en çok yardımcı olan kişidir. Tuğranın temel kaidelerini Muhtar Efendi'den öğrenmiş devamını ise yine Muhtar Efendi'nin vasıtasıyla tanıştığı Sami Efendi'den talim ederek onun en kıymetli çıraklarından biri olmayı başarmıştır. İsmail Hakkı Bey'in dîvanî ve celî dîvanî yazılarda da hocası yine Sami Efendi'dir. Asıl ismi İsmail Hakkı olan ve Bâbîâlî geleneklerine göre "Sami" mahlası taşıyan Sami Efendi ile Hakkı Bey arasındaki samimiyet çok ileri derecelere varmıştır. Bu samimiyetten dolayı da Hakkı Bey Sami Efendi'nin evine istediği zaman gidermiş. Diğer talebeler ise belli günlerde gidebilirlermiş. Hakkı Bey, resmî tahsil olarak Sanayi-i Nefise Mektebi'ne de devam ederek buranın resim bölümünden mezun olmuştur. Dört sene de hakk bölümüne devam ettiyse de bu bölümü bitirmeden ayrılmıştır.

Resim: 2

İsmail Hakkı Bey, Ressam Hikmet Hamdi Bey ve Ressam Ali Rıza (Hoca Ali Rıza) Bey'in 1923'te Dr. Süheyl Ünver'e verdikleri "kara kalem ressamlığı" icazeti. Hat: İsmail Hakkı Altunbezer

Hattat İsmail Hakkı Bey, 1873 tarihinde İstanbul'da Kuruçeşme'de doğmuştur.¹ Babası İlmî Efendi, "Artık vakti geldi." diyerek İsmail Hakkı Bey'i 17 yaşında evlendirdi.² Hakkı Bey'in eşinin adı Sermelek'tir. Bu izdivaçtan Muazzez, Meziyet ve Mualla adlarında üç kızları oldu. Saray terbiyesi aldığı için "Saraylı Hanım" olarak tanınan Sermelek Hanım titiz, anlayışlı ve hoşgörülü bir hanımdı.³

Aynı zamanda çok iyi bir ressam da olan İsmail Hakkı Altunbezer'in Osmanlı Arşivi Sicill-i Ahval Defterlerindeki tercüme-i hali özetle şöyledir: Hattat Mehmed

¹ M. Uğur Derman, "Altunbezer, İsmail Hakkı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. II, 1989, s. 543.

² İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Hattatlar*, (İstanbul: Maarif Basımevi, 1955), s. 97-101.

³ Naciye Turgut "Tuğrakeş İsmail Hakkı Bey'in Aile Koleksiyonundaki Resim Çalışmalarından Örnekler", *V. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu: 01-05 Kasım 2007 Bildiriler*, C. II, ed. Coşkun Yılmaz, (Üsküdar Belediyesi: İstanbul, 2008), s. 69- 88.

İlmî Efendi'nin oğlu olan İsmail Hakkı Bey, 08 Şubat 1873'te Dersaadet'te doğmuştur.⁴ Annesi ise Mahrukât Nazırî Gürcü Hürşid Bey'in kızı Saide Hanım'dır.⁵ Hakkı Bey, Aksaray Pertevniyal Valide Sultan İbtidâî Mektebi'nde ve Fatih [Otlukçular] Rüşdiyesi'nde okuyup şahadetnâme almıştır. 08 Kasım 1890'da mülâzemeten Divan-ı Hümayun Kalemî'ne girdi. Şubat 1891'de 30 kuruş olan maaşı, Ağustos'ta 60 kuruş, Haziran 1892'de ise 130 kuruş olmuştur. İsmail Hakkı Bey'in bu Kalem'de görev aldığı dönem boyunca maaşı seneden seneye artmış ve Eylül 1909'da yapılan bir düzenleme ile 1000 kuruş maaşla Divan Dairesi Mühimme Kalemî'nin birinci sınıf memurluğuna terfi etmiştir.⁶ İsmail Hakkı Bey'in tercüme-i hal (özgeçmiş) kâğıdında yazılı bilgilerin, maaşı ve aldığı zamlarla ilgili diğer kayıtların doğru olduğu, ehliyetli ve iş bilir memurlardan bulunduğu bağlı olduğu Divan-ı Hümayun Beylikçiliği tarafından tasdik edilmiştir. İsmail Hakkı Bey, Divan-ı Hümayun Kalemî'nde önce ikinci, sonra birinci tuğrakeş oldu. Divan'da yalnız tuğra ile meşgul olurdu.

Hattat İsmail Hakkı Bey'in Mart 1896 tarihinde almış olduğu sâlise rütbesi (binbaşıya eşit sivil rütbe) bugünlerde⁷ rütbe-i saniye (yarbay) olmuş ve Ekim 1899 tarihinde de mevcut rütbesi rütbe-i sâniye sınıf-ı mütemayizine (albaylığa) yükseltilmiştir.⁸ Temeli 1900'de atılan ve inşaatı 1908'de biten Şam-Medine arasında uzanan 1.307 kilometrelik Hicaz Demiryolunun 30 Ağustos 1908'de yapılacak açılış merasimi için Medine'ye gidecek 14 kişi arasında "Divan-ı Hümayun mühimme nüvisanından Hattat Hakkı Efendi" de bulunmuştur.⁹

İsmail Hakkı Bey 1900'de Üsküdar İdadisi'ne yazı, Topkapı Rüşdiyesi'ne de resim muallimi oldu. Daha sonra bu görev Galatasaray Sultanisi'ne nakledildi. Hakkı Bey, yedi sene de burada hat dersi verdi. Daha sonra buradan istifa etti. 1914'te İstanbul Darülmuallimîni yazı muallimliğine tâyin olunarak bu hizmetine on sene de burada devam etti. İstanbul ve Üsküdar Kız Sanat ve Nümune ibtidaîleri, İstanbul ve tekrar Galatasaray sultanileri yazı ve resim hocası oldu. 1915'te kurulan Medresetü'l-Hattatin'de¹⁰ tuğra ve celî muallimliğine tayin olunarak medresenin ilgasına kadar buradaki görevine devam etti. Bu görevi sırasında Reisü'l-hattatîn Kâmil Efendi ile beraber kendisine bir de liyakat madalyası verildi. Bu hususta Ekim 1916 tarihiyle Mabeyn'den Ali Fuad [Türkgeldi] imzasıyla çıkan iradede şu ifadeler yer verilmiştir:

Medresetü'l-Hattatin muallimlerinden Hacı Kâmil Efendi'ye altın ve Hattat Hakkı Bey'e gümüş liyakat madalyası ihsan buyrulmuş olduğundan Babîâlî'ce gerekli

⁴ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Sicill-i Ahvâl İdâresi Defterleri (DH.SAİD.d.), no. 46, hüküm (sayfa), 115, (29 Zilhicce 1289 / 27 Şubat 1873).

⁵ Turgut, "Tuğrakeş İsmail Hakkı Bey ...", s. 70.

⁶ BOA, DH.SAİD.d., 46/115, (29 Zilhicce 1289 / 27 Şubat 1873).

⁷ BOA, İrade Taltifat (İ.TAL.), 92/50, (30 Ramazan 1313 / 15 Mart 1896).

⁸ BOA, İ.TAL., 191/2, (17 Cemaziyelahir 1317 / 23 Ekim 1899).

⁹ BOA, İrade Dâhiliye (İ.DH.), 1468/22, (15 Receb 1326 / 13 Ağustos 1908).

¹⁰ Bu müessese hakkında bilgi için bkz. M. Uğur Derman, "Medresetü'l-Hattâtîn", *DİA*, C. 28, 2003, s. 341-342.

muamelenin ifası ... İrade-i seniyye ... İktizasından bulunmakla emir ve ferman yüce makamınızdır.

Bu irade 24 Eylül'de Sadrazam Said Halim Paşa'nın imzasıyla Evkaf Nezareti'ne gönderilmiş ve Kâmil Efendi ile Hakkı Bey de madalyalarını almışlardır.¹¹ 1917'de

Resim: 3

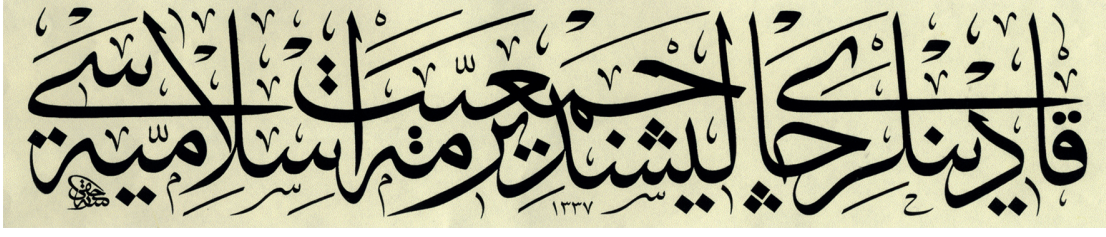
İsmail Hakkı Bey'in Şirket-i Hayriye Müdürü Hüseyin Haki Efendi'nin zevcesi ve oğlu için yazdığı mezar kitabeleri.

Matbaa-i Âmire'de bastırılan yeni pasaportların Türkçe kalıp yazıları Hattat Hakkı Bey'e yazdırılmıştır. Bu konuyla ilgili belgede “... Tuğrakeş Hakkı Bey'e bu husustaki hizmetine mukabil verilmesi lazım gelen 10 adet Osmanlı lirasının Hakkı Bey'e verilmesi için lütufta bulunulması temenni olunur ...” denilmiş ve bu ücret Dâhiliye Nezareti'nin Nisan 1917 tarihli bir tezkiresiyle de Hakkı Bey'e ödenmiştir.¹²

1916'da Enver Paşa'nın eşi Naciye Sultan'ın himayesinde İstanbul'da “Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi” adıyla kurulan ve amacı kadınlara iş bulma ve onların istihdamlarını üstlenmiş olan bu cemiyet I. Dünya Savaşı'nın (1914-1918) o zor

¹¹ BOA, İrade Dosya Usulü Tasnif (İ.DUİT.), 62/41, (9 Zilhicce 1334 / 07 Ekim 1916); BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.), 245/48, (07 Zilhicce 1334 / 05 Ekim 1916); *Takvim-i Vekâyi*, sayı 2672.

¹² BOA, Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhasebe Kalemi (DH.EUM.MH.), 151/53, (15 Cemaziye-lahir 1335 / 08 Nisan 1917).

Resim: 4

İsmail Hakkı Bey'in *Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi* adlı celî sülüs hattı.

günlerinde kadınlar için çok ciddi bir hizmet kapısı olmuştur.¹³ Cemiyetin genel müdürü olup Hattat İsmail Hakkı Bey ile aynı ismi taşıyan zat hakkında net bir bilgi yoktur. Sadece bir isim benzerliği vardır. Bu cemiyetin devâsa ebatta celî sülüsle ismini yazan kişi ise Hattat İsmail Hakkı Bey'dir. “Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi”nin 2,40x0,47 m ebadındaki bu celî sülüs levhasında Hakkı imzası ve 1337 (1919) tarihi vardır. Bu cemiyetle ilgili arşiv belgelerinde aynı ibarenin daha önce Arif [Hikmet] imzalı bir başka sülüs istifi daha var ise de bu istif İsmail Hakkı Bey'in istifinin yanında oldukça zayıf kalmaktadır.

Hattat İsmail Hakkı Bey'in Cumhuriyet Devri'ndeki Hizmetleri

Cumhuriyet'in ilanı ile Hakkı Bey'in Divan-ı Hümayun'daki memuriyeti -umumla beraber- nihayet bulunca açıktaki kaldı. Kendi ifadesine göre bir hizmet rica edince “Sizin vazifenizin mukabili bizde yoktur. Tekaüdünüzü isteyiniz.” denildiğinden tekaüd edildi ise de daha sonraki tarihlerde Hakkı Bey'in birçok işte özel olarak istihdam edildiği de bir gerçektir. Bunun sebebi ise yine Hakkı Bey'in Süheyl Ünver'e anlattığı üzere “Bu tür belgelerin yazılış üslubu hakkında Hakkı Bey'in bildiklerinden istifade edebilmek içindir. Bu konuda İsmail Hakkı Bey şunları söylemektedir:

Beni Hâriciye antlaşmalarını yazma bölümüne ısrarla istediler. Benim vazifemin mukabili sizde yoktur diyerek kabul etmedim. Çünkü ilk müracaatımda verilen cevap şekli beni kırmıştı. Lakin gerek Darphane'den ve gerek Hâriciye'den istenilen her şeyi yazdım.¹⁴

İsmail Hakkı Bey'in büyüleyici kalemi 1929'a kadar Cumhuriyet Devri'nde de eserler vermiş ve birçok resmî belgenin yazılarını yazmıştır. Cumhurbaşkanlığı mührü ile kâğıt paralar üzerindeki yazılar İsmail Hakkı Bey'e aittir. 1929'dan sonra ise güzel sanatlar eğitimi veren kurumlarda hocalık yapmıştır.

¹³ BOA, İ.DUİT, 116/29, (27 Şevval 1336 / 05 Ağustos 1918).

¹⁴ A. Süheyl Ünver, “İsmail Hakkı Altunbezer (Tuğrakeş İsmail Hakkı Bey), 1869-1946”, *İslam-Türk Ansiklopedisi Mecmuası*, C. II, S. 67, 1947, s. 9-16.

Hakkı Bey'in Hâriciye'deki Hizmetleri

Hakkı Bey'in Cumhuriyet Dönemi arşiv belgelerine yansıyan ilk faaliyeti 04 Ocak 1924 tarihlidir. Buna göre, İsmail Hakkı Bey'e Moskova Sefiri Muhtar Bey'in itimadnâmesi de yazdırılmış ve Ankara'da seyyar bir polis memuru eliyle vekâlete takdim edilmiştir.¹⁵

İsmail Hakkı Bey'in devlete yaptığı bir başka iş 18 Ocak 1924'te yazdığı Lozan Antlaşması'ndan sonra imzalanan antlaşmaların tasdiknâmeleri olmuştur. Belge İstanbul Murahhaslığı'ndan Hâriciye Vekâletine gönderilmiştir. Burada İsmail Hakkı Bey'in Lozan Antlaşması'ndan sonra İstanbul'da akd olunan antlaşmalardan üçüne ait tasdiknâme formüllerini yazdığı ve bunun ücretini talep ettiği belirtilmektedir. Belgede Hakkı Bey'in adresi Medresetü'l-Hattatîn olarak gösterilmiştir.¹⁶

Konunun devamı olan ve İstanbul Murahhaslığı'ndan Hâriciye Vekâletine gönderilen yazıda, Cumhurbaşkanı Gazi Paşa'nın mührü, muahedelerin tasdik nüshalarını ve Muhtar Bey'in itimadnâmesini yazan Tuğrakeş İsmail Hakkı Bey'in, hükümet reislerine mühür yazan kişilere verilmesi adet olan bahşişe istinaden bu defa daha fazla para ümit ettiği ifadesi vardır. Murahhaslık, Hâriciyeden İsmail Hakkı Bey'in emeklerinin karşılığı ne ise gönderilmesini talep etmektedir.¹⁷

Hattata ödenecek ücret konusunda Başvekil ve Hâriciye Nazırı İsmet Paşa'nın [İnönü], TBMM'nin İstanbul Hâriciye Temsilcisi Adnan [Adivar] Bey'e 05 Şubat 1924 tarihli bir yazıyla "*Hattat Efendi'ye ne miktar para verileceği*" sualine karşılık Adnan Bey Hâriciye Nezâreti'ne; "Hattat İsmail Hakkı Efendi memleketimizde kalmış yegâne bir sanatkârimız olup şu sırada pek fazla zaruret çekmekte bulunduğundan 100 lirası mühür yazısına diğer 25 lirası da sâir perakende işlere ait olmak üzere 125 lira gönderilmesini münasip buluyorum efendim."¹⁸ Cevabını vermiştir.

1924'te Lozan Antlaşması'nın tam metnini yayımlama kararı alan devlet çıkacak bu kitabın tashih işlerinde görevlendirdiği bir İsmail Hakkı Bey'den söz edilmekte ise de bu zatın Hattat İsmail Hakkı Bey olma ihtimali net olarak anlaşılamamaktadır.¹⁹

Aralık 1924'te yapılan bazı yazışmalardan İsmail Hakkı Bey'in yukarıda zikredilen işler için ücretini hâlâ alamadığı anlaşılmaktadır. Hâriciye Vekili adına Müsteşar Tevfik'in İstanbul Murahhaslığı'na gönderdiği Aralık 1924 tarihli evrakta, Hattat İsmail Hakkı Bey'in talebinin karşılanması için resmi işlemlerin başlatılması istenmiştir. Bunun için de yapılan işlerin ücretlerinin bilinmesi gerektiği muhasebe tarafından bildirilmiştir. En sonunda da bu hususta İstanbul Murahhaslığı'nda bulunması gereken bilginin acilen gönderilmesi talep edilmiştir.²⁰

¹⁵ BOA, HR.İM, 237/47, (04 Ocak 1924).

¹⁶ BOA, Hâriciye Nezâreti İstanbul Murahhaslığı (HR.İM.), 126/90, (18 Aralık 1924).

¹⁷ BOA, HR.İM, 238/77, (02 Şubat 1924).

¹⁸ BOA, HR.İM, 238/93, (05 Şubat 1924).

¹⁹ BOA, HR.İM, 239/33, (08 Mart 1924).

²⁰ BOA, HR.İM, 128/1, (01 Ocak 1925).

Resim: 5

İsmail Hakkı Bey'in, Fetih suresinin "İnnâ fetahnâ leke fethan mübînâ"
Şüphesiz biz sana apaçık bir fetih verdik mealindeki ilk ayet-i kerimesini celi sülûs şeklinde yazdığı hattı.

Aradan bir aydan fazla geçtikten sonra "Medresetü'l-Hattatîn Muallimi Hakkı" şeklinde imzalı bir dilekçeyle karşılaşırız. Burada İsmail Hakkı Bey, İstanbul Murahhaslığı tarafından kendisinden istenen Reısicumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Cumhurbaşkanlığına ait mührü ile Lozan Antlaşması'nın ve Lehistan ile akdedilen dostluk antlaşması tasdiknâmelerinin hat ücretleri olarak 125 lira aldığını belirtmektedir. Ancak bu parayı almış olmasına rağmen sonra yazmış olduğu Almanya ve Macaristan dostluk antlaşmalarının tasdiknâmeleriyle diğer bir tasdiknâmenin yazı ücretlerini henüz alamadığını ifade ederek bu ücreti talep etmiştir.²¹

²¹ BOA, HR.İM, 126/90, (23 Şubat 1925).

Resim: 6

İsmail Hakkı Bey'in Yusuf suresinin "Ve fevka külli zî-ilmin alîm" Her ilim sahibinin üstünde daha iyi bir bilen vardır mealindeki 76. ayet-i kerimesini celi sülüs şeklinde yazdığı hattı.

Bu durum üzerine İstanbul Murahhaslığı'ndan Hâriciye Nezareti'ne İsmail Hakkı Bey'in dilekçesiyle aynı anlama gelebilecek bir yazı gönderilmiştir. Buna göre; Adnan Beyefendi'nin murahhaslığı zamanında Hattat İsmail Hakkı Efendi'ye yazdırılan üç muahedeye mahsus tasdiknâme formüllerinin yazdırılması hakkında bir tezkire kaleme alındığına dair bir kayda rastlanmadığı gibi bunların nasıl teslim alındığı ve ücretlerinin ne kadar olduğu İstanbul Murahhaslığı'na da bilinmediğinden durum İsmail Hakkı Bey'e sorulmuştur. İsmail Hakkı Bey de Cumhurbaşkanlığı mührü ile Lozan'da yapılan antlaşmanın tasdiknâmesi ve Lehistan ile akdedilen dostluk antlaşmasının tasdiknâmesinin yazı ücreti olarak 125 lira aldığını ancak Almanya ve Macaristan dostluk antlaşmaları tasdiknâmeleriyle diğer bir tasdiknâmenin yazım ücretini henüz almadığını yazılı olarak bildirmiştir.

Murahhaslık, Hâriciye Nezâreti'nin münasip göreceği bir meblağın İsmail Hakkı Efendi'ye teslimi maksadıyla Murahhaslığa gönderilmesini istemiştir.²²

Buna cevap mahiyetinde Ankara'dan 17 Mart 1924 tarihinde bir yazı gelmiştir. Hâriciye Vekili adına Müsteşar Tefvik Bey'in yazmış olduğu cevapta, Almanya ve Macaristan dostluk antlaşmaları tasdiknâmeleriyle diğer bir tasdiknâmenin hattat ücretlerinin ödenebilmesi için bu hizmetin gerçekten onun tarafından yapılmış olduğunun yazılı olarak tasdikine ihtiyaç vardır. Ve ücretinin kesin olarak tespit ve bildirilmesine bağlı bulunduğu ve durumun muhasebe tarafından da bu şekilde açıklandığı bilgisi yer almaktadır.²³

Ardından İstanbul Murahhaslığı'nın Hâriciye'den gelen yazıya düştüğü notta Hattat İsmail Hakkı Efendi ile görüşülmüş olduğu ve kendisinin üç tasdikname ücreti için 40 lirayı kâfi gördüğü bilgisi bulunmaktadır. Paranın kendisine verilmesi için Nezaret'ten emir beklenmektedir.²⁴ Bu yazıya 09 Mayıs'ta verilen bir cevapta paranın hâlâ ödenmediği görülüyor.²⁵

Aradan beş ay geçmiş bu arada Hakkı Bey'e daha başka şeyler de yazdırılmış ama ücreti yine ödenmemiştir. İstanbul Murahhaslığı'ndan Hâriciye'ye yazılan Temmuz 1925 tarihli bir yazıya göre, Hattat İsmail Hakkı Efendi'nin yazmış olduğu üç adet tasdiknâmenin yazım ücreti olarak talep ettiği ve 40 lira henüz ödenmediği için hem bu paranın hem de Türkiye Cumhuriyeti ile İspanya, Felemenk, Çekoslovak, İsveç ve Danimarka hükümetleriyle akdolunan dostluk antlaşmalarının aynı şekilde hat ücretleri de ödenmemiştir. Bunların da her biri 10'ar liradan 50 lira, toplam olarak 90 liranın bir an önce gönderilmesi için emir beklediği ifadeleri bulunmaktadır.²⁶ Buna karşılık Hâriciye Vekili Müsteşarı Ahmet Hikmet'in Kasım 1925 tarihli cevabına göre; Hattat İsmail Hakkı Bey'in yazmış olduğu üç adet tasdiknâmenin yazı ücreti olarak talep eylediği 40 lira nakit havalesiyle İstanbul Defterdarlığı'ndan verilmek üzere 08 Haziran 1925 tarihinde genel vezneye yatırılmıştır. Bunun kendisine haber verilmesi istenirken, Türkiye Cumhuriyeti ile İspanya, Felemenk, Çekoslovakya, İsveç, Danimarka hükümetleri arasında yapılan dostluk antlaşmalarının ücreti ile ilgili de evrakın da tarih ve numaralarının araştırılarak bir yazıyla vekâlete bildirilmesi istenmiştir.²⁷ Hakkı Bey yazdığı üç tasdiknâmenin ücretini ancak 28 Aralık 1925 tarihinde alabilmiş, diğer alacaklarını ne zaman aldığı ise belge olmadığından meçhul kalmıştır.²⁸ İsmail Hakkı Altunbezer'in yeni harflerin kabulünden sonra da Darphane aracılığıyla yaptığı bazı faaliyetleri olmuştur. Bunlardan Ocak 1929 tarihli bir belgeye göre Hakkı Bey'e 50 adet tırtıllı Cumhurbaşkanlığı mührü yaptırılmıştır.²⁹

²² BOA, HR.İM, 128/1, (01 Ocak 1925).

²³ BOA, HR.İM, 128/1, (01 Ocak 1925).

²⁴ BOA, HR.İM, 137/11, (26 Mart 1925).

²⁵ BOA, HR.İM, 137/11, varak 2. (26 Mart 1925).

²⁶ BOA, HR.İM, 162/26, (10 Ekim 1925).

²⁷ BOA, HR.İM, 167/103, varak 1. (30 Kasım 1925).

²⁸ BOA, HR.İM, 167/103, (30 Kasım 1925).

²⁹ BOA, HR.İM, 229/54, (12 Ocak 1929).

1923'te Cumhuriyet ilan edildiği zaman İsmail Hakkı Bey Medresetü'l-Hattatın'de hocadır. Bu sanat kurumunun ismindeki medrese sözünden hareketle ve 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat Kanunu gereğince diğer medreselerle birlikte burası da kapatıldı. Ama burada ders veren hocalar ücretsiz de olsa derslerini terk etmediler. Zamanla burasının medrese olmadığı, bir sanat mektebi olduğu devrin Maarif Vekili Hamdullah Subhi Tanrıöver'in gayretleriyle dile getirilmiş ve sonunda bu kurumun "Hattat Mektebi" olarak devamına karar verilmiştir. Latin harflerinin kabulü üzerine Hattat Mektebi de kapatıldı. Bu sefer de devreye Müzeler Müdürü Halil Edhem Eldem girdi ve "Dişinizi sıkın biraz gayret edin Ben Ankara'da bu işle uğraşacağım." dedi ve mektebi kurtardı. Mektep bu sefer müzelere bağlı olarak Şark Tezyini Sanatlar Mektebi adıyla yeniden açıldı. Şark Tezyini Sanatlar Mektebi açılınca Hakkı Bey burada önce tezhib muallimi, daha sonra da müdür muavini oldu. Bu mektebin de lağvıyla yerine Güzel Sanatlar Akademisi'nde Türk Tezyini Sanatlar şubesi kuruldu. İsmail Hakkı Altunbezer bu sefer de buranın tezhib muallimliğine tâyin kılındı. 1945'te hastalığı ağırlaşınca kadar buradaki tezhib derslerini vermeye devam etti.

Hakkı Bey'in Meşhur Celîleri

İsmail Hakkı Altunbezer zamanın en değerli hattatlarından, en kıymetli müzehhib ve ressamlarından. Üsküdar Selimiye, Edirnekapı Mihrimah Sultan, Zeynep Sultan, Abdi Çelebi, Şemsi Paşa camilerinde kubbe yazıları ile Laleli,

Resim: 7

İsmail Hakkı Bey'in tuğra şeklinde yazdığı "Şafaatiüm ümmetinden büyük günah işleyenleredir" manasındaki Hadis-i şerif.

Eskişehir Merkez Camii, Bebek, Karacaahmed Şehitlik Camii, Beyoğlu Kamer Hatun ve Ağa camileri, Bakırköy Kartaltepe, Bostancı camileri, Afyonkarahisar Gedik Ahmed Paşa Camii celî yazıları onundur ve son derece sanatkârane yazılmış celilerdir.

Bunlardan başka şimdi otel olan Sultanahmed Cezaevi'nde bulunan iki muhteşem celisi vardır. Bunlardan birisi şu anda kayıp olan “Hayyatın-i Hassa Cami-i Şerifi” ibareli aşağı yukarı kare şeklinde tahminen 60x60 cm ebadında celî sülüs bir istif şaheseri idi. Diğeri ise hâlen yerinde olan “Dersâadet Cinayet Tevkifhanesi” ibareli celî yazısıdır. Bunlardan başka II. Abdülhamid Han'ın sanduka yazısı, Dâr-ru'l-Muallimât-ı Âliye kitabesi, Hüseyin Hâki Efendi ile eşinin ve Merkez Efendi kabristanında Hüseyin Âgah Bey'in şâhideleri (süslü mezar taşları), Erenköy İstasyonu yakınlarında iki kardeş adına yaptırılmış bir çeşmenin yuvarlak celi sülüs kitabesi ile muhtelif şahıslardaki nefis levhaları onun bu yazıdaki dirayetine âdil birer şâhitlerdir.

Ayrıca Osmanlı devrinde yapılan son Kâbe örtüsünün kuşak yazısı, Âbide-i Hürriyet'in ve aynı yerdeki Mahmud Şevket Paşa'nın mezar taşı yazıları onun önemli eserleri arasındadır. Velud bir sanat hayatı olan Tuğrakeş Hakkı Bey'in çeşitli koleksiyon ve müzelerdeki eserlerinden başka Divan-ı Hümayun'dan çıkan ferman, berat ve menşurlarda da yazıları bulunmaktadır. Üstad 60 yaşlarında başladığı tezhipte “nev'i şahsına münhasır” denecek bir üslupla tezhib yapmıştır. Kendisinden sonra pek tutulmayan bu üslup aslında onun ibda' gücünü, sanattaki

Resim: 8

İsmail Hakkı Bey'in vatanın içinde bulunduğu sıkıntılı günlerde yazdığı
“Bu da Geçer Ya Hu” (H.1336/1918) levhası

Resim: 9

İsmail Hakkı Bey'in İstanbul'un işgalden kurtulmasından sonra kaleme aldığı
“Gel Keyfim Gel” (H.1341/1923) adlı celi sülüs levhası.

çok yüksek kabiliyet ve meziyetini ortaya koyması bakımından değerlidir. İsmail Hakkı Bey'in bir başka meşgalesi de meşhur bir gül yetiştiricisi olmasıdır.³⁰

Hakkı Bey'den Birkaç Hatıra

Vaktiyle Hamid Bey'e derse gittiğim bir gün Beşiktaşlı Nuri Bey'in talebesinden Hattat Recep Berk (1911-1978) geldi. Çeşitli konulardan bahsedilirken bir ara söz Hakkı Bey'e gelmişti. Recep Berk'in anlattığına göre bir cuma günü İsmail Hakkı Bey Nuruosmaniye Cami-i Şerifine gelmiş. Bursalı Müzehhib ve Hattat Ali b. Murad'ın kuşak yazısından bahsederken: “Lafza-i Celallerin hep satır üstünde olduğuna dikkat çekip bunları çok doğru bulduğunu ve takdir ettiğini ifade etmiş. Ve bunun hat sanatında mühim bir kaide olduğunu söylemişti.” dedi. Yazıya yeni başladığım o zamanlar bu sözle hat sanatının ana kaidelerinden birisini böylece ben de öğrenmiş oldum.

Merhum Ziya Aydın'ın (1924-2000) anlattığına göre İşadamı Musa Topbaş Hakkı Bey'e yedi tane levha yazdırmış ve zamanın râyicine göre de oldukça yüksek bir ücret ödemiş. Hakkı Bey, Topbaş'ın bu cömertliğini büyük bir mahcubiyet ve teşekkürle karşılamış.

Prof. Dr. Kerim Silivrili bazı sanat faaliyetleri için zaman zaman Hattat İsmail Hakkı Altunbezer'in evine gittiğini ve her defasında da kendisine ve yanındakilere yemek ikram edildiğini söylerdi. Bu yemeklerde de muhakkak kuzu kapama bulunduğunu söyler ve merhum Hakkı Bey'in çok “mükrim” bir kimse olduğunu dile getirirdi.

Üstad İsmail Hakkı, 19 Temmuz 1946'da bir müddetten beri müptela olduğu kanser hastalığından vefat etti. Karacaahmed Tunusbağı'nda babası İlmî Efendi'nin

³⁰ Derman, “Altunbezer, İsmail Hakkı”, s. 543-544.

yanına defnolundu. Mezar taşını talikle vasiyeti üzerine yakın dostu Hattat Necmeddin Okyay yazdı. Metin Arapça olarak kaleme alınmıştır.

Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver yakından tanıdığı İsmail Hakkı Altunbezer'in ruh dünyasını şöyle anlatıyor:

Rahmetli pek kibar, âlicenap, fakirleri düşünür, hoş konuşur daima ibret alınacak sözler söyler, kimseye hiddet ve şiddet göstermezdi ... Bize birçok hatıralar bıraktı. Bildiklerini söyledi ve tamamen öğretti. Kıymetli öğrenciler yetiştirdi. Lakin ince-liğini, vakarını, efendiliğini doğuşundan beri kaybetmediği vücut ve ruh asaletini aldı beraber götürdü. Sanattan anlamayan birkaç kişi canını sıkmadı değil. Lakin o bunlar üzerinde durmaz, onları tam yerinde tavsif eder bir söz söyler geçerdi. Bu büyük adam asla kindar olmadı. Faziletin timsali olarak yaşadı. Rahmetli son asırda yaşayanlar içinde bahtiyar bir ömür sürdü. 60 senelik eşinin ve evlat sevgisinin timsali kızlarının ihtimamıyla temiz bir döşekte pek bakımlı ve ancak son günle-rinde ıstırap çekerek lakin vaktiyle anasından ve babasından aldığı hayır duaların bereketiyle iyi bir sonla aramızdan ayrıldı. Bahtiyar yaşadı ve bahtiyar öldü. Orta halli bir hayat geçirdi son senelerinde hayat mücadelesiyle fazla yoruldu. Buna rağmen rahat bir ömür sürdü.³¹

³¹ Süheyl Ünver, "İsmail Hakkı Altunbezer (Tuğrakeş İsmail Hakkı Bey)", Ünver'in bu makalesi daha önce *Arkitekt Mecmuası*'nın sayı 7-8, s. 174-180, İstanbul 1946'da yayımlanmıştır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Dâhiliye Sicill-i Ahvâl İdâresi Defterleri (DH.SAİD.d.)

Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhasebe Kalemi (DH.EUM.MH.)

Hâriciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (HR.İM.)

İrade Dosya Usulü Tasnif (İ.DUİT.)

İrade Dâhiliye (İ.DH.)

İrade Taltifat (İ.TAL.)

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.)

Kitap, Makale ve diğer.

Derman, M. Uğur: "Altunbezer, İsmail Hakkı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 2, 1989, s. 543-544.

Derman, M. Uğur: "Medresetü'l-Hattâtîn", *DİA*, C. 28, 2003, s. 341-342

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal: *Son Hattatlar*, Maarif Basımevi, İstanbul 1955.

Turgut, Naciye: "Tuğrakeş İsmail Hakkı Bey'in Aile Koleksiyonundaki Resim Çalışmalarından Örnekler", *V. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu: 1-5 Kasım 2007 Bildiriler*, C. II, ed. Coşkun Yılmaz, Üsküdar Belediyesi: İstanbul, 2008, s. 69-88.

Ünver, A. Süheyl: "İsmail Hakkı Altunbezer (Tuğrakeş İsmail Hakkı Bey), 1869-1946", *İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmuası*, C. II, S. 67, 1947, s. 9-16.

Takvim-i Vekâyi, sayı 2672.

KİTÂBİYAT
BOOK REVIEWS

Osmanlı-Rus Antlaşmaları 1700-1834

The Ottoman-Russian Treaties 1700-1834

İstanbul: Devlet Arşivleri Başkanlığı, yayın no: 4, 2019, s. 464.

ISBN: 978-605-68926-3-9

KEMAL BEYDİLLİ*

DEVLET ARŞİVLERİ BAŞKANLIĞI tarafından yayımlanan bu çalışma, Osmanlı Arşivi'nde mahfuz A.DVNS.DVE.d. 83/1 numaralı *Rusiy'e'nin Ahidnâmesi Defteri*'nin neşridir. Defter metni sıhhatli bir şekilde okunmuş olarak Yeni Türkçe'ye aktarılmış, ayrıca kayıtlar Rusça'ya da tercüme edilerek araştırmacıların istifadesine sunulmuştur. Gerekli sunuş ve takdim kısımlarından sonra başlayan metin 1700-1834 arasında kayda geçirilen belgeleri ihtiva etmektedir. Bunlar içinde çeşitli ihtiyaçları giderilmekte olan Rus elçiliği mensupları, gelen giden elçiler, mektup getirmekte veya götürmekte olan görevliler, Kudüs'ü ziyaret etmek isteyen hacı adayları rahipler ve mal-şeyya nakleden tacirler için verilen izinler ve yol emirleri defterde sayı itibarıyla önemli bir yer tutmakta olup, bu

tür kayıtlar yanında özellikle iki devlet arasında yapılmış olan barış antlaşmaları, hudud tahditleri ve bunlara mümasil diğer belgeler iki devlet arasındaki ilişkilerin takibi açısından ayrı bir önem arz etmektedir.

* Prof. Dr., İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/Türkiye, beydilli.kemal@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8537-4316>.

-I-

Defterde yer alan iki devlet arasındaki ilişkilerin en önemli belgelerinden ilki 13 Temmuz 1700 tarihli olarak tanzim edilen ve Rusya ile 30 sene süreli olarak akdedilen ve genelde İstanbul Antlaşması olarak bilinen barış metnidir. (Belge no: 1). Genelde en çok 20 sene ile mukayyed olan ve ebedî / müebbed barış tanımlamasının da hükümdarların ölümüyle sınırlı olduğu Osmanlı uygulamasına göre belirlenen 30 senelik bu süre oldukça sıra dışı bir örneklemedir. Rusça tercümesine Traktat (ТРАКТАТ) olarak aktarılan Latince kökenli (*Tractatus*) teknik tabirinin Osmanlıca karşılığı Ahidnâme'dir. Görüşme, müzakere etme, kâğıda dökme anlamındaki *tractatus* kelimesi, özellikle açıklamalar ve şerh düşmeler anlamını da içermek

üzere genelde dini metinler için istimal edilen özel bir kavram olup, Osmanlı dünyasında yapılan anlaşmaları dinî bir yaklaşımla ele alan ve bunları o istikamette teyîd eden Ahidnâme kelimesinin bununla karşılanmış olması isabetlidir.

Bilindiği gibi Karlofça'da (1699) diğer devletlerle barış akdedildiği halde Rusya ile anlaşmak, özellikle ele geçirdiği Azak Kalesi'yle yetinmeyip, Azak Denizi'nden çıkışı, dolayısıyla Karadeniz'e intikali kontrol eden kalelerin de terkinde ısrarcı olması sebebiyle mümkün olmamış idi. İstanbul'da varılan mutabakatla Rusya Azak ile yetinmiş, Kırım Hanlığı'na vermekte olduğu haraçtan da kurtulmuştu. Ayrıca yapılan antlaşmada İstanbul'da "Kapı kethüdası" adı altında bir temsilcisinin -sair devlet elçileri gibi- iktimet etmesine izin verilmesi, Rus hacılarının Kudüs'ü serbestçe ziyaret etmeleri gibi maddeler öne çıkmaktaydı (*Defter*, belge no: 1).

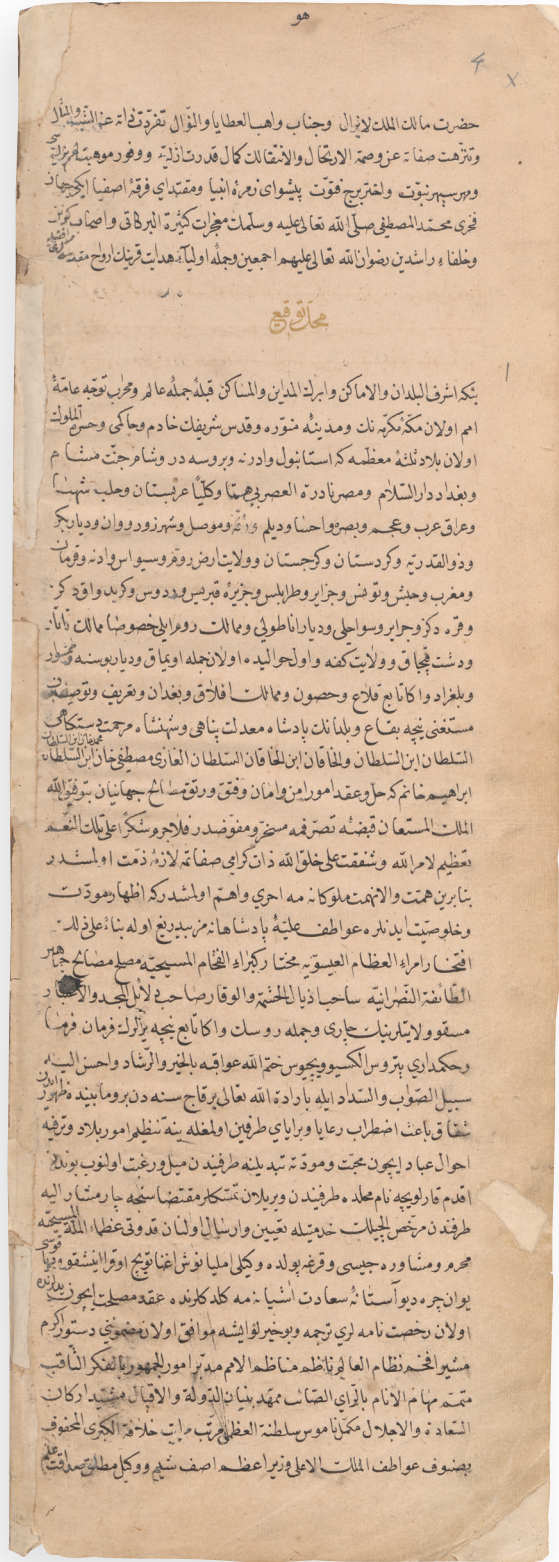
Yapılan antlaşma Rusya tarafından altı ay içinde onaylanarak, tasdiknâmenin mahsus bir elçiyle İstanbul'a gönderilmesi öngörülmüş olmakla beraber, hemen daha 1700 senesi Ağustos ayının ilk haftası içinde -başka bir deyişle daha antlaşmanın mürekkebi kurumadan- iki Rus rahibinin Kudüs'e hac ziyaretinde bulunmak üzere yol izni istemeleri dikkat çekicidir (*Defter*, belge no: 2). Müteakip tarihlerde de "Kudüs-i şerîfte ziyâretgâh-ı Nasârâ olan mahalleri ziyâret" için yol emri

talepleri (Defter, belge no: 5, 11, 14, 16, 26, 27, 28, 35, 38, 43, 44, 47, 52, 56, 61, 62) devam etmekte olması, Katolikler veya Ortodoks tüm Hristiyanlar arasında büyük çekişmelere sahne olan bu şehrin bu anlamda arz ettiği önemi gözler önüne sermektedir. Belge no: 62'de yer alan Şubat 1708 tarihli yol emrinin Kudüs ziyareti için izin talebinde bulunan kayıtların son örneği olması dikkat çekmektedir. Hacıların Kudüs ziyaretlerinden vazgeçmiş olmaları söz konusu olamayacağına göre, muhtemelen bu tür talep ve yol emirleri bu deftere kaydedilmemiş olmalıdır.

13 Temmuz 1700 tarihli barış antlaşmasında Osmanlı Padişahı'nın kendisini Mekke ve Medine yanında özellikle zikrettiği Kudüs'ün de *hâkimi ve hâdimi* olarak tanıtmakta olması bu bağlamda ayrı bir anlam ifade etmektedir. Daha sonraki dönemlerde de Rus hükümdarlarına yazılan Nâme-i hümayûnlarda bu üç mübarek şehrin sahipliğine yapılan vurgulama hemen daha ilk satırlarda olmak üzere defterdeki diğer metinlerde de yerini alacaktır: [İstanbul Antlaşması'nın III. Ahmed tarafından Aralık 1709 tarihli olarak tecdiden verilen Ahidnâme-i hümayûn metninde (Belge no: 99), 1711 Prut Antlaşması'na geçerlilik kazandırmak üzere tekrarlanan Kasım 1713 tarihli yeni ahidnâme metninde (Belge no: 106) ve Kasım 1721 tarihli metinde (Belge no: 114), Aralık 1739 tarihli "müebbeden" akdedilen Belgrad Antlaşması metninde (Belge no:

118), 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması metninde (Belge no: 162), ve 1792 Yaş Antlaşması tasdik metni, (Belge no: 183, 186), 1812. Bükreş Antlaşması (Belge no: 194), 1826 Akkirman Antlaşması (Belge no: 197, 199), 1829 Edirne Antlaşması, (Belge no: 200)]. Öte yandan neşredilen bu defterde 1711 Prut Antlaşması'nın yer

almaması dikkat çekmektedir. Ancak, Prut Antlaşması'nın özgün Türkçe metni mevcut değildir. *Nâme-i Hümayûn Defteri*'ndeki kayıt metni (VI, 218-219) yedi hususa vurgu yapar. Rusça metin de özgün olmayıp bir kopyadır ve açıkça sıralanmış yedi madde halindedir. Esas antlaşmanın İstanbul'da yapılacağı ifade edilen Prut Amannâmesi, “mütâreke barışı” anlamında bir temessük belgesidir¹ Bundan ötürü Defter'de (no:106) yer alan 31 Ekim 1713 tarihli ve 25 sene süreli Ahidnâme-i Hümayûn metni önem arz etmektedir.

Yazılan nâmelerin hemen ilk satırlarında yer alan Mekke, Medine ve Kudüs'e yapılan vurgudan hareketle, bunun “iki denizin sultanı” ve “iki karanın hakani” nitelenmesine takaddüm ettiğini söylemek mümkündür. Nitekim bu tanımlamaya, ben ki deyip başlayan ve uzayıp giden muhteşem elkabın sonlarına doğru yer verilmekte olması (Bk. Aralık 1739, Belgrad Barışı Ahidnamesi, Belge, no: 118), veya hatta böyle bir nitelirmede bulunulmaması (Bk. Ekim 1721 Ahidnamesi, Belge no: 114) bu takaddümün bir işareti olmalıdır. Nadiren bu klişenin değişkenlik arz ettiğini de kabul etmek durumundayız, nitekim 18 Eylül 1739 tarihli olarak Belgrad sahrasında Rusya ile akdedilen barış antlaşmasının “*Mevâd Temessükü*”nde (Belge no: 116), yine hemen dibacede olmak üzere bu üç mübarek şehrin hükümdarlığına işaret edilmekte, ancak elkabın sonlarına doğru tekrar “*hadimü'l-Haremeyni's-Şerîfeyn, mâlikü'l-berreyni ve'l-bahreyn*” denilmektedir (bk. s. 183, keza no: 122). Elkabdaki bu mebzuliyet muhtemelen Rusya ve Avusturya'ya karşı kazanılan bu son zaferin çöşküsünden kaynaklanmaktaydı. Belgrad sahrasında Osmanlı ordugâhında iki taraf arasında Fransız elçisi aracılığıyla akdedilen barış antlaşmasının (27 Ekim 1739) Çariçe Anna tarafından onaylanan tasdiknâme metninde I. Mahmud'un, bu üç mübarek şehrin hâkim ve hâmilîği yanında² “*Akdeniz ve Karadeniz'in Pâdişâhı*” olarak tanımlanmakta olması ayrı bir önem taşır. (Belge no: 120). Çariçenin, daha sonraları bu kadar açık ve yalın bir şekilde tekrarlanmayacak olan bu kabulünü, 1700'den beri uğraşılan Karadeniz'e çıkma ihtirasının anın zarûretinden ötürü bir tarafa bırakıldığıнын itirafı olarak görmek mümkündür. İki devlet arasında yapılan bu antlaşmaya Eylül 1741 tarihli olarak üç madde ilave eden “*Temessük Tercümesi*”nde, işaret ettiğimiz bu kabul “*Akdeniz ve Karadeniz'de vaki nice yerlerin Padişâhı*” denilerek bir önceki açık ve net ifadesinden uzaklaştırılacaktır. (bk. Belge no: 123). II. Katerina'nın Kırım'ı ilhakından sonra bu durumu teyid eden “*Sened*”in teati edilen tasdiknamesinde kendisini “*İmparatoriçe*”, “*Pâdişâh*”, “*Çariçe*” ve “*Melike*” gibi sıfatlarla takdim ettikten sonra, I. Abdülhamid'i üç mübarek şehrin hamisi yanında “*Akdeniz ve Karadeniz'in Melik ve Pâdişâhı*” olarak anması, Kırım'ı terk edilme acısını ve de tadad ettiği parlak sıfatlarının yarattığı ezikliği gidermeye matuf bir incelik gibi görünmektedir. (bk. Belge no: 170). İmparator elkabının resmen tanınmasından

¹ Akdes N. Kurat, *Prut Seferi ve Barışı: 1123 (1711)*, C. II, (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Enstitüsü, 1953), s. 527-529, 728-729; Kemal Beydilli, “Prut Antlaşması”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 34, 2007, s. 359-362.

² Rus hükümdarlarının gönderdikleri nâmelerde bu üç şehre yaptıkları vurgu için bk. Kemal Beydilli, “IV. Mustafa (1757-1774). Küçük Kaynarca Öncesi Bir Padişâh Portresi”, *Kitâb-ı Hedâyâ. Studien zum osmanischen Reich und seinen Nachbargebieten. Zur Ehren von Hedda Reindl-Kiel*. Hg. Sevgi Ağcagül-Henning Sievert. Bonn 2019, s. 195-196.

(bk. 7 Eylül 1741 tarihli ilave Temessük, Belge no: 123) 40 sene sonra varılan bu durum gelişmelerdeki vahameti gözler önüne sermektedir. 1606 Zitvatorok Antlaşması'na kadar -uzak coğrafyaları bir tarafa bırakarak- iki imparatorlu bir dünya,³ şimdi üç, Napolyon'un yükselişiyle de dörtlü hale gelecektir. Uzun mücadelelerle zorla kabul ettirilen ve istenmeyerek paylaşılan bir unvan!..

Kırım'ın ilhakını teyid babında verilen *Sened'in* tasdik suretinde devrin padişahının hâlâ kendisini “Tataristân ve Çerâkise ve Kabartayân ve Gûrcistân ve Deşt-i Kıpçak ve ilât-ı Tatar'a dâir ol havâlilerde vâki umûmen sığınak ve bi'l-cümle tavâ-yif-i Tatar'ın Halife-i azam ve şehriyâr-ı ...” olarak tanıtmakta olması (bk. Belge no: 169), Kırım hesabının daha henüz kapanmadığının işaretinden başka bir şey değildir. 13 Eylül 1783 tarihli olarak verilen Ticaret Antlaşması (bk. Belge no: 182) Rusya'ya diğer Avrupa devletlerinin uzun dönemler boyunca ancak elde edebildiklerini bir kalemde vermiştir. Karadeniz'i *harim-i ismeti* gören ve burada *yabancı bayraklı bir sandalın dolaşmasına dahi tahammül* etmeyen Osmanlı Devleti şimdilik savaş gemilerine kapalı tutabildiği Boğazlar'dan ticaret gemilerinin seyrini seyretmek durumunda kalmaktaydı.⁴ 81 maddelik bu Ticaret Antlaşması'nın tasdikname metninde I. Abdülhamid, kapatılmayan hesabın işareti olan yukarıda dile getirilen Tatar-Çerkes-Kafkas tadatlı elkabına özellikle yer vermektedir.(bk. s. Belge no:182, s. 340).

Osmanlı Devleti ile Rusya Arasında İstanbul'da Yapılan Savunma Antlaşmasının Temessük ve Tasdiknamelerinin Saklandığı Torba.

BOA, MHD. 16

³ Bk. Sandor Papp, “Zitvatorok Antlaşması”, *DİA*, C. 44, 2013, s. 472-474.

⁴ Bk. Kemal Beydilli, “Karadeniz'in Kapalılığı Karşısında Avrupa Küçük Devletleri ve “Mirî Ticâret Teşebbüsü”, *Belâten* C. CLV, Aralık 1991, S. 214, s. 687-755.

Kırım'ın ilhakının zorunlu olarak tanındığı ve savaş hazırlıklarının hız verildiği, kamuoyundaki derin infialin işi hatta bir saltanat tebeddülü söylentilerine kadar götürdüğü, Sadrazam Halil Hamid Paşa, Vezir Raif İsmail Paşa, sabık Yeniçeri Ağası Yahya Ağa ve Şeyhülislam Dürriade Mehmed Atallah Efendi'nin böyle bir töhmetle kazaya uğramalarıyla da bilinmektedir. Savaş 1787'de başladı, Avusturya'nın da Rusya yanında yer almasıyla iki cephe olarak 1791 Zıştovi ve 1792 Yaş antlaşmalarına kadar devam etti.⁵ Defterdeki metinler bu gelişmelerin belgelerine yer vermektedir: Yaş kasabasında yapılan barış görüşmeleri sonunda 10 Ocak 1792 tarihli olarak yapılan antlaşma metni (Belge no: 183) uyarınca, 20 Ocak 1792'de Sultan III. Selim tarafından buna dair verilen Ahidname-i hümayun metninde (Belge No: 186), Kırım'ın kaybı kesinleşmiş olduğu halde Padişahın kendisini hâlâ “*Tataristân ve Çerâkise ve Kabartayân ve Gürcistân ve Deşt-i Kıpçak ve ilât-ı Tatar'a dâir ol havâli-lerde vâki' umûmen sığınak ve bi'l-cümle tavâ-yif-i Tatar'ın Halife-i azam ve şehriyâr-ı ...*” olarak tanıtmakta olmasına (s. 361), Rusya tarafından göz yumulduğunu ve uzun zamandır artık bu gibi boş unvanların herhangi bir fiili anlamı kalmamış olmasından ötürü itiraz edilmemiş olduğunu düşünebiliriz. Vaktiyle sıraladığı elkabı arasında “*Kudüs Kralı*” unvanını da sokuşturan VI. Karl'ın namesinin kabul edilmediği ve bu ibarenin iptaliyle yeni bir metin göndermek zorunda kaldığını hatırlamak geçmiş zamanın tahassüründen dem vurmak gibi olacaktır.⁶

Rusya'nın Karadeniz'de serbestçe dolaşması, ticaret gemilerinin Boğazlar'dan geçmeleri, önemli bir nüfus barındıran payitahtın güvenliği kadar işe meselesini de sıkıntıya sokacaktır. Nitekim bazı Rus gemilerinin taşıdıkları zahire sebebiyle Çanakkale'de durdurulması, İstanbul'un ihtiyacı sebebiyle bu zahirenin satın alınmak istenmesinin uzun yazışmalara yol açmış olduğu Defter'de yer alan bununla ilgili belgelerden anlaşılmaktadır. (Belge no: 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192: Aralık 1812 - Mart 1813). O sıralarda 1806'da ilan edilen savaş hali sona ermek üzere olduğundan zahirenin gerçek değeri üzerinden satın alınmasına İstanbul'da bulunan Rus elçisi tarafından onay verilmiştir (bk. s. 375). Barış akdi ve 12 Haziran 1812 tarihli olarak Ahidname Temessükü'nün padişah tarafından tasdikli metninde (Belge no: 194), yine Tataristan, Çerkezistan, Ahıska, Gürcistan, Kabartaylar, Deşt-i Kıpçak vs. ve Tatarlar'ın ve de buraların halifesi nitelemelerine yer vermesi ilginçtir. 1812'de Napolyon'un Moskova seferine çıkması sebebiyle, dolayısıyla bu tehlikeden ötürü fazla uzatmayıp kısa keserek barışa yanaşan Çar I. Aleksandr, tıpkı 1792'de Yaş kasabasında kendisinin tabiriyle “*Fransız hastalığı*” ile -yani nihayet kendi krallarını da idam edecek (21 Ocak 1793) olan Fransa'nın artık bütün monarklar için hayati bir tehdit haline gelen ve kendi sınırları dışına taşan ihtilaliyle- uğraşmak üzere Türklerle ehven bir barışa yanaşan II. Katerina gibi, zamanın şartlarına inkıyad ile real politikada geçerliliği olmayan bu tür elkaba kafayı takmamıştır.

⁵ Kemal Beydilli, “Zıştovi Antlaşması”, *DİA*, C. 44, 2013, s. 467-472 ve “Yaş Antlaşması” *DİA*, C. 43, 2013, s. 343-347

⁶ Abdurrahman Şeref, “Bir Nâme-i İmparatorîde Kudüs Krallığı ve Malta Şövalyeleri Başbuğluğu Elkab-ı Resmîyelerinin Hükümet-i Seniyye Cânibinden İtiraza Uğradığına Dair Vesâik”. *Târîh-i Osmâni Encümeni Mecmuası*, Haziran 1329, cilt: IV, cüz, 20, sayfa: 1225-1231.

25 Ekim 1826 tarihli Akkirman Antlaşması (Belge no: 197) ve 1828-1829 savaşı sonunda imzalanan Edirne Barış Antlaşması, Defter'de yer alan diğer önemli siyasi belgeler arasındadır. Akkirman Antlaşması'nın tasdikli sureti artık hiçbir hükmü kalmamış olmakla beraber yine Tatar, Çerkes, Gürcü ve sair Kafkaslar'daki daha önceki belgelerde tekrarlanan yerlere atıfta bulunan yukarıda değindiğimiz elkab kalıbına aynen yer verir. Böyle olmakla beraber, bu antlaşmanın üçüncü maddesine göre Memleketeyn (Eflak ve Boğdan) hakkında tanzim edilen 25 Ekim 1826 tarihli Münferit Muahede Senedi sebebiyle tanzim edilen Tasdikname-i hümayun metninde bu elkaba artık yer verilmediği gözlenmektedir. (bk. Belge no: 198). Aynı şekilde antlaşmanın beşinci maddesi uyarınca Sırp larla ilgili olarak tanzim edilen Tasdikname-i hümayun suretinde de bu elkaba yer verilmemiştir. (Bk. belge no: 199).

14 Eylül 1829 tarihli Edirne barışı Osmanlı tarihinin en kötü döneminin bir mahsulü, 93 Harbi sonrası İstanbul'u büyük ölçüde işgal edecek olan Rus zaferinin öncüsüdür. Hülasa: Edirne'nin teslim olması, İstanbul'a kadar uzanan yolların savunmasız kalkması, bütün Trakya'nın işgal edilmesi, Çar Nikola'nın son anda *İkinci Roma'yı* ele geçirmek fikrinden vazgeçmesi, neticede Edirne'de ağır ve utanç verici bir barışa ve soygunculuk derecesinde talep edilen ağır bir tazminata razı oluş ... (Belge no: 200, 202, 203). Bu ağır hezimet antlaşmasının Mart 1834 tarihli Tasdikname-i hümayun metni (Bk. Belge no: 201) haliyle Tatar ve Kafkas, Gürcistan, buraların halifesi vs. laflarını ağzına almaz, artık çoktandır hükmü kalmayan bu elkab kalıbından tamamen vazgeçilmiş olduğu ve real politikanın acı gerçeklerine inkıyad edildiği anlaşılıyor. Geriye sadece bütün Tasdikname-i hümayun metninin hemen başlarında her şeye rağmen yer almaya devam eden Mekke-Medine ve Kudüs üzerindeki hâkimiyet beyanı kalmıştır!

Defter'in son belgesi, 20 milyondan başlayıp, Petersburg'a heyet yollayıp Çar I. Nikola'nın *hamiyetine* müracaat edilmesi neticesinde lütfen 10 milyona indiren ve senelik ödemeleri 1 milyondan 500 bine tenzil edilen ve ödemelerin daha uzun bir zamana yayılmasına cevaz veren alîcenâblığının hikâyesini tahkiye eder (bk. Belge no: 202, 203)⁷. 1774 Küçük Kaynarca'da razı olunan ağır tazminattan sonra,⁸ 1828-1829 savaşının bu tazminatının ödenmesi de uzun seneler sürdü, 93 Harbi'nin tazminat ödemeleri ise II. Abdülhamid devri boyunca adeta imparatorluğun sonlarına kadar devam etti!

-II-

Defterde yer alan belgeler içinde İstanbul Kumkapı'da Çadırcı Ahmed Mahallesi'nde bulunan Aya Kiryaki isimli Rum kilisenin çıkan büyük yangında (*ihrâk-ı azîm*) tamamen kül olduğu (*eser-i binâdan bir nesne kalmayıp*) ve geriye sadece boş arsasının (*arsa-i hâliye*) kaldığı ve bunun yeniden inşasının istendiğine dair olan Eylül

⁷ Bk. Georg Rosen, *Geschichte der Türkei*, I, Leipzig 1866, s. 121-122; N. Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. V. Çev. N. Epçeli, İstanbul Yeditepe Yay. 2005, s. 295-296.

⁸ Bk. Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca Antlaşması", *DİA*, C. 26, 2002, s. 524-527.

1701 tarihli arzuhal dikkat çekmektedir. Zira bu başvuru ve hasarı beyan eden ifadeler İstanbul'daki nev-zuhûr Rus elçisi Dimitri Mihayloviç Goliçin tarafından yapılmaktadır (Belge, no: 7)⁹. II. Mustafa'nın ikamet etmekte olduğu Edirne'de resmî vazifesini itmam ettikten sonra özellikle geldiği İstanbul'da (1700 senesi Aralık sonu) Rum Patrikhanesi'ni ziyaret ederek, Patrik ile görüşen Goliçin'in, Patrik'in isteği üzerine yaptığı anlaşılabilir bu girişimi, ilerideki anlaşmazlık konularının en önemlilerinden birini teşkil edecek olan Rum Ortodoks ahaliye sahiplenmeye yönelik müdahale kapısının açılmak istenmesinin erken tarihli göstergelerinden biridir. Kilise meselesinin iki devlet arasındaki en önemli anlaşmazlık konularının başında yer aldığı ve özellikle 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile yoğun olarak gündeme geldiği malumdur.

Yabancı ülke temsilcilerinin devlet nezdinde Katolik veya Rum tebaaya ait kiliselerin tamiri niyazı içinde olmaları aslında örnekleyebileceğimiz bir durumdur ve bu tür müdahalelere cevaz verilmesinin dış politikada bir tür dostluk nişanesi ve müdara vesilesi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ocak 1686'da Fransız elçisi Pierre de Girardin'in tavassutu üzerine Halep, Galata ve Milos adasında olmak üzere üç adet kilisenin tamirine izin verilmiş, böylece daha önceleri (1666) Beyoğlu/Pera'da bazı kiliselerin tamirine ricacı olan Avusturya elçisi Graf Walter von Leslie'nin başaramadığını başarmıştır.¹⁰ 1682'de Rus elçisi Prokop (Çirikov Prokofij) 1660 Büyük İstanbul Yangını'nda harab olan Kumkapı'daki Panayia Elpida Kilisesi'nin tamirine tavassut etmiş,¹¹ 1686'da 12 kişilik bir heyetle gelen Rus elçisi Andreas Bokow Vobdonoviç'in Balatkapı Karabaş Mahallesi'nde bulunan başka bir Rum kilisesinin (Aya Yani) tamiri için ricada bulunmuştur.¹² Aya Yani, yani Ioannes Prodromos Metokhion Kilisesi (Tur-i Sinâ Kilisesi) 1640'ta yanmış ve 1686'da Rus elçisinin tavassutuyla tamir edilmiştir.¹³ 1696'daki Galata yangınında etkilenmiş olan Kapuçin ve Cizvit kiliselerinin tamiri ricası Fransız elçisi Baron Şatonof (Chateaneuf) tarafından yapılmıştır.¹⁴ Acem Ermenileri'nin (Erâmîne-i Acem) tasarrufundaki Kumkapı Nişancıpaşa Mahallesi'ndeki Aya Nikola ve Yenikapı'daki Hızır İlyas kiliselerinin tamiri başvurusu ise İran elçisi Masum Han tarafından yapılmış olmakla beraber bu iki kilisenin *kadîm* olmadığı gerekçesiyle ricası yerine getirilmemiştir.¹⁵ Bu kararın altında yatan gerçek sebebin ise, 1660 yangınından sonra tahrip

⁹ Mühimme Defteri, no: III, s. 650'de mukayyed olan bu belgeye İ. H. Uzunçarşılı değinmiş bulunmaktadır. Bk. *Osmanlı Tarihi*, IV/2, b. 175-176.

¹⁰ Dominik Cobanoglu, *Die diplomatischen Beziehungen zwischen den Osmanen und den Habsburgern im 17. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung der Großbotschaft von Graf Walter von Leslie im Jahre 1665 / 1666*, s. 57. Viyana Üniversitesi'nde Prof. Dr. Claudia Römer tarafından denetlenmiş Lisans tezi, WS 2017; keza, Joseph von Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches*, VI, 464.

¹¹ Kenan Yıldız, *1660 İstanbul Yangını ve Etkileri. Vakıflar, Toplum ve Ekonomi*. Ankara TTK yay, 2017 s. 96.

¹² Kenan Yıldız, *1660 İstanbul Yangını*, s. 97. Kezâ, Hammer, GOR, VI, 464

¹³ Zafer Karaca, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1995), s. 97-98.

¹⁴ Kenan Yıldız, *1660 İstanbul Yangını*, s. 97.

¹⁵ Kenan Yıldız, *1660 İstanbul Yangını*, s. 173. Belge görüntüsü için bk. s. 287.

olmuş daha birçok kilisenin de başına geldiği üzere bunların istibdal edilerek vakıf mülklerine dahil edilmiş olması yatmaktaydı.¹⁶

Roma İmparatoru Diocletianus zamanında yaşamış din uğruna ölen ilk Hristiyan azizelerinden biri olarak kabul edilen Azize Kiryaki'nin (ö. 289) hatırasına adanmış bir mabet olan kilise Doğu Roma İmparatoru II. Teodosius (ö. 450) tarafından inşa edilmiştir. Sözü edilen bu kilise Osmanlı zamanında İstanbul'da çeşitli tarihlerde (1645, 1652, 1660, 1715 ve 1845) yaşanan yangınlarda zarar görmüş, 1894 depreminde yıkılmış, 1901'de tekrar ibadete açılmıştır. 1875 tarihli Şehremaneti krokisinde “*Merdivenli Kilise*” adıyla anılmaktadır.¹⁷ Bu bilgiler ışığında kilisenin, İstanbul'da 24 Temmuz 1660 tarihinde çıkan ve 50 saat süren, şehrin üçte ikisini kül eden ve çok büyük tahribata yol açan yangında¹⁸ tamamen yandığı ve çok uzun bir aradan sonra 1730'da yeniden ibadete açıldığı anlaşılıyor. Çiçeği burnunda Rus elçisinin 40 senedir kendi haline terk edilen kiliseye sahiplenmesinin bu uzun seneler kendi haline terk edilmiş olma durumuyla ilgili olduğu ve Rum ahalinin de 1683-1699 yılları arasında devam eden “Büyük Türk Savaşları” sonunda müdâra edilerek dostluğu celb edilen Rusya Devleti'nin İstanbul'a gelen bu elçisinden, bu hususta müdâhil olması için niyâzda bulduklarını -hattâ daha önceki örneklemelerden hareketle bunu bir alışkanlık haline getirdiklerini- söyleyebiliriz. Ancak elçinin Eylül 1701 tarihli bu başvurusuna rağmen kilisenin yeniden onarımı ve ibadete açılması 1730'da gerçekleşmiştir.¹⁹ Öte yandan kilisenin -yani ondan geriye ne kalmış ise-70 sene kendi haline terkedilmiş olmasının esbâbını tahkik etmek oldukça muammalı bir iş gibi görünüyor.

Defterde bu konuya dâir elçi tarafından sunulan arzuhâlin muhtevası ve kilisenin ahvâlinin teftişi bâbında hazırlanan fetva suretine yer verilmiştir. (Belge, no: 7). Fetva suretinde usûle uygun olarak önce kilisenin fetihten beri mevcut kadîm bir mabet olduğuna işaret edilmekte ve yanmış olma halinin denetlenmesi (*keşif*) ve bu hususa dâir bir zabıt (*hüccet*) tutulması istenmekte (“*muhterik olmuş ise mesağ-i şer‘le keşif ve hüccet eyleneceği*”) ve kilisenin tamirlik bir hali olup olmadığının belirlenmesi özellikle tembihlenmekteydi. (“*Ammâ mukayyed olasin ki, bu takrib ile kilise-yi merkûm ta‘mir olunmak ihtimâli olmaya*”). Tespit heyetinin bu konuda nasıl bir zabıt tanzim ettiğine dair elimizde bir kayıt olmamakla beraber, 1730'da tekrar ihdas edilerek ibadete açıldığına dair olan bilgiden hareketle sözü edilen kilisenin elçinin arzuhalinde belirtildiği gibi tamamen ortadan kalkmış olduğunu kabul edebiliriz. Kiliselerin tamiri, tekrar bina ve ihdası ile ilgili örneklerden hareketle bu anlamda

¹⁶ İstibdal edilen kiliselerin listesi için bk. Kenan Yıldız, *1660 İstanbul Yangını*, s. 171-175.

¹⁷ Zafer Karaca, *Rum Kiliseleri*, s. 192; Zafer Karaca, “Kiryaki (Ayia) Kilisesi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, V, (İstanbul: Tarih Vakfı Yay., 1994), s. 27. Ayrıca bk. Sevgi Parlak, “Kumkapı Aya Kiryaki (Hagia Kyriake) Kilisesi Vakfına Ait Yapının Tarihsel Geçmişinin Aydınlatılması”, *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10/1, Ankara 2015, s. 603-634.

¹⁸ Kenan Yıldız, *1660 İstanbul Yangını*, s. 21 vd.

¹⁹ Sevgi Parlak, “Kumkapı Aya Kiryaki (Hagia Kyriake) Kilisesi”, s. 608; Zafer Karaca, *Rum Kiliseleri*, s. 191, keza Karaca, “Kiryaki (Ayia) Kilisesi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. V, s. 27-28.

yapılan uygulama ve işlemleri takip edebilecek durumdayız.²⁰ Yangından ve de zelzeleden harab olma ve kullanamaz hale gelme yeniden yapımına şer'ân mesaj verilmesini gerektirmekle beraber, tamirlerle ilgili sıkıntılar ve kısıtlamalar genelde kendi haline terk etmenin etken sebebini oluştururdu. Tespit heyetinin zabtı elimizde olmamasına rağmen böyle bir gecikmenin hangi sebepten kaynaklandığını ve elçinin iltimasına neden olumlu bir cevap verilmediğini belirlenmesi ilginç bir araştırma mesaisini beraberinde getirecektir. Bir kilisenin tamamen yanmış olma hali yeniden ihdâsına şer'î gerekçe sunmakla beraber, böyle bir gecikmeyle Rum reayanın meselelerine sahip çıkan ve hem-mezhepleri olan Rusya'nın manevî himayesine girmelerinin önüne geçilmek istendiğini ve kendileri için esas hâcet kapısının devletin Yüce Kapısı olduğunun vurgulanmak amacı güdüldüğünü düşünmekle birlikte, yabancı devlet ve de hassaten Rus elçilerinin bu tür kilise tamirlerinin ricacısı olmalarının örneklerine ve devletin de bunları siyasi bir faydacılık açısından ele alarak değerlendirdiğine yukarıda değinmiş bulunuyoruz.

Gecikmenin cevabını Kenan Yıldız'ın *1660 İstanbul Yangını ve Etkileri* başlığını taşıyan müstesna çalışmasında bulmanın mümkün olduğu kanaatindeyiz. "1660 yangınından sonra kamulaştırılan ve üzerinde tekrar kilise yapılmama şartı ile satılan bazı arsalar gizli bir şekilde ibadethane olarak kullanma amacıyla yeni binalar inşa edildiği ve Hristiyanların buralarda ibadete devam ettikleri" kayıtları aranan cevabın âdeti kendisi gibidir.²¹ Yıkılması gereken bu gibi yerlerde Haziran 1662 tarihli olarak yapılan keşif ve tanzim edilen ve sicile geçirilen raporda ve arazisi mülke tahvil ile istibdal edilenler kiliseleri gösteren listeler içinde Aya Kiryaki'nin de bulunduğu Kumkapı Çadırcı Ahmet Mahallesi'nde üç adet kilise bulunmaktadır. Bunlardan biri Çadırcı Ahmed Mahallesi'ndeki Aya Nikola Kilisesi, ikincisi aynı mahalledeki "Çardaklı Kilisesi" üçüncüsü ise Panaya Elpida Kilisesi'dir.²² Ancak bu son kilise kayıtlarda hem-civar olan Muhsine Hatun Mahallesi'nde gösterilmektedir.²³ Bu durumda Çardaklı Kilisesi'yle kastedilenin Aya Kiryaki Kilisesi olduğu tebellür etmektedir, zira bu mahallede bu iki kiliseden -hemcivar olan Muhsine Hatun Mahallesi'ni de dahil edecek olursa üç kiliseden- başka bir kilise mevcut değildir. Muhtemelen bu kilise halk arasında bu isimle anılmaktadır veya yangından sonra yasak olmasına rağmen ibadet amacıyla kullanılmak üzere mahalline bir çardak oturtulmuş olmalıdır? Aya Kiryaki Kilisesi'nin 1875 kayıtlarında, "kuzey ve güney taraflarındaki merdivenler nedeniyle Merdivenli Kilise"²⁴ adıyla da anıldığını hatırlayacak olursak, bu gibi güncel isimlendirmelerin olağan olduğu ortaya çıkar. Hatta tamiri için müdahil olan Rus elçisinin arzuhalinde Muhsine Hatun Mahallesi'nde olarak gösterilen Panaya Elpida Kilisesi aynı zamanda "Evvelpeyda" Kilisesi olarak geçmektedir ki bu da halk

²⁰ Bk. Kemal Beydilli, "Osmanlı Döneminde Kilise Siyasetinden Bir Kesit: II. Mahmud Devrinde Kilise Tamiri", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, (İstanbul: Ensar Neşriyatı, 2000), s. 255-266.

²¹ Kenan Yıldız, *1660 İstanbul Yangını*, s. 89-99.

²² Kenan Yıldız, *1660 İstanbul Yangını*, s. 99, 174. Ayrıca bk. Zafer Karaca, "İstanbul'da Rum Ortodoks Kiliseleri listesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. VI, İstanbul: Tarih Vakfı Yay., 1994), s. 350.

²³ Kenan Yıldız, *1660 İstanbul Yangını*, s. 96.

²⁴ Zafer Karaca, "Kiryaki (Ayia) Kilisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. V, s. 27-28.

arasında özellikle yabancı isimlerin nükteli yaklaşımlarla kolay söylemeye dönüştüğünün başka bir örneğini gözler önüne serer.²⁵ Bu tür örneklemeleri (Hızır İlyas, Sulu, Yanık, Hançerli, Balıklı gibi) daha birçok kilise için yapmak mümkündür. Bu durumda geriye Aya Kiryaki Kilisesi'nin 1730'da yani yaklaşık 70 sene sonra nasıl bir etken sebebiyle tekrar inşa ve ibadete açılmış olmasının sırrını çözmek kalmaktadır. Râşid *Tarihi*'ndeki şu kayıt muhtemelen buna yardımcı olacaktır:

“**Sudûr-ı emr-i âlî be-ta'mîr-i cevâmi'** “Birkaç seneden berü müte'âkıben zuhûr eden harîklar sebebiyle bî-nihâye mesâcid ü cevâmi' münhedim ve ekserinin vakıflarında tekerrür-i harîk ve avâriz-ı sâireden nâşî ta'mîr ü tecdîde tahammül ve imkân mün'adim olmağın, her birini kibâr-ı vükelâ-yı devletden biri ta'mîr ü binâ etmek tasvîb ve her birinin tefâvüt-i havsala-i iktidârlarını mülâhaza ederek bir defter tertîb olunup, zikr olunan mesâcid ü cevâmi'i muhterikadan alâ-vechi't-tevzî hisselerine ta'yîn ü tahsîs olunan mescid ü cevâmi'in herkes binâsına bezl-i kudret etmek üzere müekked fermân-ı âlî ısdâr ve taraf-ı Âsafânelerinden Kumkapu kurbunda vâki' İbrahim Paşa Câmî'i denmeğle meşhûr ve sâir nice **savâmi' vü cevâmi'** hasbeten-lillâhi te'âlâ ihyâ vü i'mâr olundu”.²⁶

Mayıs 1719 tarihli olarak bu kayıt, özellikle mescid ve camiler yanında pagan / kâfir / gâvur tapınağı ve kilise anlamına gelen (biya' / savmaalar) Savâmi kelimesi sebebiyle her iki dinin mabetlerine yönelik bir imar faaliyetinden söz edilmek olduğu açıktır. Câmî ve mescidlerin yapım ve onarım bedellerinin Müslümanlar tarafından karşılanacağı zikredildiğinden, bunların da bu tür masraflarının ilgili cemaat tarafından karşılanacağı açıktır. Karlofça sonrası patlayan yeni ve zorlu savaşlar sonunda akdedilen 1718 Pasarofça Barışı nihayetindeki ferahlığın böyle bir gelişmeye kapı araladığı açıktır. Sıkıntılı savaş eyyâmında, cephelerden göç eden, dağılan ve ezilen reayayı tekrar eski yerlerine celbeden ve yerleştiren, hattâ devletin yükünü din ayırımı yapılmadan bütün halkın çekmesi gerektiğini ifade ile devlette yeni bir düzenleme, bir “Nizâm-ı cedîd” öngören ve reaya-perver siyaseti neticesi olarak en çok kilise yapan devlet adamı olarak tanımlanan Köprülü Fazıl Mustafa Paşa döneminden de bildiğimiz²⁷ veya II. Mahmud devrinin olağanüstü sıkıntıları muvacehesinde, 1830'lardan hemen sonra çok yoğun bir şekilde yapılan başvurularla sabit olan Hristiyan ahalinin kilise tamir ve yeniden yapımı taleplerinden de gözlemlediğimiz üzere,²⁸ devletin Hristiyan tebaayı kucaklama zaruretini idrak ettiğini ve 1719'da başlayan bu tür uygulamaların bunun bir sonucu

²⁵ Rus elçisi Prokop'un arzuhalî: “İstanbul'da Muhsine Hatun Mahallesinde vâki' Evvelpeydâ demekle ma'rûf Panaya nâm kilise”. Bunun hemen altında yer alan başlatılan keşif işlemi kaydının ilk satırlarında bu Kilise, “Panaya Elpida kenisesi demekle ma'rûf...” olarak geçmektedir. *İstanbul Şer'iyye Sicilleri*, 19, vr. 203b. 27 R. 1093/5 Mayıs 1682. Bk. Kenan Yıldız, *1660 İstanbul Yangını*, s. 96. Bu belgeyi kullanmam için gönderen değerli meslektaşına teşekkür ederim.

²⁶ *Târîh-i Râşid ve Zeyli (1115-1134 / 1703-1722)*, C. II, haz. Abdülkadir Özcan vd., (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), s. 1163.

²⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, Ankara 1973, s. 528; Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi: (1669-1774)*, C. 5, çev. N. Epçeli, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011), s. 201-202; Hammer, *GOR*, VI, Pest 1830, s. 552, 564; Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi: 1774-1923*, C. V, s. 214.

²⁸ Bu dönemdeki kilise tamiri başvurularıyla ilgili bir çalışma tarafımızdan hazırlanmaktadır.

olduğunu ve Aya Kiryaki Kilisesi'nin de -diğerleriyle beraber- yeniden ihdasına böylece izin verildiğini ve nihayet 1730'da tekrar ibadete açıldığını söyleyebiliriz.

Yapmaya çalıştığım bu kısa tanıtmanın sonunda, içinde tarihin sırlarının gizlendiği bu Defter neşrinin, tarihsel hareketliliğin hararetiyle yoğrulmuş ve olgunlaşmış iki kadim devlet arasındaki dostluğun güçlenmesine katkıda bulunmasını ve ilişkilere rehber olmasını temenni ederim. Başta Devlet Arşivleri Başkanlığı olmak üzere bu güzel ve zorlu eserin ortaya çıkmasında katkısı bulunan ve emeği geçen herkesi kutlarım.

TANITIM-DEĞERLENDİRME
PROMOTION-EVALUATION

Devlet Arşivleri Başkanlığı,
Osmanlı Arşivi'nde Tasnifi
Tamamlanan Yeni Defterler Üzerine
Bir Değerlendirme
“Yeni Defterler / Yeni Ufuklar”

*An Evaluation on the Classified New Registries in
the Ottoman Archives of the Directorate of State Archives
“New Registries / New Horizons”*

UMUT SOYSAL*

DÜNYADA arşivlerle ilgili en çok kabul gören yorumlardan birisi, arşivleri “*güncel ve tarihî*” olmak üzere iki büyük başlık altında değerlendiren ikili tasnif sistemidir. Tarihî arşivlerin ellerinde bulunan evrak sayılarının sabit kaldığı veyahut çok az bir oranda değiştiği; güncel arşivlerin ise her an güncellenip yenilendiği yine bu ön kabulün doğrudan bir sonucudur. Ülkemiz arşivleri düşünüldüğünde Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet Türkiye'si'ne intikâl eden Osmanlı Arşivleri'nin de durağan bir görünüm arz ettiği bu bağlamda söylenebilir, ancak bunun doğruluğu ve geçerliliği tartışmaya açıktır. Bu yazının konusu da bu ön kabulün Osmanlı Arşivi örneklemini üzerinde sorgulanabilirliği üzerinedir.

Kırktan fazla ülkenin tarihine dair evrak koleksiyonlarını ve veri setini bünyesinde barındıran Osmanlı Arşivleri tarihî bir arşiv olmasının çok ötesinde bir görünüm arz etmektedir. 1846 yılında Hazine-i Evrâk'ın kurulmasından sonra, yüzyıllar boyu farklı koşullarda saklanan arşiv materyalleri ve erken tarihli defter serilerine dair büyük bir bakış açısı değişikliğine gidilmiş, eldeki imkânlar neticesinde bu evraklar tasnif edilmeye, derlenip toparlanmaya ve cârî politik/diplomatik gündemle ilişkili olarak yeri geldiğinde kullanılmaya başlanmıştır. Tarihçilerin

* neyzenumut@gmail.com, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Tanıtım ve Dış İlişkiler Dairesi Başkanlığı, İstanbul/Türkiye, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7085-6715>.

deyimiyle “*En Uzun Yüzyılı*”nı yaşayan Osmanlı Devleti kendi döneminin tarihin akışı içinde ve dönemin gelişmeleri neticesinde devrini kapatmış, yerini tüm kurum ve kuruluşları ile birlikte halefi olan Türkiye Cumhuriyeti'ne bırakmıştır ki Hazine-i Evrâk Nezâreti de bunlardan birisidir. Osmanlı Arşivleri'ni sıradan ve statik bir tarihi arşivden ayıran ve sürekli sürprizlere açık tutan en temel özelliği bünyesinden barındırdığı evrak koleksiyonunun nitelik ve nicelik olarak büyüklüğü ve bir kısmının tamire muhtaç olması sebebiyle her an güncellenen bir görüntü çizme potansiyelini barındırmasıdır. 400.000 defter ve 98.000.000 evrak şeklinde yaklaşık bir sayı ile ancak ifade edilebilen bu belge koleksiyonunun içinde tamire muhtaç veyahut diğer evrakların arasına karışmış, niteliği sonradan keşfedilen pek çok defter ve evrak bulunmaktadır. Bu sebeple arşiv materyallerine dair tespitlerde bulunurken ilk/en erken/en yeni/en eski/en büyük/en geniş vs. gibi sınırlandırıcı sıfatların uzağında yorum ve değerlendirmelerde bulunmak tarih yazıcılığının *-en azından Osmanlı Arşivi özelinde-* zorunlu bir gereğidir.

Bu yazıda yakın dönemde bu şekilde tamiri yapılan ve tasnifi arşivin fiziki koşullarının önceki yıllardaki yetersizliği sebebiyle ancak tamamlanabilen bazı defterlerden söz edilecektir ki yazının ilerleyen kısımlarında görüleceği üzere Osmanlı tarih yazıcılığı için bu defterlerin ne kadar önemli kaynaklar olduğu göze çarpacaktır.

1.607 adet defter ve defter parçasından oluşan tasnifi yeni tamamlanmış bu defter serileri hemen hemen arşiv bünyesinden mevcut bütün fonları, konu ve temaları ihtiva etmektedir. Bu defterler, kapsam geçerliliğinin genişliği ve içerik düzlemindeki önemlerine göre bir değerlendirmeye tabi tutulacak olursa şöyle bir görüntü ortaya çıkar:

Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Mühimme Defterleri [BOA, ADVNS.MHM.d.]¹

Osmanlı Devleti'nin en önemli karar alma organı olan ve Fatih Sultan Mehmed'in (1444-1446, 1451-1481) hükümdarlığı zamanında bir Kanunname ile çalışma düzeni ve teşrifat kuralları sistematik bir hale kavuşturulan Dîvân-ı Hümâyûn, Osmanlı tarihi ve kültürünün anlaşılıp doğru bir şekilde yorumlanmasında en temel kurumsal kimliklerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Dîvân-ı Hümâyûn teşkilatı ile ilgili akademik literatürde atıf alan pek çok yayının ve eserin asıl kaynağı bu teşkilata dair devletin bizzat kendi ürettiği kural koyucu ve düzenleyici metinlerdir. Osmanlı tarihi araştırmalarının ana kaynak serileri diyebileceğimiz defterlerin tarih yazımındaki karşılığı Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri olarak genel bir başlık altında değerlendirilen Mühimme Defterleri ve bu defterlerle doğrudan ilişkili Ahkâm ve Şikâyet defterleri serileridir. Devletin iç ve dış ilişkilerine dair kararların birer sûretlerinin kayda geçirildiği bu defter serisinin Devlet Arşivlerinde bulunan en eski tarihli H. 961-962 / M. 1553-1554 yıllarına

¹ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Bâb-ı Âsâfi Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d.), 74/1 (1008-1011); BOA, A.DVNS.MHM.d., 80/1 (1022-1023); BOA, A.DVNS.MHM.d., 81/1 (1024-1024); BOA, A.DVNS.MHM.d 82/1 (1027-1028); BOA, A.DVNS.MHM.d., 167/1 (1182-1184).

aittir.² Osmanlı bürokrasisinin ana defter serilerinden olan ve Dîvân-ı Humâyûn kararlarını ihtiva eden bu defter serilerinden 10 adedi Devlet Arşivleri tarafından 1993-2020 yılları arasında yayımlanmıştır.³

Bu tasnifle birlikte bu koleksiyona 5 defter daha eklenmiştir ve bu defterlerle birlikte Osmanlı tarihindeki bazı dönemsel boşlukların doldurulması mümkün olacaktır. Bu defterler Mühimme defterleri serisinde bulunan defterlere tarihi yakınlıklarına göre 74/1, 80/1, 81/1, 82/1, 167/1 şeklinde mükerrer numaralara kaydedilmişlerdir. Sultan II. Osman'ın (1618-1622) cülûs yıllarına ait olan Hicrî 1027-1028 [1618-1619] tarihlerini kapsayan ve 82/1 numaralı defter en geniş ve bütünlüklü olanıdır.

Devlet Arşivleri Başkanlığı tarafından 2020 yılında yayımlanan 82/1 numaralı Mühimme Defteri 340 sayfa ve 745 hükümden oluşmaktadır.⁴ Dîvân-ı Hümâyûn'da alınan kararların kaydedildiği bu defterle birlikte II. Osman dönemine ait yeni bilgiler gün yüzüne çıkmış olacaktır. Defterde o dönemde yoğun olarak yaşanan Celâli ve suhte isyanlarının yanı sıra vakıfların gelir-giderlerine dair bazı önemli hükümler, üst düzey bürokratlara dair alınan idari yargı kararları, sosyal hayatı düzenleyici bazı tedbirler de göze çarpmaktadır.

Deftere kaydedilmiş hükümler şu ana başlıklar altında değerlendirmek mümkündür:

- **Halkın Şikâyetleri ve Devlete Karşı İşlenen Suçlar:** Defterde dikkat çeken başlıklardan birisi ekonominin temel dinamiklerini sarsacak bazı yolsuzluklardır. Tedavülde yani güncel kullanımda olan akçeleri eritip ayarı düşük olarak yeniden basan ve bu sebeple enflasyonist etkilere yol açanlar hakkında devlet gereken idari ve hukuki yaptırımları sonuna kadar kullanmıştır.
- **Başkent İstanbul'un İâsesi:** Osmanlı çarşısı ve pazarlarında ve iç piyasada yaşanması muhtemel karaborsa ve stokçuluk faaliyetlerinin önüne geçmek için alınan önleyici ve düzenleyici tedbirler defterde yoğunluklu olarak kendisine yer bulmuştur.
- **Eşkîyalık:** Celâli İsyânları olarak tarih yazımında kendisine geniş bir yer bulan ve bu dönemde de etkileri yoğun şekilde hissedilen suhteler, çift-bozanlar ile levendlerin yarattıkları asayiş problemleri ve devletin bunlara karşı aldığı güvenlik tedbirleri defterde pek çok hükme konu olmuştur.

² Günümüze kadar gelebilen en eski tarihli Mühimme defterleri Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde (TSMA) bulunan 951/1544 ve Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde (TSMK) bulunan 959/1552 tarihli iki defterdir. Mübahat S. Kütükoğlu, "Mühimme Defteri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXXI, 2006, s. 521.

³ Bu defterler; 3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560), 5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566), 6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565), 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569), 12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572), 82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027/1617-1618), 82/1 Numaralı Mühimme Defteri (1027-1028/1618-1619), 83 Numaralı Mühimme Defteri (1036-1037/1626-1628), 85 Numaralı Mühimme Defteri (1040-1041/1630-1631), 91 Numaralı Mühimme Defteri (1056/1656-1647).

⁴ 82-1 Numaralı Mühimme Defteri [1618-1619], (İstanbul: Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, 2020).

- **Narh ve Fiyat Politikaları:** İç piyasada geniş bir şekilde üretilen ve tahıl ve hububatların fiyatlarının belirli bir dengede tutulması, temel gıda maddeleri ve halkın güncel ihtiyaçları olan diğer maddelerin arzında sorun yaşanmamasına ilişkin merkezi idarenin aldığı pek çok karar; devletin idare, denetim ve dengeleyicilik gibi işlevlerinin defterdeki yansımaları olarak yorumlanabilir.
- **Vakıflara Dair Hükümler:** Osmanlı coğrafyasının hemen hemen her yerinde pek çok farklı gerekçe ile tesis edilmiş olan ve kamu yararı gözetilen vakıfların gelir giderleri, denetimleri, vakıf görevlilerinin atanma ve azilleri, vakıflarda yaşanan olumsuzluklar ve bunlara dair idari süreçler de devletin o dönemki bürokratik yükünün önemli bir kısmını teşkil etmektedir ve haliyle defterde de bunların izleri görülmektedir.
- **Tütün Yasakları:** Önceki dönemlerde ekimi ve ticareti yasaklanan tütünün pek çok yerde ekilmesi ve fermanlara uyulmaması nedeniyle yaşanan olumsuzluklar yine defterde pek çok hükmün konusudur. Tütüne dair düzenleyici tedbirler ve yasalara dair şu hüküm örnek verilebilir:
- [*... Ekimi, alınıp satılması ve kullanılması yasak olan tütün hususunda gerekli özenin gösterilmesi ve eşkiya takibi için Köstendil'de bulunan Mehmed Paşa ile Usturumca, Petriç, Doyran ve Radovişte kadılarının uyarılması ...*]⁵

Yeni defterlerin de ilavesi ile birlikte eldeki mühimme defteri sayısı 267'den 272'ye çıkmış bulunmaktadır.

Mühimme Defteri Parçaları [BOA, A.DVN.MHM.d.]

Mühimme defterleri dışında Dîvân-ı Hümâyûn'da tutulan ancak zaman içinde çeşitli gerekçelerle bütünlüğünü kaybetmiş defter parçaları bu katalog altında tasnif edilmiştir. Tasnif işlemleri esnasında A.DVN.MHM.d kodu ve 975-932 künye numaraları ile kayıtlı bu defter parçalarının sayısı 44 iken yeni ilavelerle birlikte bu sayı 84'e çıkmıştır. Yeni tasnif edilen ve mevcut kataloğa tarih sırasına uygun olarak 932/1; 932/2; 933/1; 933/2; 933/3 [...] ve 957/1 mükerrer numaralarla kaydedilen mühimme defteri parçalarının en erkeni Hicrî 977 [1570]⁶, en geç tarihlisi ise H.1188 [1775]⁷ tarihlidir. Sayfa sayıları ise 2 ile 136 arasında değişen bu defterlerin de araştırmalara yeni açılımlar sunması muhtemeldir. Bu ilave ile birlikte yine söz konusu tarihsel dönemler arasında Dîvânda alınan kararlara dair mevcut bilgi havuzu nitelik ve nicelik yönünden genişlemiştir.

Şikâyet Defteri Parçaları [BOA, A.DVN.ŞKT.d.]

Devletin sınırlarının genişlemesi ve Dîvân-ı Hümâyûn'da görüşülen konuların çeşitlenmesi neticesinde alınan kararların kaydedildiği defterlerde de tematik

⁵ BOA, A.DVNS.MHM.d., 82/1, s. 314, Hüküm 682.

⁶ BOA, A.DVN.MHM.d., 932/1.

⁷ BOA, A.DVN.MHM.d., 957/1.

bir ayırım ihtiyacı hâsıl olmuştur. Bu ayırım neticesinde adlî ve idarî konular ayrı defterlerde tutulmaya başlanmış, konusu şikâyet olan hükümler için 1649 tarihinden itibaren şikâyet defterleri oluşturulmuştur.⁸ Arşiv kataloglarında mevcut 1649-1837 yılları arasını kapsayan 213 cilt şikâyet defteri ve 1504-1819 tarihleri arasını kapsayan 38 adet şikâyet defteri parçasına yeni tasnif sürecinde 27 defter daha ilâve edilmiş ve şikâyet defteri parçası sayısı 38'den 65'e çıkmıştır. Bu defterler de kronolojik yakınlık gözetilerek 2 ile 181 arasında farklı numaralara mükerrer olarak kaydedilmişlerdir.

Ruûs Defterleri [BOA, A.RSK.d.]

Osmanlı bürokrasisinde devlet görevlilerinin atama işlerinin yapıldığı kalemin adı Ruûs'tur. Vezîr, beylerbeyi, sancakbeyi gibi en üst düzey bürokratik atamalar ve timar tevcihleri dışındaki tüm atamalara ait bürokratik süreçler bu kalem vasıtasıyla yürütülmektedir.⁹ Kataloglarda Ruûs Kalemi Defterleri A.RSK.d kodunda 266; A.DVNS.RSK.d kodunda 264; KK.d kodunda 112 olmak üzere 3 farklı fonda ve toplamda 642 cilt halinde yer almaktadır. Yeni tasnifi tamamlanan ve A.RSK.d koduna ilave edilen defter sayısı ise 38 adettir. Yine bu defterler de kronolojiye uygun olarak 1452/A dan 1463/D ye kadar mükerrer numaralara kaydedilmişlerdir ve böylece Ruûs defteri sayısı 680'e çıkmıştır.

Mâliyeden Müdevver Defterler [BOA, MAD.d.]

Mâliye Bakanlığı'ndan 1945 yılında Arşiv Umûm Müdürlüğü'ne teslim edilen defterler, maliyeden devredilmesi sebebiyle Mâliyeden Müdevver olarak adlandırılmışlar ve MAD defteri olarak kodlanmış ve o şekilde bilinegelmişlerdir. MAD.d fon kodunda bulunan ve araştırmaya açık defterlerin sayısı 23.253 iken yeni tasnif edilen ve bu kataloga eklenen defterlerle birlikte bu sayı 23.924'e ulaşmıştır.

İçerisinde *Leh elçisinin masraflarından* [MAD.d 23314] *İstanbul Habbâzîn (Ekmekçiler) Cemaati'*ne [MAD.d 23322]; *Hicrî 935 tarihli İstanbul'un mahalle isimlerini gösteren listeden* [MAD.d 23340] *Kânûnî'nin İran Seferi sırasında* [H.940] *Bayburd Muhafızı İdris Bey'e yazdığı mektupların sûretlerine* [MAD.d 23345]; *Selânik İshak Paşa Vakfı'na bağlı köyler ve bu köylerden toplanan atlardan* [MAD.d 23420] *Ohri Livası Timar Hasılat defterine* [MAD.d 23523]; *İngiliz ve İrlandalı tüccarların Osmanlılarla yaptığı ticaretlerde uygulanacak gümrük tarifelerinden* [MAD.d 23776] *Belgrad Kalesi'nin keşif ve tâmir kayıtlarına* [MAD.d 23685] kadar birbirinden oldukça farklı konulara ait pek çok kaydı ihtivâ etmektedirler. Söz konusu defterlerin araştırmaya açılması ile birlikte Osmanlı iktisadi ve sosyal tarihinin karanlıkta kalan pek çok yönünün belgeler vasıtasıyla aydınlanacağı kuvvetle muhtemeldir.

⁸ Kütükoğlu, “Mühimme Defterleri”, s. 521.

⁹ Haz. İskender Türe-Salim Kaynar, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, (İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., 2017), s. 69.

Bâb-1 Âsâfi Sadâret Mektubî Kalemi [BOA, A.MKT.d.]

Sadâret Mektûbî Kalemi'ne ait kayıtların tutulduğu bu defterlerde genellikle sadrazamın çeşitli yerlere gönderdiği takrirler, asker toplanması ve önemli meseleler ile ilgili emir, buyruldu ve risalelerin kaydedildiği defterlerdir.¹⁰ Tanzimat öncesi ve sonrası döneme ait bu defterlerin adedi 46 iken yeni tasnifi biten 51 defterle birlikte bu sayı 97'ye yükselmiştir.

Evâmir-i Mâliye Defterleri [BOA, D.EVM.d.]

Mâliye dairesindeki önemli yazışmalar, sefer lojistiği, mîrî mukâtaaların usûllerine uygun bir şekilde kaydedilmesi, bazı vakıflardan para alanlara yönelik beratlar ve tüm bu süreçlere dair üst düzey mâlî hükümleri içeren Evâmir-i Mâliye kalemi iktisat tarihi araştırmalarının en önemli kaynak koleksiyonlarından birisidir. Bir kısmı Kâmil Kepeci Defterleri arasında kayıtlı bu defterlerin sayısı 165 iken, yeni ilâve edilen ve kataloğa eklenen 102 defterle birlikte 267 cilde ulaşılmış bulunmaktadır. 26.278 ile 26.345 numaraları arasına tarihsel sıraya uygun olarak mükerrer kayıtlarla yerleştirilen bu defterlerin pek çoğu özellikle Anadolu ve Rumeli coğrafyasının mâli tarihine ışık tutacak kayıtlardan oluşmaktadır.

Bâb-1 Defterî Büyük Ruznâmçe Kalemi Defterleri [BOA, D.BRZ.d.]

Hazineye ait günlük işlemlerin, hazineye giren çıkan paraların günü gününe tutulup kaydedildiği defterlere Osmanlı bürokrasisi *Ruznâmçe Defterleri* adını vermiştir ve bu defterler hazînenin başı olan Başmuhasebenin yâni Bâb-1 Defterî'nin en önemli kayıtlarını içermektedir. “Rûzname-i Hümayûn, Rûzname-i Evvel, Harc-ı Hassa Ruznamçesi Kalemi” olarak da adlandırılan bu kalemde araştırmaya açık 588 adet deftere yeni tasnif edilen 38 defterin ilâvesi ile defterlerin sayısı 626'ya ulaşmış bulunmaktadır. Yeni defterler D.BRZ.d 20612/A ile 20870/A arası numaralar altında tasnif edilmiştir. Bu defterlerden en ilgi çekenini ise H. 955-956 [1548-1549] tarihli olup Kanuni Sultan Süleyman'ın (1520-1566) İkinci İran Seferi esnasında tutulan ruznamçe defteridir.¹¹

Rûzname Defterleri [BOA, DFE.RZ.d.]

Yıllık geliri 20.000 akçeden az olan geçimlerini veya hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere bazı asker ve memurlara belirli toprak parçalarının tahsisi işlemine timar denilmektedir.¹² Timar sistemi ile arazilerin boş kalmasının önüne geçildiği gibi timar sahibinin yıllık geliri nispetinde orduya getirmekle yükümlü olduğu cebelü denilen süvari askerleri ile de kuvvetli bir asker mevcudu oluşturmak da yine bu sistemin doğrudan hedeflerinden birisidir. Erken tarihli defterlerin kapsadıkları coğrafi alan birden fazla iken, asker ve arazi sayısının genişlemesi

¹⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 77.

¹¹ BOA, D.BRZ.d., 20612/A, 21 Zilkade 956/II Aralık 1549.

¹² Ömer Lütfi Barkan, “Timâr”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. XII, s. 286.

ile birlikte bu defterlerde de nispeten coğrafi bir ihtisaslaşma yaşanmıştır. Arşiv veri tabanında araştırmaya açık 2.232 adet deftere yeni tasniflerle birlikte 71 ilave daha yapılmış ve bu sayı 2.303'e ulaşmıştır. Bu defterler DFE.RZ.d 2233 ile 2303 arası numaralara kaydedilmişlerdir.

Muâhedeler [BOA, MHD.]

Osmanlı Devleti'nin dış ülkelerle yaptığı anlaşmaların yani ahidnâmelerin Devlet Arşivleri Başkanlığında mevcut bulunduğu Muâhedeler fonu, MHD şeklinde kısaltılmaktadır ve devletin yabancı devletlerle kurduğu en üst düzey ilişkiler ve bağlayıcı hükümler bu muâhedelere göre şekillenmektedirler. Tasnif edilen defterler arasında birçok belge de tasnif edilmiştir. Bu belgelerden biri de kısa bir süre önce araştırmaya açılan Muâhedeler fonuna ilave edilen MHD. 484 no.lu muahededir. 15 Zilhicce 1068 [13 Eylül 1658] tarihli bu anlaşma diğer pek çok muahededen nitelik ve nicelik yönüyle ayrışmakta, orijinalitesi bakımından ön plana çıkmaktadır. Zira muâhedeler barış/dostluk anlaşmaları hüviyetinde son düzenleyici metinler olmasına ve genel hükümler içermelerine karşın bu muâhede Erdel Seferi'ne tayin olunan Vezîr-i a'zâm Köprülü Mehmed Paşa ile [Vezâreti 1656-1661] yeni Erdel kralı arasında savaş sahrasında imzalanan bir barış anlaşmasıdır.¹³ Ayrıca sefere katılan Osmanlı Devleti'nin belli başlı büyük ordu komutanlarının da tek tek isimleri anlaşma metnine kaydedilmiştir. Mîr-i Mîrân-ı Anadolu Mehmed Paşa, Mîr-i Mîrân-ı Niğbolu Canarşlan Paşa, Mîr-i Mîrân-ı Yanova Hüseyin Paşa, Mîr-i Mîrân-ı Adana Sinan Paşa bunlardan yalnızca birkaçıdır. Bu belge, diplomatika ve içerdiği bilgiler bakımında seferden barışa giden süreci bir bütün haliyle göstermesi yönüyle Osmanlı siyasi tarihi için önemli bir kaynaktır.

Yeni tasnif edilen defterlerin hepsini burada açıklamak mümkün olmadığından bazı fonlardaki defterlere dair bilgi verilmiştir. Bütün bu defterler ilgili kodlarıyla sisteme dâhil edilmiştir. Bilgi verilenler ile birlikte diğer defterler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Fon Kodu	Adet	Fon Kodu Açılımı
A.DFE.d.	1	Defterhâne-i Âmire Defterleri
A.DVN	2	Beylikçi Kalemi
A.DVN.DVE.d.	8	Düvel-i Ecnebiye Defterleri
A.DVN.İZN.d.	3	İzn-i Sefâyin Defterleri
A.DVN.MHM	3	Dîvân-ı Hümâyûn Mühimme Kalemi

¹³ Erdel beyzâdelерinden yeni Erdel kralı olan Ekoş Barçgay ile her sene kırk bin altın haraç vermek üzere bir anlaşma yapılmıştır. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV, 4. basım, TTK, 1988, s. 385. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, bu anlaşmayı arşivde tetkik etmiş ancak o dönem bu anlaşma metinleri tasnif edilmeyen belgeler arasında bulunduğu için eserine fon bilgilerini ekleyememiştir.

Fon Kodu	Adet	Fon Kodu Açılımı
A.DVN.MHM.d.	37	Dîvân (Beylikçi) Kalemî Mühimme Defterleri
A.DVN.ŞKT.d.	27	Dîvân (Beylikçi) Kalemî Şikâyet Defterleri
A.DVNS.MHM.d.	5	Dîvân-ı Hümâyûn Sicillatı Mühimme Defterleri
A.DVNS.NMH.d.	3	Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Nâme-i Hümâyûn Defterleri
A.DVNS.NZAM.d.	5	Dîvân-ı Hümâyûn Kalemî Nizâmât Defterleri
A.DVNS.NŞT.d.	183	Tahvil/Nişân Defteri
A.MKT.d.	51	Buyruldu Defterleri
A.RSK.d.	128	Ru'ûs Kalemî
BEO.NGG.d.	1	Nezâret Gelen Giden Defterleri
D.BRZ.d	40	Büyük Ruznâmçe Kalemî Defterleri
D.BŞM.MHF.d.	33	Muhallefât Halîfeliği
D.EVM	2	Evâmir-i Mâliye Kalemî
D.EVM.d.	102	Evâmir-i Maliye Defterleri
DFE.RZ.d.	71	Ruznâmçe Defterleri
D.M.d	5	Katib El Defterleri
D.M.MÜHR.d.	3	Mühür Tatbik Defterleri
D.MKF.d.	10	Mevkufât Defterleri
D.MMK.d.	2	Maden Mukatâsı Kalemî
DH.SAİD.d.	1	Sicill-i Ahvâl
EV.d.	78	Evkaf Defteri
MAD.d.	671	Maliyeden Müdevver Defterler
MHD	1	Muâhedeler
MŞH.ŞSC.d.	2	Meşihat Şer'iyye Sicilleri
T.d.	1	Ticaret, Nafia ve Ziraat Nezâreti
TT.d.	128	Tapu Tahrir Defterleri
Toplam	1.607	

Sonuç Yerine

Tasnifi tamamlanan ve Devlet Arşivleri Başkanlığının defter koleksiyonlarında kendine yer bulan 1.607 yeni defterle birlikte Osmanlı tarihi araştırmalarının yeni bir ivme kazanacağı, tarih araştırmalarında gölgede kalan pek çok karanlık nokta-
nın aydınlanacağı muhakkaktır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

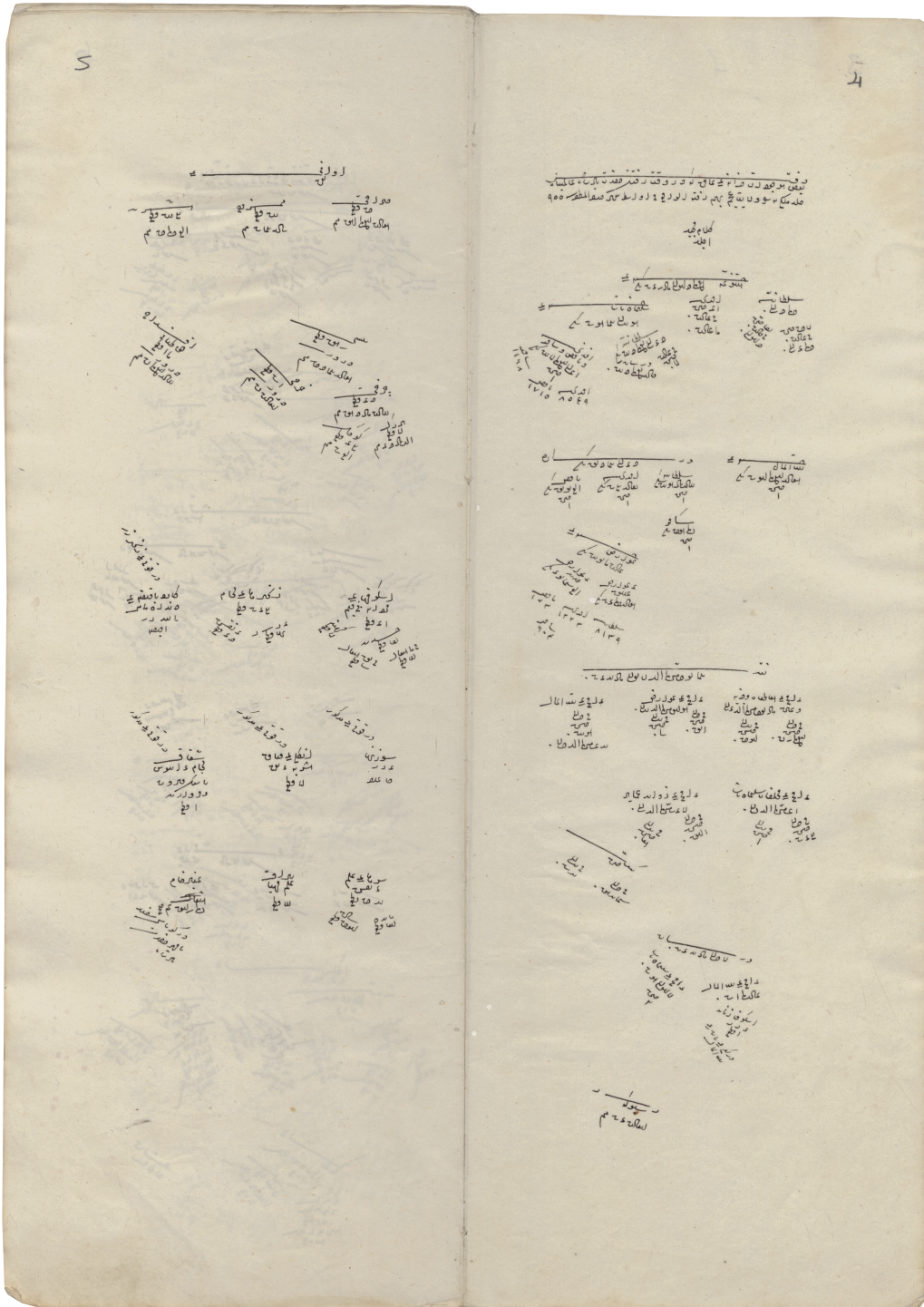
Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

- A.DVN.MHM.d. (Dîvân (Beylikçi) Kalemi Mühimme Defterleri)
- A.DVNS.MHM.d. (Dîvân-ı Hümayûn Sicillatı Mühimme Defterleri)
- D.BRZ.d. (Büyük Ruznâmçe Kalemi Defterleri)
- MHD (Muâhedeler)

Kitap ve Ansiklopedi Maddeleri

- 82-1 Numaralı Mühimme Defteri [1618-1619], İstanbul: Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Timâr”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. XII, s. 286-333.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Kütükoğlu, Mübahat S.: “Mühimme Defterleri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXXI, 2006, s. 520-523.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Tarihi*, C. IV, 4. basım, Ankara: TTK, 1988.

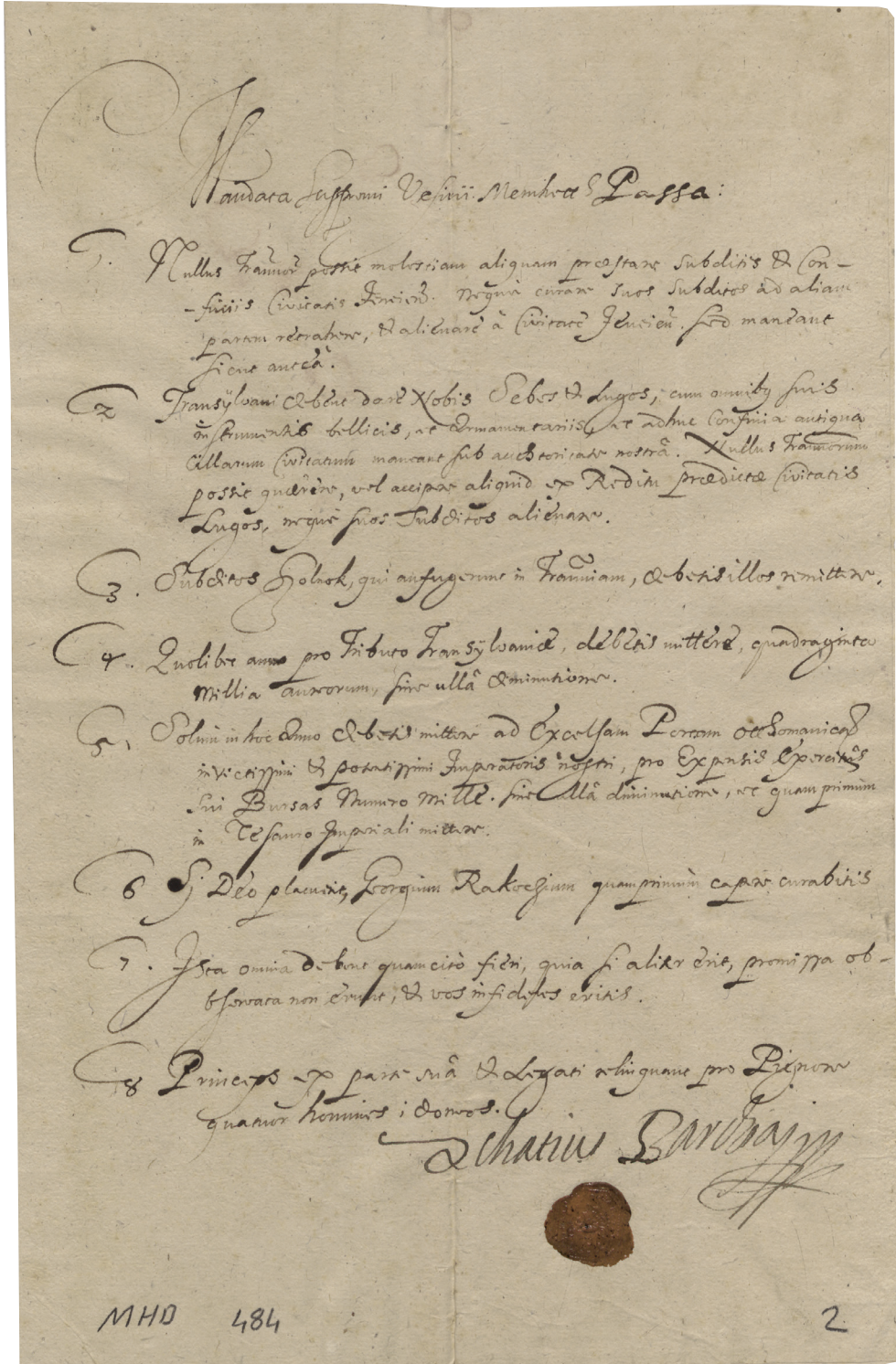
Ekler

Ek: 1

Kanuni Sultan Süleyman'ın II. İran Seferi sırasında tutulan h. 955-956/m.1548-1549 tarihleri arasında ihtiva eden ruznâmçe defteri.

BOA, D.BRZ.d., 20615-4

Ek: 2

Sabika ban olup Erdel hükümeti ihsan olunan Ekoş Barcay'in
taahhüt edip verdiği yemin temessükü.

BOA, MHD, 484/2 15 Zilhicce 1068 (13 Eylül 1658)

YAYIN İLKELERİ

* *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığının ulusal hakemli bir dergisidir. Yılda bir kez yayınlanan bir dergidir. Yılda bir kez olmak üzere özel sayı da çıkarılabilir.

* Derginin amacı: Sosyal ve beşeri alanlarda arşiv belgelerine dayalı olarak yapılan bilimsel araştırmalar, Türkiye’de ve dünyada çeşitli isim ve idari yapı altında bulunan arşiv malzemesinin tanıtımı, Arşivcilik Tarihi ve Gelişimi, Arşiv Sistemleri, Belge Restorasyonu, Dijitalleştirme Yöntemleri, Kamuda Belge ve Arşiv Yönetimi, e-Arşiv Sistemleri, Elektronik Belge Yönetim ve Arşivcilik hizmetlerinin tanıtımı vb. konuları kapsamaktadır.

* Dergide Türkçe, İngilizce ve Arapça dillerinde ulusal ve uluslararası düzeyde bilimsel nitelikte özgün makale, değerlendirme, tahlil, tanıtım ve çeviri yazıları, konferans/seminer metinleri yer alır.

* *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*’nde yayımlanacak makalelere editöryal süreçten sonra Yayın Kurulu ve hakem süreci sonrasında karar verilir. Makalelerin daha önce başka yerde yayınlanmamış olması veya başka bir yere söz verilmemesi şartı aranır. Sempozyum bildirimleri, bildirilmesi, makale formatı ve içeriğine dönüştürülmek şartıyla dergide yayımlanabilir.

* Bilimsel makaleler, yayın ilkelerine göre incelendikten sonra değerlendirme için uygun bulunanlar yazar adı gizli tutularak “Kör Hakemlik” sistemi gereği en az iki hakem tarafından değerlendirilir. Hakem raporlarından biri olumlu diğeri olumsuz olduğu takdirde yazı üçüncü bir hakeme gönderilir ya da yayınlanmasına Yayın Kurulu karar verir. Hakem değerlendirme raporları beş yıl süreyle saklanır. Yazar(lar), hakem, Yayın Kurulu veya editörün eleştiri, öneri ve değerlendirmelerini dikkate alırlar. Yazarların, kendilerinden istenen düzeltmelere titizlikle ve ivedilikle uymaları ve yazının son şeklini 15 gün içinde göndermeleri beklenir. Yazar(lar)ın,

katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Bu durumda nihai karar, Yayın Kuruluna aittir.

* “Yazım Kuralları” ve “Yayın İlkeleri” ne uygun olan “Kitap Değerlendirme”, “Çeviri”, “Konferans/Seminer Metinleri” ve “Haber” türündeki eserlerin yayımlanıp yayımlanmayacağına Yayın Kurulu değerlendirmesine —en az iki üyenin olumlu raporuna— bağlıdır.

* Yazar(lar) yayınlamak üzere dergiye gönderilen eserlerin telif haklarını devrettiğini onaylar ve yazarların yayın hakkını *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*’ne (kurumsal kişiliğine) devredilmiş olduğunu kabul ederler. Yazar(lar) a telif hakkı ödenmez. Reddedilen makalelerin telif hakları yazarlarına geri iade edilmiş sayılır ve makaleler başka bir yerde paylaşılmamak kaydıyla arşivlenmek üzere saklanır.

* Yazılar kaynak gösterilmeden kısmen veya tamamen iktibas edilmez ve başka bir yerde yayımlanamaz.

* Yazarlar, basılı ya da elektronik formatta yer alan resimler, tablolar ya da diğer her türlü içerik dâhil daha önce yayınlanmış içeriği kullanırken telif hakkı sahibinden izin almalıdırlar. Bu konudaki yasal, mali ve cezai sorumluluk yazarlara aittir.

* Yayımlanacak makalelerde araştırma ve yayın etiğine uyulması zorunludur.

* *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, “Açık Erişim” olarak yayımlanan bir dergidir. Bu husus aynı zamanda eser sahiplerinin “Tübitak DergiPark” tarafından belirlenen “Açık Dergi Sistemleri” kurallarını kabul ettiğini de gösterir.

* Dergide yayımlanan eserlerin yasal sorumluluğu tümüyle yazar(lar)a aittir ve eserlerde savunulan fikirler Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığının görüşünü yansıtmaz.

PUBLICATION GUIDELINES

* *Hazine-i Evrak Journal of Archive and Historical Researches* is a national refereed journal of the Directorate of State Archives. It is an journal published once a year. A special issue may be issued once a year.

* Purpose of the journal: Scientific researches in social and human areas based on archival documents, promotion of archive material in Turkey and the world under different of names and administrative structures. Subjects include History and Development of Archiving, Archive Systems, Document Restoration, Digitalization Methods, Document and Archive Management in Public Administration, e-Archive Systems, Promotion of Electronic Document Management and Archiving Services etc.

* The journal includes original articles, evaluations, analyzes, promotional and translation articles, conference / seminar texts in Turkish, English and Arabic languages of national and international level.

* The articles to be published in the journal will be decided after the editorial process, editorial board and referee process. The articles should not have been published in or promised to elsewhere. The symposium memos can be published in the journal provided that they are converted into article format and content.

* Scientific articles found suitable for evaluation according to publication principles, shall be evaluated by at least two referees by keeping the author's name confidential in compliance with the "Blind Review" system.

* If one of the referee reports is positive and the other is negative, the article will be sent to a third referee or the Editorial Board decides to publish it. Referee evaluation reports will be kept for five year. The author(s) shall consider the criticism, suggestions and evaluations of the referee, editorial board or editor. Authors are expected to strictly and

promptly follow the corrections requested and deliver the final version to within 15 days. If the author (s) does not agree, they have the right to appeal with their reasons. In this case, the final decision belongs to the Editorial Board.

* Articles such as Book Evaluation, Translation, Conference / Seminar Texts and News that comply with the writing rules and publication guidelines will be published depending on the evaluation of the Editorial Board - positive report of at least two members.

* The author (s) acknowledges that the copyright of the articles has been transferred to *Hazine-i Evrak Journal of Archive and Historical Researches* (institutional identity). No royalty payment will be made to the author(s). The copyrights of rejected articles will be deemed to be returned to their authors and the articles will be stored provided that they are not shared elsewhere.

* Articles shall not be quoted in whole or in part without being cited and published elsewhere.

* Authors must obtain permission from the copyright holder in the case of using previously published content, including images, tables, or any other content in printed or electronic format. The legal, financial and penal responsibility for this matter belongs to the authors.

* Ethics of research and publication must be followed in the articles to be published.

* *Hazine-i Evrak Journal of Archives and History Researches* is a journal published as "Open Access". This also shows that the authors accept the rules of Open Journal Systems determined by Tübitak DergiPark.

* The legal responsibility of the published works belongs entirely to the author (s) and the ideas advocated in the articles do not reflect the opinion of the Directorate of State Archives.

YAZIM KURALLARI

Makale Başlığı

Başlık 12 kelimedenden fazla olmamak kaydıyla bold, normal karakterde, büyük harflerle ve Times New Roman 12 punto olacak şekilde ortalanarak yazılmalıdır. Başlığın altında Yazar(lar) ın ismi olmalı ve dipnotta (*) işaretiyle yazar(lar)ın görev yaptığı kurum ve e-posta adresleri ve orcid id yer almalıdır.

Öz

Özgün araştırma makalelerin başında ve makale başlığı altında çalışmanın kapsamını, amacını, ulaşılan sonuçları ve kullanılan yöntemi anlatan Türkçe ve İngilizce öz bulunmalıdır. Özde, konu kısa ve öz bir ifade ile 100-250 kelime arasında tek paragrafta oluşmalıdır. Anahtar kelimeler/Keywords sayısı en fazla 5 kelime olmalı ve öz, Türkçe ve İngilizce ayrı ayrı yazılmalıdır. Yazı tipi Times New Roman ve ms Word programında yazılmalıdır.

Geniş Özet

Makalede “Kaynakça” kısmından önce 750-1000 sözcükten oluşan bir özet bulunmalıdır. Makalenin dili Türkçe ise geniş özet İngilizce, İngilizce ise Türkçe olmalıdır. Geniş özet 11 punto büyüklüğünde ve “Times New Roman” karakteri kullanılarak yazılmış olmalı ve bu metin alt başlıklar ve alıntı içermeden hazırlanmalıdır.

Ana Metin

Makale bilgisayarda A4 boyutuna 1.15 satır aralığında ve Times New Roman yazı karakteri ile 12 puntoda yazılmalıdır. Makaleler 3000-7000 kelime (20 sayfayı geçmemelidir), kitap değerlendirmeleri 2500 ve kitap tanıtımları ise 1500 kelime civarında olmalıdır. Sayfa kenarlarında 2.5 cm. boşluk bırakılmalı ve her sayfa numaralandırılmalıdır. Makalelerde Türk Dil Kurumu'nun (TDK) güncel yazım

kılavuzu ve yazım kuralları esas alınmalıdır. Transkripsiyonlu metinlerde farklı fontlar kullanılabilir.

Bölüm Başlıkları

Makalenin yapısını belirlemek ve metinde düzenli bilgi aktarımını oluşturmak üzere metinde ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar büyük harflerle; ara ve alt başlıklar ise ilk harfleri büyük olmak üzere küçük harflerle ve koyu yazılmalıdır. Paragraf aralıkları alt ve üst 6 nk olmalıdır.

Tablo, Şekil ve Resimler

Belge görüntüleri belge, tablo içermeyen bütün görüntüler (fotoğraf, plan, harita ve çizim) şekil olarak adlandırılmalıdır. Tablolar ve şekillerin başlığı ve numarası bulunmalı ve şekil, numara ve adları şeklin hemen altına ve ortalı gelecek şekilde konumlandırılmalıdır. Başlıkları Times New Roman yazı karakteri ile 11 puntoda tablo içi yazım karakteri ise Times New Roman 10 punto olmalıdır. Bütün tablo, şekil ve resim görüntüleri dijital ortamda metin ile beraber baskı tekniğine uygun çözünürlükte (300 dpi) tiff ya da jpeg formatında olmalıdır.

Alıntılar

Alıntılar tırnak içinde verilmelidir. Beş satırı geçen alıntılar metnin sağından ve solundan 1 cm. içerde blok halinde ve 11 punto ile yazılmalıdır.

Kaynakça ve Dipnot Gösterme

Dipnotlar ve kaynakça için esas alınmalıdır. Makalede kullanılan kaynaklar “Kaynakça” başlığı altında alfabetik soyadı sırasına göre Times New Roman yazı tipi ve 11 punto dipnot ise 9 punto olmalıdır. Dipnotlarda sadece atıfta bulunan kaynakların bilgileri verilmelidir.

Kitap

Kaynakçada;

Soyad, Ad: Eserin Adı (*italik*), (varsa) tercüme (terc.), çeviren (çev.), hazırlayan (haz.) veya editörün (ed.) adı soyadı, eserin basıldığı yer/şehir: yayın evi, basım yılı.

1- Emecen, Feridun M.: *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2016.

2- Ahmedî: *İskender-Nâme (İnceleme-Tıpkı Basım)*, çev. Süheyl Ünver, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1983.

3- Karaca, Yılmaz, v.dğr.: *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Spor*, İstanbul: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, 2019.

Dipnotta;

Ad Soyad, eserin adı (*italik*), (eserin basıldığı yer/şehir: yayın evi, basım yılı), sayfa numarası. Makalenin ikinci geçtiği yerde yazarların soyadları, eserin adı veya kısaltılmış adı ve sayfa numarası.

1- Feridun M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, (İstanbul: Kapı Yayınları, 2016), s. 85.

2- Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 86.

3- Yılmaz Karaca, v.dğr., *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Spor*, (İstanbul: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, 2019), s. 73.

4- Karaca v.dğr., *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Spor*, s. 73.

Makale

Yazar(lar)ın adı soyadı, "tırnak" içinde makalenin tam adı, derginin adı (*italik*), cilt numarası (romen rakamı ile), sayı numarası, basım yılı ve sayfa numarası. Makalenin ikinci geçtiği yerde yazar(lar)ın soyadı, makalenin kısaltılmış adı ve sayfa numarası.

Kaynakçada;

1- Kütükoğlu, Mübahat S.: "Sicill-i Ahval Defterleri'ni Tamamlayan Arşiv Kayıtları", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 12 (1998), s. 141-157.

Dipnotta;

2- İshak Keskin "Türkiye İçin Bir Arşiv Kanunu Yazmak: Bir Model Önerisi", *Arşiv Dünyası*, 13 (2012), s. 5.

3- Keskin, "Türkiye İçin Bir Arşiv Kanunu Yazmak", s. 5.

Ansiklopedi Maddesi

1- Halil İnalçık, "Mehmed II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2003, XXVIII, s. 395.

2- İnalçık, "Mehmed II", s. 395.

Arşiv Belgelerinin Kullanımı

1- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hacıye Nezareti Siyasi, (HR.SYS.), 907/21. BOA, HR.SYS, 907/21.

2- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-18-1/1-14-6. BCA, 30-18-1/1-14-6.

3- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CA.), 01003692-2 (01003692-1) CA, 01003692-2 (01003692-1)

Tez

1- Salih Değirmenci, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Öncesi Çıldır Eyaleti'nin İdari, Siyasi, Askeri, Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (1 numaralı Ahışa Şer'iyye Siciline Göre 1233-1241)*, (Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Online Kaynaklar

1- <http://www.devletarsivleri.gov.tr/varliklar/dosyalar/mevzuat/arsivhizmetleri.pdf> [Erişim tarihi: 25.12.2019]

2- <https://www.ica.org/en/mission-aim-andobjectives> [Erişim tarihi: 22.11.2019]

WRITING RULES

Title of Article

Title should be centered and written in bold, normal character, capital letters and Times New Roman 12 pt. Under the title, the name of the author (s) should be written under the title and the footnote, and the footnote (*) should include the institution and e-mail addresses and the orcid id of the author (s).

Abstract

At the beginning of the original research articles and under the title of the article, there should be an abstract in Turkish and English describing the scope, aim, results and method of the study. The abstract should consist of a short and concise statement as a single paragraph between 100-250 words. The maximum number of keywords should be 5 words and the abstract should be written separately in Turkish and English. The font should be Times New Roman and written in ms Word.

Extended Abstract

The Article should contain a summary of 750-1000 words before the bibliography section. If the article is in Turkish, the extended abstract should be in English and in Turkish if it is in Turkish. The extended abstract should be prepared without subheadings and quotes and written in 11 pt. using the "Times New Roman" character.

Main Text

The Article should be written in A4 size with 1.15 line spacing and Times New Roman font in 12 pt. Articles should be 3000-7000 words (not exceeding 20 pages), book reviews should be 2500 and book

introductions should be around 1500 words. 2.5 cm margins should be left at the edges of the page and each page should be numbered. The articles should be based on the current spelling guide and spelling rules of the Turkish Language Association (tdk). Different fonts can be used in transcribed text.

Subtitles

Main and subheadings can be used in the text to determine the structure of the article and regular transfer of information in the text. Main headings are in capital letters; subheadings should be written in lowercase and bold with the first letters capitalized. Paragraph ranges should be upper and lower 6 nk.

Tables, Figures and Pictures

Document images should be named as document, other images (photos, plan, map and drawings) that do not contain tables should be named as figure. Tables and figures should have the title and number, and the figure, number and names should be positioned just below the figure and centered. Headings should be Times New Roman font 11 pt and in-table writings should be Times New Roman 10 pt. All table, figure and picture images should be in digital format with text (tiff or jpeg format) in resolution (300 dpi) suitable for printing.

Quotation

Quotations should be given in quotation marks. Quotations exceeding five lines should be written in 11 font size and 1 cm from the left and right of the text.

References and Footnotes

Footnotes and bibliography should be based on "The Chicago Manual of Style". References should be Times New Roman font 11 pt. and footnotes in 9 pt., in alphabetical surname order under the title of "References". Only the information of the cited sources should be provided in footnotes.

Book

In the references;

Surname, Name of the author: Title of the book (*italic*), (if available) translation, translator (trans.), edited by (ed.) veya editor (ed.) name surname, place of publication/city: publisher, year of publication.

1- Emecen, Feridun M.: *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2016.

2- Ahmedî: *İskender-Nâme (Review-Facsimile)*, trans. Süheyl Ünver, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1983.

3- Karaca, Yılmaz, and others: *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Spor*, İstanbul: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, 2019.

In Footnotes;

Name Surname of the author, title of the book (*italic*), (place of publication/city: publisher, year of publication), page number. Later on surname of the author (s), title of the book and number of the page.

1- Feridun M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, (İstanbul: Kapı Yayınları, 2016), p. 85.

2- Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, p. 86.

3- Yılmaz Karaca, and others, *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Spor*, (İstanbul: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, 2019), p. 73.

4- Karaca and others., *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Spor*, p. 73.

Article

Name and the surname of the author (s) full name of the article in quotation marks, title of the journal (*italic*), volume number, serial number, year of publication and the page number. Later on surname of the author (s), short version of the article title and the page number.

In references;

1- Kütükoğlu, Mübahat S.: "Sicill-i Ahval Defterleri'ni Tamamlayan Arşiv Kayıtları", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 12 (1998), p. 141-157.

In footnotes;

2- İshak Keskin "Türkiye İçin Bir Arşiv Kanunu Yazmak: Bir Model Önerisi," *Arşiv Dünyası*, 13 (2012), p. 5.

3- Keskin, "Türkiye İçin Bir Arşiv Kanunu Yazmak", p. 5.

Encyclopedia Entries

1- Halil İnalçık, "Mehmed II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DIA)*, 2003, XXVIII, p. 395.

2- İnalçık, "Mehmed II", p. 395.

Archive Documents

1- Presidency of the Republic of Turkey Directorate of State Archives Ottoman Archives (BOA), Hariciye Nezareti Siyasi, (HR.SYS.), 907/21. BOA, HR. SYS, 907/21.

2- Presidency of the Republic of Turkey Directorate of State Archives Republic Archives (BCA.), 30-18-1/1-14-6. BCA, 30-18-1/1-14-6.

3- Presidency of the Republic of Turkey Archives (CA), 01003692-2 (01003692-1) CA, 01003692-2 (01003692-1)

Thesis

1- Salih Değirmenci, *1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı Öncesi Çıldır Eyaleti'nin İdari, Siyasi, Askeri, Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (1 numaralı Ahışa Şer'iyye siciline göre 1233-1241)*, (Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Online Sources

1-<http://www.devletarsivleri.gov.tr/varliklar/dosyalar/mevzuat/arsivhizmetleri.pdf> [Erişim tarihi: 25.11.2019]

2-<https://www.ica.org/en/mission-aim-andobjectives> [Erişim tarihi: 22.11.2019]

Recep Karacakaya - İsmail Yücedağ

Birinci Dünya Savaşı'nın Son Yıllarında Millî Hazîne-i Evrâk Kurulması
Girişimlerinin *Tanin* Gazetesindeki Yansımaları (1917-1918)
*Attempts to Establish a National Archive in the Last Years of the First World War
and Its Reflections in the Tanin Newspaper (1917-1918)*

İlhan Gök

Diyarbakir Valisi Hüseyin Paşa-zade Sarı Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Muhallefatı
The Life and Inheritance of Diyarbakir Governor Hüseyin Pasazade Sarı Mustafa Pasha

Bilal Altan

Osmanlı Devleti'nde Kelek Taşımacılığından Kesitler ve
Kelek Taşımacılığında Karşılaşılan Tehditler
*Sections From the Kelek Transportation in Ottoman State and
the Threats Encountered in Kelek Transportation*

Eralp Yaşar Azap

1820-1823 Osmanlı-İran Savaşında Ortaya Çıkan Salgın ve
Bu Salgının Savaşa Etkisi
The Epidemic in the 1820-1823 Ottoman-Persian War and Its Effect on the War

Mustafa Tekbaş

Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Nasıra Şehri (1864-1917)
The Nazareth City in the Last Period of the Ottoman Empire (1864-1917)

Ruveyda Okumuş

II. Abdülhamid Devrinde Yıldızı Parlayan Bir Devlet Adamı:
Reşid Mümtaz Paşa (1856-1928)
*A Statesman in the Ascendant at the Reign of Abdulhamid II:
Reshid Mumtaz Pasha (1856-1928)*

Hassan Hazrati - Farideh Soleiman

İran Dışişleri Bakanlığı Arşiv Belgelerine Göre Atatürk Dönemi Türkiye'sinde
Harf ve Dil Devrimi (1925-1938)
*Ataturk's Alphabetical Reforms, According to Iran Ministry
of Foreign Affairs Documents (1925-1938)*

Mustafa Özsaray

Ahîliğin Nitelikleri ve
Fütüvvet Anlayışıyla İlgisi
Characteristics of Ahi Order and Its relation to the understanding of Futuwh

Talip Mert

Tuğrakeş İsmail Hakkı Altunbezer'in Hayatı (1873-1946)
The Life of Tuğrakeş İsmail Hakkı Altunbezer (1873-1946)

Kemal Beydilli

Osmanlı-Rus Antlaşmaları 1700-1834
The Ottoman-Russian Treaties 1700-1834

Umut Soysal

Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi'nde Tasnifi Tamamlanan
Yeni Defterler Üzerine Bir Değerlendirme
"Yeni Defterler / Yeni Ufuklar"
*An Evaluation on the Classified New Registries in
the Ottoman Archives of the Directorate of State Archives
"New Registries / New Horizons"*